

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

На правах рукопису

ФУТАЛА Василь Петрович

УДК 94 (477 + 438) "1920/1939"

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ:
ІСТОРИОГРАФІЯ

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

Дисертація на здобуття
наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант –
доктор історичних наук, професор
Литвин Микола Романович

Львів – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. НАУКОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1. Стан наукової розробки проблеми.....	14
2. Теоретико-методологічні засади дослідження	29
3. Репрезентативність історіографічних джерел	40
4. Основні етапи та соціокультурні умови розвитку теми.....	53
РОЗДІЛ II. ЛЕГАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ТАБІР У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ І ЗАРУБІЖНИХ ІСТОРИКІВ	73
1. Західноукраїнський політикум національно-державницького спрямування	73
2. Консервативний рух	119
3. Українська державно-політична еміграція як феномен суспільного життя	155
РОЗДІЛ III. РАДИКАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ СЕРЕДОВИЩА: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	183
1. Праворадикальний рух.....	183
2. Діяльність ліворадикальних структур.....	248
РОЗДІЛ IV. РЕЗУЛЬТАТИ Й ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДІЯЛЬНОСТІ МАСОВИХ САМОВРЯДНИХ ОБ'ЄДНАНЬ	291
1. Діяльність культурно-освітніх організацій	291
2. Молодіжні товариства і жіночий рух	319
3. Соціальна роль кооперації.....	351
ВИСНОВКИ	374
ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	390

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БУД – Братство української державності
ВККІ – Виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВУО – Волинське українське об'єднання
ГКЦ – Греко-католицька церква
ГУДМ – Група української державницької молоді
ДКО – Дружина княгині Ольги
ДПУ – Державне політичне управління
ДЦ УНР – Державний центр Української Народної Республіки
ЗУЗ – західноукраїнські землі
ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
ЗЧ – Закордонні частини
КАУМ – Католицька акція української молоді
КДБ – Комітет державної безпеки
КЕ – Крайова ексекютива
КПЗБ – Комуністична партія Західної Білорусії
КПЗУ – Комуністична партія Західної України
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПП – Комуністична партія Польщі
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ – Комуністична партія Східної Галичини
КПУ – Комуністична партія України
КРПП – Комуністична робітничка партія Польщі
КСМЗУ – Комуністична спілка молоді Західної України
ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНВ – Літературно-науковий вісник
НАНУ – Національна академія наук України
Нарком – Народний комісар

НАФ – Національний архівний фонд
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НОУЛ – Народна організація українців м. Львова
НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка
ОВКУГ – Організація вищих класів українських гімназій
ОУН – Організація українських націоналістів
ПАН – Польська академія наук
ПНВ – Партія народної волі
ПНР – Польська Народна Республіка
ППС – Польська партія соціалістична
ПУН – Провід українських націоналістів
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РСУК – Ревізійний союз українських кооперативів
СВУ – Спілка визволення України
Сельроб – Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання
СПМіС – Союз пролетаріату міст і сіл
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС – Січові стрільці
СУЗ – східноукраїнські землі
СУНМ – Союз української незалежної молоді
СУСОП – Союз українських студентів під Польщею
УВАН – Українська вільна академія наук
УВО – Українська військова організація
УВУ – Український вільний університет
УГА – Українська галицька армія
УГВР – Українська головна визвольна рада
УКНП – Українська католицька народна партія
УКО – Українська католицька організація
УКС – Український католицький союз
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання

УНДП – Українська націонал-демократична партія

УНО – Українська народна обнова

УНТП – Українська народно-трудова партія

УНЦ – Український національний центр

УПА – Українська повстанська армія

УПП – Українська партія праці

УПР – Українська парламентська репрезентація

УПТ – Українське педагогічне товариство

УПУ – Український пластовий улад

УРП – Українська радикальна партія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСДП – Українська соціал-демократична партія

УСРП – Українська соціалістична радикальна партія

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УХО – Українська християнська організація

УХСП – Українська християнсько-суспільна партія

УЦК – Український центральний комітет

ФНЄ – Фронт національної єдності

ЦК – Центральний комітет

ЦКК – Центральна контрольна комісія

ВСТУП

Актуальність теми. Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі тривалий час перебуває у полі зору істориків та представників інших гуманітарних наук, причому не тільки українських, але й зарубіжних. Ця багатопланова проблема стала особливо привабливою для дослідників України після 1991 р., коли в академічному полі на перший план висунулися питання, пов'язані з визвольною боротьбою нашого народу за свою національну незалежність і державність.

Історична наука, як відомо, виконує важливі пізнавальну, культурно-просвітницьку та інформаційну функції, формуючи не лише власний інтелектуальний простір, а й суспільну свідомість через актуалізацію тих чи інших подій в історії. Тому, поза сумнівом, конструктивний досвід функціонування українських політичних середовищ у міжвоєнній Польщі має непересічне значення в сучасних умовах. Зокрема, злободенною і повчальною для сьогоднішніх українських політиків є діяльність західноукраїнських партій ліберальної національно-демократичної і праворадикальної націоналістичної орієнтацій, спрямованої на втілення у життя ідеї відродження української нації та її державності. Не менш важливого пізнавального і практичного значення набуває осмислення місця і ролі масових самоврядних організацій у справі гармонійного та всебічного розвитку українства, формування національної еліти з державницьким мисленням, обґрунтування ненасильницьких шляхів національного державотворення.

У контексті офіційної політики національної пам'яті, що здійснюється сьогодні в Україні та Польщі, актуальною також є проблема об'єктивного висвітлення непростих стосунків українців і поляків у першій половині ХХ ст., зокрема у міжвоєнне двадцятиліття. Це сприятиме виробленню правильних уявлень про тогочасні події у громадській думці обох країн, формуванню належних висновків, щоб позбутися образ і звинувачень, а відтак гармонізації сучасних українсько-польських взаємин.

Вагомість теми дослідження продиктована і потребою оцінки ролі української державно-політичної еміграції у міжвоєнній Польщі в боротьбі за відродження української державності. З позицій сьогодення стає зрозумілим, що досвід військово-політичної діяльності Державного центру УНР в екзилі, збереження національного статусу інтернованої армії, впровадження фахового вишколу і культурно-освітньої роботи, піднесення національної свідомості українських комбатантів в умовах перебування на чужині і тепер може бути використаний у патріотичному вихованні особового складу Збройних Сил України.

За дев'ять десятиліть вивчення політичної та соціальної історії західних українців, а також наддніпрянської еміграції у Другій Речі Посполитій нагромадилася велика кількість різноманітної за жанром літератури, яка потребує адекватного історіографічного аналізу. Це завдання є логічним наслідком ідентифікаційної та експертної функцій історіографії. Шляхом вивчення джерел вона ідентифікує саму історичну науку, виокремлює її серед інших дисциплін, виявляє закономірності внутрішнього розвитку, специфіку наукової інтерпретації минулого, концентрує та адаптує інформаційний потік. У цьому виявляється її прикладний характер, адже історіографія, використовуючи різноманітні методи пізнання, покликана виявити теоретичний рівень, методологічні новації та проблемно-тематичні пріоритети історичних праць. Історія української історичної думки акумулює історичну пам'ять народу – одного з важливих чинників націє- і державотворення. Без перебільшення можна ствердити, що сьогодні спостерігається великий дисбаланс між зростанням кількості публікацій з історії західного регіону України 20–30-х рр. ХХ ст., українсько-польських взаємин, української військової еміграції та їх історіографічним осмисленням.

Актуальність порушеної у роботі проблеми зумовлена, передовсім, науковим інтересом – необхідністю аналізу, систематизації та оцінки історіографічних джерел, які становлять її підґрунтя, з метою визначення головних досягнень, прогалин і перспективних напрямів дослідження. Береться

до уваги й суспільний резонанс теми, тобто, якою мірою досвід й уроки суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі можуть використати у своїй практичній діяльності суб'єкти сучасного політичного процесу в Україні.

Отже, вибір теми цього дослідження здійснено як у річищі сучасних тенденцій української історичної науки, так і суспільної практики, зорієнтованої на розв'язання політичних і національно-культурних проблем новітнього державотворення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною науково-дослідної теми Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України “Українці – поляки: взаємовпливи, протистояння, співпраця (друга половина XIX – початок XXI ст.)” (№ 010740005411) і кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка “Західноукраїнські землі у першій половині XX ст.: суспільно-політичні та етнокультурні процеси”.

Мета роботи полягає у здійсненні спеціального комплексного дослідження української і зарубіжної історіографій суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі. Її реалізація передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати ступінь історіографічної розробки, теоретико-методологічні засади, повноту джерельної бази, основні етапи та соціокультурні умови вивчення теми;
- висвітлити історіографію функціонування українського легального політичного табору у міжвоєнній Польщі;
- проаналізувати стан дослідження місця і ролі радикальних політичних середовищ у суспільно-політичному житті західних українців;
- визначити особливості відображення в історичній літературі діяльності масових самоврядних об'єднань;
- виокремити персональний внесок наукових шкіл, напрямів й учених, включаючи й зарубіжних істориків, у вивчення теми;

– з'ясувати фактологічний рівень (у т. ч. якісну повноту історичної інформації) і тематичну репрезентативність історіографічних джерел та обґрунтувати перспективи подальших наукових пошуків.

Об'єктом дослідження є сукупність основних груп історіографічних джерел, що розкривають суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі, діяльність наукових центрів і творчий здобуток окремих дослідників у висвітленні порушеної теми. Сюди відносимо і праці політологів, філософів, педагогів, представників інших соціогуманітарних наук, що відображають процес нагромадження знань та уявлень з означеної проблематики.

Предмет висвітлення – провідні напрями зародження, становлення і збагачення історичних знань про діяльність українських політичних партій, рухів, громадських об'єднань, військово-політичної еміграції у міжвоєнній Польщі, формування концептуальних засад їх дослідження, виявлення основних тенденцій і закономірностей розвитку цих знань.

Хронологічні рамки роботи мають два виміри. Перший зумовлюється обставинами конкретно-історичного розвитку відродженої 1918 р. Польської держави, у складі якої перебували західні землі України та діяли еміграційні осередки Української Народної Республіки. Нижню межу вибрано у зв'язку з тим, що після завершення українсько-польської 1918–1919 рр. і польсько-радянської 1920 р. воєн та укладення Ризького мирного договору 1921 р., визнання міжнародними організаціями кордонів Польщі настав час переходу польського суспільства до мирного життя. Враховується й український фактор у процесі розбудови новоствореної держави. Падіння Західно-Української Народної Республіки, впровадження польської адміністрації у Східній Галичині та Волині витворили нову суспільно-політичну ситуацію, яка змусила неоднорідний західноукраїнський політикум вдатися до вироблення і застосування нових форм боротьби за національну державність. До того ж у Польщі з'явилася наддніпрянська військово-політична еміграція, що зберігала державотворчі традиції з часів визвольних змагань, мала власне бачення

відновлення УНР. Верхня межа відображає кардинальні геополітичні зміни в Європі 1939 р., пов'язані із початком Другої світової війни.

Другий вимір визначається характером розвитку української історіографії взагалі і конкретної теми зокрема. Хронологічні рамки історіографічного дослідження – 20-ті роки ХХ – початок ХХІ ст. (до тепер) – вибрані у зв'язку з тим, що, по-перше, за цей час було створено великий пласт літератури з цієї теми; по-друге, враховувалося, що нагромадження знань – це генетично взаємопов'язаний процес, який охоплює творчість всіх поколінь дослідників, і пізнання цього процесу повинно йти за ходом розвитку самої історичної науки в Україні та за її межами.

Методологічну основу праці становлять принципи історизму, системності, об'єктивності. При розв'язанні конкретних завдань застосовано методи історіографічного аналізу та синтезу, генетичний, проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, метод біографістики. Їх вибір зумовлений темою дослідження, його структурою, специфікою сучасних методологічних підходів, запозичених істориками з інших наукових дисциплін. Означені методологічні засади дозволили простежити еволюцію історіографічного дискурсу, його структурних та інституційних форм, починаючи від 20-х років минулого століття до тепер. Українська та зарубіжна історіографії підлягають також методу описування, тобто розкриття типових властивостей, ознак, відмінностей, кількісних та функціональних характеристик. Та попри розмаїття методів дослідження провідну роль у цій роботі відведено проблемно-хронологічному, що дозволяє рельєфніше представити шляхи загального нарощування історичних знань різних змістових сторін аналізованої теми та уникати дублювань у разі повернення до їх розгляду на кожному із визначених періодів розвитку української та зарубіжної історичної думки. Крім того, розчленування великої проблеми на менші виключає (принаймні, зводить до мінімуму) бібліографічну описовість, сприяє кращому виявленню тих питань, що потребують подальшого вивчення.

Наукова новизна дисертації зумовлена сукупністю і масштабністю поставлених завдань. У ній вперше комплексно за проблемно-хронологічною схемою узагальнюється історіографія суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі. До сьогодні історики здійснювали фрагментарні спроби вивчення стану і ступеня дослідження деяких аспектів означеної теми, про що свідчать спеціальні статті, вступні чи окремі розділи дисертаційних та монографічних праць. У роботі окреслено основні історіографічні періоди дослідження теми, обґрунтовано класифікацію джерельного комплексу, показано історико-культурний контекст розвитку проблеми.

Здійснено структурування українського соціуму Другої Речі Посполитої відповідно до статусу його політичних середовищ у державі, програмних цілей, форм і методів діяльності, зовнішньополітичних орієнтирів. Історія західноукраїнського політикуму ліберально-демократичного, консервативного та інших спрямувань, масових самоврядних товариств періоду 1920–1930-х рр., діяльність української державно-політичної еміграції в Польщі вперше стали предметом конкретного історіографічного аналізу з точки зору порівняння інтерпретацій українських і зарубіжних істориків. На основі широкого кола джерел простежено процес нагромадження і поширення у просторово-часовому вимірі історичних знань з цієї проблематики, визначено повноту, рівень і перспективи подальшого її вивчення. Переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень, концептуальних підходів, які домінували в радянській історіографії або ще зустрічаються у працях сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників. Здійснене в окремих випадках історичне дослідження дозволило спростувати недостовірну інформацію, що міститься у працях деяких авторів.

Новизна дисертаційного дослідження зумовлюється і застосуванням міждисциплінарного підходу: до предметно-об'єктного поля історіографії включено праці політологів, філософів, педагогів та інших представників гуманітарних і суспільних наук, які поглиблюють знання про суспільно-політичні процеси на західноукраїнських землях та українську військово-політичну еміграцію в Польщі до вибуху Другої світової війни.

Практичне значення одержаних результатів визначається в науковій та суспільно-політичній площинах. Узагальнення та висновки мають прикладне значення для проведення наукової експертизи праць з означеної проблематики, для персоніфікації особистого внеску авторів в історіографію, для визначення актуальності й доцільності окремих напрямів наукового пошуку. Матеріали дослідження можна використати при підготовці узагальнювальної наукової та навчально-методичної літератури з історії української історичної думки, а також при розробці навчальних програм і спецкурсів з української історіографії та новітньої історії України, пов'язаних з розвитком суспільно-політичних процесів, національних рухів, міжнаціональних відносин, європейською геополітикою між двома світовими війнами. Можна сподіватися, що результати дослідження слугуватимуть основою дискусій із зарубіжними істориками з метою наукової інтерпретації суперечливих фактичних та теоретико-методологічних проблем літопису західноукраїнського соціуму новітньої доби. Систематизований масив наукової та іншої різножанрової літератури зможуть використати представники історичних та інших суміжних наукових галузей для кращого розуміння інтелектуальної спадщини українства та загалом Центрально-Східної Європи. Нарешті, сформульовані висновки і положення стануть корисними для сучасних політиків (політологів) при з'ясуванні особливостей українського державотворчого процесу у ХХ ст., для усвідомлення причин багатьох суспільно-політичних проблем сьогодення.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки виголошувалися автором на Міжнародній науковій конференції “Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 20–50-х роках ХХ ст.” (Дрогобич, 11–12 жовтня 2002 р.), Міжнародній науковій конференції “Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. XIV–XX wiek” (Седльце (Польща), 11–12 грудня 2002 р.), Міжнародній науковій конференції “Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939)” (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.), III Міжнародному науковому Конгресі українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” (Луцьк, 17–19 травня

2006 р.), Міжнародній науковій конференції “Збройні сили України: історія та сучасність” (Львів, 29–30 березня 2006 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі ХХ ст.” (Івано-Франківськ, 17–18 травня 2007 р.), Міжнародній науковій конференції “Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 (до 90-річчя утворення)” (Львів–Івано-Франківськ–Чернівці, 30 жовтня – 1 листопада 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ ст.” (Івано-Франківськ, 11 грудня 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття” (Дрогобич, 19–20 вересня 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування)” (Тернопіль, 8–9 грудня 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Wrzesień 1939 roku – wojna na dwa fronty, początek II wojny światowej” (Седльце (Польща), 4–5 вересня 2009 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Український національний рух: історія та сучасність”, присвяченій 80-річчю від дня заснування ОУН та 100-річчю від дня народження Степана Бандери (Остріг, 30 січня 2009 р.), Урочистій сесії “Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України та його попередники (до 60-річчя Інституту)” та Наукових читаннях імені академіка Я.Д.Ісаєвича (Львів, 11–12 березня 2011 р.).

Результати дисертації відображено в одноосібній монографії (26 др. арк.), 22 статтях у фахових виданнях, затверджених ВАК України, загальним обсягом 12,3 др. арк. та 7 публікаціях в інших виданнях (у т. ч. й зарубіжних).

Структура роботи зумовлюється метою, завданнями, предметом дослідження, її конкретно-історичною проблематикою, що охоплює комплекс процесів і явищ суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі, а також характером й особливостями розвитку української історіографії. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (1261 найменування) та переліку умовних скорочень. Обсяг дисертації, без бібліографії, становить 389 сторінок.

РОЗДІЛ І

НАУКОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Стан наукової розробки проблеми

Аналітичний огляд літератури є важливим елементом не тільки конкретно-історичного, але й історіографічного дослідження. Така процедура дозволяє створити уявлення про проведену попередніми і нинішнім поколіннями історіографів роботу, яка, своєю чергою, підтверджує необхідність і доцільність постановки нової теми. У контексті запропонованої наукової проблеми історіографія історіографії має на меті з'ясувати: хто з українських і зарубіжних істориків досліджував питання, пов'язані з суспільно-політичним життям українців у міжвоєнній Польщі. Іншими словами, як представлене історіописання в конкретно-історичному тематичному блоці і які існують перспективи його подальшого вивчення.

Перші історіографічні роботи з окремих аспектів аналізованої проблеми почали з'являтися у повоєнні десятиліття. До того ж ці праці були поодинокими і мали загальний характер. Так, голова історичної секції Української вільної академії наук (УВАН) у США О.Оглоблин 1957 р. опублікував у Нью-Йорку англійською мовою синтетичну працю про українську національну історичну думку 1917–1956 рр. (2003 р. вийшла в Києві українською мовою), яка є продовженням дослідження Д.Дорошенка “Огляд української історіографії” (1923). О.Оглоблин показав стан історичної науки в Наддніпрянській Україні, Галичині та в еміграції. Порушивши питання про соціокультурні умови розвитку історичних знань у міжвоєнний період, автор цілком справедливо вказав, що лише Галичина “була єдиним українським тереном, де більш-менш вільно могли працювати українські історики” [651, с. 73]. Велике значення мало те, що зберігався традиційний осередок вільної української науки – Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Саме завдяки цій недержавній науковій інституції в Галичині, хоч і в звужених рамках та несприятливих політичних

й економічних умовах, все ж відбувався “нормальний процес розвитку української історіографії, так гвалтовно перерваний в УССР” [651, с. 74].

Історик зосередив свою увагу на висвітленні доробку представників академічної науки – І.Крип’якевича, С.Томашівського, М.Кордуби, М.Возняка, І.Кревецького та ін. Відзначив внесок у процес нарощування історичних знань “Літопису Червоної Калини” (1926–1938) – видання однойменного видавництва, – де вміщено було багато статей і матеріалів, переважно мемуарного характеру, з історії визвольних змагань українців 1917–1921 рр. Ця тема знайшла відображення в “Історії українського війська” І.Крип’якевича та Б.Гнатевича [651, с. 77–78]. Щоправда, учений не згадав про великий пласт літератури на суспільно-політичну тематику (праці С.Томашівського, В.Кучабського, Д.Донцова, М.Стахіва, К.Коберського та ін.), оминув роботи, присвячені діяльності громадських організацій.

Висвітлюючи розвиток українознавчих досліджень за межами материкової України, О.Оглоблин відзначив внесок С.Наріжного у вивчення історії української міжвоєнної еміграції, а також І.Власовського та А.Великого у дослідження історії Української православної церкви. Остання проблема знайшла відображення в окремій розвідці О.Оглоблина [652]. Проте знову доводиться констатувати, що з поля зору автора випали праці, присвячені національно-визвольній боротьбі українців у міжвоєнній Польщі, зокрема ідеології та практиці Організації українських націоналістів (ОУН).

У міжвоєнні роки з’явилася велика кількість різнопланової за жанром воєнно-історичної літератури. Першу і вдалу спробу її історіографічного огляду зробив військовий історик Л.Шанковський [991]. Передовсім автор охарактеризував організаційні умови розвитку воєнно-історичної науки у 20–30-х рр. ХХ ст., виділивши два основні її центри: Каліш – Варшава і Львів. Перший науковий центр був покликаний до життя представниками Армії УНР, а другий створили старшини Української галицької армії (УГА). В епіцентрі дослідницької уваги опинилися журнали “Табір” і “За державність”, які публікували матеріали про бойові дії Армії УНР, табірне життя інтернованих

військовиків у Польщі, діяльність С.Петлюри в еміграції тощо. Зрозуміло, що в основі цих статей лежали спогади учасників подій. Тому перед Л.Шанковським постала дилема: до якого виду джерел віднести мемуари і чи можна їх аналізувати у роботі, що має характер історіографічного огляду? Навівши низку аргументів, автор переконливо довів, що мемуарно-аналітичну літературу слід розглядати не тільки як історичне, але як й історіографічне джерело.

За спостереженнями Л.Шанковського, львівський центр відрізнявся не тільки великою кількістю “випродукованої” воєнно-історичної мемуаристики, а й значним числом синтетичних праць. Найбільший внесок у поширення воєнно-історичних знань зробив видавничий кооператив “Червона Калина”. Ця спілка друкувала книжки, щорічні календарі-альманахи “Червоної Калини” та місячний журнал “Літопис Червоної Калини”. Військова тематика була присутня на шпальтах “Літературно-наукового вісника” (ЛНВ), “Вісника”, “Діла”, “Поступу” та інших газет і журналів. Переважна більшість публікацій у періодиці розкривала бойовий шлях легіону Українських січових стрільців та УГА. Представники уенерівської еміграції в основному друкувалися в календарі-альманаху “Дніпро”, що видавало протягом 1924–1938 рр. Українське товариство для допомоги емігрантам (з Наддніпрянської України). До найпомітніших воєнно-історичних видань дослідник відніс “Історію українського війська” І.Крип’якевича та Б.Гнатевича, яка, однак не була позбавлена недоліків. Одним із слабких місць праці, на думку Л.Шанковського, було те, що вона доволі однобічно репрезентувала т. зв. “львівську школу” української воєнної історіографії, яка “перебільшувала все галицьке, а недооцінювала все наддніпрянське” [991, 1975, ч. 1–2, с. 65].

Українське питання у Другій Речі Посполитій стало предметом дослідження істориків народної Польщі. Проте їхній науковий доробок не був узагальнений українськими авторами – ні радянськими, ні діаспорними. Натомість дочекалася аналітичного огляду польська опозиційна публіцистика першої половини 1980-х рр., у якій поважне місце посіли питання української історії. Завдяки піонерській праці Я.Пеленського читачі журналу “Віднова”

отримали широку увагу про політичні профілі антикомуністичної польської опозиції, її наукові інтереси, політичні концепції та мотиви нового підходу до української проблематики. Автор вказує, що у процесі вивчення польсько-українських взаємин більшість опозиційних публіцистів зосередила свою увагу в основному на проблемах ХХ ст., у т. ч. і міжвоєнного періоду. Як і більшість польських істориків, котрі займалися цими питаннями, вони визнали, що у міжвоєнній Польщі домінувала примітивна національна політика щодо національних меншостей (передусім – до української) та що ця політика була зумовлена різними складними чинниками – ними її можна пояснювати, але годі виправдувати [696, с. 12–13].

Я.Пеленський дійшов й іншого важливого висновку: у польській опозиційній публіцистиці переважав критичний підхід до всього комплексу українського інтегрального націоналізму, зокрема ОУН, хоча ряд публіцистів намагалися з'ясувати об'єктивні причини його виникнення, поширення його впливів серед української громадськості, навіть співпрацю з німцями. Проте, як слушно констатував історик, польські автори мали труднощі щодо “зрозуміння взаємовідношення між польською державною політикою в стосунку до українців у довоєнній Польщі та розвитком українського націоналізму”. Вони не брали до уваги, що польська державна адміністрація, зокрема поліцейські та військові кола застосовували нелегальні або навіть терористичні методи у боротьбі з українцями – не тільки учасниками націоналістичного руху. Недотримання польським урядом зобов'язань щодо українців, порушення законів ще до 1926 р., після травневого державного перевороту, а тим більше від початку 1930-х рр., та застосування таких методів, як “пацифікація”, сприяли виникненню й поширенню українського політичного руху, який застосовував подібні або навіть “більш драстичні методи” в боротьбі з польською владою. Велика економічна криза, яка охопила міжвоєнну Польщу, також мала негативний вплив більш на українське, ніж на польське суспільство. У такому контексті, підсумував Я.Пеленський, поява і посилення українського

інтегрального націоналізму є цілковито зрозумілими, зокрема в добу розвитку тоталітарних комуністичних та фашистських рухів [696, с. 13].

Основною ознакою історіографічних досліджень у материковій Україні післясталінської доби, як слушно зауважила І.Колесник, “стає нахил до самовизначення історіографії як наукової дисципліни, її предмета, завдань, методів тощо” [415, с. 83]. Важливими факторами інституалізації історії історичної науки стали утворення низки спеціалізованих наукових осередків, видання фахових збірників, вихід у світ історіографічних дискурсів В.Дядиченка, Ф.Лося, В.Сарбея [249], А.Санцевича [796] та ін. На виклики часу повільно і з деякою пересторогою реагували історики західного регіону України. Очевидно, що гальмівними чинниками були не тільки високий ступінь заідеологізованості гуманітарних наук, а й практика остракізму новаторських думок з боку партноменклатури.

За підрахунками В.Машотаса, протягом 1919–1967 рр. опубліковано понад 4 тис. різних за жанром праць з історії революційного руху в Західній Україні міжвоєнної доби ХХ ст. У це число автор включив і газетні статті та рецензії на книги, надруковані у республіканській та обласній пресі [588]. Потік публікацій на цю тему не припинявся і в наступні два десятиліття, але серйозного історіографічного дослідження не було створено. Доробок радянських істориків тут мізерний – декілька статей, огляди літератури у вступних до монографій чи дисертацій і жодної книги або брошури.

Історіографічні розвідки, які претендували на науковість, з’явилися лише 1970 р. Це були статті М.Кравця у тандемі з В.Осечинським і П.Сардачука. Перші два автори здійснили огляд історичної та історико-партійної літератури 1940–1960-х рр. [440]. Із понад 80-ти робіт, що стали предметом узагальнення, найпомітнішими були дослідження М.Герасименка і Б.Дудикевича, М.Кравця, Є.Галушки, М.Зільбермана, О.Цибка, Й.Цьоха, П.Челака, І.Компанійця та ін. Еталоном наукової об’єктивності вважалися “правильні партійні позиції” історика, сформульовані в редакційній статті журналу “Коммунист” (1963, № 10). Саме під цим кутом зору М.Кравець і В.Осечинський оцінювали набуток

своїх попередників. Невід'ємною складовою праць радянських істориків мав бути показ впливу ідей “Великого Жовтня” на революційно-визвольну боротьбу “трудящих” Західної України. Водночас автори історіографічного огляду цілком слушно ставили питання про необхідність залучення до наукового обігу ширшого кола архівних джерел та мемуарної літератури. Важливим є їхній висновок про низьку наукову вартість та бібліографічне значення праць, написаних в умовах культу особи Сталіна.

П.Сардачук досліджував вузьку проблему – стан вивчення радянськими і польськими істориками питання боротьби Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) за створення “єдиного антифашистського народного фронту” [797]. Учений вказував, що у роботах Б.Дудикевича, В.Маланчука, М.Волянюка, В.Твердохліба та ін. був відсутній глибокий аналіз проблеми. Зокрема, ці автори не дали оцінки “сектантських поглядів” діячів комуністичного руху в їх ставленні до соціал-демократів. Московські дослідники Б.Лейбзон і К.Шириня лише поклали початок вивченню цього питання. Набагато далі пішла польська історіографія. У роботах Ю.Ковальського, Ф.Каліцької, В.Сухопара та ін. широко обговорювалася проблема місця і ролі комуністів у загальнодемократичному русі, їх взаємин із соціал-демократами, критикувалася помилкова теорія “соціал-фашизму”.

Через 13 років після опублікування першої історіографічної розвідки на тему комуністичного руху в Західній Україні вийшла друком стаття С.Макарчука і Ю.Киричука, в якій ставилися аналогічні завдання [553]. Віддавши належне своїм попередникам – М.Кравцю та В.Осечинському – автори показали зміну пріоритетів у західноукраїнській тематиці періоду 1970-х – початку 1980-х рр. Відзначено зросло увагу істориків до вивчення зовнішньополітичного аспекту боротьби українців за своє соціальне і національне визволення. Частина дослідників була зорієнтована на висвітлення міжнаціональних відносин у Польщі та національної політики польських урядів і партій. Уперше почав вивчатися західноукраїнський кооперативний рух. Особлива увага зверталася на питання критики ідеології і практики

“українського буржуазного націоналізму”, Греко-католицької церкви і сіонізму. Автори правильно вказували на необхідність продовження досліджень з історії КПЗУ.

Тоді ж з’явилася колективна публікація про досягнення радянських дослідників у вивченні питання боротьби західноукраїнської “прогресивної інтелігенції” за воз’єднання з радянською Україною [323]. Із авторського тексту випливає, що “прогресивна інтелігенція” – це, передовсім, революційні письменники, поети та журналісти, як-от: Я.Галан, С.Тудор, П.Козланюк, К.Пелехатий, А.Крушельницький та ін. Зробивши побіжний огляд узагальнювальних та фахових праць з історії революційного руху на західноукраїнських землях, історики констатували факт відсутності комплексного монографічного дослідження із теми, винесеної у заголовок статті.

Останньою історіографічною розвідкою з питань західноукраїнського комуністичного руху є стаття С.Чапуги [973], написана в час “перебудови”. У ній автор зробив цікаві узагальнення. Так, за його підрахунками, з цієї проблематики від 1919 до 1985 рр. опубліковано понад 2 тис. наукових і науково-популярних праць. Станом на 1988 р. з питань історії КПЗУ, революційно-визвольної боротьби західних українців захищено 13 докторських і 90 кандидатських дисертацій. Їх автори – історики КПРС, СРСР, філософи, економісти, філологи, юристи. Вартими уваги є рекомендації історика щодо подальшого вивчення теми. На його думку, у плані загальної історіографії необхідно було би показати процес зародження, становлення і розвитку вивчення історії КПЗУ, дослідити передумови революційно-визвольної боротьби, виникнення комуністичних організацій, створення КПСГ, взаємозв’язки КПЗУ і КПП з Виконкомом Комінтерну, РКП(б) і КП(б)У тощо.

Не багатою на аналітичні роботи є й польська історіографія періоду існування ПНР. Тоді переважала така форма критичного розгляду українознавчих досліджень, як рецензії [1067; 1105; 1148; 1194]. Історіографічні огляди з’явилися лише у 1980-х рр. Т.Єндрущак спробував досягнути великий

пласт загальної і спеціальної літератури, присвяченої різним аспектам історії Другої Речі Посполитої [1119]. З української проблематики він виділив тільки праці Р.Тожецького, А.Щесняка і В.Шоти, що висвітлюють діяльність українських націоналістичних організацій у 20–40-х рр. ХХ ст. Між тим поза увагою автора залишилася низка репрезентативних історіографічних джерел, як, наприклад, праці М.Папезинської-Турек, Т.Домбковського, А.Хойновського, що розкривають еволюцію українського національного руху, чи праці Я.Радзейовського і Т.Бернацека з історії КПЗУ.

Опозиційний історик В.Серчик у змістовній статті, опублікованій в журналі “Віднова” [813], пов’язував зрушення в польській україністиці із змінами суспільно-політичної ситуації в ПНР. До найпомітніших праць з історії західноукраїнських земель міжвоєнного двадцятиліття відніс дослідження Р.Тожецького про плани використання українського питання Третім райхом, Я.Радзейовського, що висвітлює ідеологічні проблеми в першому десятилітті існування Компартії Західної України, та М.Папезинської-Турек про українське питання в Другій Речі Посполитій (у 1922–1926 рр.). Перший автор, на думку В.Серчика, “дав широкий і правдивий опис” розвитку українського національного руху. Особливо багато місця Р.Тожецький присвятив суперечкам всередині українських націоналістичних угруповань. Я.Радзейовський вперше звернув увагу на виняткову роль Комінтерну у процесі становлення західноукраїнського комуністичного руху і на зв’язок між КПЗУ та КП(б)У. Заслугою М.Папезинської-Турек, вважає Серчик, було те, що авторка показала програми і функціонування українських партій та політичних угруповань, подавши водночас соціально-економічну ситуацію східних воєводств міжвоєнної Польщі [813, с. 178–179].

Доробок польських істориків із вивчення діяльності КПЗУ узагальнив Г.Іванський у статті, опублікованій 1989 р. в Україні [322]. Автор вказав на особливості дослідження проблеми до Другої світової війни та у післявоєнний період, стисло охарактеризував основні групи історіографічних джерел – документальні матеріали, спогади учасників подій, загальну та спеціальну

літературу. Слушною є його думка, що більшість праць висвітлюють історію партії періоду 1919–1929 рр. і тільки окремі роботи виходять за вказану хронологію. Причому багато з них мають науково-популярний характер, несуть відбиток тієї чи іншої політичної кон'юнктури. Актуальними були і залишаються пропозиції Г.Іванського ґрунтовно досліджувати західноукраїнський соціалістичний рух, розпочати спільні дослідження польських та українських істориків діяльності КПЗУ у 1929–1938 рр. Водночас доводиться констатувати, що автор невиправдано мало уваги звернув на оригінальні праці Я.Радзейовського.

В умовах незалежної України вчені досягли поступу в осмисленні змісту і завдань української історіографії як спеціальної галузі історичної науки. Значне піднесення її теоретико-методологічного рівня засвідчили статті [288; 339; 403; 414; 895], матеріали наукових конференцій [639; 888], монографії [923]. Важливі орієнтири для дослідницької практики містять фахові підручники і курси лекцій, їх поява дає підстави говорити про українську історіографію як самодостатню і зрілу галузь національної історичної науки. Так, у навчальному посібнику І.Колесник “Українська історіографія. XVIII – початок XX ст.” ґрунтовно викладені теорія та методологія історіографії, визначено її місце у процесі історичного пізнання, охарактеризовано сучасну історіографічну ситуацію в Україні [415]. Цінність курсу лекцій В.Коцура та А.Коцура полягає в тому, що в ньому значне місце відведено аналізу стану історичної науки тоталітарної доби та посттоталітарного суспільства [437]. У цій галузі плідно працює Я.Калакура. В курсі лекцій “Українська історіографія” він звернув головну увагу на характеристику витоків та особливостей розвитку української історичної думки на тлі європейської науки. Окремі лекції присвячено радянській українській історичній науці, особливостям її повоєнного розвитку, відродженню традицій національної історіографії в незалежній Україні [340].

Історіографічні дослідження суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі після 1991 р. здійснюються у декількох напрямках. Передовсім необхідно згадати оглядово-аналітичні розвідки, присвячені

українсько-польським взаєминам у першій половині ХХ ст. Одним із перших цю проблему почав вивчати волинський історик М.Кучерепа. Його публікація [1144] отримала значний резонанс як в Україні, так і в Польщі. Дослідник сфокусував увагу на декількох групах історіографічних джерел, надавши перевагу спеціальним працям. На його думку, вчені в основному вивчають такі питання, як міжнародно-правовий аспект входження Східної Галичини до складу Другої Речі Посполитої, національна політика Польської держави щодо українців, функціонування українських політичних партій та організацій, діяльність культурно-освітніх товариств, церковно-релігійне життя та суспільна роль церкви тощо. Разом із тим, історик виокремив низку малодосліджених, а то й не вивчених питань. За час, що минув після опублікування статті, частина з них знята з “порядку денного”, а деякі не втратили своєї актуальності й тепер (наприклад, діяльність Української парламентської репрезентації, роль польських військових кіл у загостренні української проблеми, формування взаємних стереотипів).

Провідна думка історіографічної розвідки С.Віднянського [126] – необхідність повного й об’єктивного висвітлення місця та ролі України і т. зв. українського питання в зовнішньополітичних доктринах та політиці зарубіжних країн на різних етапах історії. Велику складність і науковий інтерес становлять в цьому аспекті українсько-польські відносини у міжвоєнні роки як з огляду на те, що це відбувалося у порівняно недавні від нас часи, так і через те, що ці події певною мірою екстраполюються і на сьогодення, на стан українсько-польських стосунків на сучасному етапі. С.Віднянський підкреслив вагомі історіографічні традиції, нагромаджені істориками західноукраїнського регіону, а також дедалі зростаючий інтерес до цієї тематики наукових кіл Наддніпрянської України, у тому числі київських учених. Наприклад, останнім належить пріоритет у вивченні такої цікавої проблематики, як міжвоєнна українська еміграція в європейських країнах. Зазначимо, що поставлене автором перед істориками завдання створення ґрунтовної праці про місце і роль українського питання у зовнішньополітичних концепціях нововідродженої Польської держави

частково реалізоване у монографії Л.Алексієвець [1]. Проте слухними є пропозиції С.Віднянського здійснити порівняльний аналіз політики на українських землях держав, у складі яких вони перебували у міжвоєнний період, зокрема щодо надання їм автономії, глибоко вивчити всі нюанси українського культурного і наукового життя.

До провідних фахівців історії Польщі та українсько-польських взаємин новітньої доби належить Л.Зашкільняк. Ще у 1992 р. він опублікував монографію, яка стала основою його докторської дисертації. У ній розглянуто і проаналізовано розвиток історичної науки в Польщі у 1940–1960-х рр. На прикладі розробки основних проблем національної історії, визначено організаційні, методологічні та конкретно-наукові фактори, які впливали на проведення досліджень [292]. Важливі історіографічні висновки містяться й у синтетичній праці, написаній спільно з М.Крикуном [291]. Оригінальний спосіб розуміння українсько-польських відносин історик виклав у численних статтях [289; 295; 298; 299]. У концентрованому вигляді його концепція звучить так: “Суттєве значення для майбутніх поколінь мала би аксіологічна інтерпретація українсько-польських відносин. Їхня оцінка ... повинна виходити не з національних або радикально-соціальних позицій, а мати на меті гуманістично-демократичні орієнтири, в яких сконцентровано цивілізаційні здобутки європейської спільноти” [299, с. 76].

Значним ступенем аналітики відзначається стаття М.Швагуляка, в якій підбито підсумки вивчення українськими і польськими істориками українсько-польської конфронтації на зламі 20–30-х рр. ХХ ст. Незважаючи на те, що автор присвятив цьому питанню конкретно-історичне дослідження [1003], все ж він закликає дослідників не зупинятися на досягнутому. Необхідне введення до наукового обігу нового джерельного матеріалу, що зберігається в архівах України, Польщі та інших країн. Дослідницькій праці у цій ділянці може сприяти взаємодія українських і польських учених як на інституційному, так і на особистому рівні. Важливо при цьому вести об’єктивний науковий пошук відповідей на найскладніші питання, усуваючи ще так відчутні нашарування

емоційного і політичного, а точніше, національно-політичного характеру [1004, с. 61]. Цей висновок зроблено 15 років тому, але він залишається в силі і тепер.

Інший напрям реконструкції процесу пізнання минулого – з'ясування стану дослідження діяльності українських політичних партій, організацій та самоврядних громадських товариств. Тут виокремимо декілька вартісних статей. Одна з них належить знаому досліднику історії українського національно-демократичного руху М.Кугутяку [460]. Засадничою є його теза, що вивчення політичних партій крізь призму ідеології і соціальної групи (саме ці ознаки є визначальними для сучасних західних історичних типологій політичних партій К.Гейза, Л.Снайдера, Г.Кона) звужує наукові можливості дослідження. Більш перспективним, на думку М.Кугутяка, є вивчення об'єктів політичного процесу як політичних рухів, які синтезують ідеологію, соціум, форму свідомості, сферу діяльності [460, с. 54]. Короткий історіографічний огляд розвитку української націонал-демократії міжвоєнного періоду дав можливість ученому зробити декілька висновків. Зокрема, він стверджує, що в українській історіографії політична діяльність націонал-демократів уперше була поставлена як окремий предмет дослідження у працях К.Левицького, С.Томашівського, З.Пеленського, А.Крушельницького. У післявоєнні роки аналізована проблема в радянській історіографії, у дослідженнях учених діаспори мала побіжно-фрагментарний характер. І лише в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у зв'язку з утвердженням державної незалежності України відроджується інтерес до висвітлення усього спектру українських політичних сил. Попри вагомий здобутки великого загону істориків, нагальною потребою є комплексне наукове дослідження як українського суспільно-політичного руху загалом, так і ролі й місця у ньому націонал-демократів зокрема.

Інший відомий історик Б.Савчук у ретроспективному огляді [792] відзначив чималий доробок у вивченні історії українських громадських об'єднань Галичини другої половини ХІХ – кінця 30-х рр. ХХ ст., а також прогалини і пріоритетні напрями наступних етапів дослідження проблеми. Автор вважає, що зусилля пошуковців мають бути спрямовані на показ

діяльності товариств у тісних зв'язках з економічними, соціальними, партійними та політичними інститутами. Цікаві результати можуть дати порівняльні дослідження історичного розвитку добровільних асоціацій і рухів в Україні та в інших країнах Європи й Америки. Аргументованою є думка вченого, що не можна “прямолінійно” використовувати колишні форми та методи діяльності українських товариств в сучасних умовах. Свого часу вони виконували специфічні функції у процесі формування української нації, а тепер мають якісно нове покликання. Тому треба пропагувати такі випробувані часом демократичні засади, як аполітичність, позапартійність, понадкласовість, понадконфесійність та ін.

Вдалою є спроба О.Маланчук-Рибак підбити підсумки українських жіночих студій від кінця XIX ст. до тепер [568]. Глибоке прочитання фахової літератури і філософське розуміння історичного процесу дало підставу ствердити, що дослідження різних аспектів участі жінок у суспільно-культурних процесах здійснювалося у контексті розвитку власної національної історії, часто у тісному зв'язку з процесами державотворення. Історіографічна реалізація національної ідеї через дослідження культури, духовного життя народу уможливила показ національної специфіки правового і звичаєво-побутового становища жінок, їхнього внеску в культурно-інтелектуальне життя. Водночас у багатьох випадках помітне свідоме недобачання, незауважування суспільної ваги проблем, пов'язаних з історичною долею жінок. Існує певна ідеалізація минулого, а також дуже нерівномірне за історичними періодами опрацювання “історії жінок” в Україні.

Немало фактів історичної науки, що містять певну інформацію про рівень знань окремих аспектів теми (історію українських націоналістичних організацій, культурно-освітніх, молодіжних і жіночих товариств, розвиток кооперації), оприлюднили Н.Храбатин [949], О.Марущенко та Н.Надурак [581], І.Зуляк [315], І.Шумський [1026], Т.Раєвич [759], Г.Шеремета [1014]. Із найновіших досліджень слід відзначити монографію С.Гелея, в якій проаналізовано важливі

проблеми історії та теорії української кооперації в науковій творчості визначного вченого та громадського діяча І.Витановича [163].

Третю групу історіографічних досліджень репрезентують праці, присвячені наддніпрянській еміграції в Європі, у т. ч. і в Польщі. Передовсім слід назвати написану за підсумками докторської дисертації монографію С.Литвина, в якій висвітлюється розвиток і сучасний стан історіографії та джерельної бази про С.Петлюру [519]. В останньому розділі книги автор, опираючись на важливі історіографічні факти, розкриває діяльність С.Петлюри в еміграції, доводить перманентність процесу національно-визвольної боротьби українського народу. Спробу наукової інтерпретації доробку українських істориків у вивченні досвіду військової діяльності Уряду УНР в екзилі здійснив М.Стопчак [878]. Близькими до цієї проблеми є розвідки В.Піскун про роль журналу “Український історик” у висвітленні діяльності української політичної еміграції в 1920-х рр. [715] та Я.Файзуліна, що розкриває процес нагромадження історичних знань представниками української діаспори про Другий Зимовий похід Армії УНР [931].

Нарешті варто згадати статтю К.Кондратюка, у якій охарактеризовано досягнення сучасних українських дослідників у висвітленні історії всіх західноукраїнських земель міжвоєнного періоду ХХ ст. [429]. До провідних напрямів наукового пошуку автор відніс національну політику Польщі щодо українців, природу та наслідки українсько-польського протистояння, історію національно-визвольного руху, зокрема діяльність політичних партій, організацій та громадських об'єднань, національно-релігійне життя галичан і волинян. К.Кондратюк віддав належне більш як чотирьом десяткам істориків, чийі праці поповнили скарбницю сучасної української історичної думки з проблем соціально-економічної, політичної та культурної історії західних земель України.

Пожвавлення історіографічних досліджень спостерігається і в демократичній Польщі. Це ілюструють, зокрема, публікації Е.Дурачинського [248] та В.Менджецького [1153] про польське бачення проблем новітньої історії

Польщі. Близькими за тематикою і стилем написання є статті Е.Коко [1134; 1132] та Р.Тожецького [1230], в яких узагальнено досягнення польської історичної науки від середини ХХ до початку ХХІ ст. у вивченні польсько-українських стосунків міжвоєнного двадцятиліття. Згідно зі спостереженнями авторів, історики народної Польщі в основному вивчали такі питання, як міжнародні аспекти східногалицької проблеми 1918–1923 рр., політико-правове становище українців у Польщі, політика польських урядів щодо національних меншин, ліворадикальний рух. У 1980-х рр. дослідників зацікавила релігійна тематика. Тоді з'явилася “контroversійна монографія” (визначення Е.Коко) Е.Пруса, присвячена постаті митрополита А.Шептицького. До того ж, праця Пруса про лідерів українського націоналістичного руху – Є.Коновальця, С.Бандеру і Р.Шухевича, – за влучним висловом Коко, “не відповідає науковим критеріям” [1134, с. 109]. Після 1989 р. у поле зору дослідників потрапили питання українсько-польського союзу 1920 р. та його геополітичних наслідків, історія української військової еміграції в міжвоєнній Польщі, різні аспекти української суспільно-політичної думки, становище українців на Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші. На думку Е.Коко і Р.Тожецького, широким полем досліджень, важливих для розуміння українсько-польських взаємин, можуть стати питання культури, релігії, формування національної свідомості українців. У такий же спосіб мислить і О.Лінкевич, наголосивши також на необхідності здійснення міждисциплінарних досліджень проблеми [499].

Уперше в польській історіографії зроблено спробу представити різнобарвну картину стану історичного знання в незалежній Україні, показати процес відображення в науковій та науково-публіцистичній літературі українсько-польських взаємин в їх історичній ретроспективі. Заслуга в цьому належить Т.Стриєку – автору чергової книги з української тематики [1206]. В сучасному українському науковому просторі він добачає три основні історичні школи, які різняться своїми підходами до висвітлення національного минулого. Перша представлена послідовниками національних традицій в історіографії (Л.Залізник, Я.Дашкевич), друга – тими вченими, які намагаються

поєднати традиції радянської і національної історіографій (П.Толочко, Ю.Павленко, автори синтезу “Україна крізь віки”), а третю репрезентують історики, чії версії історіописання названо “альтернативними” до державно-національних (Н.Яковенко, Я.Грицак). Фундаментальна праця Т.Стриєка не залишилася непоміченою в Україні. Л.Зашкільняк у рецензії на книгу наголосив: “Її перевага не тільки в тому, що вона містить критичний аналіз української історіографії, а ще й у тому, що вона може стати добрим посібником для тих українських істориків, хто з різних причин не має змоги ознайомитися з надбаннями світової історичної та суспільствознавчої думки” [300, с. 309].

Доробок українських і частково зарубіжних авторів у вивченні процесу нагромадження знань про суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі представляють історіографічні огляди дисертаційних і монографічних досліджень М.Кугутяка, М.Литвина, О.Рубльова, І.Васюти, І.Дробота, І.Райківського, Р.Давидюк, О.Маланчук-Рибак, Б.Савчука, І.Соляра, І.Срібняка, О.Красівського та ін. Незважаючи на те, що частина із цих оглядів виконана у стилі т. зв. “описової історіографії”, все ж вони розширюють наші уявлення про стан історіографічного дослідження проблеми.

Підсумовуючи сказане, можемо зробити висновок, що на сьогодні ще відсутні роботи, в яких би історіографія діяльності українських політичних партій і організацій, рухів, масових самоврядних об’єднань, наддніпрянської еміграції у міжвоєнній Польщі висвітлювалася та узагальнювалася не фрагментарно, а комплексно, тому нагальна потреба в такому дослідженні залишається актуальною.

2. Теоретико-методологічні засади дослідження

Проблема суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі належить до складних об’єктів наукового пошуку. Як у минулому, так і тепер багато її аспектів стали предметом теоретичної та концептуальної дискусії між дослідниками різних шкіл і напрямів історичної науки. Тому зрозуміло, що

продуктивне дослідження зазначеної проблеми як у конкретно-історичному, так і в історіографічному плані можливе лише за умов з'ясування фундаментальних теоретико-методологічних засад історичного пізнання. Це питання набирає ще більшої ваги через те, що українська історична думка після руйнування радянського історіографічного простору, де наукові праці повинні були відповідати обов'язковим ідейно-політичним стандартам і бути узгодженими з цілями тогочасної пропаганди, опинившись у “бурхливому морі” світоглядного плюралізму, покликана самостійно знайти відповіді на виклики часу. Ознакою сьогодення є те, що українські історики беруть все активнішу участь в обговоренні теоретико-методологічних питань сучасної історичної науки. Свідченням цього є новаторські праці В.Смоля [835], О.Реєнта [767; 768; 769], Л.Зашкільняка [290; 294], Л.Таран [896; 894], І.Колесник [415; 416; 417], Н.Яковенко [1041], Я.Верменич [115], Я.Дашкевича [218] та ін.

У сучасному науковому розумінні методологія – це сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, це галузь теоретичних знань та уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови їх застосування. Вона формується як на підставі загальних принципів пізнання, так і під впливом особливостей предмета дослідження конкретної науки. Звернення історичної науки до методології зумовлено тим, щоб дотримуватися строгих правил і прийомів: по-перше, дослідження явищ і процесів; по-друге, роздумів над підсумками дослідження і виведення на їх підставі певних умовиводів; по-третє, перегляду раніше сформульованих положень і висновків, чи то в бік відмови від них, часткового корегування, або подальшого розвитку. Тільки наявність таких правил та їх суворе дотримання дають змогу порівняти, перевірити результати окремих узагальнень. Це, своєю чергою, відкриває можливості для формування історичної науки як системи вивіреного певним чином знання, здатного з високою надійністю забезпечити отримання конкретних передбачуваних результатів його застосування в аналогічних умовах. Наявність і використання таких правил дозволяє також

визначити вірогідні погрішності спостереження, експерименту, вказуючи діапазон (допустимі межі) надійності отриманого знання.

Спробуємо з'ясувати методологічні засади та підходи, що окреслюють основні контури історіографічного дослідження суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі, становлять “систему координат”, у якій могла б бути здійснена реконструкція процесу прирощування знань про діяльність українських політичних партій, організацій та громадських об'єднань.

Пріоритетне місце в методологічному інструментарії історіографа належить принципам дослідження, найважливішими серед яких вважаються принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності) [340, с. 27]. Принцип історизму передбачає дотримання конкретно-історичного підходу під час дослідження історіографічного процесу, врахування соціального, політичного, релігійного, культурного контексту, різноманітних духовних явищ з точки зору їх ролі в житті суспільства, впливу на інтелектуальну діяльність історика. Кожний історіографічний факт, так само як і їх сукупність, слід аналізувати в процесі свого виникнення, становлення, зміни і розвитку, у тісному взаємозв'язку. Лише за цієї умови можна з'ясувати його суть і зміни на різних етапах розвитку, окреслити ті теоретичні положення, які витримали перевірку часом і міцно утвердилися в історіографії. Принцип історизму дозволяє бачити історіографічні факти такими, якими вони були насправді, в їх багатогранності й конкретності, що відкриває перед історіографією широкі простори. Зокрема, це дає можливість виявити причини висунення тих чи інших проблем саме в той, а не інший час, на тому чи іншому етапі розвитку науки, зрозуміти, чому більше уваги приділялося дослідженню одних питань, а інші ж узагалі не ставилися і не вивчалися.

Продуктивність історіографічного дослідження досягається також на основі принципу системності, що враховує багатofакторність історичного та історіографічного процесів і орієнтує на комплексне осмислення історичних знань. На основі його можливостей вдається виявити на загальному фоні розвитку історіографії стан вивчення окремої або декількох тем і проблем,

відшукати провідні елементи їх взаємозв'язку. Крім того, структура більш розвинутих історіографічних знань сприяє пізнанню її початкових етапів. Нарешті, загальновідомо, що в цілому історія історичної науки розглядається як система зі всіма її складовими – з творчістю історика, діяльністю наукових і навчальних центрів, з публікацією праць у періодиці тощо.

Інший важливий дослідницький принцип – принцип об'єктивності, який виражає необхідність неупередженого, об'єктивного, наукового підходу до дійсності, її пізнання і практичного перетворення. Означає вивчення об'єктивних закономірностей розвитку історичних процесів у сукупності фактів і подій – суперечливих, багатогранних, позитивних, негативних, типових, нетипових; забезпечує взаємозв'язок об'єктивного й суб'єктивного. Відомо, що в історіографічному дослідженні фігурують дві сторони: перша – дослідник як суб'єкт і друга – об'єкт вивчення. Фактично йдеться про подвійну суб'єктивізацію історіографічного пізнання, оскільки маємо не тільки обмеженість знання історіографа, а й суб'єктивний характер творчості історика, який є об'єктом пізнання. Усвідомлюючи неможливість досягнення абсолютного об'єктивного знання, все ж прагнемо на основі історіографічної інформації відтворити історіографічний процес в усіх його складових.

З принципами системності та об'єктивності тісно пов'язаний принцип всебічності. Він застерігає дослідника від упередженого ставлення до історіографічного джерела, від будь-якої однобічності і суб'єктивності в його оцінці. Важливим є й те, що дослідник повинен виявити і дослідити всі джерела, що містять відомості про розвиток української історичної думки загалом чи окремої теми зокрема, а також простежити всі напрями, течії, наукові школи, показати персональний внесок історика у дослідження наукової проблеми. Усебічність передбачає вивчення багатовекторності впливу на розвиток історичної науки і на перебіг історіографічного процесу відповідно.

У сучасному науковому просторі історіографія є засобом утримання позитивного досвіду, збагачення його новітніми досягненнями, закріплення усталених наукових норм. Тому важливу роль у пізнавальній діяльності

історіографа відіграє принцип наступності (спадкоємності). Дотримання цього принципу забезпечує зв'язок нових знань із науковими надбаннями попередників, рух історичної думки в річищі національних історіографічних традицій. Щоправда, дослідник не завжди вільний від думок та ідей, сформульованих у працях його попередників і сучасників, які інколи сприймаються як еталон. Але це не означає, що історіограф позбавлений можливості відкривати нові шляхи, за якими прозирають нові тенденції і нова соціальна ситуація.

Одне з важливих завдань методології є з'ясування природи, призначення і специфіки методів історіографії. Метод (від грецького *methodos* – спосіб дослідження) є одним із найважливіших питань будь-якої науки, оскільки в підсумку йдеться про те, як отримати нове знання, як застосувати його в практичній діяльності. Водночас це одна із складних проблем, яка випереджає вивчення наукою свого об'єкта і є результатом такого вивчення. За допомогою методів нагромаджується і систематизується емпіричний матеріал. Назагал методи дослідження пов'язані з метою, об'єктом і науковими завданнями, що постають перед дослідником. Саме специфічні риси об'єкта висвітлення визначають як сукупність методів, так і конкретну техніку їх застосування.

В історіографії сьогодні використовується ціла система методів, а саме: загальні методи для всіх гуманітарних наук, що застосовуються із врахуванням особливостей і завдань історіографії; специфічні, що властиві саме історіографічному пізнанню; запозичені з інших, насамперед суміжних наук, які стали міждисциплінарними. До загальнонаукових належить діалектичний метод, який був перетворений в ідеологічний атрибут радянської історіографії. Побутує думка, що цей метод не вичерпав усіх можливостей, що саме він забезпечує досягнення історизму та об'єктивності у висвітленні минулого. Вагоме місце у сучасній історіографії посідає цивілізаційний підхід. Має прихильників також аксіологічний (ціннісний) метод, який забезпечує віднесення об'єктів, що вивчаються, до тих чи інших вартостей, завдяки чому здійснюється відбір об'єктів та їх оцінка.

У сучасному науковому просторі України все більшого значення набуває антропологічна методологія [230]. Її прихильники вважають, що центральне місце в історії має посісти людина як діяльна соціальна істота, зі своїми ідеями й уявленнями, почуттями і суб'єктивним світом. Зацікавлення антропологічною історією можна пояснити природною реакцією дослідників на тривалу заборону змальовувати конкретну людину в реальному історичному соціумі, на вимушене конструювання “нової”, нерідко схематично-“мертвої” людини. Антропологічний підхід дає можливість “оживити” не тільки історичний, але й історіографічний процес. Адже історичні знання – це результат творчості конкретних людей, представників свого часу, з притаманним лише їм світобаченням, мораллю та почуттями. Цей метод спонукає до з'ясування мотиваційної сторони творчості історика, до повнішого врахування фактора соціального замовлення.

Що стосується безпосередньо методів історіографії, то сучасна наука розрізняє: способи конкретного історіографічного аналізу та методи історіографічного синтезу [415, с. 31–32]. Історіографічний аналіз допоміг виявити максимально доступну кількість спеціальних праць, встановити їх джерельну базу, приналежність авторів до історичних шкіл і напрямів, мотиви вибору теми, зовнішні фактори, які мали вплив на істориків тощо. У результаті синтезу всієї доступної інформації створено цілісну картину вивчення різних сфер суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі.

У цьому дослідженні використано також історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний та інші загальноісторичні методи [405; 711]. Суть історико-генетичного методу полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін реальності, що вивчається, у ході її історичного розвитку. Він дав можливість показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного процесу в їх безпосередності, а події, факти та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності й образності. У цілому ж цей метод є універсальним і гнучким інструментом дослідження, що спрямований, насамперед, на аналіз розвитку.

Із поля зору автора не випали й історичні порівняння, зіставлення, паралелі, тобто все те, що включає в себе історико-порівняльний метод. Він дав можливість вивчити історіографічні факти як у тісному зв'язку з тією історичною обстановкою, в якій вони виникли і діють, так і в їх якісній зміні в різні періоди розвитку. Цей метод необхідний в історіографії також для того, щоб з'ясувати причини і обставини виникнення й існування на окремих етапах явищ в науці, що повторюються. У такому разі дослідник зобов'язаний звернути увагу на вперше виявлену інтерпретацію події чи явища, що підлягають порівнянню. Історико-порівняльний метод відіграв не останню роль у з'ясуванні причин проникнення в аналізовану літературу помилкових положень (наприклад, необ'єктивний показ істориками УРСР чисельності, соціального і національного складу КПЗУ, перебільшення ними ролі комуністів у суспільно-політичних процесах або ідеалізація окремими представниками української діаспори націоналістичних структур та їх керівників), а також у знаходженні способів їх уникнення в майбутньому.

Сенс компаративного підходу зумовлений тим, що українська материкова історіографія в недалекому минулому існувала на єдиних в Радянському Союзі ідейно-політичних засадах. Однак при цьому функції істориків були чітко розподілені: російські історики як представники імперського ідеологічного центру мали можливість безпосередньо впливати на визначення напрямів дослідження, а українські повинні були забезпечити ілюстрування закономірностей історичного поступу матеріалами національної окраїни. Таке порівняння дало можливість з'ясувати особливості історичної думки в Україні в умовах єдиної ідеологічної системи з точки зору висвітлення суспільно-політичних процесів. В такій же мірі є актуальним питання щодо характеру української суспільно-історичної думки в пострадянських умовах. Крім того, здійснено паралельний розгляд надбань представників української діаспори і радянських істориків. Важливе значення для з'ясування особливостей українського історіографічного процесу має його порівняння із зарубіжною історіографією. Власне таким шляхом вдалося встановити реальний приріст

наукових знань, виявити новизну та оригінальність у трактуванні тих чи інших проблем.

Історико-типологічний метод забезпечив доволі важливу сторону пізнавального процесу – впорядкування сукупності об'єктів чи явищ на якісно визначені типи (класи) на основі властивих їм загальних істотних ознак. В останні роки значного поширення набув історико-системний метод, що дозволив з'ясувати суть історіографічного процесу як сукупності історіографічних ситуацій і явищ у їх цілісності і взаємозв'язку. Його основу становить структурно-функціональний аналіз, що використано як моделювання досліджуваних систем.

Хронологічний метод сприяв вивченню історіографічних фактів з позицій їх взаємозв'язаного процесу, в якому окремі етапи і періоди порівнювалися з метою виявлення об'єктивних закономірностей нагромадження і поглиблення історіографічних знань. Виходячи із предмету історіографії, у такому ж ключі розглянуто рух наукової думки з точки зору зміни концепцій, поглядів, ідей в їх хронологічній послідовності. У результаті утворюється ланцюг історіографічних фактів, як генетично зв'язаних один з одним, так і тих, що повторюються.

Хронологічний метод не завжди придатний для аналітичного вивчення історіографії. У зв'язку з цим історіограф часто застосовує проблемно-хронологічний метод, який є різновидом хронологічного. Проблемно-хронологічний метод передбачає розчленування більш або менш широкої теми на низку вузьких проблем, кожна з яких розглядається у хронологічній послідовності. Вивчення історії історичної науки в такому розрізі має як свої переваги, так і певні недоліки. Позитивним є можливість глибше зрозуміти бачення істориками тих чи інших процесів і явищ через виділення їх в окремий предмет дослідження. Власне наукові пріоритети лягли в основу формування трьох тематичних блоків дисертації: легальний політичний табір, радикальні політичні середовища та масові самоврядні об'єднання. Але за такого підходу не завжди вдається виявити закономірності розвитку історії історичної науки в

різних соціально-політичних умовах. Тому на практиці ці два методи застосовувалися разом, доповнюючи один одного.

З допомогою біографічного методу персоніфіковано розвиток історичної думки, простежено життєвий і творчий шлях окремих істориків, показано їх внесок у примноження знань. Цей метод дав можливість виявити найхарактерніші риси всього покоління інтелектуалів певної епохи. Водночас його використання дозволило з'ясувати й інші особливості висвітлення теми. Зокрема, порівняння праць М.Панчука, Ю.Сливки, С.Макарчука, І.Васюти, написаних у різних суспільно-політичних умовах, засвідчило якісні зміни історіографічного процесу, його динаміку.

Багатоманітність методів та підходів, які практикує сучасна історична наука, є важливою умовою розвитку історичного знання. Завдання і творче право історика – використати той інструментарій, який забезпечив би адекватну реконструкцію історичної реальності та примноження історичних знань. Зрештою, вибір методів залежить від теми і дослідницьких завдань, які ставить перед собою історіограф.

Ключове значення має також понятійне та термінологічне забезпечення цього дослідження. Українська історіографія традиційно оперує поняттями “історіографічний процес”, “історіографічна ситуація”, “історіографічне явище”, “історіографічний факт”, “історіографічна концепція” тощо [327; 329; 340; 415].

Історіографічний процес – це об'єктивний цілісний процес генези та розвитку історичного пізнання, накопичення та удосконалення історичних знань. Це поняття сприймається в узагальненому або конкретно-просторовому вимірі. Наприклад, український історіографічний процес має більш як тисячолітню традицію. Однак у цих часових рамках можна виділити значно вужчі історіографічні періоди. Якщо взяти до уваги просторово-географічні межі, то український історіографічний процес протікав як на етнічних українських землях, так і в середовищі української діаспори. В методологічному

ракурсі категорія “історіографічний процес” виступає як дослідницький засіб, за допомогою якого можна здійснювати історіографічний аналіз.

Історіографічна ситуація – це певний фрагмент історіографічного процесу в окремому просторово-часовому вимірі, вона характеризує його дискретність, уривчастість. Історіографічна ситуація відображає властиві окремому історичному моменту або періоду прикмети історичного пізнання. Якщо категорія “історіографічний процес” характеризує історичне пізнання з позицій динаміки та цілісності, то категорія “історіографічна ситуація”, навпаки – з позицій статичності на певному відрізку часу.

З історіографічною ситуацією тісно пов'язане поняття “історіографічний факт”. Воно може мати різне смислове навантаження, але основна його відмінність від історичного факту в тому, що йдеться не про “факт-подію”, а про “факт-знання”. Тобто, якщо в історіографічному факті міститься інформація з історії історичної науки, то в факті історичному та сама інформація не завжди чітко окреслена і неповною мірою є доступною для безпосереднього вивчення істориком науки. Іншими словами, в історіографічному факті концентрується конкретний результат, певний доробок дослідницької діяльності історика або групи істориків.

Кінцеву мету історико-наукового дослідження становить історіографічна концепція. Здебільшого під цим поняттям розуміють обґрунтовану на основі історіографічних фактів систему поглядів або доведеної точки зору у висвітленні чи оцінці певних процесів, явищ в історичній науці. Зазвичай синтез історіографічних фактів здійснюється у площині певних ідейно-теоретичних засад та аксіологічних орієнтирів.

До традиційних категорій історіографії належать і такі терміни, як “напрямок”, “течія”, “наукова школа”. В останні два десятиліття у вжитку історіографів велике поширення дістали поняття, запозичені із суміжних галузей знання – соціальна історія науки, інтелектуальна історія науки, образ науки, ідеал науковості, стиль історичного мислення та ін. [415, с. 39–43]. Тобто, сьогодні відбувається процес уточнення, упорядкування та оновлення

понятійно-категоріального апарату. Це є ознакою опанування українською історичною наукою новітніх методів дослідження, умовою виходу з кризового стану. Слушною є думка О.Реєнта, що однією із складових кризи історичної науки є саме криза понять та категорій, якими вона оперує [767, с. 15].

При цьому йдеться не лише про суто історіографічні поняття, але й ті загальнонаукові дефініції, з якими доводиться мати справу істориків у кожній конкретній дослідницькій ситуації. У контексті нашого дослідження потребує “інвентаризації” термін “суспільно-політичне життя”, який свого часу радянські історики трактували дуже вузько – як “революційну творчість західноукраїнських трудящих” зі здійснення політики КПЗУ, метою якої було визволити їх від соціального та національного гніту і возз’єднати край з радянською Україною. Сьогодні філософська і політологічна науки мають у своєму арсеналі декілька термінологічних визначень, які у сукупності формують зміст поняття, винесеного у заголовок нашого дослідження. Так, під суспільним життям розуміється реальний, органічно цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб’єктів (осіб, соціальних спільнот, суспільства), що відбувається у конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення дійсності людиною [941, с. 619].

Складовою частиною суспільного життя є життя політичне. Воно пов’язане з діяльністю і взаєминами індивідів та соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб’єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку. Як витвір економічного, соціального життя суспільства політичне життя концентрує в собі всі суспільно значимі потреби та інтереси і виступає своєрідним завершенням суспільного життя [722, с. 269–270].

Методологічне навантаження у пропонованому дослідженні має ще один термін – “суспільно-політичні рухи”. Це, на думку провідних політологів, – своєрідна форма вияву політичної активності людських мас [723, с. 331]. Ідеться про спільну діяльність, об’єднання людей, що різняться своїми ідейними

засадами і доктринами, цілями та способами досягнення, чисельністю і внутрішньою структурою, роллю у політичному житті, мірою адекватності потребам суспільного поступу тощо. Суспільні рухи бувають глобального характеру, як чинники світового простору (наприклад, національно-визвольний, робітничий, соціал-демократичний) і рухи, які передовсім виступають як політична сила всередині держави. Останні у політологічній літературі не завжди називаються суспільно-політичними. Використовуються терміни “соціальні”, “громадські” та інші рухи. Поза тим усі вони є соціальними, оскільки безпосередньо стосуються громадянського суспільства. Ці рухи політичні тією мірою, якою вони “вливаються” в політичне життя України, зокрема її регіонів.

Цілком очевидно, що суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі у його широкому розумінні – це доволі складний комплекс, у якому перепліталися соціально-економічні та етнополітичні інтереси. Тому у процесі історіографічного аналізу даної проблеми використовується широкий спектр пізнавальних засобів.

3. Репрезентативність історіографічних джерел

Якість і ефективність будь-якого історіографічного дослідження залежить від історіографічних джерел, їх репрезентативності, інформаційної достовірності, рівня наукової критики і методів використання. Теоретико-методологічні аспекти історіографічного джерелознавства актуалізувалися у 1970–1980-х рр., а в нинішніх умовах набули ще більшої ваги. Про це свідчать жваві дискусії з питань модернізації методології історичної науки. Історіографічне джерелознавство є складовою частиною загального історичного джерелознавства. Відомо, що історичне джерело може виступати як історіографічне і навпаки. Історіографічні джерела становлять окрему групу, що відбивають специфічні історіографічні факти, тобто ті, що містять відомості з історії історичної науки й дають можливість вивчити суспільні умови її

розвитку, процес збагачення історичних знань [94, с. 26; 340, с. 19]. Джерела як історіографічного, так й історичного порядку є феноменами, що відображають, з одного боку, об'єктивний процес розвитку історичної науки й нагромадження історичних знань, а з іншого – суб'єктивні погляди істориків.

Одне з провідних місць у сучасному джерелознавстві посідає проблема класифікації джерел, тобто поділу всієї їх маси на групи за певною суттєвою спільною ознакою, характерною для кожної із груп. Загальноприйнятою є думка, що мета цієї роботи – виявити в джерелах найбільш характерні ознаки, їх повторюваність, встановити певні закономірності й особливості утворення джерел і на цій основі обґрунтувати вибір методів їх опрацювання та використання [328, с. 91]. “Але універсальну схему класифікації історіографічних джерел, – як справедливо зазначив М.Варшавчик, – виробити неможливо: вони різні для кожного етапу розвитку історичної науки” [94, с. 26]. Групування історіографічних джерел завжди залежить від теми дослідження. Історико-науковий процес у його повноті, суперечливості і складності можна простежити за історіографічними джерелами, взятими у сукупності.

Використавши різні класифікаційні схеми джерел з історії України [94; 552, с. 10–16; 327, с. 101–102; 328, с. 116–117] і врахувавши специфіку дослідження проблеми, спробуємо згрупувати джерельний комплекс з історіографії суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі наступним чином: 1) документальні джерела; 2) узагальнювальні дослідження; 3) монографії, статті, матеріали наукових конференцій; 4) навчальні посібники, підручники, довідкові та науково-популярні праці; 5) бібліографічні покажчики, книжкові огляди, рецензії; 6) мемуарна література; 7) дисертаційні дослідження.

Докладніше охарактеризуємо специфіку та особливості використання кожної групи джерел.

Документальні матеріали як історіографічне джерело мають різне функціональне навантаження, тому їх можна поділити на такі групи: а) джерельні публікації, що віддзеркалюють певний фрагмент історіографічного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі, зокрема рівень розвитку

наукових історичних знань, інституціональне становлення історичної науки тощо; б) матеріали про життя та діяльність учених-істориків; в) публікації документальних матеріалів. Джерела першої групи відображають соціокультурні умови розвитку історичної науки за певних державно-політичних режимів. Сюди ж включаємо директиви, що визначають вимоги до творчої роботи істориків, характер й ідейну спрямованість їхніх праць, а також матеріали статистичного й іншого плану, які подають кількісні та якісні параметри розвитку науки (інституціональна база, друкована продукція тощо). Матеріали про життєдіяльність істориків у вигляді їх роздумів, мемуарів, листування відображають суспільно-політичні умови, які визначали формування їхнього світогляду та розвиток історичної думки у певних національно-політичних й інтелектуальних середовищах загалом. Публікації документальних матеріалів становлять цінність для історіографічного аналізу не як “первинне” джерело про історичні події, а як “вторинне” джерело, що дозволяє з’ясувати вплив джерельної бази на формування нових ідей, поглядів, концепцій, її розширення чи звуження, визначити методику і техніку роботи історика з документами, побачити в історичних працях наявність посилань на вперше введені до наукового обігу джерел тощо. Таке ж значення мав й аналіз використання науковцями матеріалів архівних фондів.

Проте слід пам’ятати, що історіографія виконує функцію контролю за пізнавальною діяльністю історика. Тому історіограф зобов’язаний, у разі потреби, здійснювати конкретно-історичне дослідження з метою верифікації історичних фактів. У цьому дослідженні використано декілька архівних документів, які дозволили спростувати недостовірну інформацію, подану окремими авторами.

Публікація історичних джерел здавна є невід’ємною частиною історичного наукового процесу, адже саме за рахунок таких публікацій створюється його могутнє підґрунтя. Спираючись на оприлюднені джерела, історична наука розвивається, претендуючи на розкриття всебічної об’єктивної картини

минулого. Тому легко пояснити потяг науковців до публікації окремих історичних та історіографічних пам'яток, тематичних збірників документів.

Задоволення потреб наукових середовищ в Україні і поза її межами у ретроспективній інформації мало свої особливості. Так, в УРСР була встановлена тотальна цензура за виданням збірників документів, підготовлених архівами або науковими інститутами. Едиційна робота зазнавала ідеологічного впливу. Переважна більшість опублікованих документів на суспільно-політичну тематику стосувалася історії ліворадикального революційного руху, показу возз'єднавчого процесу з СРСР-УРСР. Формування соціального замовлення і вироблення технології тиску на історичну науку яскраво ілюструє збірник документів “Правда про унію” (1981). У ньому спеціально підібрані ідеологічно заштамповані документальні матеріали, які не відтворюють суспільної місії Греко-католицької церкви (ГКЦ); її етнокультурна діяльність показана “облудливою”, “антинародною”. Функції релігійної преси висвітлено як засіб поширення фальсифікованих у “буржуазно-націоналістичному дусі” поглядів на історію України, паплюження її видатних діячів, розпалювання ворожнечі між російським та українським народами. Однак, оминаючи нашарування, знаходимо поклики, які дають точну архівну інформацію і чітко позначають вилучені частини тексту, на які слід звернути увагу дослідникам.

Зарубіжні українські історики також виявляли інтерес до археографічної роботи. Однак, незважаючи на відсутність цензури, їхні можливості були обмежені. Оскільки основний масив документальних матеріалів з історії боротьби українців за державну незалежність у першій половині ХХ ст. осів в архівосховищах радянської України і народної Польщі, тому археографічна продукція представників наукових кіл діаспори – це переважно опубліковані у 1920–1930-х рр. (у періодичних виданнях чи окремими брошурами) джерела, що висвітлюють важливі віхи становлення і розвитку ОУН, українських легальних партій, життя та діяльність провідників українського визвольного руху – Є.Коновальця і С.Петлюри.

Відновлення державної незалежності України поклато початок новому етапу археографічної роботи. Цей процес прямо пов'язаний з демократизацією архівної системи. Архівні установи України провели значну роботу щодо організації своєчасного відбору до Національного архівного фонду (НАФ) приймання на державне зберігання різноманітних документів. За 10 років державної незалежності до складу НАФ надійшло майже 19 млн. одиниць зберігання різних видів документів, у т. ч. 10,5 млн. від архівного фонду КПРС, майже 3 млн. від колишнього КДБ та близько 6 млн. від підприємств. Загалом на початок 2001 р. НАФ становив майже 60 млн. справ [19, с. 77]. Ці та інші організаційні заходи заклали добру основу для публікації збірників документів, присвячених історії української націонал-демократії, ОУН, діяльності лідерів політичних та громадських організацій.

Документальні збірники орієнтують науковців на вивчення тих питань, які замовчувались або фальсифікувались за радянської доби. Проте сучасну практику їх публікації не можна вважати задовільною. Йдеться не тільки і не стільки про кількість, а про якість публікацій. Слушною є пропозиція архівознавця Г.Папакіна розробити нові, зведені правила (настанови, рекомендації), які б на підставі узагальнення набутого упродовж ХХ ст. досвіду давали нормативно-методичну основу для роботи з використання історичних джерел у публікаціях [687, с. 142].

Особливе місце у джерельному комплексі посідають узагальнювальні дослідження – здебільшого колективні праці синтетичного характеру, присвячені історії України чи окремим її періодам, певним сферам суспільного життя. Власне колективні роботи були характерною рисою радянської історичної науки [336; 910; 134]. Вони сприяли уніфікації наукового стилю, коли відрізнити одного автора від іншого стало майже неможливо, а поняття “творчості” було спотворене. Дослідники української діаспори не створили колективних праць з питань суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі. Зате зроблено вдалу спробу синтезу історичного минулого України від давнини до сучасності. Мається на увазі книга

О.Субтельного “Україна: історія”, яка у першій половині 1990-х рр. справила позитивний вплив на процес утвердження національно-державницького спрямування історичних досліджень у материковій Україні. Таку ж роль відіграла і праця Т.Гунчака, що є розширеною версією курсу лекцій, прочитаних ним восени 1991 р. у декількох навчальних закладах Києва [196]. Невдовзі з’явилися історичні синтети вітчизняних учених, які мають багато спільного і, водночас, різняться історіософським та методологічним інструментарієм. Це дало підставу деяким аналітикам поділити їх на дві умовні групи: “традиціоналістські” і “новаторські” [1047, с. 75]. До першої групи зараховано праці, написані представниками академічних установ [332; 333; 334]. Для них характерним є захоплення політичною історією України та відсутність належної уваги до цивілізаційного поступу. Взірцем “новаторських” робіт є синтез Я.Грицака [192], в якій автор запропонував відмінне від національно-державницької традиції трактування української історії.

Ключові питання політичного розвитку західноукраїнських земель у 1920–1930-х рр. розкриває узагальнювальна праця С.Кульчицького [468]. Ця проблема також представлена в монографії І.Васюти [109], у якій на широкому тлі динамічно змінюваної внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації показано особливості українського суспільно-політичного руху в Західній Україні, починаючи з національно-демократичної революції, в ході якої утворилася Західно-Українська Народна Республіка, і закінчуючи інкорпорацією краю до складу радянської України у вересні 1939 р. Нові підходи до осмислення проблеми національного руху дозволили авторові розкрити процес оновлення, відповідно до зміни політичної ситуації, стратегії і тактики українських політичних партій в їх боротьбі за національне відродження українства і торжество його державницьких ідеалів, показати зв’язки українського політикуму з польськими та іншими партіями, структури яких діяли в краї. Для автора важливим було також визначити національні й соціальні пріоритети в програмах та суспільній практиці українських політичних середовищ, розкрити їхню орієнтацію на зовнішні або власні сили і в цій площині

простежити формування на різних етапах міжпартійних союзів, а також виборчих і парламентських блоків.

Політичні процеси серед української еміграції в Європі та на українських землях у складі Польщі, Румунії, Чехословаччині досліджено у п'ятому томі “Політичної історії України. XX століття”, підготовленого колективом учених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ під керівництвом В.П.Трощинського [720]. Особливу увагу автори звернули на аналіз політичних течій міжвоєнної української еміграції, їхніх ідейних засад та моделей державотворення. Докладно з'ясовано питання, пов'язані з визначенням міжнародно-правового статусу західноукраїнських земель, розвитком української суспільної і політично-партійної структури в краї, специфікою, формами і механізмами вияву українських політичних інтересів у національному регіоні України.

Отже, узагальнювальні дослідження – своєрідний барометр змін у темпах збагачення знань про суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі. Вони найрельєфніше відображають стиль історіописання: ідейні й теоретичні орієнтири історика, понятійний апарат і методологічний інструментарій, логіку і послідовність викладу, плюралізм оцінкових характеристик тощо. Разом із тим слід врахувати, що узагальнювальні праці з історії, побудовані на традиційних підходах, упускають деякі істотні напрацювання суспільно-політичної та історичної думки, що зафіксовані здебільшого в статтях.

Основний масив історіографічних джерел становлять монографічні дослідження, які створюють уяву про рівень розвитку історичної науки, глибину осмислення вузлових проблем історії. Ці праці будуються зазвичай на широкій джерельній базі і дають найбільш концентровану інформацію про те, наскільки автори володіють сучасним методологічним інструментарієм та археографією проблеми. Слід зазначити, що суспільно-політичні процеси на українських землях у складі Другої Речі Посполитої нерівномірно охоплені монографічними дослідженнями. У 1920–1930-х рр. зі зрозумілих причин не

видавалися значні за обсягом історичні праці, а друкована продукція була представлена здебільшого брошурами і статтями. Невеликий виняток становлять історико-політологічні дискурси В.Кучабського, Д.Донцова та ін. Значна кількість монографічних досліджень з'явилася у другій половині ХХ ст. Увага представників української діаспори була зосереджена на осмисленні здобутків і втрат національно-визвольної боротьби українців у першій половині ХХ ст. Праці окремих авторів – Ю.Бойка, М.Сосновського, М.Богачевської-Хом'як та ін. – відзначаються багатством фактологічного матеріалу та значним рівнем аналітики. Витримало перевірку часом фундаментальне дослідження П.Мірчука “Нарис історії ОУН” (1968). Не випадково його книга перевидана сьогодні в Україні (щоправда, з доповненнями і виправленнями). Проте не можна забувати, що пізнавальний потенціал праць діаспорних істориків значною мірою звужує відсутність архівних матеріалів та певний суб'єктивізм, пов'язаний з приналежністю авторів до тих чи інших політичних середовищ.

Історики радянської України не досліджували національно-державницьку проблематику. Та попри панування єдиної ідеології та єдиних методологічних підходів, тоталітарна історіографія не була монолітною. У зв'язку з цим викликає зацікавлення оцінка доробку радянських дослідників, яку дав професор Я.Калакура: “Заради правди треба визнати, що ця “монолітність” була штучно показаною. У середовищі радянських істориків були різні люди як за своїм рівнем кваліфікації, так і за моральними і політичними орієнтирами. Ось чому маємо диференційовано підходити до оцінки спадщини радянських істориків. Ці праці, крім ідеологічної зашореності, варті уваги тому, що збагатили джерельну базу історії України... Слід пам'ятати, що сотні радянських істориків за спробу правдивого дослідження поплатилися життям, посадами, кар'єрою” [341, с. 12]. У контексті нашого дослідження не втратили свого значення (не тільки з огляду фактографічного напрацювання, але й деяких оцінкових моментів) праці М.Кравця, Ю.Гошка, І.Васюти, С.Макарчука із соціальної історії західноукраїнських земель та етносоціальних процесів у краї в першій половині ХХ ст. (до 1939 р.). При написанні нових робіт з історії

боротьби західних українців за державну незалежність дослідники можуть використовувати (звісно, за умови дотримання необхідної обережності) монографічні дослідження Ю.Сливки. Зазначене стосується і праць Є.Галушки, М.Панчука та Ю.Сливки, присвячених історії КПЗУ. Вважаємо, що сучасні українські історики мали би взяти за приклад практику польських колег, які, відкинувши ідеологічні нашарування, змогли скористатися фактографічними напрацюваннями своїх попередників.

В незалежній Українській державі на монографічному рівні вивчаються майже всі аспекти досліджуваної нами теми. У роботі аналізуються книги М.Кугутяка, І.Федика, І.Райківського, М.Кучерепи і Р.Давидюк, М.Москалюка, О.Єгрешія, І.Соляра, присвячені діяльності українських легальних політичних партій та організацій. Процес зародження й організаційного розвитку українських націоналістичних структур, формування їх ідеологічних засад, вплив ідеології “чинного націоналізму” на міжвоєнне покоління українців розкривають роботи Г.Касьянова, А.Кентія, М.Мандрик, В.Косика, С.Квіта, М.Посівнича та ін. Чи не найбільше монографічних досліджень присвячено діяльності українських громадських організацій (це – праці І.Андрухів, Б.Трофим’яка, І.Зуляка, Б.Савчука, В.Окаринського, І.Шумського, О.Маланчук-Рибак та ін.). У книжковому форматі вийшли дослідження Л.Реві-Родіонової і З.Струк з історії кооперативного руху в Західній Україні міжвоєнного двадцятиліття. Добре розробленою можна вважати проблему формування та функціонування української військової еміграції в Європі, зокрема у Польщі (праці В.Трощинського, І.Срібняка, М.Павленка, С.Литвина, О.Колянчука, В.Сергійчука).

У роботі використано монографії польських (Р.Тожецький, М.Папежинська-Турек, А.Хойновський, Р.Томчик, О.Вішка, Я.Радзейовський, Р.Висоцький), російських (Н.Пашаєва, М.Семиряга, В.Помогаєв, К.Федевич), німецьких (Г.Роос, Г.-А.Якобсен, Ф.Брудер), американських (Дж.Армстронг, О.Мотиль) та інших зарубіжних авторів, які реконструюють суспільно-політичне життя Галичини на тлі геополітики в Центрально-Східній Європі.

Найбільшу кількість історіографічних джерел у цьому дослідженні складають статті, опубліковані в наукових збірниках і журналах. Якщо порівнювати монографічні та статейні публікації, то між ними простежуються певні відмінності за інформативними можливостями, змістовими, формальними та іншими характеристиками. Статті значно повніше і оперативніше, ніж книжкові видання, відбивають поліфонійність сучасної історичної думки, процес нагромадження знань з актуальних проблем суспільно-політичних процесів на українських землях. Тобто, статейні публікації “мобільніші”, здебільшого мають виразнішу, чітко окреслену проблемно-тематичну спрямованість, вони частіше носять полемічний характер, що підвищує їхню роль у дослідницькій практиці. З цього погляду наукові статті наближаються до публікацій матеріалів наукових конгресів, конференцій, “круглих столів”. У добу значних методологічних переорієнтацій саме на цих форумах відбувалася презентація нових ідей та підходів. Зокрема, популярні наприкінці 1980-х рр. “круглі столи” давали “зріз” історичної думки на короткому відрізку часу, засвідчували послаблення партійно-державної монополії в історичній науці, слугували методологічним орієнтиром для істориків. Особливо цінним історіографічним джерелом є матеріали конференцій, присвячених історії визвольних змагань українців у першій половині ХХ ст., діяльності громадських організацій, зокрема “Просвіти”. За матеріалами конференцій, на які історики виносили свої перші творчі знахідки, можна виявити процес поступу української історичної думки.

Важливу складову джерельної бази історіографічного дослідження становлять підручники та посібники. Навчальна література дозволяє, по-перше, оцінити методологічні орієнтири, яких дотримуються автори в ту чи іншу добу історичного розвитку України, по-друге, вона відображає стан історичної науки на момент створення підручників, рівень дослідження конкретних проблем на той час. Сучасні підручники, на відміну від подібних радянських видань, позбавлені впливу цензури, тому відбивають багатоманітність поглядів на вузлові питання української минувшини. Навчальна література відрізняється від

згаданих нами синтезів тим, що має дещо вужче функціональне призначення – вона розрахована безпосередньо на студентів вищих навчальних закладів та учнів загальноосвітніх шкіл. Проте синтети виконують і дидактичну функцію. Наприклад, книга О.Субтельного “Україна: історія” рекомендовалася Міністерством освіти України як підручник і кілька разів перевидавалася масовим тиражем українською та російською мовами. Так само гриф Міністерства освіти отримав “Нарис історії України” Я.Грицака, а також деякі академічні видання.

Разом із тим слід зазначити, що підручники, як історіографічне джерело, часто дають надто узагальнену, схематичну картину історичного процесу. Серед навчальних видань, що містять важливу інформацію про суспільно-політичний розвиток західного регіону України у міжвоєнну добу, можна назвати праці В.Литвина [512], О.Бойка [63], Б.Лановика [490], роботу істориків Київського національного університету ім. Т.Шевченка [648]. Щоправда, не зі всіма положеннями колективної праці київських учених можна погодитися (про це йтиметься у третьому розділі дослідження).

Інформативно наповненими є енциклопедії та довідкові видання. Зазвичай їх створюють провідні науковці, тому акумулюють у собі найновіші досягнення історичної науки на тому чи іншому етапі її розвитку. Так, скажімо, великим надбанням української історичної думки є “Енциклопедія українознавства”. Укладена й видана вченими української діаспори, вона об’єктивно висвітлює найрізноманітніші аспекти українського духовного життя, неупереджено характеризує історичні постаті, дає безсторонню оцінку цілому рядові політичних, культурних і громадських діячів України. Саме тому це енциклопедичне видання було суворо заборонене в радянській Україні, а на противагу йому створили “Українську радянську енциклопедію”, яка українознавчі проблеми подавала у вкрай спотвореному вигляді.

Що стосується історико-публіцистичної літератури, то вона, за словами Я.Калакури, “нерідко дає первісне відображення й узагальнення явищ історичної науки” [340, с. 20]. Значна кількість праць з аналізованої нами

проблеми, що написана у 20–30-х рр. ХХ ст., мала полемічний характер. Авторами статей і брошур були політичні і громадські діячі, які належали до різних політичних середовищ. Цей жанр історіописання набув поширення серед наукових кіл української діаспори. Свідченням цього є те, що серед потоку статей і монографій трапляються й всуціль пронизані апологетикою, глорифікацією об'єкту висвітлення. Не оминали цей жанр і радянські історики. Значне число їхніх праць на суспільно-політичну тематику написано в дусі т. зв. викривально-розвінчальної риторики стосовно adeptів “міжнародного імперіалізму – українських буржуазних націоналістів”. Історико-публіцистичні праці є невід'ємною частиною й сучасного історіографічного процесу. Їх автори – це переважно письменники, публіцисти, журналісти (Б.Дорошенко-Товмацький, Г.Гордасевич, П.Іванишин, О.Баган, Р.Частій та ін.). Вони суттєво доповнюють дослідження істориків, розробляючи та поглиблюючи окремі аспекти. Проте серед них, на жаль, є й такі, які упереджено висвітлюють окремі сторінки національної історії, зокрема рух українських націоналістів 20–40-х рр. ХХ ст. (наприклад, В.Поліщук).

Окрему групу історіографічних джерел складають бібліографічні покажчики, книжкові огляди, рецензії з досліджуваної проблеми.

Бібліографічні покажчики дають уявлення про кількісні параметри праць та їх тематичну спрямованість, що, безперечно, полегшує пошукову роботу дослідника. Натомість книжкові огляди та рецензії містять оцінку фахівців, представників громадськості тих чи інших робіт, нерідко історіографічну.

Серед бібліографічних видань з аналізованої проблеми варто виокремити покажчик публікацій, присвячений історії українського самостійницько-державницького руху під керівництвом ОУН [304; 502]. Укладачі намагалися зафіксувати всі доступні їм видання (у т. ч. й ті, що стосуються міжвоєнного двадцятиліття) незалежно від методологічної, ідеологічної чи іншої спрямованості або джерельної вартості. На жаль, доводиться констатувати, що подібні покажчики видань з історії західноукраїнських політичних партій та самоврядних організацій міжвоєнного періоду відсутні. Було би добре створити

зведений реєстр праць зарубіжних авторів з різних проблем новітньої історії України.

Історіографічне дослідження передбачає використання документів особового походження, зокрема мемуарів. При цьому не можна забувати, що ці джерела (особливо спогади) часто-густо містять некритичні оцінки своїх однодумців або необ'єктивне ставлення до опонентів. Тому завдання історіографа полягає в тому, щоб з'ясувати політичні й ідеологічні уподобання авторів мемуарів і літератури епістолярного жанру, відокремити в них об'єктивне від суб'єктивного. Крім того, дослідник повинен зробити відповідну селекцію мемуарів. Чимало такого роду творів, які є предметом нашого аналізу, виходять за межі звичайних спогадів. Такі мемуаристи, як, наприклад, І.Кедрин чи С.Шухевич не обмежувалися тільки описом баченого і пережитого, але й залучили до своїх спогадів документальні джерела, намагалися переосмислити й проаналізувати минуле, зробити з нього висновки [365; 1028]. Таким чином, їхні мемуари сприяють формуванню наукових поглядів на історичні події, причому нерідко стають більше дійовим засобом поширення історичних знань, ніж роботи дослідницького чи науково-популярного характеру.

Репрезентативним історіографічним джерелом є дисертації. Їх цінність зростає у зв'язку з тим, що, залишаючись переважно неопублікованими, вони у сукупності певною мірою характеризують рівень розвитку історичної науки на окремих етапах її існування. У дослідженні використано близько чотирьох десятків авторефератів кандидатських і докторських дисертацій, присвячених різним аспектам теми. У радянській Україні на дисертаційному рівні в основному розроблялися питання, пов'язані з історією КПЗУ, робітничого і селянського рухів у міжвоєнний період. Сьогодні ця тематика не вивчається. В сучасній українській історичній науці представлені роботи з проблем партійного, громадського, культурно-освітнього, релігійного життя Галичини і Волині означеного періоду, мало кваліфікаційних праць присвячено зародженню і розвитку західноукраїнської кооперації, суспільно-політичним

процесам на північно-західних українських землях, більше – історії українського праворадикального руху та наддніпрянської еміграції в Польщі. Відсутність історіографічних дисертацій змушує говорити про необхідність активізації цього жанру наукових студій.

Підсумовуючи, зауважимо, що запропонована класифікація історіографічних джерел слугуватиме базовою основою для комплексного дослідження української і зарубіжної історіографії суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі. Критичне використання джерельного комплексу дозволяє з'ясувати сучасний стан, повноту і достовірність вивчення проблеми, виявити недостатньо досліджені питання та виробити рекомендації для подальших наукових пошуків.

4. Основні етапи та соціокультурні умови розвитку теми

В історії вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі можна виділити три основні періоди: 1920–1930-ті, 1940–1980-ті і 90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. В основу періодизації покладено низку критеріїв, як-от: найважливіші рубежі новітньої історії України, а також зарубіжних країн, передовсім Польщі; зародження принципово нових явищ у суспільному житті, які змінили або істотно вплинули на характер і зміст історичних знань; поява нових праць, що наклали відбиток на процес творення нової історіографічної ситуації; заснування наукових осередків, товариств, історичних шкіл та видавничих інституцій, формування течій і нових напрямів історичної думки. Іншими словами, соціальні умови, теоретичний рівень та практичні заходи щодо організації діяльності історика стали основними мотивами для виділення рубіжних етапів розвитку досліджуваної теми.

Докладніше розглянемо специфіку та особливості кожного з названих періодів.

Протягом міжвоєнного двадцятиліття колишня Східна Галичина й Волинь залишалися справжнім вогнищем і центром визвольних змагань українців.

Загальний настрій і українського, і польського населення характеризувався збереженням взаємної ворожнечі й упередженості, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб із двох сторін досягти українсько-польського порозуміння. У Галичині вони підсилювалися недолугою політикою польської влади, яка не погоджувалася надати українцям територіальну автономію, як це було передбачено міжнародними умовами збереження тимчасового контролю Польщі над західноукраїнськими землями. Політика керівних кіл міжвоєнної Польщі не враховувала національних та соціальних інтересів української меншини.

Гострі відносини між польською владою й українською суспільністю аж ніяк не сприяли українській науці, передовсім історичній. Були закриті українські кафедри у Львівському університеті, зазнавало утисків Наукове товариство імені Шевченка. Лише матеріальна й моральна допомога українського громадянства та самовіддана праця вчених стали запорукою дальшого поступу української історичної науки в Західній Україні. Не припинився, більше того, отримав нові імпульси розвиток української суспільно-політичної думки. Цьому сприяло те, що польська влада здебільшого не втручалася у внутрішні справи української науки, в її ідейно-методологічні основи, як це було в УСРР. Треба брати до уваги ще й такий важливий фактор: в устрої міжвоєнної Польщі зберігалися елементи демократії, що створювало певний простір для легальної діяльності українських політичних партій, громадських організацій, кооперації. Ці інституції володіли друкованими органами та видавництвами, через які доносили до широкого читацького загалу свої програмні цілі і завдання, погляди лідерів українського політикуму на шляхи розв'язання українського питання, публікували нариси історії партій та громадських організацій тощо. Наприклад, офіційним періодичним виданням українських націонал-демократів була газета “Свобода”, під їхнім впливом перебував найпопулярніший щоденник “Діло”. Політичною трибуною радикальних соціалістів був “Громадський голос”, соціал-демократів – “Земля і воля”, “Праця”, християнських суспільників – “Нова зоря”. Мали свої

друковані органи нелегальні ОУН і КПЗУ. Остання користувалася фінансовою підтримкою уряду радянської України. З радянофільських позицій висвітлював суспільно-політичні процеси в Західній Україні літературно-науковий, мистецький і громадський журнал “Нові шляхи”, що виходив у Львові протягом 1929–1932 рр. за редакцією А.Крушельницького. Марксистське спрямування мав літературно-політичний місячник “Культура” (1923–1931 рр.; до 1926 р. – “Нова культура”).

Центром громадсько-політичного, наукового і культурно-освітнього життя західних українців залишався Львів, де були зосереджені керівні установи партій, громадських організацій, кооперативних структур, розвинули свою творчу діяльність такі інтелектуали, як С.Томашівський, І.Крип’якевич, О.Назарук, Д.Донцов, М.Стахів, С.Шах, І.Кедрин, К.Коберський, М.Рудницька та ін. Серед них були професійні історики – члени НТШ, першокласні журналісти, публіцисти. Саме їм належить першість у висвітленні різних аспектів життя української суспільності, розвитку ідей українського державотворення.

У Львові існував потужний осередок воєнно-історичної науки. 1920 р. тут засновано Українське воєнно-історичне товариство (у 30-х рр. перемістилося до Варшави), що видавало збірник “За державність”. Військова еміграція Армії УНР 1923 р. створила “Воєнно-наукове видавництво” в Каліші, яке видавало журнал “Табір”. Деяку кількість праць українській воєнній історії присвятив Український науковий інститут у Варшаві. Після скасування таборів інтернованих у Польщі частина українських політемігрантів перебралася до Чехословаччини, Франції та інших країн. Опорою для воєнно-історичної науки у Празі був Музей визвольної боротьби України (заснований 1925 р.), який видавав свій бюлетень “Вісті Музею ВБУ”. У Чехословаччині побачили світ журнали “Гуртуймося” та “Український скиталець”. Останній був друкованим органом еміграції УГА. У Парижі наукова воєнно-історична праця зосереджувалася навколо Бібліотеки ім. Симона Петлюри, заснованої 1929 р.

Слід підкреслити, що в столиці Франції від 1925 р. виходив тижневик “Тризуб” за редакцією В.Прокоповича, який містив багато воєнно-історичного матеріалу.

Західноукраїнська та емігрантська історіографії міжвоєнного періоду розвивалися у нерозривному взаємозв’язку. На інтелектуальному рівні це проявилось у тісних відносинах між їхніми установами, спільній участі у наукових зібраннях, обміні творчим доробком. Ще більше їх єдило ведення дослідницької роботи в річищі державницького напрямку, утвердженню якого сприяла загальна суспільно-політична та інтелектуальна ситуація. Формування суперечливого світобачення його представників, з одного боку, відбувалося під впливом духовної кризи, зумовленої поразкою визвольних змагань і втратою національної державності, посиленням тоталітарного репресивного режиму в УСРР та непевної культурної атмосфери через потребу адаптуватися до іноетнічного середовища. З іншого боку, потужне національне піднесення та поява перших за новітньої доби державницьких формацій, як, зрештою, і можливість долучатися до передових наукових і культурних здобутків Європи, справили благотворний вплив на утвердження національно-державницької традиції, яка перетворилася на самодостатній продуктивний напрям української історичної науки.

Іншим центром, де розроблялася західноукраїнська проблематика, був Харків. У журналах “Більшовик України”, “Західна Україна”, “Літопис революції” та ін. публікували статті високопоставлені партійні функціонери, представники творчої інтелігенції, у т. ч. із Західної України. Немало літератури, переважно пропагандистського характеру, з’явилося у державних видавництвах УСРР. Окремі книги вийшли друком у Києві, Москві і Мінську. Проте встановлення в СРСР тоталітарного режиму, нищення національних істориків та їхніх праць, насильне насадження марксизму призвело до втрати історичною наукою свого прямого призначення, перетворення її в ідеологічну прислужницю компартійного апарату, у знаряддя сталінізації суспільної свідомості.

У міжвоєнній Польщі українознавчим осередком був Інститут дослідження національних справ, створений 1921 р. у Варшаві з метою вивчення національних відносин у повоєнній Європі, зокрема проблем національних меншин у Польській державі. Він об'єднав чимало істориків, соціологів та економістів, видавав журнал “Національні питання” (“Sprawy Narodowościowe”). Душею Інституту став Т.Голувко, політик і дипломат з кола Ю.Пілсудського, який після травневого перевороту 1926 р. обійняв посаду шефа Східного відділу в Міністерстві закордонних справ. Великі заслуги в дослідженні національних питань мав Л.Василевський, визначна постать польського соціалізму, близький співробітник Ю.Пілсудського, автор численних розвідок, книжок і статей про національні відносини в СРСР, особливо щодо українського питання. До числа українців належав і М.Фелінський (псевдонім Р.Ружицького). У сфері його наукових зацікавлень перебували українські політичні партії та організації, періодика, кооперація, парламентське представництво у Польщі тощо.

Не можна оминати увагою також Східний інститут, створений 1925 р. у Варшаві. Ця інституція слугувала т. зв. “прометеїзму”, тобто емансипації неросійських народів Радянського Союзу, які шукали шляхи до визволення. В Інституті досліджували передусім проблеми радянської України та Кавказу під кутом зору радше політичним, ніж суто науковим. Інститут пропагував польсько-українське поєднання та гасла незалежної України – партнера вільної Польщі. Починаючи з 1930 р. Східний інститут почав видавати власний часопис “Схід” (“Wschód/Orient”), заснований Є.Гедройцем і редагований В.Бончковським. Останній у 1932 р. заснував ілюстрований тижневик “Польсько-український бюлетень” (“Biuletyn Polsko-Ukraiński”). Часопис виходив під патронатом II Відділу (контррозвідки) Генерального штабу Польщі і пропагував потребу позитивної політики в українському питанні й ідею українсько-польської співпраці. У журналі друкувалися польські фахівці з української проблематики та українські автори.

Своєрідними були умови розвитку теми у 1940–1980-х рр. Її вивчення здійснювалося у трьох відмінних один від одного соціокультурних середовищах: у наукових колах української діаспори, в материковій Україні та зарубіжних країнах (переважно в Польщі). Незважаючи на велику кількість істориків у діаспорі, їх характеризує нахил до самоорганізації, вони створили значне число асоціацій та центрів. У перші повоєнні десятиліття провідну роль у проведенні наукових досліджень відігравали представники старшого покоління української еміграції. У 1945 р. із Праги до Мюнхена перебрався Український вільний університет, який тривалий час очолював В.Янів – активний довоєнний громадський діяч. Після війни він плідно займався науковою роботою, написав низку праць з питань соціології, історії та української етнопсихології, став одним із перших дослідників українського студентського руху у міжвоєнній Польщі. Професорами УВУ працювали М.Стахів і Ю.Бойко. Останній очолював Фондацію ім. Євгена Коновальця, засновану 1961 р. для видання збірника на пошану керівника УВО й ОУН. Фондація мала відділи в різних країнах, де перебували українські емігранти, та об'єднала навколо себе три відгалуження ОУН. Ця громадська інституція проводила у Мюнхені наукові конференції, на яких заслухано 19 доповідей (згодом оформлені як статті до збірника, що вийшов друком 1974 р.). Представники петлюрівської еміграції, котрі гуртувалися навколо Бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі та Фондації ім. С.Петлюри в Канаді, спільно з науковцями УВАН у США підготували і видали у 1956 і 1979 рр. два томи епістолярної спадщини Голови Директорії УНР С.Петлюри та документальних матеріалів, що стосуються революційних подій в Україні у 1917–1921 рр., зокрема діяльності уряду УНР.

1954 р. ОУН (б) заснувала у Мюнхені “Українське видавництво”, в якому виходили тижневик “Шлях перемоги”, “Бібліотека українського підпільника”, політичні і наукові твори (у їх числі – “Нарис історії ОУН” П.Мірчука). Невдовзі по закінченні війни у цьому місті почало функціонувати пластове видавництво “Молоде життя”. Спершу воно мало на меті публікацію пластової

літератури, але згодом перетворилося на загальноукраїнське видавництво (видало близько 25 книг, у т. ч. низку праць НТШ). “Молоде життя” стало видавцем “Енциклопедії українознавства” (керівник – А.Фіголь, редактор історичного відділу – О.Оглоблин). У Мюнхені розпочав свою журналістську діяльність автор монографії про Д.Донцова М.Сосновський. Активну громадсько-політичну і наукову роботу розгорнув Р.Ільницький – видавець і редактор тижневика “Час” (1945–1949), редактор “Українського самостійника” (1955–1956), голова Міжнародного союзу екзильної преси та генеральний секретар Міжнародного комітету переміщених осіб і політичних емігрантів у Німеччині (1947–1952). Його перу належить двотомна праця “Німеччина і Україна. 1934–1945”, що побачила світ німецькою мовою у 1955 р. Дослідники української діаспори мали змогу публікувати свої праці у літературному, мистецькому і суспільно-політичному місячнику “Сучасність”, що у 1961–1991 рр. виходив у Мюнхені (з 1991 р. – у Києві). Частина українських політичних емігрантів перебувала в Австрії, як, наприклад, І.Макух – один із провідних діячів партії радикальних соціалістів, що діяла у міжвоєнній Польщі. І.Макух помер 1946 р. в Зальцбурзі, але встиг написати спогади про свою політичну діяльність (видані посмертно у 1958 р.).

У Німеччині до 1950 р. перебував член Проводу закордонних частин ОУН та співредактор низки націоналістичних друкованих органів П.Мірчук. Виїхавши до США, він поринув у наукову роботу, наслідком якої став вихід у світ багатьох праць з історії українського націоналістичного руху. Інший відомий в діаспорі історик УВО й ОУН, публіцист і журналіст З.Книш (псевдонім Б.Михайлюк, належав до мельниківського крила націоналістичної організації) з 1949 р. проживав у Канаді. Він був секретарем Крайової екзекутиви Українського національного об’єднання в Канаді, членом дирекції видавництва “Новий шлях”. Проте більшість праць З.Книша вийшла друком у торонтському видавництві “Срібна сурма”.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. у діаспорі формується середовище Української головної визвольної ради (УГВР), дітищем якого стала

ОУН (закордонна) або “двійкарі”. Виступивши своєрідними “арбітрами” у суперечці між двома відлами ОУН – бандерівцями і мельниківцями – вони (“двійкарі”) також прагнули переглянути історію визвольних змагань аби встановити – хто ж правий, а хто винен. Поступово навколо УГВР утворилося потужне коло істориків (Т.Гунчак, Р.Сольчаник, Є.Штендера, П.Потічний), які видавали праці з проблем історії України першої половини ХХ ст., редагували та публікували документи з часів боротьби, серед них тритомник “Українська суспільно-політична думка в 20-му ст.” [925].

Колишні діячі культурно-просвітнього і кооперативного рухів у міжвоєнній Польщі співпрацювали з УВАН і НТШ. Наприклад, зусиллями вчених НТШ підготовлено і видано два десятки регіональних збірників, присвячених розвитку різних теренів Галичини – Станіславівщини, Стрийщини, Дрогобиччини, Перемишльщини та ін. Статті окремих авторів публікували газети “Свобода”, “Америка”, “Альманах Українського народного союзу”, журнал “Український історик” – орган Українського історичного товариства. У Філадельфії функціонували українські видавництва “Америка”, “Молода Просвіта ім. митрополита А.Шептицького”, у Вашингтоні – “Молоде життя”, у Торонто – “Вільне слово” та ін. Видавничою діяльністю займалися Світова федерація українських жіночих організацій, Кооперативна громада у Вінніпегу, Братство маслосюзників у Канаді та США, Українське товариство “Читальні “Просвіти” у Канаді” та інші громадські організації.

Молодша генерація дослідників української історії була пов’язана з провідними науковими центрами США і Канади. Наприклад, І.Лисяк-Рудницький, маючи солідну європейську освіту, з переїздом сім’ї до США (1951) пройшов стажування в Колумбійському університеті (1951–1953). Одинадцять років працював на посаді викладача (згодом професора) у Філадельфійському коледжі Ла Саль. За сприяння Я.Пеленського одержав у 1971 р. вакантну професорську посаду в Американському університеті у Вашингтоні, де працював п’ять років. Від 1971 р. працював професором Альбертського університету (Едмонтон, Канада). У 1976 р. разом із колегами

заснував при ньому за матеріальної допомоги діаспори Канадський інститут українських студій. “Дитиною війни” є О.Субтельний, що розпочав свою наукову і викладацьку діяльність 1973 р. у Гарвардському університеті (США). Тоді ж захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора філософії. З 1982 р. працював професором історії та політології Йоркського університету в Торонто. У 1988 р. видавництво Торонтського університету опублікувало його книгу “Україна: історія”, яка швидко розійшлася і була визнана кращим викладом української історії англійською мовою. У наступні роки книга витримала два стереотипних видання.

Цікавою є наукова біографія представниці нового покоління українських істориків за кордоном М.Богачевської-Хом’як. Дослідниця народилася на Львівщині і з дитинства проживає в США. Закінчила Пенсільванський університет й аспірантуру в Колумбійському університеті. Вивчала східноєвропейську історію, спеціалізувалася з історії Росії. 1968 р. захистила докторат з історії російської філософської думки другої половини ХІХ ст. Коли О.Пріцак розпочав українознавчі дослідження в Гарвардському університеті, вирішила переорієнтуватися на історію України, якою захоплювалася з дитинства. Розпочавши студії про українську інтелігенцію, Богачевська-Хом’як вийшла на “жіночу тематику”. Цьому сприяв випадковий збіг обставин: Союз українок Америки запропонував їй написати працю з історії українських жіночих організацій. Ця тема цілком поглинула молоду дослідницю. Спочатку вийшли друком кілька невеликих книжок, а згодом і фундаментальна монографія, яка є предметом нашого аналізу.

Якщо на Заході українські дослідники могли вільно писати, то в радянській Україні не було умов для свободи творчості людей розумової праці. Історична наука використовувалася як рупор ідеологічної боротьби проти національних прагнень українців. 3 липня 1944 р. відновив роботу Відділ Інституту історії України АН УРСР у Львові (заснований 1940 р.), програмою якого мала стати постанова ЦК ВКП(б) “Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР” (вересень 1944 р.). Науковці зобов’язані були вивчати

регіональну проблематику, причому на перше місце висувалося питання “боротьби трудящих Західної України за возз’єднання з УРСР”. Усіляко заохочувалися публікації, присвячені критиці “буржуазного націоналізму”. З ініціативи Д.Мануїльського до терміна “українські націоналісти” додалося тавро “німецькі, фашистські, гітлерівські”. За таким шаблоном написані праці О.Полторацького “Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу” (1953), В.Руднева “Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції” (1955) та ін. Чимало представників західноукраїнської інтелігенції, у т. ч. й істориків, зазнали ідеологічних й адміністративних переслідувань. Партноменклатура влаштовувала справжні судилища над І.Крип’якевичем, М.Кордубою, В.Щуратом та ін., вимагаючи від них “покаяння” за перебування на окупованій території і “співробітництво” з нацистами. Цей епізод з історії історичної науки в радянській Україні яскраво описав Я.Дашкевич, який і сам став жертвою тоталітарної машини [215].

Хрущовська “відлига” дала поштовх частковій лібералізації партійного контролю за розвитком історичної науки, сприяла розширенню доступу історикам до окремих архівних фондів, пробудженню національної свідомості і зростання інтересу до історії свого народу. Дещо посилилася увага до методики історичних досліджень. Показовою у цьому відношенні стала публікація Ф.Шевченка “Про суд історії”, у якій він порушив фундаментальні проблеми змісту історичного процесу і його пізнання. “Не може вірно судити про події, явища, факти й людей той історик, який бачить усе як на авансцені, а сам не побував за кулісами історії”, – писав Ф.Шевченко. Він вказав на необхідність урахування в дослідженнях соціальних мотивів, морально-етичних і психологічних моментів. У статті поставлена проблема історичної правди, яку неможливо приховати, незважаючи на спроби сучасників вплинути на суд історії. Автор підкреслив, що чим демократичніші суспільні умови, в яких живе і працює історик, то більшою є можливість для його діяльності [1009, с. 49–53].

У той час до пріоритетних напрямів дослідницької діяльності істориків була віднесена західноукраїнська проблематика. Предметом наукового пошуку

вперше стала історія КПЗУ. Основними центрами вивчення новітньої історії західноукраїнських земель стали академічні установи – Інститут історії АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК КПУ, Інститут суспільних наук АН УРСР у м. Львові, а також Львівський державний університет ім. І.Франка та Івано-Франківський педінститут ім. В.Стефаника. Певним досягненням української історичної науки було видання (з 1957 р.) “Українського історичного журналу”. І хоча у ньому наукові праці були, за влучним висловлюванням О.Оглобина, “другорядним льокатором” [650, с. 27], тим не менше, часопис сприяв розгортанню історичних досліджень. На його сторінках публікувалися статті і повідомлення з різних періодів історії України, у т. ч. й про революційний рух на західноукраїнських землях у міжвоєнний період ХХ ст. Ця проблематика посіла вагоме місце і в збірнику наукових праць Інституту суспільних наук АН УРСР “З історії західноукраїнських земель”, який, однак, проіснував недовго – з 1957 до 1960 рр. (вийшло п’ять випусків). Цензура його закрила, вбачаючи у публікаціях окремих авторів національні мотиви. Так, скажімо, великого розголосу тоді набула стаття О.Карпенка “До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 році”, опублікована у першому випуску збірника (1957). Автор намагався довести, що жовтнево-листопадові 1918 р. події в Західній Україні були частиною єдиної національно-демократичної революції на теренах Австро-Угорщини, яка завершилася створенням національних держав, зокрема ЗУНР. Тобто, йшлося про те, щоб події в Західній Україні розглядати в контексті аналогічних процесів у центрально-європейських країнах. Загалом національно-політичний рух західних українців у першій половині ХХ ст. не досліджувався. Радянська історіографія цієї проблеми формувалася на основі марксистських підходів, а разом із тим стереотипних оцінок і висновків, які не були належно підкріплені й обґрунтовані конкретно-історичним матеріалом.

У 1970–1980-х рр. на розвитку історичних досліджень відбилися зміни в політичному курсі КПРС, ресталінізація суспільного життя, конституційне узаконення монополії Комуністичної партії та її ідеології, курс на тотальне

російщення суспільства. Майже незмінною залишалася тематика вивчення суспільно-політичних процесів на західних землях України, але зазнали змін акценти в оцінках окремих історичних подій, фактів та дійових осіб. В історико-партійних працях помітним був відхід від концептів другої половини 1950-х – 1960-х рр.

Наукові інститути великого значення надавали археографічній роботі. Оприлюднення документів і матеріалів на суспільно-політичну тематику, що активізувалося у 1950–1960-х рр. і продовжувалося, але менш інтенсивно, у наступні два десятиліття, до певної міри сприяло поглибленому вивченню окремих питань аналізованої нами теми. Характерним для тематичних збірників [72; 73; 74; 75; 713; 747] було те, що вони укладалися тенденційно та зі значними купюрами. Головне їх призначення полягало в тому, щоб показати вплив ідей “Великого Жовтня” на революціонізування “трудящих мас” Західної України, керівну роль КПЗУ у боротьбі за воз’єднання краю з УРСР, “антинародну суть” непролетарських партій, організацій та уніатської церкви. Не завжди приносили користь одноманітні за змістом наукові конференції, приурочені, зазвичай, ювілеям революційних подій, у т. ч. і т. зв. “золотому вересню” 1939 р.

У радянській Україні помітні зміни в історіографічний процес внесла горбачовська “перебудова”. Перед провідною верствою українського суспільства постало завдання зупинити маховик його денаціоналізації та духовного спустошення, повернути йому історичну пам’ять у повному обсязі, поставити заслін її подальшій фальсифікації і спотворенню. Прагнення до змін засвідчили учасники засідання “круглого столу” “Історична наука і сучасність”, проведеного редакцією “Українського історичного журналу” спільно з Інститутом історії АН УРСР у березні 1988 р. Висвітлення “правди життя” і подолання “застарілих поглядів та догм” декларувалися як першочергові завдання. Суть правдивості як основної риси історизму П.Сохань визначив як необхідність “...у всій повноті відтворити багатовікову історію культури України, дати всебічну картину і вірне тлумачення всіх процесів її культурно-

освітнього та національно-визвольного руху, висвітлити розвиток історичної та громадської думки в Україні” [326, с. 53, 55, 83–84]. На засіданні “круглого столу” розглядалися питання методології і методики історичного портрета, прозвучала критика десуб’єктивізації історичних досліджень, що мала місце в минулому. “Круглий стіл” став формою обговорення предмета та завдань історіографії. На думку М.Варшавчика, історіографія повинна стати галуззю наукових знань, яка вивчає історію історичної науки в контексті розвитку історичної свідомості суспільства, у зв’язку з конкретною ідеологією і політичною ситуацією. Критичною налаштованістю щодо сумнозвісної “маланчуківщини” та темпів перебудови в історичній науці був позначений виступ Я.Калакури [697]. Зростання престижу історіографії як наукової дисципліни засвідчила стаття А.Санцевича “Предмет та об’єкти дослідження історіографії” [795].

Історики західного регіону України на рубежі 1980–1990-х рр. зосередили свої зусилля в основному на двох тематичних напрямках: перегляд оцінок історії революційного руху на західноукраїнських землях, діяльності КПЗУ та на т. зв. “соціалістичних перетвореннях” у процесі встановлення радянської влади в цьому регіоні. Напрацювання вчених у першому тематичному блоці були узагальнені на спільній радянсько-польській науковій конференції, присвяченій 70-річчю утворення КПЗУ (Львів, 3–4 березня 1989 р.). У червні 1991 р. у Львові відбулася наукова конференція “Національно-визвольна боротьба 20–50-х рр. ХХ ст. в Україні”, учасники якої торкнулися трагічних сторінок української історії взагалі, включаючи особливості праворадикального руху, діяльності ОУН.

У другій половині ХХ ст. польська історична наука пройшла нелегкий шлях від тоталітарного монізму до плюралізму. Невдовзі по закінченні війни комуністична влада ліквідувала Польську академію знань (*Polska Akademia Umiejętności*) і замість неї утворила у 1952 р. підвладну собі Польську академію наук (ПАН) із системою історичних установ, як-от: Інститут історії, Інститут соціалістичних країн, Військово-історичний інститут та ін. Знову почали діяти

науково-дослідні лабораторії, які знищили гітлерівці, відновлено історичні журнали, налагоджено роботу архівів, розпочато підготовку молодих науковців. Ще тоді польська історіографія, хоч і мала у своєму багажі значні досягнення часу Другої Речі Посполитої, почала новий етап своєї історії, перерваний роками польського варіанту сталінізму (1949–1955), коли влада намагалася підпорядкувати гуманітарні науки доктрині ортодоксального марксизму, здійснювати державне регулювання організації наукових досліджень [292, с. 4]. Ця спроба спричинила сумні наслідки. Наприклад, з фахових журналів і покажчиків публікацій зникли праці, присвячені найновішій історії України. Українська проблема стала для польських істориків “табу” з таких причин: по-перше, офіційна статистика припинила фіксувати кількість непольського населення, яке жило в ПНР. Комуністична пропаганда проголошувала, що українське питання перестало існувати, так як німецьке, що Польська держава стала однонаціональною державою. По-друге, явне, а не фіктивне дослідження українського націоналізму неминуче вивело б істориків на проблему польсько-українських взаємин у 1940-х рр., у т. ч. і на питання репресивно-депортаційної акції у Надсянні, Лемківщині, Холмщині та Підляшші.

Перелом у післявоєнній польській історіографії настав після 1956 р., з поживленням на тривалий час інтелектуального життя у країні. Найважливішим явищем нового періоду став методологічний плюралізм. Поряд із партійною ортодоксальністю відродилася тенденція до неупередженого погляду на події новітньої історії, враховуючи, у міру можливості, багатоманітність факторів, у т. ч. національного, а не тільки вузькокласового. З плином часу зазначена тенденція, незважаючи на перешкоди, додавала потужності і до кінця 1970-х рр. стала домінуючою [292, с. 72]. Чимало уваги польські дослідники присвятили питанням новітньої історії України, яку досліджували об’єктивніше, ніж це дозволялося історикам в УРСР. Аналізована нами тема розроблялася науковцями академічних установ (Р.Тожецький, М.Папежинська-Турек, Т.Домбковський, Т.Цесляк, Г.Ціmek) і вищих навчальних закладів (А.Хойновський, Я.Радзейовський, М.Іваницький та ін.).

Важливу роль у поширенні наукових знань відіграли фахові журнали “Dzieje Najnowsze”, “Z Pola Walki”, “Wojskowy Przegląd Historyczny”, “Kwartalnik Historyczny” та ін.

Особлива роль в організації видання наукових праць, документів з новітньої історії Польщі належить Є.Гедройцу, який свою діяльність розпочав у Парижі 1947 р. і продовжував її до 2000 р., та започаткованому ним щомісячному журналу “Kultura”. У рамках “Бібліотеки “Культури” з 1962 р. щоквартально виходить один із важливих польських журналів “Zeszyty Historyczne” за редакцією Є.Гедройца. Щоправда, обидва ці журнали (у яких, до речі, представлена українська тематика) заборонили поширювати у Польщі, проте різними шляхами вони все-таки надходили у головні наукові бібліотеки. “Kultura” і “Zeszyty Historyczne” потрапляли також до приватних осіб, серед яких були і фахові історики. Є.Гедройц стояв біля витоків українського часопису “Віднова”. Цей журнал почав виходити в середині 1980-х рр. у Мюнхені як спільний проект українських і польських інтелектуалів, які прагнули до наукової співпраці. До Польщі проникали книги сотень назв з історії, видані польською мовою на Заході. Ці публікації мали значний вплив на істориків. Декотрі з них влилися в ряди антикомуністичної опозиції, яка активізувала свою діяльність у 1980-х рр. у зв’язку з появою “Солідарності”. Свідченням свободи дій польських істориків був вихід у світ 1976 р. новаторської книги Я.Радзейовського про Компартію Західної України. У 1983 р. Канадський інститут українських студій без цензурних обмежень перевидав монографію англійською мовою. В УРСР поява подібних праць у той час була неможливою.

Після 1991 р. почалася нова епоха в українській історичній науці, яка істотно змінила пріоритети, підходи і методи досліджень, утвердила дух плюралізму в науковій творчості. Відбулася переорієнтація засад історіописання на позитивістські рейки з метою відновити “об’єктивну правду” національної історії за “звичайною схемою” М.Грушевського. Прикметно, що вітчизняні праці з різних питань історії України є здебільшого україноцентричними.

Вперше за багато десятиліть учені отримали доступ до заборонених раніше архівних матеріалів. Наприклад, важливим джерелом історичної інформації стали ті фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, що були утворені на основі багатой колекції документальних матеріалів Празького архіву – Музею визвольної боротьби України. Ці матеріали збиралися протягом усього міжвоєнного періоду й частково у роки Другої світової війни. Після закінчення війни переважна більшість документів цієї колекції була вивезена до СРСР, серед них – різноманітні матеріали з фондів українських таборів у Польщі, Чехословаччині, фондів УВО, ОУН, емігрантських організацій та установ, редакцій українських націоналістичних газет та журналів, особисті фонди відомих політичних і громадських діячів [371; 532; 619].

Великий вплив на відродження національних традицій української історичної науки справила українська діаспора. Українознавчі центри за кордоном, осередки НТШ, УВУ, УВАН, Українське історичне товариство, Український дослідний інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій, українознавчі кафедри Колумбійського та інших університетів США після проголошення незалежності України не згорнули, а навпаки, активізували свою діяльність. Вони надають допомогу в підготовці нового покоління українських істориків, видають наукову літературу, інвестують наукові програми тощо. Справжнім форумом співпраці різних генерацій представників історичної науки в Україні і поза її межами стали Міжнародні наукові конгреси українських істориків, що відбулися в Чернівцях, Кам'янці-Подільському і Луцьку відповідно 2000, 2003 і 2006 рр., а також Міжнародні конгреси українців у Львові (1993), Харкові (1996) та Одесі (1999). Має рацію професор Я.Калакура, стверджуючи, що в останні два десятиліття домінуючою є “тенденція до консолідації істориків материкової України, західної і східної діаспори українців до соборності української історичної думки” [340, с. 454].

У сучасних умовах відбувається поворот українських істориків до методологічних новацій. На основі запозичених наукових концепцій, притаманних для західної історіографії (теорії тоталітаризму, модернізації, повсякденності, цивілізаційного аналізу тощо), підготовлено значне число монографій і дисертаційних досліджень. Неабияку роль у процесі зближення національної історичної думки зі світовою відіграють “Український історичний журнал”, а також нові періодичні видання – часописи “Український гуманітарний огляд” (Київ), “Критика” (Київ), “Україна модерна” (Львів), “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” (Львів), альманах “Соціум” (Київ), – які пропонують нові підходи для дослідження минулого. Добрим полігоном для дискусій з питань інтелектуальної історії став історико-теоретичний збірник “Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки” (Інститут історії України НАНУ).

Вивчення історії західноукраїнського соціуму супроводжується доволі великою і результативною археографічною та джерелознавчою роботою. Видання та упорядкування документальних збірок здійснюють академічні інститути, передовсім Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, навчальні й науково-дослідні центри, а також ентузіасти-аматори [93; 223; 232; 233; 261; 427; 457; 594; 599; 775; 818; 872; 905]. Не можна оминати увагою й інші організаційні заходи, що сприяють поглибленому вивченню теми. Зокрема, проведено немало всеукраїнських і міжнародних конференцій та семінарів: “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.” (Івано-Франківськ, 1996), “Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 20–50-х роках ХХ ст.” (Дрогобич, 2002), “Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі ХХ ст.” (Івано-Франківськ, 2007), “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування)” (Тернопіль, 2008), “Український національний рух: історія та сучасність. (Присвячена 80-річчю від дня заснування Організації Українських Націоналістів та 100-річчю від дня народження Степана Бандери)” (Остріг, 2009). Непересічним явищем співпраці

українських і польських істориків стало проведення, починаючи від 1996 р., наукових семінарів, присвячених українсько-польським стосункам у 1918–1947 рр. Усього відбулося 13 зустрічей відомих науковців двох сусідніх країн, результатом яких став вихід у світ десяти томів праці “Україна – Польща: важкі питання”. Українські й польські історики намагаються науково осмислити уроки минулого, подолати залишки старої неприязні, об’єктивно проаналізувати історичні події першої половини ХХ ст.

Значними осередками вивчення політичної історії Західної України є академічні інститути, університети Києва, Львова, Івано-Франківська, Луцька, Тернополя. Саме там зосереджені кваліфіковані наукові кадри, підготовлено низку докторських (М.Кугутяк, Я.Грицак, Б.Савчук, О.Рубльов, І.Дробот та ін., всього 10) і кандидатських (О.Зайцев, І.Соляр, І.Гаврилів, К.Бондаренко, І.Райківський, Р.Давидюк, М.Посівнич та ін., всього понад 40) дисертацій. Стимулом для розгортання досліджень з історії українського самостійницько-державницького руху стало створення робочої групи на чолі із заступником директора Інституту історії України НАНУ, доктором історичних наук, професором С.Кульчицьким з метою підготовки фахового висновку для Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА (створена постановою Кабінету Міністрів від 12 вересня 1997 р. за № 1004). До неї увійшли також спеціалісти з інших інститутів НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Державного комітету архівів, Національного університету ім. Тараса Шевченка, Служби безпеки України. Упродовж восьми років (1998–2005) робоча група випустила у світ три десятки наукових праць, серед яких є роботи, присвячені ідеологічним засадам ОУН та діяльності українських праворадикальних організацій у міжвоєнний період ХХ ст. [665].

Плідною є робота Центру досліджень визвольного руху, створеного 2002 р. у Львові. На сторінках його періодичного видання “Український визвольний рух” (співвидавець – Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАНУ) публікуються змістовні статті, які істотно доповнюють уже наявні знання про діяльність праворадикальних структур та їх лідерів. Одним із

наукових проектів цієї інституції стало перевидання 2007 р. “Нарису історії ОУН” П.Мірчука. Ця книга суттєво відрізняється від своїх діаспорних аналогів наявністю додатків у вигляді наукових статей з історії українського націоналістичного руху, документальних матеріалів, які свого часу були недоступні П.Мірчуку, хронології подій, пов’язаних з історією ОУН, матеріалів до біографічного довідника та ін. Українсько-польські взаємини новітньої доби досліджують наукові центри Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАНУ та Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Після 1989 р. польська історіографія не зазнала таких глибоких змін, як, скажімо, в Україні. В інтелектуальному плані в Польщі збереглася наступність поколінь. Реальний методологічний плюралізм, який вже існував, був підтверджений скасуванням партійного диктату і цензури. Виникли десятки нових наукових товариств і громадських організацій історичного профілю, відновила діяльність Польська академія знань у Кракові, почали діяти нові університети і вищі школи [293, с. 229]. Порівняно з попереднім історіографічним періодом значно розширилася українська проблематика, збагачується джерельна база досліджень, у т. ч. за рахунок публікації документів [1059; 1129; 1170; 1196; 1233; 1234; 1235]. Особливістю сучасної польської україністики є й те, що вона представлена новими іменами істориків, як-от: А.Земба, Т.Стриєк (Польська академія наук), Р.Томчик (Щецинський університет), О.Вішка, З.Карпус, В.Резмер (Торунський університет), В.Серчик, Я.Мокляк (Ягеллонський університет у Кракові), З.Запоровський, М.Шумило, Р.Висоцький, Г.Купріянович (Люблінський університет ім. Марії Кюрі-Склодовської), Р.Потоцький (Інститут Центрально-Східної Європи в Любліні), В.Бонусяк, С.Заборняк (Жешівський університет), С.Стемпень, О.Колянчук (Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі). Декотрі з них, як, наприклад, О.Вішка, Р.Висоцький, С.Стемпень, Г.Купріянович, О.Колянчук, є етнічними українцями, свої праці вони друкують польською (переважно польською) та українською мовами, їхнє бачення ключових проблем новітньої історії України в основному збігається з концептами української національної

історичної науки. Тим не менше, зараховуємо цих авторів до польської історіографії з огляду на те, що вони тісно пов'язані з польськими науковими і навчальними структурами. Тобто, ці дослідники формують своєрідне інтелектуальне поле в історичній науці демократичної Польщі.

Отже, періодизація і загальна характеристика основних етапів вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі допомагають з'ясувати механізм впливу соціокультурних факторів на розвиток теми, простежити безперервність і наступність, спадкоємність і тяглість історіографічного процесу, знайти алгоритм для показу персонального внеску провідних істориків у збагачення і примноження історичних наукових знань.

* * *

Підсумовуючи аналіз наукових засад дослідження, зазначимо, що: по-перше, нечисленні історіографічні праці українських і польських дослідників лише окреслили контури аналізованої теми, тому актуальним є питання створення комплексного дослідження; по-друге, сучасна українська історіографія володіє багатим методологічним інструментарієм, який дає змогу вченим відповісти на виклики часу, зокрема всебічно оцінити доробок великого загону істориків та представників інших гуманітарних наук у вивченні суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі; по-третє, джерельна база дослідження є доволі репрезентативною для виконання поставлених завдань: її основу складають узагальнювальні роботи, монографії, статті, науково-публіцистичні праці, дисертації (всього понад 1000 позицій); по-четверте, історико-культурний контекст виявив особливості становлення і розвитку теми в історичній ретроспективі, показав її місце і роль в українському історіографічному процесі.

РОЗДІЛ II

ЛЕГАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ТАБІР У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ І ЗАРУБІЖНИХ ІСТОРИКІВ

1. Західноукраїнський політикум національно-державницького спрямування

Перші кроки у дослідженні аналізованої проблеми були зроблені вже у 1920–1930-х рр. У цей час опубліковано чимало різноманітної літератури, присвяченої міжпартійним стосункам та політичній діяльності окремих партій. Серед публікацій українських політиків та істориків значний інтерес викликає робота М.Лозинського “З Новим роком 1924: теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель”, у якій відтворена полеміка навколо державно-політичного статусу окупованої Польщею української території, що точилася в національно-державницькому таборі після прийняття у травні 1923 р. з’їздом Трудової партії автономістської резолюції. Автор доводив, що в тогочасних політичних умовах висунення гасла автономії було кроком назад, поверненням до передвоєнної української політики [533, с. 28]. Вказуючи на нереальність, шкідливість і угодовський характер автономістської програми, М.Лозинський зазначив, що її наслідком буде “ослаблення нашого протипольського фронту і скріплення польської державности”, яку він вважав “сезонним” витвором Версальської системи [533, с. 33–34]. Разом із тим, у праці відведено окреме місце критиці двох крайностей в українському політикумі – ідеї “протирадянського соборництва” та ідеї “радянського соборництва”. Першу проповідували група “Заграда” та Українська радикальна партія (УРП), а виразником другої були комуністи й ті політичні кола, які підхопили це гасло “тільки з бажанням як найшвидше здійснити соборність при якій-небудь формі державности” [533, с. 36–42]. Автор з позицій емігрантського уряду ЗУНР закликав до боротьби за визволення західноукраїнських земель з-під влади Польщі під прапором власної державності, яка мала стати етапом до єднання всіх частин України. У цій та

іншій праці М.Лозинський категорично висловився за створення єдиного політичного центру краю шляхом реорганізації Української національної ради [533, с. 64–65; 534, с. 4, 26].

Колишній член УНТП, відомий український історик С.Томашівський у брошурі “Наша чільна партія у власному дзеркалі. Критичні замітки” негативно оцінив рішення III Народного з’їзду УНДО (1928) і загалом новий політичний курс партії. Автор скептично сприйняв положення резолюцій з’їзду, які проголошували УНДО “всенародною, понадкласовою, національною українською партією” і “фактичним гегемоном українського життя під Польщею”. Такі заяви, – констатував учений, – “не грішать скромністю, деякі навіть ясністю, скидаються радше на якусь національно-політичну містику, ніж на політику” [909, с. 15]. “Історичним фальшом” назвав дослідник твердження керівництва УНДО, що партія “докладно сформулювала всенаціональний політичний ідеал” [909, с.22]. Цими та іншими сентенціями С.Томашівський відобразив позицію українських консерваторів, які виступали за польсько-українське порозуміння на основі ідеї автономії західноукраїнських земель у складі Польщі.

Інший представник клерикально-консервативних кіл О.Назарук у публіцистичній статті, написаній у дусі партійного протиборства, робив наголос на розпорошеності партійних сил в УНДО та відсутності у ньому “обробленої ідеології”. І це при тому, – писав автор, – що “в руках його людей опинилися майже всі фінансові і взагалі господарські установи нашого народу і майже вся преса” [624, с. 17, 87]. Із чотирьох угруповань в УНДО Назарук виділив групу “Заграва”, яка мала лише значення “моральної натури”. Однак “Заграва”, на його думку, все-таки не здобула позитивного впливу, вона “до решти здеморалізувала все, що покривала своєю фірмою і сама уподібнилася до того здеморалізованого творива” [624, с. 27–28].

Відомий діяч УНДО З.Пеленський намагався спростувати закиди політичних опонентів, що його партія претендувала на “тотальний провід” української суспільності, а відтак була “спричинником організаційного упадку”.

На його думку, УНДО як організаційний спадкоємець давньої української парламентської демократії “було і є у величезних відсотках якраз соціологічним типом політичного репрезентанства на зовні, але ще не висловом суспільності нашої власної внутрішньої національної організованості... Воно ніколи не було концентрацією всіх, або бодай більшості суспільних сил і організаційних формацій західного українства” [693, с. 18–19]. З.Пеленський виділив складові переважаючих впливів української націонал-демократії у суспільному житті Західної України: організаційна єдність партії, загальний вплив на маси і наявність ідеології. На його переконання, ідеологія УНДО “живцем вкорінена в свідомості, у світогляді, в підході до життя цілого галицького загалу” [695, с. 218–219]. Автор відбивав напади й проурядової шовіністичної преси у зв’язку з прийняттям ЦК УНДО 7 травня 1938 р. автономістської резолюції. Тоді вийшла друком польською мовою його книга, у якій подано розлогий коментар нової політичної лінії партії. З.Пеленський спростував закиди польських політиків у зриві націонал-демократами політики нормалізації українсько-польських відносин. Він стверджував: сенс декларації той, що УНДО “прагне до радикалізації, просто революційної зміни ставлення польського уряду і суспільства до українців та їх життєвих потреб” [1172, с. 111].

Першу спробу узагальнити історію українського національно-демократичного руху міжвоєнного періоду зробив П.Лисяк, виділивши при цьому три головні періоди його розвитку: 1-й – від 1918 до березня 1923 р.; 2-й – від 1923 (головно 1925) до 1935 р.; 3-й – друга половина 1930-х рр. [506, с. 11]. Автор винятково позитивно оцінив політичний курс УНДО, спрямований на досягнення українсько-польського компромісу. На його думку, для політики “нормалізації” в середині 1930-х рр. склалися об’єктивні умови, як зовнішні, так і внутрішні. У контексті конструктивної роботи партії він розглядав також рішення останнього з’їзду УНДО. Тоді, у 1938 р., переміг “загальнонаціональний інтерес й рація українського народу”, а партія “ще раз здала іспит своєї політичної зрілості”. Це було досягнуто завдяки внутрішньому компромісу, а головне – з’їзд залишив незмінною генеральну

політичну лінію партії, доручивши керівним органам “загострити політичну тактику” [505, с. 5, 35–44].

Програмні положення і тактика УНДО, його політика у контексті українсько-польських відносин перебували у полі зору О.Черкавського, В.Целевича, І.Кедрина [980; 981; 960; 1128; 1127] та ін.

Критичні оцінки місця і ролі української націонал-демократії в суспільному житті краю прозвучали з боку представників лівого флангу центристського табору, зокрема, багатолітнього секретаря Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) М.Стахіва. В одній із праць на суспільно-політичну тематику він показав УНДО як продовження УНТП, з’ясував причини радикальної політики націонал-демократів від травня 1935 р. [871]. Ставлення автора до провідної партії на цей раз було стриманим. Однак в іншій публікації він вже не шкодував критичних стріл на адресу Об’єднання. Справа в тому, що в середині 1930-х рр. з новою силою спалахнула полеміка у середовищі українського політикуму щодо зовнішньополітичних орієнтирів, причин поширення комуністичних настроїв серед населення тощо. Стосовно останнього явища, то М.Стахів головну вину за це покладав на УНДО. На його думку, найбільша в “буржуазно-клерикальному таборі” партія, яка охоплювала пересічно 80 % західноукраїнської інтелігенції і 90 % духовенства, несла найбільшу відповідальність за стан справ у визвольному русі [870, с. 51]. Розглянувши зовнішньополітичний аспект діяльності УНТП та УНДО, автор дійшов висновку, що політика еміграційного уряду Є.Петрушевича та Трудової партії на початку 1920-х рр. “потягнула за собою тяжкі і непоправні шкоди” для українців [870, с. 90]. Часом втрачених можливостей були 1923–1925 рр., бо “анархія, розбід і розлад серед цієї партії сильно спричинилися до зросту комуністичного настрою” у краї [870, с. 104]. У підсумку автор констатував, що ундовці своєю політикою орієнтації на радянську Україну упродовж восьми років створювали ґрунт для комуністичної пропаганди [870, с. 228]. Звичайно, такі твердження грішили тенденційністю, бо не враховували всієї складності політичного становища українських земель у складі Польщі, а також

зовнішньополітичних чинників, зокрема, впливу політики “українізації” в УСРР на західноукраїнське суспільство тощо.

М.Стахів започаткував вивчення історії УСРП. Розкриваючи програмні положення й тактику партії, автор надавав великого значення морально-етичним засадам її діяльності. На його думку, демократія сумісна лише з соціалізмом і не має нічого спільного з комунізмом, націоналізмом і фашизмом [866, с. 36–75]. Такого ж погляду М.Стахів дотримувався в іншій праці: ні оунівці та комуністи, ні клерикали та ундовці не мали моральних підстав для роботи серед широких верств громадянства, бо мирилися “з сучасним несправедливим капіталістичним ладом” [865, с. 12]. Дослідник не обійшов увагою й питання “чистоти” соціалістичного руху за національною ознакою. “Український соціалістично-радикальний рух, – наголосив він, – це рух чисто український, він є зв’язаний тісно з українською історією і впливає з найкращої української традиції” [867, с. 133]. Загалом, короткий нарис українського соціалістично-радикального руху М.Стахів довів до 1930 р. Організаційні та програмні положення УСРП висвітлили й інші автори – діячі цієї партії [717; 748].

Спрощений підхід до висвітлення діяльності партій національно-демократичного спрямування характерний для праць адептів лівої ідеї. П.Бензя, В.Кос, Р.Кузьма (публікувався під псевдонімами “Комар”, “Н.Лазаркевич”), С.Літній [42; 424; 433; 487; 531] та ін. намагалися показати УНДО як класово ворожу українському загалові політичну силу, яка служила інтересам польського і німецького капіталу. Ця партія звинувачувалася також в угодовстві з Польщею, зраді національних і соціальних інтересів українського народу, “агресивній політиці” до радянської України. Проголошену II Народним з’їздом націонал-демократів політику “орієнтації на власні сили” розцінювали як “політичну містику”, “нереальну дійсність”, а курс на створення “єдиного національного фронту” кваліфікували як витвір угодовських, націоналістичних партій, який не мав перспективи. Зазнала критики й діяльність Радикальної партії. Наприклад, Р.Кузьма (Н.Лазаркевич) писав, що вся її політика

“опирається на конгломераті якнайрізномірніших фраз, є вона шумовинням різних псевдосоціалістичних та несоціалістичних течій і напрямів, є відображенням на галицькому ґрунті розложеного емігрантського кафешантанського есеризму” [487, с. 122]. Разом із тим, серед великого потоку негативу можна побачити і позитивні моменти. Зокрема, цей же автор констатував, що “величезна більшість соціалістично-радикальної партії”, яка з соціалізмом не має нічого спільного, становить “елемент національно-демократичний” [424, с. 56].

З непримиренних комуністичних позицій написана узагальнювальна праця, присвячена історії та діяльності політичних партій Польщі. Автор п'ятого розділу книги М.Дрохобицький звів суть програми УНДО до боротьби “за утримання і зміцнення класового панування буржуазії шляхом експлуатації трудящих міста і села, придушення революційного і національно-визвольного руху і підготовки до контрреволюційної війни проти СРСР” [719, с. 295]. Разом із тим, він визнав, що вплив УНДО у масах був дуже великий у всіх місцевостях Західної України, за винятком Волині [719, с. 302]. Проте класова зашореність автора не дозволила йому пояснити причини здобуття партією провідної ролі в українському суспільстві. Негативними рисами відзначені й інші партії центристського табору. УСДП, на його думку, підтримувала польську окупацію Західної України, “саботувала єдиний фронт робітничого класу”, “розпалювала націоналістичну ворожнечу, антисемітизм”, а УСРП була угодовською, “типово-куркульською партією есерівського типу” [719, с. 324–325].

До вивчення суспільно-політичного життя Західної України долучилися й діячі радянофільського табору. Багатством фактологічного матеріалу та аналітики відзначаються праці А.Крушельницького – діяча ЗУНР і УНР, редактора літературно-наукового, мистецького і громадського журналу “Нові шляхи”. У статті “Західноукраїнське політичне життя” він охарактеризував дві політично-ідеологічні течії, які, на його думку, мали місце в краї у міжвоєнні роки. Першу, уенерівську, течію представляли УНДО, УСРП, УСДП та ОУН, а другу, радянську – Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання

(“Сельроб”) та Українська партія праці (УПП). В основу характеристики партій, які належали до названих течій, автор поклав два принципи – ставлення до уенерівської ідеології і принцип зовнішньополітичної орієнтації (головним чином ставлення до радянської України) [455, с. 101–106]. Позитивною складовою статті А.Крушельницького є типологізація західноукраїнських політичних партій. Автор їх класифікував з культурного, суспільного та політичного поглядів. Відповідно до першої засади партії поділено на реакційні (Українська католицька організація (УКО), ОУН, УНДО), вільнодумні (УСРП, УСДП) і оперті на історичний матеріалізм (“Сельроб”); із суспільного погляду – на буржуазні (всі, крім “Сельробу”) та пролетарські (“Сельроб”), а з національного – на табір примиренців з актом 1923 р. (УКО, УНДО), непримиренців (прорадянська УПП) і соціалістично-радянський (“Сельроб”) [455, с. 106–108].

Невдовзі А.Крушельницький опублікував у “Нових шляхах” розвідку, в якій намагався простежити еволюцію політичної поведінки українських націонал-демократів від кінця ХІХ ст. до початку 1930-х рр. Цілком можна погодитися з автором у тому, що 1919 р. провідна партія Східної Галичини твердо стояла на позиції “української самостійности”, а її політична лінія була “звернена однозгідно проти Варшави, як і проти Москви” [456, с. 92]. Однак автономістська резолюція УНТП від 1923 р. – це “безсумнівний відворот з недавніх самостійницьких становищ. Що більш – це капітуляція, це поворот на становища торгів за гімназію, за субвенцію, за катедри на університеті – при зовсім змінених обставинах” [456, с. 94]. Пошук керівництвом УНДО оптимального політичного курсу, особливо у 1928–1930 рр., автор назвав “політичним блуканням в масках”, подвійною грою “принципіалістів і опортуністів”, з чим, звичайно, погодитися не можна. Такі різкі оцінки зроблено на підставі зіставлення офіційних заяв партійного керівництва з трибуни польського сейму чи міжнародних організацій і реальної політики партії. “З одного боку, – писав А.Крушельницький, – Український Парламентський Клуб виступає з державно-правною декларацією по лінії

політики з рр. 1918–1919, з другого боку бере участь у президії сойму, в президіях комісій і намагається співпрацювати найінтенсивніше і якнайбільш ділово у всіх комісіях сойму” [456, с. 96]. Наростання антирадянських настроїв у середовищі націонал-демократів наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. дослідник пов’язував з відходом від державницької платформи і формуванням в УНДО політичної орієнтації на Польщу.

Тема т. зв. “угодовства” УНДО лягла в основу ще однієї публікації А.Крушельницького [454]. Автор у черговий раз продемонстрував свою прихильність до УСРР, засудив дії тих сил Західної України, які проводили антикомуністичну пропаганду, спонукали своїми діями до відвернення громадян від комуністичної ідеології.

З журналом “Нові шляхи” співпрацював Ф.Федорців – визначний журналіст і публіцист, співзасновник УНТП, пізніше член УНДО, головний редактор газети “Діло” у 1919–1927 рр. (з перервами). У його творчому доробку є статті на партійно-політичну проблематику. Одна з них містить суб’єктивні оцінки політичного обличчя трьох партій – УНДО, УСРП та УСДП. В авторській інтерпретації, за своїм складом, реальним світоглядом, настроями і тактичними засобами це були “радикально-дрібноміщанські” партії; їх уподібнювала політика “власних сил” та соціальна база, але дистанціювалися між собою “під світоглядом й орієнтаційним оглядом” [935, с. 355]. Однією із сюжетних ліній статті є критика ідеологічних засад і тактики УНДО, зокрема її ставлення до радянської України. Автор з великою долею іронії констатував: “Сила тієї партії в її соціально-світоглядівій нездиференційованості. Відповідно до моменту УНДО може бути в рівній мірі партією реакційною, як і радикальною, крайньо-правою і лівішою від УСРП” [935, с. 356]. Віддаючи належне найбільшій партії в її домінуванні у культурно-освітніх, фінансово-економічних, господарських та інших установах, Ф.Федорців водночас називав УНДО партією “дефензивною”, “без ясно з’ясованої лінії, якій не лише тактику, але й політичну лінію накидають обставини й події” [935, с. 357].

Під впливом позитивних змін у Наддніпрянській Україні в 1920-х рр. у бік радянофільства еволюціонізували й політичні погляди діяча ЗУНР М.Лозинського. У 1927 р. він опублікував брошуру, в якій обґрунтував свою концепцію “радянського соборництва”. У концентрованому вигляді вона звучить так: “Радянська Україна стає національним і державним центром усіх українських земель, основою для здійснення соборної української державности”. Автор закликав й українську політичну еміграцію до ревізії “дотеперішнього погляду на Радянську Україну”. Однак з точністю до навпаки виявилось його пророкування, що “відросійщення й українізація державного і громадського життя на Україні наближається до завершення” [535, с. 4–5].

Перші спроби дати загальну оцінку західноукраїнського політикуму були зроблені польськими істориками і публіцистами у міжвоєнні роки. За приклад можуть слугувати праці А.Белціковської [1064; 1063], у яких містяться короткі відомості про партії та клуби у польському парламенті. Автор охарактеризувала 12 західноукраїнських партій, у т. ч. чотири національно-демократичного спрямування. Ще й сьогодні польські дослідники послуговуються статистичними даними про результати виборів до парламенту в 1922 і 1928 рр. та загальними характеристиками послів сейму і сенаторів першої та другої каденцій, підготовлені Жепецькими [1190; 1191].

Варто зазначити, що пошукову роботу вчених стимулював Відділ національностей Міністерства внутрішніх справ Польщі. Під його егідою виходили праці, присвячені національним питанням, у т.ч. українській проблематиці. Так, М.Фелінський (псевдонім Р.Ружицького) в одній із публікацій подав історико-соціологічну характеристику українського політичного спектру [1099, с. 52–137]. Автор поділив легальні партії на три групи: праві, центристські і ліві. Праві сили, на його думку, групувалися в Українській католицькій організації, а з 1930 р. в Українській католицькій народній партії (УКНП). Центр українських сил становили Українська народно-трудова партія та її спадкоємець Українське національно-демократичне об’єднання. Українську лівицю представляли Українська соціалістично-

радикальна та Українська соціал-демократична партії. В основу типологізації партій М.Фелінський поклав два принципи: політична орієнтація і ставлення до національного питання. Дослідник цілком слушно зазначив, що УНДО мало загальнонародний характер, а головною його опорою були інтелігенція, міщанство і греко-католицьке духовенство [1099, с. 56]. Автор вказав і на проблеми організаційно-політичного становлення Об'єднання, пов'язані з наявністю у ньому угруповань, які поборювали одне одного. Відповідно до принципу т.зв. “орієнтації” він виділив три політичні напрями в УНДО: правицю з орієнтацією на Польщу, центр з орієнтацією на власні сили і лівицю з орієнтацією на УСРР [1099, с. 54–55]. Перу цього ж автора належать невеликі історичні нариси, присвячені становленню УНДО та парламентській діяльності українських послів і сенаторів [1097; 1098]. Свідченням активності останніх у 1922–1927 рр., на думку дослідника, було те, що вони внесли до парламенту 841 пропозицію та інтерпеляцію, багато з яких стосувалося функціонування адміністрації, судівництва і громадської безпеки.

Запропонована М.Фелінським класифікація українських політичних партій знайшла застосування у колективній праці, на титул якої винесено фіктивне прізвище одного з авторів – З.Урбанський. У книзі зроблено спробу показати розстановку українських партійно-політичних сил. Спираючись на результати парламентських виборів, автори дійшли таких висновків: наприкінці 1920-х рр. УНДО посідало провідні позиції в українському суспільстві; услід за ним ішли (хоча й з великим відривом) радянофільські “Сельроб” і Українська партія праці; вибори 1930 р. показали “повний спад впливу радянофільства” [1236, с. 33–38].

Не можна оминати увагою праці польських публіцистів, які входили до групи “Польсько-українського бюлетеня”. Так, наприклад, О.Бохенський засуджував політику асиміляції українців, прихильно ставився до поміркованого курсу УНДО [1070, с. 17–20]. Аналізуючи політичну структуру західних українців, автор зауважив: ця партія “тримає політичну і моральну гегемонію над українським суспільством.., стоїть на платформі незалежної

соборної України” [1070, с. 82]. Звісно, що “гегемонія” звучить тут як перебільшення, бо після невдалої спроби “нормалізації” 1935 р. авторитет УНДО сильно похитнувся, натомість зріс вплив партії радикальних націоналістів.

Отже, у 20–30-х рр. ХХ ст. відбувався процес нагромадження первинних знань з історії становлення та діяльності українських легальних партій національно-демократичного спрямування. На сторінках окремих видань і часописів порушувалися питання, пов’язані з відображенням партійно-політичного життя в краї на початку 1920-х рр., міжпартійними взаєминами, ставленням місцевих еліт до Польщі та радянської України тощо. Праці М.Лозинського, С.Томашівського, З.Пеленського, П.Лисяка, А.Крушельницького мали переважно полемічний характер, тим не менше їх цінність полягає у постановці проблеми. Фрагментарністю відзначалися й роботи польських дослідників, проте вони стали підґрунтям для досліджень наступних поколінь істориків.

У другій половині ХХ ст. аналізованої проблеми торкалися представники зарубіжного українства, які належали до різних напрямів історичної та суспільно-політичної думки. Тоді ще не було написано глибоких наукових розвідок, переважали публікації, побудовані переважно на спогадах авторів. До такого жанру літератури належить книга колишнього члена ЦК УНДО, співредактора газети “Діло” І.Кедрина (справжнє прізвище І.Рудницький), що побачила світ у 1976 р. [365]. Її основу склав публіцистичний нарис, написаний ще в період німецької окупації Польщі [784]. Автор з висоти часу історії зважено відтворив важливі віхи суспільного життя Західної України, зокрема, діяльність різнополярних політичних середовищ. Наприклад, вказуючи на суспільну вагу підпільних і легальних сил на початку Другої світової війни, він зазначив, що перевага націоналістів була очевидною. Це стало можливим завдяки тому, що ОУН виступала не як партія локального значення, а як речник усієї України. Натомість легальні партії, у т.ч. й УНДО, хоч у своїх програмах і світогляді мали ідеал державності й соборності “насправді були політичними

партіями і групами провінційального, обласного характеру”. Вони не мали змоги відобразити широкі загальноукраїнські інтереси і “боролися головню за свій стан посідання проти польського наступу” [365, с. 357–358]. У центрі уваги дослідника перебували процес українсько-польського порозуміння 1935 р., історія внутріпартійного конфлікту, спричиненого політикою “нормалізації”, спроба консолідації національно-державницьких сил наприкінці 1930-х рр. І.Кедрин уважав, що “нормалізація” дала українцям “деякі користі”, які, проте, “були дуже сумнівні, половинчасті й незадовільні” [365, с. 256]. Варто відзначити й іншу прикметну рису аналізованого історіографічного джерела: тут міститься ціла галерея політичних портретів діячів УНДО – Д.Левицького, Ю.Павликовського, В.Целевича, С.Барана, М.Рудницької, Д.Палієва, В.Мудрого та ін. Крім того, автор подав список українських послів і сенаторів до польських законодавчих палат у 1922–1939 рр., складений на підставі партійних звітів в офіціозі Об’єднання – газеті “Діло” [365, с. 641–647].

Особистий погляд на суспільно-політичні процеси у міжвоєнній Польщі оприлюднили й колишні діячі соціалістичного руху. 1964 р. у Лондоні вийшла друком книга спогадів А.Чернецького, у якій в основному показано участь соціал-демократів у національно-визвольному русі на початку 1920-х рр., причини й наслідки зміни зовнішньополітичної орієнтації партії. Перехід УСДП на комуністичну платформу у 1923 р., на думку А.Чернецького, був тактичною помилкою, яка стала наслідком психологічно-політичного фактору. “Ми, галицькі соціал-демократи, – писав він, – не знали психіки московських більшовиків. Ми, що вивчали соціалізм із західноєвропейських джерел, які зросли в масових демократичних соціалістичних партіях Заходу, не знали, що московський більшовизм під покришкою Маркса й комунізму поширює однопартійну диктатуру і старий месіанізм московського імперіалізму” [983, с. 75].

Книгу І.Макуха [559] можна розглядати як першу і єдину спробу написати нарис історії Радикальної партії. Насамперед зауважимо, що тут багато суб’єктивних суджень і політичної лексики довоєнних років. Позитивно

оцінивши факт утворення УНДО (“бо суспільство організувалося в політичній ділянці цупкіше”), автор у стилі міжпартійної полеміки часів Другої Речі Посполитої зазначив: ця партія “спричинилася чимало, хоч напевно нехотючи, до поширення симпатій для комуністичної партії і комуністичної диктатури взагалі серед частини невироблених селянських і робітничих кіл” [559, с. 286–287]. Не відповідає дійсності й твердження, що влітку 1935 р. УНДО стало на бік польського урядового табору [559, с. 447]. У книзі чимало негативу на адресу українських праворадикальних, консервативних і, звісно, ліворадикальних організацій. З цього приводу І.Кедрин слушно зауважив: твір вражає тим, що у ньому “або “нема” національно-демократичного табору в Галичині, або підхід до нього не-то просто зневажливий, звисока” [365, с. 206]. Разом із тим, І.Макух подав багато цінної інформації про організаційний розвиток та масово-політичну роботу УРП-УСРП. Його працю пронизує думка, що тільки ця партія проводила послідовну незалежницьку українську політику, поборювала радянофільство і “диктатуру більшовицької партії”.

М.Стахів у невеликій за обсягом енциклопедичній статті [254, с. 1145–1146] порівняв партійно-політичну структуру східно- і західноукраїнських земель. Для обох частин України характерною була мішана соціальна база партій, однокласові монопартійні структури довго не існували і помітними впливами не відзначалися. Усі українські партії виступали за політичний плюралізм і демократію, крім більшовицької, яка мала “чужий організаційний центр в Росії й за складом членів майже виключно була російською”. Усі громадські організації Західної України до 1939 р. перебували під контролем партій, тим самим останні “виявляли нахил до всебічності”. Дисциплінованість членів тут була більша, ніж на Наддніпрянщині і тому рідкими й короткотривалішими були розколи. М.Стахів уперше подав відомості про чисельність партій. Так, УНДО, яке на виборах набирало 500 тис. голосів, нараховувало лише близько 10 тис. організованих членів. Тобто, на одного активіста припадало 50 симпатиків. У силу цього, на думку діаспорного автора,

партія “в своїх діях була розпливчата”. УСРП мала близько 20 тис. членів на 300 тис. голосів, а УСДП у 1930-х рр. нараховувала кількасот членів.

В іншій праці дослідник дав більш розгорнуту соціологічну характеристику західноукраїнського політичного спектру, виділивши такі типи партій: примітивні і розвинені, правдиві і фальшиві, повні і неповні, поділ партій за цілями і засобами боротьби, виразнокласові і закритокласові, світоглядні і без світогляду [869, с. 17–25]. Автор стверджував, що всі політичні партії в Галичині були повними, бо їх програми охоплювали все життя нації. Вузькокласовий характер мала тільки УСДП. Певний світогляд мали УРП – етичний соціалізм, УСДП – марксизм, Українська християнсько-суспільна партія (УХСП) та її пізніші спадкоємці – католицький світогляд. Зовсім не мали ідеології УНДП–УНТП, а пізніше УНДО. Спроба сформувати світоглядні позиції була зроблена у період “нормалізації”, але безуспішно [869, с. 73–75]. На думку Стахіва, для партійного життя була характерна тенденція до двопартійної системи. З існуючих політичних партій Західної України в 1921–1939 рр. тільки дві мали вирішальний вплив серед населення – УНДО і УСРП [869, с. 82]. Автор зачепив і таку наукову категорію, як “система партійного компромісу”. Він констатував, що всі історичні партії (УНДО, УСРП, УСДП, УХСП та ін.) згідно з принципом “правдивих” партій визнавали можливість і потребу внутрішньо-національного партійного компромісу у всіх неполітичних ділянках життя (кооперація, культурно-освітні товариства тощо). Крім того, вони визнавали потребу компромісу у всіх загальнонаціональних акціях. Тільки ОУН принципово до 1939 р. відкидала систему партійного національного компромісу [869, с. 96–97].

Певний внесок у висвітлення проблеми зробили дослідники, що належали до націоналістичної течії української історіографії. Зокрема, оригінальним є бачення П.Мірчука суспільно-політичної ситуації в краї на початку 1920-х рр. На його думку, в силу об’єктивних чинників (утвердження радянської влади на Наддніпрянщині й польської окупації на західноукраїнських землях, перехід Є.Петрушевича на радянофільську орієнтацію тощо) серед провідних партій

виникла велика різниця в поглядах щодо дальшої політичної діяльності, кожна з них пішла далі своїм власним шляхом, переживаючи менше чи більше гострі внутрішні кризи та зміни. Найбільших внутрішніх потрясінь зазнала УНТП, у середовищі якої утворилися три групи. Проаналізувавши перипетії внутріпартійної боротьби напередодні і під час установчого з'їзду УНДО, дослідник дійшов такого висновку: “Теоретично беручи, переможцем вийшла самостійницька група, бо в програмі партії поставлено вимогу самостійности й соборности України. На ділі ж справжнім переможцем стала група автономістів, бо в практичній діяльності прийнято засаду змагати до самостійности й соборности шляхом легалістичного парламентаризму, на якому першим етапом мало бути здобуття для Галичини автономії в рамках польської держави” [602, с. 43]. З позицій принципу революційної безкомпромісності, якого дотримувалася ОУН, історик характеризував й Радикальну партію. На його думку, УРП-УСРП своєю пропагандою соціалізму мимовільно підготовляла ґрунт для комуністичної агітації, а тактикою “легалізму й опортунізму в відношенні до польської держави” стояла близько до УНДО [602, с. 44].

У мемуарно-документальних працях В.Мартинця, З.Книша, О.Навроцького, Г.Васьковича [577; 380; 387; 391; 621; 103] та ін. частково висвітлені такі аспекти, як поглиблення суперечностей між Є.Петрушевичем і Є.Коновальцем на початку 1920-х рр., спроби націонал-демократів підпорядкувати своїм впливам молодіжний націоналістичний рух, причини посилення конфронтації між УНДО та УВО тощо.

Низку проблем порушили історики національно-державницького напрямку української історичної думки. Зокрема, Т.Гунчак доводив, що рішення Ради послів 14 березня 1923 р. спричинило певну радикалізацію в українському політичному житті. Деякі у зневірі до Заходу, як, наприклад, УСДП, зайняли радянофільські позиції, інші переходили на більш виразні націоналістичні засади. До останніх належала група “Заграва”, яка визнавала націю як абсолют, а її волю до життя як категоричний імператив [196, с. 206]. Період до 1925 р. автор назвав часом “шукання доріг українськими політичними партіями”.

Визначаючи роль націонал-демократії у суспільно-політичному житті краю, він зазначив: “УНДО скоріше мало ознаки широкого національного руху, ніж модерної політичної партії... За існуючих обставин брак організаційної партійної структури робив УНДО всенародною організацією. Це, мабуть, і пояснює, чому вона залишилася домінуючою силою в українському політичному житті до вересня 1939 р.” [196, с. 208].

О.Субтельний кваліфікував УНДО як важливу націєтворчу силу, яка виступала за конституційну демократію та незалежність України. Щоб підготувати українців до незалежності, вона підтримувала політику “органічного розвитку” та аграрних реформ. Відносно гнучка за своєю тактикою, ця партія вдалася до спроб нормалізації українсько-польських взаємин. Але репресії польського уряду, з одного боку, та екстремізм українських націоналістів, з іншого, на його думку, ускладнювали проведення центристської політики УНДО [883, с. 376].

Своєрідним є погляд історика на розвиток соціалістичного руху. На його переконання, у середовищі західних українців захоплення соціалістичними ідеями було сильним, хоч і фрагментарним. Головним їхнім виразником виступала Радикальна партія – послідовний противник СРСР і Польщі та поборник незалежності України. Якщо радикали, писав він, виявляли націоналістичні тенденції, то інша довоєнна українська соціалістична партія – чисельно невелика і слабка УСДП на чолі з Л.Ганкевичем – схилилася на бік комунізму [883, с. 372]. Проте останні твердження потребують суттєвих коректив. По-перше, про фрагментарність соціалістичних настроїв населення краю можна вести мову лише у зв’язку з діяльністю УСДП, бо УРП-УСРП у міжвоєнний період після УНДО посідала вагоме місце в українському “легальному секторі”. По-друге, Л.Ганкевич у 1923 р. виступав проти переходу УСДП на комуністичну платформу, за що був виключений з партії. Наприкінці 1928 р. УСДП відродилася на соціал-демократичних засадах і Ганкевич очолював її провід упродовж чотирьох років.

Окремої уваги заслуговує інтелектуальний доробок іншого співвітчизника, канадсько-американського професора І.Лисяка-Рудницького. На відміну від переважної більшості вчених української діаспори, він був політично нейтральним, а свої погляди визначав як ліберальні. Його дослідницька діяльність концентрувалася головню на проблемах української суспільно-політичної думки в період, коли вона існувала у розвинутому вигляді (від другої половини ХІХ ст. до 1933 р., а в Західній Україні – до Другої світової війни). У статті “Напрями української політичної думки” вчений відкинув марксистську теорію, яка розглядала політичні ідеології як безпосереднє відображення економічних інтересів класів. “... Соціальні та політичні ідеї, – писав він, – не виникають з нічого, а розвиваються у конкретному соціальному середовищі. Однак відносини між напрямками думки, з одного боку, і соціальними класами та економічними групами, з другого, надзвичайно складні, хоч до певної міри зумовлені соціальним оточенням, ідеології мають також свою, незалежну динаміку. Ключову роль у формуванні й розвитку політичних ідей на Україні, як і в інших модерних східноєвропейських націях, відіграла інтелігенція – особливо соціальна верства, контури якої не збігаються з межами економічних класів” [509, с. 67]. Відрадно, що дослідник запропонував власну типологізацію українського політичного руху, хоч і застерігав про її умовний характер. Він виділив чотири головні напрями суспільно-політичної думки: демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний. Національно-демократичний рух відніс до демократично-народницького напрямку, для ідеології якого були притаманні “два виразні складники: прагнення до громадянської та національної свободи, а також прагнення до соціальної справедливості” [509, с. 69].

Перші праці радянських істориків, що звертали увагу на партійно-політичну розбудову Західної України, з’явилися у середині 1950-х рр. З-поміж інших вирізняється робота М.Герасименка і Б.Дудикевича [166], яка тривалий час слугувала важливим історичним та історіографічним джерелом. Автори використали деякі архівні матеріали, але факти відібрали так, щоб показати

провідну роль Компартії Західної України в суспільно-політичному житті краю. У книзі багато політичної лайки і мало наукового аналізу. Виливши багато бруду на “основну партію української буржуазії” – УНДО, М.Герасименко і Б.Дудикевич були змушені визнати, що їй усе ж таки вдалося зміцнити свої позиції в таких масових організаціях, як “Просвіта”, “Рідна школа”, у спортивних організаціях “Луг” і “Сокіл”. Але цей успіх, на думку дослідників, став можливим завдяки тому, що УНДО приховувало від народу “своє зрадницьке обличчя” [166, с. 85].

У працях істориків 60–80-х рр. ХХ ст. поменшало войовничої риторики, збагатилася їх джерельна база, стало більше історичних фактів, однак принципової переоцінки діяльності національно-державницьких сил не відбулося. М.Зільберман намагався показати УСРП “типовою куркульською партією есерівського типу, яка в складних умовах окупації Західної України намагалася замаскувати своє справжнє обличчя”, зобразити діячів УНДО “прямими агентами Пілсудського й американо-англійських імперіалістів” [309, с. 140–142]. Деяких фрагментів діяльності націонал-демократів торкнувся і М.Панчук. З його погляду, програма “органічної праці” УНДО була спрямована “на зміцнення економічних позицій української міської буржуазії, поміщиків і куркулів шляхом збільшення їх частки в експлуатації трудящих міста і села”. Історик звів тактику партії щодо розв’язання українського питання тільки до внесення нею численних скарг і протестів у міністерства і відомства Польщі, а також петицій до Ліги Націй з приводу колонізаторської політики окупаційних властей [686, с. 70]. Ю.Сливка дещо розширив рамки дослідження суспільно-політичного життя в Західній Україні, звернувши значну увагу на некомуністичні партії, зокрема аналіз їх програмних засад та боротьби між ними на парламентській арені. Але ідеологічні заборони не дозволили авторові належно оцінити центристські партії. Так, скажімо, програмні положення УНДО в авторській інтерпретації мали “виключно пропагандистський, агітаційний характер” і були розраховані “на обман трудящих мас” [832, с. 199]. Головним напрямом політичної діяльності українських національних партій, на

думку Ю.Сливки, була боротьба проти Радянського Союзу і комуністичного руху.

Не втратила своєї наукової ваги праця С.Макарчука, у якій досліджено складні етносоціальні процеси, зокрема вплив економічних та політичних факторів на рух народонаселення краю, динаміку національного складу, політику національного гніту польського режиму та боротьбу проти нього різних політичних сил. Автор коротко охарактеризував й українські національні партії (звісно, з позицій пануючої тоді методології) та окремі аспекти їх парламентської діяльності [557, с. 178–205]. Заслуговує схвалення його спроба класифікації західноукраїнського політикуму. Зокрема, партії національного спрямування (в авторському тлумаченні – “буржуазно-націоналістичні”) поділено на дві групи: ліві і праві. На лівому крилі стояли УРП, УСРП, УСДП періоду 1928–1939 рр., а праві легальні сили були представлені УНТП, УНДО, селянськими (на зразок Української партії хліборобів) та клерикальними організаціями. Системою історичних фактів С.Макарчук показав, що в суспільному житті західних українців вагоме місце посідало УНДО, яке на середину 1930-х рр. втратило “останні риси партії, що бореться” [557, с. 190].

У 1989 р. до чергового ювілею “возз’єднання” західноукраїнських земель з радянською Україною побачила світ узагальнювальна праця львівських суспільствознавців, у якій знайшли відображення різні аспекти суспільно-політичного життя Західної України у міжвоєнний період [134]. Причому деякі з них представлені у нетрадиційних ракурсах. Наприклад, у книзі вміщено невеликий сюжет про голод 1932–1933 рр. в радянській Україні і реакцію на нього західноукраїнської суспільності. Навівши значний фактичний матеріал про політичну тактику УНДО, автори мимовільно підвели читача до висновку, що ця партія посідала провідні позиції в українському національно-визвольному русі. Чого тільки вартий такий пасаж: під впливом УНДО перебувала більшість самоврядних організацій, які охоплювали щонайменше 800 тис. населення краю [134, с. 169, 182]. У монографії вперше показано (хоча дуже стисло) діяльність націонал-демократів на міжнародній арені. Винесення українського питання на

форум Ліги націй у зв'язку з польською політикою “паціфікації” – це заслуга УНДО [134, с. 176–178]. Проте класовий підхід до характеристики суспільно-політичних явищ ще домінував над новими віяннями в історичній науці. Дослідники звели українське питання у міжвоєнній Польщі лише до боротьби за возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР.

М.Зільберман, Є.Галушко, М.Панчук актуалізували питання ідейної еволюції західноукраїнської соціал-демократії. Злиття лівої частини УСДП з КПЗУ у 1923 р. потрактовано як великий успіх комуністів у боротьбі за народні маси [309, с. 98–99; 686, с. 44–46; 152, с. 114]. У згаданій колективній монографії науковців Інституту суспільних наук АН УРСР цьому аспекту присвячено не окремий сюжет, а цілий параграф [134, с. 120–125]. Тут показано етапи переходу соціал-демократів на радянофільські позиції, їхню організаційно-масову роботу та роль у боротьбі проти польського поневолення.

У Польській Народній Республіці від середини 1940-х до кінця 1960-х рр. історія українських легальних партій не вивчалася. Дослідники лише частково порушували питання, пов'язані з діяльністю КПЗУ та ОУН. Тобто, можна ствердити, що у цей час, порівняно з попереднім історіографічним періодом, україністика перебувала у стані стагнації. Якісні зміни наступили у 70–80-х рр. ХХ ст., коли у польській історіографії відбулася переоцінка національної політики Другої Речі Посполитої. Примітно, що праці польських учених, на відміну від досліджень їхніх радянських колег, відзначилися багатшою джерельною базою та нестандартними оцінками-висновками. Наприклад, твердження А.Хойновського, що “в національній політиці СРСР від 1929 р. запанував централістський курс” [1081, с. 173] було немислиме в радянській історичній науці. Історики більш-менш зважено, без зайвих емоцій, не забуваючи при цьому про класово-партійні та національні інтереси, аналізували політику Польської держави щодо українців, процес формування українських політичних середовищ.

Такого роду праці вийшли з-під пера М.Папежинської-Турек. У монографії 1979 р. вона зацентрувала увагу на чинники, що висунули українське питання

на перше місце у національній політиці урядів Другої Речі Посполитої (чисельність українського населення, рівень його національної свідомості, схрещування різних поглядів щодо розв'язання питання приналежності Західної України, наростання в українському суспільстві політичних, господарських і навіть релігійних суперечностей тощо) [1167, с. 5]. Розстановку партійно-політичних сил розглянуто за усталеною вже схемою. Авторка без жодних застережень констатувала, що домінуючу роль в українському суспільстві відігравали партії “буржуазно-націоналістичного характеру” [1167, с. 54]. Вони разом з лівими силами формували “український національний рух”. Це важливо підкреслити з огляду на те, що радянські історики показували діяльність українських національних партій тільки в ракурсі їх ідейно-політичного краху і тактики щодо них КПЗУ.

М.Папежинська-Турек звернула найбільшу увагу на політику УНДО. Аргументованим є висновок, що під впливом цієї партії перебували майже всі культурно-освітні товариства та кооперативні інституції, а “в стосунках з представниками інших національних меншин у Польщі УНДО виступило як загальнонаціональна репрезентація української суспільності” [1167, с. 58–59]. Однак хибним є твердження авторки, що під впливом націонал-демократів перебувала також УВО [1167, с. 58]. Тут можна вести мову лише про тісні контакти Є.Коновальця з окремими діячами партії чи про Д.Паліва, який одночасно належав до двох політичних середовищ.

Позитивною рисою книги М.Папежинської-Турек є й те, що у ній зроблено акцент на українське питання в сеймі та діяльність українського парламентського представництва. Крім того, у спеціальній публікації вона простежила ідейно-політичну еволюцію української посольської групи від єдиного клубу, об'єданого на національному ґрунті, до кількох фракцій, роз'єднаних за класовим критерієм. Відповідно до панівної тоді у Польщі методології авторка визначила причини перегрупування в Українській парламентській репрезентації, а саме: розвиток селянського і робітничого руху “на східних і південно-східних землях”, “підвищення класової свідомості

українських трудящих мас”, близьке сусідство і вплив УСРР, постійні зміни у співвідношенні сил в українському політичному житті і, передовсім, розширення впливу комуністичного руху за одночасного розпаду блоку “буржуазних і дрібнобуржуазних партій” [1165, с. 54–55].

У полі зору А.Хойновського перебував українсько-польський діалог. Як правильно зауважив історик, еволюцію політичного курсу українського політикуму започаткував 1930-й рік. Однак для порозуміння у 1931 р. ще бракувало “сприятливого клімату” [1081, с. 173–176]. Лише після чергового загострення українсько-польських стосунків у 1934 р. УНДО активізувало нормалізаційну політику. Цьому сприяли також вихід із партії групи Д.Палієва і прагнення Об’єднання виступати у ролі єдиного представника українського народу [1081, с. 203–204].

Підсумком вивчення суспільно-політичного життя західних українців у 1920-х рр. можна вважати монографію Р.Тожецького, що побачила світ наприкінці 1980-х рр. Історик узагальнив доробок своїх попередників, опрацював багато архівних фондів, використав праці дослідників української діаспори. Книга приваблює не тільки нововіднайденими історичними фактами, а й авторськими розмірковуваннями. Наприклад, дослідник констатував, що три провідні партії – УНДО, УСРП і УСДП – “володіли складом найкваліфікованіших фахівців і діячів” [1228, с. 247]; УНДО не було типовою партією, а “свого роду національним фронтом, який об’єднував прихильників і виборців” [1228, с. 55]; чисельність зареєстрованих членів партії не була стабільною і не перевищувала 5–8 тис. осіб [1228, с. 246]. Разом із тим, викликає подив твердження, що Незалежна група УНТП складалася з “людей, які мали на увазі головно власні інтереси, а не ідеї” [1228, с. 50]. Р.Тожецький, як і М.Папезинська-Турек, навіював читачеві думку, що українське питання у міжвоєнній Польщі не мало шансів бути розв’язаним у формі територіальної автономії через те, що не було умов для федералізації країни. Крім того, на заваді стояли менталітет поляків та історична традиція [1228, с. 49].

Побіжний огляд суспільно-політичної структури Західної України зробили А.Айненкель [1055; 1058; 1054], М.Дроздовський [1093], Є.Гользер [1105], І.Ігнатович [1108], С.Степень [1197], Є.Томашевський [1220] та ін. Автори торкнулися таких аспектів, як програмні засади легальних партій, їхнє ставлення до Польської держави та радянської України, політика УНДО щодо нормалізації українсько-польських взаємин тощо.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що історія західноукраїнського політикуму національно-державницького спрямування різною мірою привертала увагу дослідників періоду 1940–1980-х рр. Для радянської історичної науки притаманним був вузькокласовий підхід до проблеми, заідеологізованість, замовчування або спотворення фактів, які не вкладалися в офіційну схему. Щоправда, історики радянської доби загалом об'єктивно дослідили політику Польської держави щодо українського питання. Роботи польських істориків 1970–1980-х рр. відзначалися багатством фактологічного матеріалу, значним рівнем аналітики та неупередженості, а також меншою, порівняно з радянською історіографією, заангажованістю комуністичними доктринами. Представники зарубіжного українства, які були позбавлені ідеологічного тиску і політичного контролю, брали за основу вивчення історичних подій методологію соціального плюралізму й, відповідно, зуміли висвітлити окремі аспекти об'єктивніше. Введені ними до наукового обігу історіографічні факти стали провісником фахового підходу до вивчення суспільного розвитку західних земель України у міжвоєнний період ХХ ст.

Розглянемо внесок української історичної науки у вивчення проблеми після 1991 р. Насамперед зауважимо, що зусиллями провідних вітчизняних учених знято ідеологічні нашарування часів комуністичної епохи, переосмислено основні віхи історичного минулого західних українців, об'єктивно визначено місце і роль національно-державницьких сил у боротьбі за незалежність і соборність України. Написані на багатій джерельній базі та нових методологічних засадах праці М.Кугутяка [459, с. 153–193], М.Швагуляка [996; 1006], Я.Грицака [192, с. 192–203], С.Кульчицького [468, с. 282–326],

О.Красівського [449; 447; 450], І.Васюти [109], С.Качараби [357] та ін. містять всебічну характеристику правового, економічного та політичного становища західних земель України у складі Другої Речі Посполитої, розкривають особливості партійно-політичної структури національного регіону. В концептуальному плані написана також стаття М.Швагуляка, у якій здійснено періодизацію українського національного руху міжвоєнного двадцятиліття та з'ясовано найбільш характерні риси його розвитку [1002].

Предметом спеціального дослідження стала діяльність партій національно-демократичного спрямування. Так, О.Красівський у докторській дисертації і монографічних працях зробив спробу комплексного аналізу польсько-українських стосунків періоду боротьби за українську державність на теренах Східної Галичини у 1918–1923 рр., дослідив структуру українського національно-політичного табору, його програми стосовно національного питання та ставлення до Польської держави. Автор показав, що УНТЦ, підпорядковуючись закордонній групі партії і Є.Петрушевичу, зайняла позицію абсолютного невизнання польської адміністрації, кваліфікуючи її як окупаційну владу [450, с. 338]. Однак уже із середини 1920 р. у діяльності Трудової партії з'явилися тенденції, які вели до угодовства з урядовими колами. Причинами цього явища, на думку історика, були невдачі та прорахунки західноукраїнської дипломатії на міжнародній арені і все відвертіше намагання великих держав остаточно вирішити східногалицьке питання на користь Польщі [450, с. 339]. О.Красівський дав наукову оцінку суспільно-політичній ситуації в краї після 14 березня 1923 р. Тоді, на думку дослідника, серед національно-демократичного табору посилилася поляризація сил та активізувався пошук нових програм, форм і методів визвольних змагань. Характерною особливістю цього історичного моменту стала також радикалізація українського суспільства, що призвело, з одного боку, до утворення нових організацій правого напрямку, а з іншого – до полівіння мас, що виявилось у поширенні комуністичних впливів [450, с. 443–444]. Указана проблема частково відображена у книзі М.Литвина і К.Науменка “Історія ЗУНР” [514].

Історії Трудової партії присвятив фахову розвідку О.Зайцев [280]. У ній він зосередив увагу на внутріпартійній боротьбі, яка відображала тогочасні ідейні шукання галицької інтелігенції. 1919–1925 рр. дослідник назвав найдраматичнішими в історії української націонал-демократії, бо саме протягом цього часу УНТП переслідували карколомні злети і падіння. Учений довів, що криза, яку переживала провідна українська партія Галичини, була віддзеркаленням загального кризового стану українського національного руху після поразки боротьби за державність. Болісні пошуки нових орієнтирів у незвичних умовах окупаційного режиму, взаємні звинувачення, боротьба особистих і групових амбіцій призвели до фактичного розпаду УНТП. Під спільною назвою Трудової партії діяли угруповання й окремі політики з дуже різними політичними поглядами: буржуазно-ліберальними й помірковано-соціалістичними, республіканськими й монархічними, радянськими й антирадянськими, безкомпромісно самостійницькими й автономістськими. Лише в середині 1920-х рр. була досягнута часткова консолідація політичної еліти Галичини в рамках УНДО, яке відродило авторитет української національної демократії й започаткувало новий етап її розвитку.

Вагомий внесок у дослідження цього аспекту проблеми зробив М.Кугутяк. Аналізуючи участь УНТП у боротьбі за відродження української державності протягом 1919–1923 рр. [461, с. 141–255], автор визначив зовнішньо- і внутрішньополітичні обставини, які вплинули на утвердження двох різних концепцій у середовищі трудовиків. Одна з них була спрямована на боротьбу за державну незалежність Східної Галичини як етап у відродженні соборної української держави, а друга відображала нормалізаційно-автономістські настрої у крайовому проводі ЗУНР. Заслужовує на увагу висновок ученого, що УНТП мала загальнонародний характер, вона зуміла об'єднати у національний фронт проти польського окупаційного режиму всі соціальні верстви українського суспільства та більшість політичних партій краю.

Взаєминам українських партій з екзильним урядом ЗУНР, ставленню української громадськості Галичини до Польської держави та розгортанню

національно-визвольної боротьби проти окупаційної влади на початку 1920-х рр. присвячені розвідки С.Макарчука [555; 556], М.Кугутяка [458; 463], І.Васюти [106], О.Зайцева [275], І.Соляра [848], Т.Панфілової [681] та ін.

Викликає інтерес ступінь вивчення проблеми перегрупування та об'єднавчих тенденцій у західноукраїнському національному таборі у перші роки після анексії Східної Галичини. Здійснивши історико-політологічний аналіз партійнотворчого процесу, І.Васюта зробив низку важливих висновків. Зокрема, він вважає, що численні політичні угруповання українців дотримувалися неоднозначної політичної орієнтації, яка трансформувалася разом зі зміною зовнішньо- і внутрішньополітичної обстановки. На партійно-політичне життя впливала недостатньо визначена соціальна база основних напрямів національного руху. Незавершеність соціальної стратифікації населення, невизначеність соціально-класових і корпоративних інтересів багатьох його груп відбилися на роздрібненні політичних сил українства. У їх розпорошенні були зацікавлені польські власті, які підтримували утворення нових угодовських, лояльно-опозиційних угруповань, що діяли в рамках конституційної легітимності. Реорганізація старих і поява нових політичних партій та об'єднань, на його думку, зумовлювалися передусім загостренням національного протистояння в докорінно зміненій політичній ситуації, зіткненням неоднозначних підходів до розв'язання завдань українського національного руху, неспроможністю партій державницького спрямування порозумітися між собою, щоб очолити спонтанний розвиток визвольного руху мас [107; 109, с. 177–193].

Вивчення питання консолідації національно-державницьких сил у 1923–1925 рр. значно поглиблюють наукові розвідки І.Соляра. Автор з'ясував причини розбіжностей серед українського політикуму та умовно поділив його на чотири групи. Першу представляли переважна частина УНТП й Української парламентської репрезентації (УПР), котрі дотримувалися концепції тимчасового примирення з польським режимом ціною національно-територіальної автономії. До другої групи належали прихильники боротьби

проти польської окупації під прапором державності західноукраїнських земель. Третю групу репрезентувала Українська радикальна партія, яка проголосила тактику “власних сил”, боротьби проти польського окупаційного режиму під соборницьким протирадянським гаслом. Найближче до концепції радикалів були група “Заграда” і праве крило УСДП, що не перейшло на комуністичну платформу. Представники четвертої групи (КПЗУ та ліве крило УСДП) виступали за возз’єднання західноукраїнських земель з УСРР. Часткова консолідація національно-державницьких сил, як правильно зауважив історик, наступила з утворенням УНДО [849; 854]. І.Соляр відстоює думку, що ініціатива у справі єднання українства виходила від націонал-демократів.

Діяльність УНДО вивчається й на монографічному рівні. Звісно, для сучасного історіописання важливими є досягнення, насамперед концепти, представників академічної науки. Зокрема, С.Кульчицький окреслив проблематику національно-демократичного руху міжвоєнного періоду, висвітлив основні етапи його еволюції, суть політичних програм. Учений неодноразово підкреслює провідну роль націонал-демократії у західноукраїнському політичному русі, її консолідуючий, творчо-конструктивний вплив на суспільство. За словами С.Кульчицького, УНДО “змінювало тактику, але завжди залишало незмінними основні цілі: утвердження державних прав українського народу, забезпечення його права жити власним життям, не підпорядковуючись наказам із Варшави чи Москви, Бухареста чи Праги” [468, с. 294].

У п’ятому томі “Політичної історії України. ХХ століття” знайшли відображення питання, пов’язані з розвитком української суспільної і політично-партійної структури на західноукраїнських землях, специфіка, форми і механізми вияву українських політичних інтересів у цьому регіоні. Щоправда, діяльність центристських партій розглядається тут фрагментарно – у зв’язку з важливими політичними процесами на українських землях у складі Польщі. Впадає в очі, що автор третього розділу книги – Р.Симоненко – перебуває у полоні традиційного підходу до історичної типології політичних

партій, за яким вони ідентифікуються у стосунку до відповідної ідеології і соціальної групи. Про це свідчить хоча б той факт, що він називає УНДО “головною буржуазною партією Західної України” [720, с. 502]. Як відгомін історичного мислення “епохи застою” звучить і така теза: “І все ж у Східній Галичині авторитет УНДО, підірваний випадливим співробітництвом з польською владою, падав” [720, с. 527].

Дослідження І.Соляра, присвячене першому періоду діяльності УНДО (1925–1928 рр.), можна віднести до піонерських робіт з історії центристського руху. Добре володіючи архівними джерелами, автор зосередив увагу насамперед на внутрішньополітичному аспекті проблеми консолідації національно-демократичних сил Західної України, розробці політичної платформи Об’єднання, організаційно-політичному становленню й участі УНДО у виборчих кампаніях до самоврядних органів і польського парламенту. Доведено, що в нелегких умовах другої половини 1920-х рр. націонал-демократам вдалося розширити свою діяльність в Галичині (у 1926 р. було 43 повітові і міські організації, а у грудні 1928 р. – 74), посилити вплив у культурно-освітніх і спортивних товариствах. І.Соляр справедливо вважає, що “у всіх політичних акціях УНДО виступало як партія національної єдності, національної солідарності” [855, с. 42].

В оригінальний спосіб розглянув особливості суспільно-політичної ситуації в західному регіоні України І.Федик. Він акцентував на ролі психологічного фактора – ставлення провідних українських політичних сил до Польщі, – який “спрацьовував на рівні національної свідомості, сконцентровуючи політичну енергію партійної еліти та широкого українського загалу в єдину силу, спрямовану проти окупаційного режиму” [934, с. 61]. Тобто, цей чинник був рушієм політичної боротьби в тогочасному польському суспільстві, він виконував не тільки націєзахисну, а й об’єднувальну функції для українських політичних середовищ, відкриваючи можливості для співпраці і координації на певних етапах політичної діяльності. Автор небезпідставно стверджує, що негачія націонал-демократів до Польської держави зазнавала

змін, інколи модифікувалася в позитиви, а це, своєю чергою, впливало на політичну тактику – наприклад, призводило до пошуку компромісів із польською владою [934, с. 65].

Діяльність УНДО від часу його заснування до початку 1930-х рр. найбільш повно висвітлив М.Кугутяк [461, с. 286–455; 462]. Заслугою автора є показ ідейної еволюції націонал-демократів та інших політичних угруповань упродовж першої половини 1920-х рр., яка призвела до утворення партії на принципово нових політичних засадах. “Уперше після 1919 р., – слушно констатує вчений, – з’явилась політична концепція, яка об’єднувала досі непримиренні табори – західноукраїнський і уенерівський, соборницький і автономістський, демократичний і націоналістичний” [461, с. 305]. Предметом посиленої уваги дослідника стали організаційно-політична діяльність націонал-демократів, вироблення стратегії і тактики партії, участь у виборчих кампаніях та парламентська діяльність, масово-політична робота та боротьба за консолідацію національних сил.

До авторського позитиву відносимо спробу вивчити організаційну структуру та соціальний склад УНДО. З’ясовано, що на кінець 1926 р. націонал-демократи мали міцні осередки в 16-ти повітах Тернопільського воєводства, у стількох повітах Львівського і в 11-ти Станіславівського [461, с. 317]. До кінця 1928 р. було створено 5 повітових народних комітетів у Краківському воєводстві [461, с. 320]. Причинами низьких впливів УНДО на Північно-західних українських землях, на думку автора, були, по-перше, особливості суспільно-політичних настроїв українського населення Волині, Холмщини, Полісся та Підляшшя і, по-друге, політика регіоналізації окремих українських земель, яку здійснював польський уряд. Щоправда, дослідник не вніс новизни у питання про чисельність партії. Він назвав ту цифру (10 тис. осіб) [461, с. 434], яку 1949 р. оприлюднив М.Стахів, а згодом нею послуговувалися окремі польські історики. Уміло відібрані автором документальні матеріали засвідчують провідну роль в організації національних сил греко-католицького духовенства, яке вбачало в націонал-демократах захисників церкви, релігії та

загальнолюдських засад моралі. М.Кугутяк наголосив, що дуже гострою в УНДО була проблема вікового складу: розчарувавшись у політиці націонал-демократії, формах і методах її діяльності, західноукраїнська молодь шукала вирішення гострих суспільних проблем у новій ідеології, політиці й національно-революційних методах її здійснення. Цей процес неминуче позначився на динаміці розвитку західноукраїнської націонал-демократії у міжвоєнний період, що поступово перетворювало УНДО у партію середнього і старшого покоління [461, с. 323].

Чільне місце в науковому доробку М.Кугутяка посіло питання внутріпартійної боротьби навколо політичної стратегії і тактики УНДО [461, с. 349–370]. З'ясовано, що, незважаючи на гостре протиборство чотирьох партійних угруповань, керівництво УНДО зосереджувалося у руках центристської групи середньої за віком генерації, яка стояла на соборницько-незалежницьких позиціях, відстоювала політику орієнтації на власні сили. Вміло лавіруючи між політичними групами, центристи у принципових питаннях схилялися до національно-радикального крила, виступаючи проти автономістів, а також усе більше дистанціювалися від радянофілів-петрушевичівців. У цьому контексті розглянуто основні напрями практичної політики, форми і методи діяльності партії. У центрі дослідницької уваги перебували й дуже складні міжпартійні взаємини. Логічним є підсумковий висновок М.Кугутяка: кінець 1920-х рр. став кульмінаційною точкою піднесення західноукраїнської націонал-демократії за всі міжвоєнні роки [461, с. 450, 462].

Зроблені перші кроки у дослідженні діяльності повітових організацій УНДО. І.Соляр показав процес організаційного становлення Повітового народного комітету на Перемишльщині та основні напрями його діяльності – виборчі акції, шкільні плебісцити, захист селян у судах тощо. Усе це, на думку автора, сприяло консолідації всіх національних сил повіту на державницькій платформі [851]. В іншій статті І.Соляр дослідив діяльність Народної організації українців м. Львова (НОУЛ), яка мала статус міської організації УНДО. Дослідник зосередив увагу на таких аспектах, як мета і структура НОУЛ,

функціонування її низових ланок – дільничних народних організацій та основні напрями їх роботи. Доведено, що найактивнішу діяльність було розгорнуто в господарській, культурно-освітній та соціальній сферах. Однак в політичному напрямі, крім прагнення консолідувати українське суспільство міста, НОУЛ “поважними здобутками не могла похвалитися” [850, с. 412].

Документи з архівів Львова, Тернополя, Варшави, а також матеріали періодики дозволили І.Скочиясу показати Повітовий комітет УНДО у Борщівському повіті як одну з ключових ланок організаційної мережі партії. З’ясовано, що партійні гуртки діяли у Борщеві і ще у п’яти населених пунктах. У тих місцевостях, де не вдалося заснувати низові осередки, призначено “мужів довір’я” (станом на вересень 1928 р. їх було 45) [826, с. 12]. І.Скочияс численними прикладами проілюстрував повсякденну роботу Повітового комітету, персоніфікував його, але діяльність низових ланок висвітлив принагідно.

Використання політичними силами Західної України законодавчих органів Другої Речі Посполитої проаналізував О.Зайцев. У кандидатській дисертації і низці публікацій він показав участь провідних українських партій у виборах до польського сейму і сенату, діяльність Української парламентської репрезентації, перипетії міжпартійної боротьби, контакти українських парламентаріїв з радянським посольством [273; 278; 279]. Політичну складову виборів до місцевих органів самоврядування у міжвоєнній Польщі комплексно дослідив М.Іваник. Він з’ясував, що ставлення українських політичних сил до самоврядних інституцій було невиразним, воно мало непослідовний характер. Реально тільки націонал-демократи володіли необхідними людськими і матеріальними ресурсами для проведення своєї політичної лінії у сфері самоврядування. Проте практично до 1927 р. ця ділянка роботи залишалася на маргінесі як УНДО, так і інших партій. Виборчі акції 1927, 1933–1934 і 1939 рр. засвідчили постійне зменшення представництва українців в органах місцевої влади. Головною причиною цього, як правильно зазначив автор, була урядова політика, спрямована на збільшення польського “стану посядання” на етнічних

українських землях. Але не останню роль відіграв той факт, що УНДО виявилось неготовим до ефективної діяльності в органах місцевого самоврядування [318, с. 224–231; 319, с. 38–39].

Систему органів міського та територіального самоврядування на Волині дослідила Я.Мартинюк [578]. Авторка зосередила увагу на правових засадах та економічній діяльності самоврядних інституцій, однак політичний аспект їх функціонування представила слабо.

Важлива віха історії УНДО – так звана “нормалізація” 1935 р. Цей аспект проблеми фахово дослідив Л.Зашкільняк. Ретельно вивчивши українські та польські джерела, зокрема особисті матеріали відомого у міжвоєнній Польщі українофіла, впливового політика графа Я.С.Лося, учений з’ясував причини чергового українсько-польського замирення, мотиви, якими керувалися обидві сторони при досягненні порозуміння [287; 297]. Перехід УНДО на рейки “реальної політики”, на думку автора, був ризикованим кроком, який міг закінчитися провалом і падінням авторитету партії за умови недотримання угоди польською стороною. У підсумку так воно і сталося. Л.Зашкільняк визначив і причини, які перешкодили полагожденню українсько-польських відносин, а саме: історичні традиції та стереотипи, котрі тяжіли над польською та українською громадськістю; несприятливий вплив міжнародних обставин; хибне уявлення польських політиків про неготовність і незрілість української спільноти до самостійного державного життя. По-новаторськи звучить й інший висновок дослідника: “Засада “меншовартості” українців як в політиці, так і в інших проявах суспільного життя, що її дотримувались усі польські уряди міжвоєнного часу, генерувала в українському середовищі негативні реакції соціального й національного радикалізму, який щоденно спалював усі мости до такого потрібного порозуміння сусідніх народів” [297, с. 72].

Окремі історики порушили проблему “радянськості” представників українського національно-державницького табору, зокрема Є.Петрушевича. Так, О.Павлюк з’ясував, що погляди “диктатора” дедалі частіше зверталися до радянської України вже від середини 1920 р. Спонукою до цього були

сподівання на поразку Варшави в радянсько-польській війні, що наростали серед західноукраїнської еміграції, наслідком якої стало б визволення Східної Галичини від Польщі. Оцінюючи кроки Є.Петрушевича, спрямовані на зближення з Москвою і Харковом у 1920–1923 рр., автор слушно зауважив, що його зовнішня політика була не стільки самостійною, скільки вимушеною реакцією на міжнародну ситуацію та політику великих і сусідніх держав. До того ж, у першій половині 1920-х років радянська Україна виглядала дедалі привабливішою для багатьох колишніх опонентів більшовиків [676].

“Радянофільство” з тактичних міркувань як одна із провідних тенденцій суспільно-політичного життя Західної України та української еміграції першого міжвоєнного десятиліття – такий лейтмотив змістовної публікації О.Зайцева [276]. Дослідник оприлюднив документальні матеріали, які свідчать, що ідею співпраці з більшовиками не відкидали не тільки петрушевичівці, але й галицькі військовики на чолі з Є.Коновальцем. Не можна не погодитися з висновком автора, що “орієнтація на Схід” частини західноукраїнських політиків не означала їхнього перетворення на агентуру Москви. Метою цього співробітництва було використати політичну і військову силу більшовизму в боротьбі за соборну Українську державу. В унісон цій тезі звучить думка І.Дробота: у протиборстві національно-державницького табору з радянофільським перевагу мав перший [241, с. 25].

З таких же концептуальних позицій розглядає це питання І.Соляр, який охарактеризував еволюцію політичної програми УНДО у ставленні до радянської України, з’ясував позицію радянської сторони щодо політики УНДО, визначив організаційні рамки радянофільства в партії [853]. Дослідник довів, що стратегічні цілі УНДО і КП(б)У були кардинально різні: якщо перша прагнула здобуття соборної незалежної Української держави і шукала для реалізації цієї мети союзників на Наддніпрянщині, то друга намагалася використати радянофільські тенденції для розколу УНДО, підпорядкування його своїм цілям. Водночас І.Соляр показав, що радянофільський рух був однією із провідних тенденцій суспільно-політичного життя Західної України середини 1920-х рр.

Проте невдовзі події на Наддніпрянщині (згортання політики українізації, масові репресії, суцільна колективізація) спричинили занепад прорадянських настроїв частини населення регіону [852, с. 65].

До наукового пошуку долучилися й інші представники нової генерації істориків. Б.Хруслов звернув увагу на протиборство політичних угруповань в УНДО навколо його програмних засад, зробив спробу показати ідейно-політичну еволюцію Об'єднання на прикладі політики “нормалізації” 1935 р. На його думку, зусилля націонал-демократів перевести польсько-українські суперечності в річище конструктивного діалогу і на цей раз не мали успіху, особливо за умов утвердження в Польщі напівавторитарного режиму [958; 959]. Своє бачення українсько-польського порозуміння 1935 р. подала І.Бурковська. Вона вважає, що тоді політичний компроміс був неможливий не стільки через непослідовність тактичних кроків УНДО, скільки через небажання польської сторони виконувати свої зобов'язання перед українцями [89]. У публікації, присвяченій зовнішньополітичній діяльності УНДО, авторка стверджує, що програна справа “пацифікації” у Лізі націй спричинила “скочування організації на угодовські позиції” [88, с. 144]. На наш погляд, такий висновок є дещо спрощеним, бо зовнішньополітичний аспект політики “нормалізації” набагато ширший.

Окремі автори розглянули нормалізаційний курс УНДО у контексті процесу згуртування національно-державницьких сил. Так, О.Потіха констатувала, що проведення Всеукраїнського національного конгресу перекреслила угодовська акція керівництва УНДО [743, с. 419]. Л.Калиняк проаналізував причини поглиблення суперечностей між націонал-демократами і радикальними націоналістами у другій половині 1930-х рр., дійшовши висновку, що на тлі провалу політики “нормалізації” поступово зростали впливи та авторитет ОУН. Співвідношення політичної ваги між УНДО та ОУН почало змінюватися на користь націоналістичної організації [343, с. 427].

Предметом дослідження О.Кондратюк стала аграрна проблема в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України у міжвоєнне

двадцятиліття [430]. Земельне питання, зазначила дослідниця, у зв'язку з його надзвичайною гостротою перебувало в центрі уваги українських політичних партій. Порівняльний аналіз програм засвідчив, що обґрунтовані й привабливі для різних прошарків селянства аграрні положення розробили центристські УНДО та УСРП, домагаючись конфіскації поміщицьких, державних і церковних земель та передачі їх українському малоземельному селянству без викупу. Кращою формою організації села вважалася кооперація, селянські спілки. Політичні партії використовували різні форми діяльності серед селянства: скликання віч і зборів, розповсюдження періодичних видань, листівок, відозв, звернень, організація страйків і політичних демонстрацій. УНДО надавало великої ваги парламентській трибуні. На думку авторки, розвиток подій показав, що розв'язати аграрну проблему в Західній Україні на користь місцевого населення в той період було неможливо. Причиною цього стала антиукраїнська політика польської влади і брак єдності українських партій.

На лівому крилі національно-державницького табору перебувала УСДП. Окремі сторінки її історії знайшли відображення в аналізованих уже працях О.Красівського, М.Кугутяка, І.Васюти, І.Соляра, О.Зайцева, а також кандидатських дисертаціях М.Геника [165] та В.Комара [423]. Однак найбільший внесок у вивчення цієї проблеми зробив І.Райківський. Залучивши широке коло джерел, він показав ідейну еволюцію УСДП на початку 1920-х рр., яка, за його висловом, під тиском знизу викликала розмежування в партійному керівництві, конфлікт “двох поколінь”. Ліве крило управи партії в орієнтації на радянську Україну схилилося до пріоритету соціально-класового інтересу над національним, натомість “правиця”, яку очолили старші партійні діячі, поставилася до УСРР як до української держави та відстоювала єдність цих двох засад. Автор зробив висновок, що нова політична орієнтація УСДП та перехід її у комуністичний табір послабили єдність національно-державницьких сил, які боролися проти польської анексії Західної України [761].

У невеликій за обсягом книзі, що вийшла друком 1995 р., І.Райківський розкрив заходи соціалістів з відбудови партії наприкінці 1920-х рр.,

проаналізував її ідейні та організаційні засади, форми та методи роботи серед електорату [762]. Стверджується, що платформа відновленої УСДП ґрунтувалася на принципах західноєвропейської соціал-демократії, вона, по суті, поєднувала національну ідею і марксизм. Політичним ідеалом партії була побудова соціалістичної, самостійної і соборної України. Автор зробив спробу відтворити організаційну структуру партії. За його даними, місцеві комітети УСДП було створено в десяти великих населених пунктах – Львові, Перемишлі, Бориславі, Дрогобичі та інших містах [762, с. 28]. Щоправда, діяльність первинних партійних ланок висвітлена побіжно. Дослідник звернув увагу на той факт, що соціал-демократи виявили велику активність в організації українського профспілкового руху, хоча їм не вдалося досягти поставленої мети. На створення українських профспілок негативно вплинули опір польської влади, економічне становище робітництва та діяльність комуністів. Крім того, сам інтернаціональний склад робітників створював ґрунт для поширення загальнодержавного профспілкового руху в боротьбі за соціальні права в Польщі [762, с. 33]. Унаслідок поглиблення протиборотства в українському політичному таборі, УСДП взаємодіяла з Польською соціалістичною партією (ППС), зокрема у профспілковому русі. Однак така співпраця, констатує автор, не мала перспектив через розбіжності у національному питанні [760].

Спробу осягнути розвиток профспілкового руху в Західній Україні з часу його зародження до початку Другої світової війни зробив Р.Берест [43]. Автор показав, що українські профспілки зробили вагомий внесок у розвиток національно-визвольних змагань західних українців. Вони виступили співорганізаторами великих політичних акцій до дат національного календаря, антиокупаційних демонстрацій, віч солідарності з політичними в'язнями, на захист національної школи тощо. Проте дискусійною є авторська класифікація профспілок. Узявши до уваги принцип ідейно-політичної орієнтації, він поділив їх, в одному випадку, на угодовські, продержавні, реформістські і демократичні [43, с. 49], а в іншому – на національні (націоналістичні), загальні (інтернаціональні), християнські (релігійні), проурядові (санаційні) [43, с. 108].

Під “реформістськими” автор має на увазі профспілки, що відкидали ідею “кардинальних змін у суспільстві”, а під “демократичними” – ті, що перебували під впливом комуністів. Якби Р.Берест подав науковий апарат до своєї книги, то можна було би з упевненістю вказати на витoki цих розбіжностей і неточностей, а також визначити політичні уподобання його попередників – дослідників історії робітничого руху. До того ж, у праці відсутня інформація про те, скільки було українських професійних організацій, якою була їхня чисельність та яким було співвідношення партійно-політичних впливів на них. Тобто, можемо ствердити, що історія профспілкового руху Західної України ще чекає свого дослідника.

Сталися зрушення у вивченні історії Радикальної партії. М.Пікуляк простежила етапи формування національно-державницької платформи УРП та практичну роботу партії щодо її реалізації. Метою діяльності галицьких радикалів, стверджує авторка, було втілити у життя основні постулати української національної ідеї, керуючись нормами міжнародного права та моралі, дотримуючись принципу “чистих рук” та демократизму, різко заперечуючи терористичні революційні методи боротьби [714]. Ця тема знайшла продовження у науковому доробку О.Боднар. Проаналізувавши ідейно-політичні засади УСРП, дослідниця дійшла висновку, що політика партії була спрямована на побудову самостійної соборної української держави з республіканською формою правління; реалізацію політичних завдань УСРП нерозривно пов’язувала із соціальним визволенням українського народу. На думку О.Боднар, радикали розробили ґрунтовну соціально-економічну програму, зорієнтовану, у першу чергу, на розв’язання земельного питання, збільшення прибутковості сільського господарства через підвищення рівня господарської культури, розвиток різних форм добровільної сільськогосподарської кооперації. Найважливішим соціальним пріоритетом для партії став захист інтересів усіх працюючих людей [59, с. 435; 58, с. 11–13].

Дослідження діяльності українських партій національно-демократичного спрямування на Волині започаткував М.Кучерепа. У численних публікаціях він

акцентував увагу на організаційній та масово-політичній роботі УНДО й УСРП, участі націонал-демократів у виборах до польського парламенту. Історик з'ясував, що УНДО досягло найбільших успіхів у створенні на Волині розгалуженої мережі кооперативних організацій [478; 479; 480; 476; 1142].

Відтворити цілісну картину історії становлення і діяльності УНДО та УСРП на Волині у міжвоєнний період поставив собі за мету Я.Цецик, яку в основному зреалізував у кандидатській дисертації. Згідно з його висновками, національні партії, в силу об'єктивних причин, не здобули в регіоні міцних позицій. Основними формами їхньої діяльності була участь у виборах до органів місцевого самоврядування та парламентських виборах 1928 і 1930 рр., проведення посольських віч, партійних нарад і конференцій, розповсюдження преси, організація плебісцитів на захист освіти від полонізації тощо. У другій половині 1930-х рр. еволюціонізувала тактика УНДО та УСРП на Волині. На відміну від попередніх років, у цей період вони намагалися не проводити публічних політичних заходів, а обмежувалися партійними нарадами, конференціями, розповсюдженням партійних видань. Нормалізаційна політика проводу УНДО призвела, на думку дослідника, до виключення Волині з активного політичного життя, тому позиції національних партій у краї послабилися [965, с. 13–15].

Наприкінці 1930-х рр., в умовах передвоєнних політичних криз та ускладнення ситуації українців у Польщі, дуже гостро постала проблема консолідації національно-державницьких сил. Ця сторінка політичного життя Західної України стала предметом уваги М.Швагуляка, який показав передумови виникнення неофіційного представницького органу західноукраїнського політикуму – Контактного комітету, формування на його основі нового національно-політичного центру, спроби випрацювання нових політичних візій та створення загальнонаціонального проводу [996, с. 140]. Учений довів, що Контактний комітет був заснований на протиположності політиці “нормалізації”, здійснюваної керівництвом УНДО з 1935 р., і ставив собі за мету підготувати широку угоду за участю українських політичних партій та

громадських організацій Галичини і Волині. Істотним результатом його майже дворічної діяльності було витворення атмосфери взаємного довір'я між лідерами партій та організацій і послаблення напруги відносин в українському суспільстві. Активне втручання Комітету в громадсько-політичне життя прискорило відмову проводу УНДО від збанкрутілої політики “нормалізації”, сприяло внутрішній консолідації найбільшої української партії і зближенню її з іншими середовищами. Консолідаційні тенденції мали значний вплив на українське громадянство, але їх практична реалізація не пішла далі міжпартійних контактів. Щоправда, не увінчалася успіхом спроба створити єдиний національний координаційний центр. Опір усіх партій викликало прагнення УНДО виступати в ролі загальнонаціонального представництва. Тобто, у вирішальний момент, в умовах назрівання нової війни, підсумував М.Швагуляк, ідеологічні та партійні поділи вступили в боротьбу із загальнонаціональними інтересами і взяли гору над ними [998, с. 247].

Діяльність партій національно-демократичного спрямування знайшла відображення в історичній біографістиці. У спільній монографії О.Жерноклеєва та І.Райківського крізь призму індивідуальної психології, думок і переконань, конкретних кроків лідерів УСДП показано їх вплив на практичну роботу соціал-демократії, партійно-політичне життя і національно-визвольну боротьбу українського народу [263]. У монографії І.Скакальської [824] простежено життєвий і громадський шлях С.Жука як типового представника української інтелігенції на Волині. Авторка з'ясувала його роль в кооперативному русі, функціонуванні місцевої “Просвіти”, висвітлила парламентську діяльність активного діяча УСРП. Яскравою постаттю в суспільно-політичному житті Західної України був С.Баран – провідний діяч УНДО, один із організаторів Українського клубу в польському парламенті. До недавнього часу про нього у нашому розпорядженні були фрагментарні відомості. І лише стараннями Л.Шептицької ця прогалина в основному заповнена [1011]. Аналогічну роботу виконав Я.Комарницький, дослідивши громадсько-політичну діяльність В.Мудрого. Історичний персонаж зображений як один із лідерів

західноукраїнського політикуму міжвоєнного періоду. З'ясовано, що у політичній і парламентській діяльності В.Мудрий дотримувався легальних демократичних методів боротьби, відстоював еволюційно-поступове просування до незалежності шляхом піднесення національної свідомості українців [425; 356]. У статті Я.Малика та А.Прокопа висвітлено парламентську діяльність М.Галушинського – депутата сенату вищого законодавчого органу Другої Речі Посполитої [569]. Завдяки змістовній розвідці О.Сухого багаторганною постаттю в українській історії новітньої доби постав М.Лозинський [887].

Після 1989 р. зросла зацікавленість польських учених до аналізованої проблематики. Це частково знайшло відображення в узагальнювальних виданнях, присвячених історії Польщі [1074; 1075; 1141] та польського парламентаризму [1176], українсько-польським взаєминам [1102], становищу національних меншин [1079; 1166], а також історії України [1082; 1164; 1193]. Проте найбільш характерною рисою сучасної польської україністики є розвиток фахових досліджень. Зокрема, люблінський історик З.Запоровський звернувся до історії польської представницької демократії міжвоєнного двадцятиліття, порушивши недостатньо висвітлені його попередниками питання, а саме: місце та роль депутата в політичному і громадському житті Польщі, парламентський імунітет, Ю.Пілсудський і сейм, українці в сеймі 1922–1939 рр. Остання проблема викликає особливе зацікавлення через те, що раніше ні польські, ні, тим більше, українські історики не надавали їй належного значення. З.Запоровський мотивував свій творчий задум важливістю українського питання у Другій Речі Посполитій і чисельним представництвом українців у польському парламенті. Залучивши до наукового вжитку неоприлюднені раніше сеймові матеріали та здійснивши науково-критичний підхід до здобутків істориків народної Польщі, автор в основному виконав поставлені перед собою завдання. Він констатував, що за 17 років перебування у сеймі українці зробили вагомий внесок у розвиток польського парламентаризму [1253, с. 158; 1255, с. 97].

У сфері наукових зацікавлень З.Запоровського перебувають і такі питання, як участь українців у парламентських виборах Другої Речі Посполитої, еволюція політичної тактики націонал-демократів та діяльність українсько-білоруського сеймового клубу [1254; 1256]. В авторському розумінні УНДО було центристською партією з поміркованою програмою, вплив якої поширювався переважно на південно-східні воєводства Польщі. Дослідник вказав на обставини внутрішнього характеру, які спонукали партійне керівництво до компромісу з польським урядом, але оминув причини фіаско політики “нормалізації” 1935 р.

Участь українців у законодавчих органах Польщі вивчають й інші дослідники. Ч.Бжоза з'ясував, що у польському парламенті 1922–1939 рр. засідало майже 100 послів і 25 senatorів української національності. У сеймах двох останніх каденцій (1935–1939) українська посольська і senatorська групи становили понад 70 % усіх послів і senatorів, які представляли національні меншини [1077, с. 157; 1076, с. 199]. В.Менджецький вважає, що парламент став для великої групи українських політиків “школою політичного життя та діяльності у державній машині”. У 1930-х рр. власне УПР була осередком, який спробував реально порозумітися з польськими урядовими чинниками. Це порозуміння давало реальний шанс на вироблення нової формули стосунків між поляками та українцями не тільки у межах Польщі, а й на міжнародній арені [1154, с. 234]. В.Момот зробив висновок, що ефекти першого року нормалізаційної політики викликали серед членів Українського клубу глибоке розчарування, а також підірвали вплив УНДО в українському суспільстві. З метою піднесення престижу націонал-демократії УПР вирішила загострити парламентську тактику [1159, с. 407–408]. Однак остання теза звужує авторське бачення поточного моменту. Адже справа полягала не стільки в авторитеті УНДО, скільки в широких антипольських і антиурядових настроях галицьких українців.

Найбільший внесок у вивчення різних аспектів діяльності, персонального складу і внутрішньої організації українського парламентського представництва

у 1928–1939 рр. зробив М.Шумило. У декількох статтях [1214; 1215; 1218] і ґрунтовній монографії [1217] автор розглянув політичні передумови створення, генезу та організаційну структуру УПР, окреслив її роль у діяльності УНДО, створив збірний портрет українських послів і сенаторів, показав еволюцію політики УПР щодо уряду і Польської держави. Аналізуючи парламентські форми діяльності (виступи на засіданнях палат, робота в комісіях, внесення пропозицій, проектів законів і запитів), дослідник стисло показав правові підстави кожної з них, ступінь зацікавлення УПР в цій сфері, зміст виступів парламентаріїв та їх результати. Конкретними прикладами підкріплені позапарламентські акції – зустрічі з виборцями, пропаганда на міжнародній арені, звернення до органів влади, публікації. За підрахунками автора, із 140 внесених пропозицій і проектів законів обидві палати ухвалили заледве 15, а із 696 інтерпеляцій власті взяли до уваги лише близько 100 [1217, с. 250–261]. Викликає зацікавлення характеристика особливостей еволюції УПР щодо Польської держави. Друга каденція сейму і сенату (1928–1930), пише історик, – це період “максималізму і неґації”. Протягом третьої каденції (1930–1935) поступово відбулися зміни у напрямі вироблення засад політичного реалізму. Його підсумком став виборчий компроміс, укладений з урядом 1935 р. Четверта і п’ята каденції (1935–1939) були часом важкого компромісу, який закінчився крахом т. зв. “нормалізації” українсько-польських стосунків і нового переходу УПР до опозиції [1217, с. 291–295].

Тривалий час історію української націонал-демократії досліджує Р.Томчик. Спочатку у наукових статтях [1221; 1223; 1225], а згодом у підсумковій праці [1224] він уперше створив цілісну картину генези та розвитку УНДО. Її виникнення у 1925 р. автор розцінив як найважливішу подію в легальному політичному житті українського суспільства Галичини [1224, с. 53]. Ретельно проаналізувавши рішення Народних з’їздів та керівних органів партії, історик простежив еволюцію її політичної тактики, а також суть внутріпартійної боротьби. Цінність праць полягає і в тому, що в них показано діяльність націонал-демократів (зазвичай, організаційно-політичну) не тільки на теренах

Галичини, а й поза її межами, визначено рівень впливів УНДО серед українського населення Західної України у порівнянні з іншими політичними силами. Вартий уваги аналіз політичної практики Об'єднання у друге міжвоєнне десятиліття. На переконання дослідника, “непопулярна” тактика УНДО щодо Польщі у 1930-х рр. “впливала з реальної оцінки політичної ситуації, а також із визнаної за репресивну національної політики польських властей” [1224, с. 304].

Водночас має право на існування запропонована автором періодизація історії УНДО: 1925–1930, 1930–1935, 1935–1937, 1937–1939 рр. В її основу покладено важливі події в польсько-українських відносинах, які мали вплив на зміну тактики партії. Однак такий підхід не сприяв повною мірою відтворити процес внутрішнього розвитку Об'єднання. Незручність такої періодизації, очевидно, розумів сам автор, бо інакше як пояснити таке його твердження: “Вибори до місцевих органів влади 1927 р. завершили перший етап в діяльності УНДО” [1224, с. 67]. Р.Томчик не висвітлює діяльність УНДО в громадських та кооперативних організаціях, не відшукав ілюстративно-фактологічного матеріалу про роботу первинних партійних ланок. Традиційним є трактування діяльності українських послів і сенаторів на міжнародній арені, а саме, як “елемент виразно антипольської... пропагандистської акції партії, яка підтримувала ревізіоністські прагнення в Європі” [1224, с. 96]. Автор інколи беззастережно поділяє аналітичні оцінки, зроблені працівниками Відділу національностей МВС довоєнної Польщі. Так, характеризуючи рішення III Народного з'їзду УНДО, він констатує, що усунення угодовців від керівництва партії означало посилення радикально-націоналістичної течії на чолі з Д.Палієвим [1224, с. 114]. Насправді тут треба вести мову про зміцнення позицій тих діячів, які орієнтувалися на власні національні сили. Символом політики невизнання Польщі був і голова партії Д.Левицький.

Новизна порушених і вирішених завдань характеризує також зміст монографії Р.Томчика, присвяченої діяльності Української радикальної партії у 1918–1926 рр. Прикметно, що автор розглядає УРП як вагомий чинник

формування національної свідомості українців та їх боротьби за власну національну державу. Згідно з його спостереженнями, після рішення Ради амбасадорів 1923 р. партія першою серед західноукраїнського політикуму прийняла орієнтацію “на власні сили”, тактику невизнання Польської держави та ізоляції від органів державної адміністрації [1222, с. 168–169, 253]. З’ясовано, що радикали посідали міцні позиції в Станіславівському воєводстві (на Покутті й Гуцульщині), певні впливи мали на Тернопільщині і ще менші – у Львівському воєводстві. Основними формами масово-політичної роботи було проведення віч, маніфестацій та конфіденційних зборів (повітових конференцій). Курс на розбудову партійних структур увінчався значним успіхом: на час свого XVIII з’їзду (лютий 1925 р.) УРП налічувала 256 партійних осередків у 18-ти повітах національного регіону [1222, с. 211–212]. У полі зору Р.Томчика перебувала робота партії у спортивно-пожежному товаристві “Луг”, однак автор оминув увагою діяльність радикалів у культурно-освітніх і кооперативних організаціях, слабо висвітлив функціонування місцевих партійних осередків.

Партійно-політичної тематики торкнулися Ч.Партач [1168], С.Стемпень [1202; 1203], В.Важневський [1237] у публікаціях, присвячених польсько-українським взаєминам 20–30-х рр. ХХ ст. Розвиток українського національного руху на Лемківщині знайшов відображення у працях Я.Мокляка [608; 1158; 1157]. Автор показав становлення організаційної структури УНДО у краї та боротьбу партії проти урядової політики “регіоналізації” – обмеження діяльності українських інституцій, вилучення української мови зі шкіл, функціонування Апостольської адміністрації Лемківщини тощо. Суспільно-політичні процеси на Північно-східних українських землях дослідив Г.Купріянович. Його перу належить декілька розвідок про діяльність національних громадських організацій, зокрема Українського народного комітету Холмщини і Підляшшя, та боротьбу національно-державницьких сил проти польської політики ревіндикації краю [470; 1145].

У наукових колах Польщі фахівцем історії соціалістичного руху вважається Е.Коко. У монографії 1991 р. [1136] і наступних публікаціях [1131; 1133] він намагався довести конструктивізм концепції територіальної автономії українських земель у складі Польщі, яку пропагувала Польська соціалістична партія. Однак на перешкоді реалізації, на його думку, стояли не тільки урядові кола Польщі, а й більшість українських політичних сил. Ігнорування останніми пепесівської програми – це результат молодості українського національного руху, характерними рисами якого були “максималізм програмних цілей і брак схильності до компромісу” [1131, с. 60]. Тим самим автор позиціонував себе як апологет ідеології і практики міжвоєнної ППС. Вартий уваги погляд Е.Коко на особливості розвитку українського соціал-демократичного руху у міжвоєнний період. В одній із праць він стверджував, що у 1930-х рр. склалися дуже несприятливі умови для реалізації ідеї УСДП – соціалістичної, незалежної України: з одного боку, радянська Україна потрапила під сильний контроль Москви, а з іншого – в українському суспільстві посилювалися впливи радикальних націоналістів, які орієнтувалися на гітлерівську Німеччину. Тому програмні заяви партії мали пропагандистський характер, які радше негативно налаштовували УСДП до існуючої реальності [1135, с. 140].

У польській історичній науці поволі торує собі дорогу українська біографістика. До нечисленних праць такого жанру історіописання належить монографія М.Шумило, присвячена постаті першого голови Української парламентської репрезентації, громадського і політичного діяча на Холмщині і Підляшші А.Васиньчука (А.Васильчука) [1213]. Автор сфокусував увагу на висвітленні його парламентської діяльності, а також характеристиці політичних поглядів та концепцій розв’язання українського питання у Польщі. А.Васиньчук постав як поміркований діяч, який відкидав усякий радикалізм, був прихильником орієнтації на Польщу і все своє свідоме життя присвятив двом ідеям: незалежної України і польсько-українського порозуміння.

Отже, після 1991 р. у зв’язку з утвердженням державної незалежності України відроджується інтерес до вивчення усього спектра українських

політичних сил в їх історичній ретроспективі. Об'єктом спеціального дослідження став національно-демократичний рух. Вітчизняні історики всебічно розкрили участь УНТП у боротьбі за відродження української державності протягом 1919–1923 рр., причини і наслідки кризового стану в партії, процес консолідації національно-державницьких сил у 1923–1925 рр. та створення УНДО. Предметом підвищеної уваги вчених стали організаційно-політична діяльність націонал-демократів, вироблення стратегії і тактики партії, масово-політична робота та боротьба за згуртування українського політикуму. Зроблена спроба вивчити організаційну структуру та соціальний склад УНДО. Вперше на науковому рівні порушена проблема “радянськості” представників українського національно-державницького табору. Сталися істотні зрушення в дослідженні історії української соціал-демократії. Почала висвітлюватися проблема використання західноукраїнськими політичними силами місцевих самоврядних та вищих законодавчих органів влади Другої Речі Посполитої. До числа пріоритетних напрямів досліджень висунулася історична біографістика.

Значним є науковий доробок істориків демократичної Польщі. Незаперечною їх заслугою є показ організаційно-політичної діяльності УНДО та УРП, еволюції політичної тактики націонал-демократів, використання українськими політиками парламентської трибуни, передумов створення, організаційної структури та діяльності Української парламентської репрезентації.

Водночас немало аспектів аналізованої проблеми залишаються маловивченими, а то й нез'ясованими. Насамперед це стосується організаційної структури, мережі, чисельності, соціального складу, функціонування низових ланок провідних легальних українських партій. До того ж, маємо недостатньо інформації про УСРП. Вітчизняним історикам необхідно звернути більшу увагу на зовнішньополітичний аспект політики “нормалізації” українсько-польських стосунків. Не знімається з порядку денного написання узагальнювального дослідження з історії української націонал-демократії 1929–1939 рр. У процесі висвітлення української проблематики польським історикам необхідно усталити

термінологію. На окреслення визвольних змагань західних українців вони вживають різні дефініції, як-от: “український національний рух”, “національний сепаратизм”, “ruch narodowo-nacjonalistyczny”. У майбутньому українським і польським ученим слід враховувати наукові здобутки один одного, а також комплексно опрацьовувати архівні фонди України і Польщі.

2. Консервативний рух

Український консерватизм як організований політичний рух відродився під впливом революційних подій і боротьби за національну державність у 1917–1920 рр. Консервативні тенденції генерували різні соціальні групи – церковні кола, представники українських культурно-освітніх та господарських товариств, інтелектуальна еліта, тобто ті середовища, які виступали на захист християнських, народно-історичних традицій, дотримувалися поміркованих поглядів на суспільно-політичні процеси, виявляли стурбованість затяжною українсько-польською конфронтацією тощо. Консервативне крило західноукраїнського політикуму міжвоєнної доби ХХ ст. найповніше було представлене послідовниками ідей В.Липинського та клерикалами. До цієї течії належали Волинське українське об’єднання (ВУО) та інші угодовські партії й організації, а також нечисленна гетьманська група, що сформувалася в другій половині 1920-х рр., та окремі фракції в Українському національно-демократичному об’єднанні й Фронті національної єдності (ФНЄ).

Українська консервативна думка знайшла відображення в аналітичних працях галицьких політичних і церковно-релігійних діячів. Особливої уваги заслуговують політичні концепції відомого українського історика, державного і політичного діяча С.Томашівського. У 368-у фонді ЦДІА України у м. Львові знаходиться низка його неопублікованих статей, написаних у 1919–1921 рр. У працях “Декілька критичних зауважень про Статут Східної Галичини” та “Аналіз і критика Сен-Жерменського договору про майбутнє Галичини” Томашівський започаткував вироблення концепції автономії українських земель

у Польщі. Навесні 1920 р. учений повернувся до ідеї Галицько-Волинської державності. Політичному та історичному обґрунтуванню його думок була присвячена праця “Мир на Сході Європи. Його умови і недоліки”. Проте зміна військово-стратегічного становища на польсько-радянському фронті й прелімінарний мир у Ризі (жовтень 1920 р.) вплинули на погляди історика. Він відмовився від пропонованої ним концепції Галицько-Волинської держави та ідеї федерації як таких, що втратили актуальність у нових історичних реаліях. У статтях “Перед весною у Східній Європі” та “Ризький мирний договір. Нотатки на полях” С.Томашівський проаналізував політику Польщі щодо українських земель і пропонував добиватися національно-територіальної автономії для українців Польщі. Чинник становища українського питання в міжнародній політиці мав вирішальний вплив на еволюцію поглядів ученого [962]. Невдовзі він твердо став на консервативні позиції. Вірний своїм поглядам щодо реалізації права західних українців на самовизначення, історик у праці “Десять літ українського питання в Польщі” негативно поставився до тактики бойкоту українським політикумом виборів до польського парламенту 1922 р. На його думку, “вислід був такий, що між польською державністю і найбільшою і найважливішою масою української людності політична ізоляційна плита удержалася й далше, на цілих 5 літ” [908, с. 16–17].

Ідеологію християнських суспільників яскраво ілюструє і такий пасаж брошури С.Томашівського: “Від молодих літ, з усіма товаришами, ми леліяли в наших серцях найвищий національний ідеал: воля й самостійність української нації на зразок західноєвропейських народів, вихованих на принципах Католицької церкви. Сьому ідеалові остали ми вірні досі, одначе не можемо погодитися з сим, як нові покоління зводять сей ідеал до карикатури, шукаючи у ньому тільки елементів “державности”, розумілої до того лише формально, поверхово й дуже однобічно. Державність сама про себе не ціль національного змагання, а тільки середник для забезпечення всестороннього розвитку, коли національно-культурна індивідуальність ще не вироблена, а державна влада в руках або під контролем елементів чужих і ворожих самим принципам

новочасної нації” [908, с. 43]. Ця думка суголосна тій, яку Томашівський висловив ще на початку 1920-х рр. В одному з листів до І.Кревецького він писав, що державність – це тільки форма, у якій національні сили найкраще можуть розвинути. Коли ж ця форма недосяжна, то треба звернути всі зусилля на творення реальних вартостей – економічних, культурних, соціальних, моральних, які “позволили б нам, коли прийде слухний час, здати інакше іспит національно-політичної зрілості, ніж сим разом” [880, с. 63–64].

До українських учених-консерваторів міжвоєнного періоду, які намагалися дослідити проблему розв’язання польсько-українських взаємин, належить В.Кучабський. У праці “Отверта відповідь польському консерватистові” історик високо оцінив національно-визвольний рух західних українців, вважаючи, що в 1930-х рр. вони перейшли від оборонного відступу до активного наступу. Що ж стосується спроб окремих політиків знайти з поляками спільну мову, то він їх назвав цілком безплідними. Міркування Кучабського зводилося до того, що розв’язати “українське питання” можна лише двома шляхами: або поляки змінять свій спосіб мислення, відмовляться від асиміляційної політики в своїх “східних кресах” і підтримають ідею відновлення української держави, або український народ розвине “такі значні і в додатку трівкі державотворчі енергії, які силоміць відівчили б польський “суверенний народ” його експансивних амбіцій у відношенні до українських земель” [474, с. 102–103].

Загалом В.Кучабський не вірив, що існує якийсь універсальний рецепт, за допомогою якого можна було б розрубати гордіїв вузол українсько-польських відносин, що якоюсь “угодою” чи “переговорами за круглим столом” можна буде розв’язати складні міжетнічні суперечки. Нещастя тогочасних українсько-польських взаємин полягало в тому, що ні польський, ні український народи не були готові до конструктивної внутрішньої і зовнішньої політики. Тому й вирішення тих проблем, які перед ними стояли, могли бути результатом тривалих складних процесів, які йшли б паралельно із внутрішнім оздоровленням. “Не у взаїмних “угодах” і “переговорах” між собою, тільки у викликуванні й керуванню отих внутрішніх процесів оздоровлення серед

свого рідного народу лежить отже нині завдання українського і польського консерватизму, якщо вони дійсно того бажають, щоб українсько-польські взаємини переросли в якусь більше людяну, шануючих себе народів гідну площину, ніж та, на якій вони нині знаходяться” [474, с. 216].

На відміну від С.Томашівського та В.Кучабського, які присвятили розв’язанню українського питання в Польщі спеціальні праці, В.Липинський окремо цієї проблеми не розглядав. Деякі її аспекти висвітлені у його фундаментальних працях, статтях та листах, присвячених проблемам українського державотворення. Першим кроком на шляху до державності західноукраїнських земель В.Липинський вважав завоювання територіальної автономії, виховання громадянства на засадах державницької монархічної ідеї, порозуміння українських галичан з місцевими поляками. Необхідно, на його думку, пам’ятати, що в минулому носіями елітарної культури в українському суспільстві були аж ніяк не самі українці, а чужоземці, які, асимілюючись з “українською народною масою”, стимулювали процес відокремлення її від інших племен [500, с. 26].

Автором численних праць на суспільно-політичні теми був О.Назарук, з приїздом якого до Львова (1927) пов’язаний новий етап у розвитку західноукраїнського консерватизму. Увійшовши до проводу Української християнської організації (УХО) та очоливши редакцію її друкованого органу газети “Нова Зоря”, він спрямував свій літературний таланти на підтримку і захист католицького світогляду, боротьбу з лібералізмом та атеїстичним комунізмом. Уже 1929 р. вийшла друком його книга як реакція на критику гімназійним учителем Р.Гамчикевичем перемишльського єпископа та Римської консисторії для Східної церкви [623]. Згодом з’явилися праці, спрямовані проти ідеології донцовського націоналізму та галицького москвофільства [627; 629].

Після виборів до польського парламенту 1928 р. через ідейні і тактичні розбіжності розпався ситуативний союз між УНДО та УХО. Конфлікт між партіями зростав також і через особисту неприязнь їх лідерів. Тому не дивно, що О.Назарук не шкодував критичних стріл на адресу недавніх союзників. Він

рішуче відкидав висунуті газетою “Діло” звинувачення станіславівському єпископу Г.Хомишину у неконструктивній суспільній позиції, називав партію націонал-демократів “різношерстною збираниною” [625, с. 31], а її політику – “божевільною” [624, с. 57]. 1930 р. на нараді політиків консервативного напрямку у Львові було засновано Українську католицьку народну партію (УКНП). Її програмні засади ґрунтувалися на ідеях О.Назарука, викладених у спеціальній праці. Тут автор сформулював своє розуміння консерватизму. “Консервативним, – писав він, – називаємо такий спосіб думання, який змагає до збереження і укріплення існуючого погляду, приймаючи, що той погляд уже показався правдивим, що він уже випробуваний і не допровадить до жадних карколомних несподіванок. Такий погляд, перенесений в область практичного суспільного ділання, в’яжеться самозрозуміло з певними вже устійненими методами (способами) поведіння, себто з певним стилем” [628, с. 3].

Невдовзі Г.Хомишин почав створення окремого культурно-освітнього товариства релігійного типу під назвою “Скала”, яке б, з одного боку, діяло паралельно зі світськими установами (“Просвіта”, “Рідна школа”), а з іншого – займалося розвитком Католицької акції на території Станіславівської єпархії. Українські політики з національно-державницького табору негативно поставилися до культурно-просвітницької діяльності Г.Хомишина. Це змусило О.Назарука у черговий раз виступити на захист владики. В окремій публікації він намагався спростувати поширену серед галицької інтелігенції думку, що “Скала” – “се головне жерело кирині в нашій народі, се розбивання нашого найстаршого культурного товариства “Просвіта”, се шкодження українській нації”. Нове товариство автор розглядав як противагу лівим організаціям, котрі “тягнуть народ у пропасть”. Він зазначив, що “Скала” потрібна “для творення української нації” та “для скріплення нашого народу в католицькій душі” [630, с. 4, 22, 30].

Велику творчу спадщину залишив Г.Хомишин. Його найбільше турбувала складна етнополітична ситуація в Галичині. У лютому 1931 р. єпископ написав пастирського листа “Про політичне положення українського народу в польській

державі”, у якому виклав власне бачення шляхів порозуміння між двома народами. Цей твір, а також його книга “Українська проблема”, що вийшла роком пізніше, фактично стали політичним орієнтиром для Української католицької народної партії в нормалізації польсько-українських взаємин. З позицій християнської моралі Хомишин оцінював стан і перспективи духовного розвитку українців. Він засуджував ідеологію українського націоналізму, вважаючи її деструктивною, “причиною руїни”. Осередки “Просвіти” і “Рідної школи”, які, на його думку, стали значною мірою “гніздами радикалізму”, слід було зміцнювати “на основах Католицької церкви й етики” [948, с. 21]. Лише консерватизм, писав він, “розвиває свою діяльність, убагороднює людського духа і проводить до правдивого поступу так одиниць, як і цілої людської суспільності...” [948, с. 82–83]. Автор прихильно поставився до висловленої ще 1922 р. С.Томашівським думки про безперспективність ідеї незалежної Української держави, зробив закид у бік прихильників політики “власних сил” і однозначно задекларував свою лояльність до Польської держави [948, с. 74, 172–173].

Заслуговує уваги і літературна діяльність А.Шептицького. Митрополит Греко-католицької церкви написав і виголосив численні душпастирські листи, у яких акцентував не тільки на ролі унії чи церкви в житті особистості, суспільних груп і власного народу, але робив великий наголос на етичних принципах християнського життя, соціальних і культурних питаннях, на необхідності піднесення рівня релігійних і світських знань вірних і духовенства. В його доробку є немало публікацій, присвячених соціальній політиці церкви [595; 1012; 1013].

У суспільно-політичному житті галицьких українців давні традиції мало москвофільство, яке в своїй основі було консервативним. Його ідеалом мала стати федеративна Росія – гарант усіх прав і свобод її складових, у тому числі й Галичини. Було запропоновано власний шлях розповсюдження та пропаганди москвофільства: його основою мала стати вивчення російської мови та впровадження її як на побутовому рівні, так і в офіційному діловодстві. Ці та

інші аспекти ідеології і практики русофільства порушили історик М.Андрусак [11] та представник соціалістично-радикального середовища М.Миколаєвич [595].

Окремою групою виступають твори москвофільських авторів або прихильників їх ідей, у яких висвітлено політичні погляди та національні ідеали, перспективи діяльності та її основні напрями. Зокрема, у працях В.Ваврика та А.Хиляка розглядалося питання відродження москвофільської партії у міжвоєнний час, що пояснювалося авторами як історична необхідність. Вони стали ідеологами москвофільства у зазначений період, витворили образ Талергофа як своєрідний місток між минулим і майбутнім [91; 92; 945].

Представники радянофільського табору відповідно до своїх ідейних уподобань кваліфікували клерикально-консервативні партії як “реакційні, дрібнобуржуазні” і згадували про них лише у контексті критики політичної поведінки УНДО. Цікавими є розмірковування А.Крушельницького щодо місця і ролі Української католицької організації в галицькому політикумі. Вона, на його думку, мала ідеологію і була наскрізь інтернаціональною організацією, тобто тісно з’єднаною своєю Католицькою акцією з католицькими партіями всіх націй, у т.ч. і польської. З огляду на цю обставину, УКО утруднювала українському національному табору “право фірмувати себе в характері чисто національного, протиінтернаціонального обозу” [455, с. 107–108].

Фрагментарно і з непримиренних класових позицій висвітлювали діяльність партій та організацій консервативного спрямування діячі комуністичного руху. Для них існувало обмежене коло критеріїв оцінок політичних сил – взаємини з польською владою, ставлення до Радянського Союзу і революційного руху. Однак попри навішування ярликів, окремі автори змушені були подати й об’єктивну інформацію. Так, М.Дрохобицький зазначив, що Український католицький союз (УКС) на чолі з митрополитом А.Шептицьким не став масовою партією; ідейно і політично організація була тісно пов’язана з УНДО. А.Шептицький, який відстоював т.зв. візантійський курс в Греко-католицькій церкві, мав дуже великий вплив на маси. Про це

свідчив, зокрема, той факт, що на свято “Українська Молодь Христові” у 1933 р. до Львова прибуло близько 60000 осіб. Автор подав відомості про організаційну структуру партії: у 1932 р. УКС нараховував 80 повітових організацій, 416 організаційних комітетів і 558 “мужів довір’я” [719, с. 330–331]. Відмінність між Українською народною обнотою Г.Хомишина і Українським католицьким союзом дослідник бачив лише у тому, що перша партія була “тісніше зв’язана з польським імперіалізмом”. Якщо відкинути ідеологічні кліше, то можна погодитися з оцінкою москвофільських організацій. “Москвофіли, – писав автор, – заперечують саме існування української нації. Українську мову вважають російським діалектом. Вони визнають законною окупацію Західної України польським імперіалізмом й усіяко підтримують політику насильницької полонізації українського населення” [719, с. 332]. Характерними рисами Волинського українського об’єднання, на думку М.Дрохобицького, були “найвідданіша лояльність” до влади, ідея самостійної України у федерації з Польщею та “боротьба з революційним рухом і комунізмом” [719, с. 333].

Українські консервативні кола, у т.ч. й з УНДО, підтримували тісні контакти з польськими поміркованими політиками – Я.Бобжинським, О.Бохенським, С.Лосем та ін. Граф С.Я.Лось обіймав високі посади у Міністерстві закордонних справ. З кінця 1920-х рр. він відійшов від державних справ і зосередився на письменницько-публіцистичній роботі, велика частка якої припала на осмислення польсько-українських взаємин. 1931 р. вийшла його брошура “За конструктивну політику на Червоній Русі”, яка невдовзі була перекладена українською мовою і видана у Львові функціонерами Української народної обнови (УНО) [536]. У праці автор закликав польський уряд піти на поступки українському населенню Галичини, дати йому змогу розвиватися, спираючись на досягнення європейської культури та християнські цінності. Разом із тим, він апелював до українців визнати Польську державу і розвивати національне життя для майбутньої незалежної України, оскільки в даний час, на його погляд, не було сприятливих умов для реалізації національної ідеї. Ці думки були далі розвинуті в іншій брошурі:

1) Польща не винна у тому, що у 1918–1920 рр. не постала незалежна Україна;
 2) всяка зміна нинішнього статус-кво Польщі буде для українців “лиховісною”;
 3) у разі поразки Польщі “до більшовицького котла влетить та єдина гілка українського народу, яка може вважати, що збудує майбутнє своєму народові на засадах європейської і християнської цивілізації”;
 4) українці в будь-якому випадку зобов’язані підтримувати зовнішню політику Польщі;
 5) якщо українці не можуть мати своєї держави, то чи не краще, щоб у Польщі їх було якнайбільше;
 6) в інтересах українців кращим є пересунення ризького кордону на схід та ін. [537, с. 32–49].

Інший відомий публіцист, редактор “Польсько-українського бюлетеня” О.Бохенський намагався представити збірний підхід польських неоконсерваторів до вирішення українського питання у Другій Речі Посполитій. Необхідною передумовою мирного польсько-українського співжиття він уважав відмову від стереотипу про штучність і політичну незрілість українського національного руху та визнання його вагомою політичною силою, здатною спрямувати потенціал українського суспільства у річище польсько-української співпраці [1070, с. 30].

Аналітики з Інституту досліджень національних питань та Відділу національностей Міністерства внутрішніх справ дали загальні оцінки партій, що належали до консервативного табору [1064, с. 898–901; 1063, с. 116–117 ; 1099, с. 52–53; 1236, с. 43–44]. УКНП (УНО) зарахована ними до правих українського політичного спектру, а ВУО – до центру. У їхній класифікації партійно-політичної структури Західної України осібно стоять галицькі москвофіли, яких представляла Руська народна організація. Характеризуючи програмні засади політичних середовищ, автори наголошували на їхній меті, ставленні до Польщі та шляхах розв’язання українського національного питання.

Отже, у міжвоєнний період ХХ ст. відбувався процес створення інтелектуальних джерел новітнього українського консерватизму. С.Томашівський, В.Липинський, В.Кучабський, О.Назарук намагалися з’ясувати своєрідність, основу даної традиції політичної думки та на підставі власних

наукових концепцій пропонували підходи щодо майбутньої форми Української держави, шляхи унормування українсько-польських взаємин. Остання проблема хвилювала і певні польські консервативні кола, з якими підтримували тісні зв'язки східногалицькі консерватори. У цей час ідеологія і практика українського модерного консерватизму отримала перші оцінки з боку його ідейних противників.

У другій половині ХХ ст. сталися певні зрушення у вивченні консервативного руху Західної України. Насамперед зауважимо, що представники наукових кіл української діаспори спеціально не досліджували історію клерикальних та інших партій консервативного спрямування. Їхня увага була зосереджена головню на діяльності українських націоналістичних організацій. Тим не менше, зроблені окремими інтелектуалами оцінки суспільно-політичних явищ і подій недалекого історичного минулого, подвижницької праці громадських діячів не втратили свого значення і тепер. Так, згідно із спостереженнями І.Кедрина-Рудницького, Українська християнсько-суспільна партія гуртувала не так клерикальний, як радше найбільш консервативний елемент. Якщо ставлення дослідника до суспільної ролі митрополита А.Шептицького було винятково позитивним, то цього не можна сказати про його оцінку громадянської позиції єпископа Г.Хомишина. Останній, на його думку, через Українську католицьку народну партію і мережу читалень “Скали” “мав амбіції” впливати й на все громадянське та культурно-освітнє життя галицьких українців. Слушним є твердження І.Кедрина-Рудницького, що москвофіли “були штучно зберігані польськими державними грішми виключно з однією ціллю: щоби пакостити українцям та послаблювати їх одностайний фронт” [365, с. 82–83].

Викликає зацікавлення есе І.Лисяка-Рудницького, присвячене взаєминам О.Назарука і В.Липинського. Автор цілком правомірно зарахував їх до найвизначніших українських діячів першої половини ХХ ст., а В.Липинський фігурує в публікації як лідер консервативно-монархічного руху. Праця написана з “назаруківської перспективи”, бо саме його постать стоїть у центрі

дослідження. І.Лисяк-Рудницький показав передумови зближення Назарука і Липинського, навів приклади співпраці між ними, а також історію їхнього конфлікту. На думку вченого, конфлікт виник на ґрунті ідейно-політичних розходжень, ускладнених особистими непорозуміннями [508, с. 217–219].

Історична наука української діаспори досягла успіхів у вивченні клерикального консерватизму. Суспільно-політичне життя галицьких українців у Другій Речі Посполитій перебувало під вагомим впливом Греко-католицької церкви. В умовах відсутності української державності вона перебрала на себе ряд суспільних функцій, що не стосувалися діяльності суто релігійної організації. Тому чимало авторів розглядали окремі аспекти соціальної політики ГКЦ. До них належать праці О.Кравченюка [443], В.Лаби [485], М.Марунчака [580], М.Острроверха [667], І.Гриньоха [191].

Заслуговує на увагу праця М.Марунчака “Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920–1923”, в якій на основі видань США, Канади, Австрії висвітлено гуманітарну місію глави церкви, здійснену на початку 1920-х рр. у країнах Західної Європи та Америки. М.Марунчак довів, що завдяки зусиллям митрополита світова громадськість дізналася про правдиве становище українців у Польській державі. Добročинну діяльність А.Шептицького проаналізував О.Кравченюк у книзі “Велетень зо Святоюрської гори”, написаній, як і праця попереднього автора, на основі українських діаспорних видань.

У 1960-х рр. із відновленням Українського наукового богословського товариства та з утворенням 1963 р. у Римі Українського католицького університету ім. св. Климентія Папи діяльність Римського наукового осередку розширюється. Історія Богословської академії у Львові, роль митрополита А.Шептицького у розвитку національної культури були висвітлені у збірнику, виданому Українським католицьким університетом ім. св. Климентія Папи [804]. Цікавий довідковий матеріал можна почерпнути з праць Д.Блажейовського [1069], А.Кравчука [444], І.Патрила [690]. Низка біографічних досліджень, з-поміж яких вирізняються праці С.Барана [32],

І.Боднарчука [60], В.Дорошенка [238], позитивно висвітлюють діяльність Греко-католицької церкви.

У багатій конфесійній мозаїці Другої Речі Посполитої однією з найчисленніших спільнот була Православна церква. Одним із перших дослідників її історії був Д.Дорошенко. Автор показав становище православ'я у Польщі, зазначивши при цьому, що переслідування православної віри набрало широкого розмаху після смерті творця Польської держави Ю.Пілсудського. Це переслідування розвинулося у зв'язку із загостренням польської політики проти національних меншин, головно проти українців. Польська влада старалася всіма способами не тільки сполонізувати, але й здеморалізувати православне духовенство. Справжня хвиля терору почалася з літа 1937 р., коли польський уряд (з ініціативи військовиків) розпочав акцію “гвалтовного навернення православної української людности на католицизм й польщизну”. За даними дослідника, протягом літа 1938 р. на одній лише Холмщині було зруйновано 140 православних храмів, серед них деякі з дуже давніх часів, один – з XII ст. [240, с. 59]. Торкнувшись питання національно-церковного руху, історик зауважив, що ідея українізації церкви впала на благодатний ґрунт. На його думку, національна свідомість Волині й Холмщини “зробила з часу війни великий поступ”. Разом з тим, учений не схвалював революційних методів боротьби за українську церкву, вказуючи, що вони лише загострювали ситуацію, а справи не вирішували [240, с. 58].

Найпомітнішим явищем української діаспорної церковної історичної науки середини 1960-х рр. став вихід дослідження І.Власовського [133], у якому ґрунтовно висвітлено розвиток українського національно-культурного руху у Православній церкві Польщі протягом 1921–1939 рр. Зокрема, автор показав, що на початку 1920-х рр. роль центру цього руху відіграло Володимирське духовне правління. За нових політичних обставин правління співпрацювало з єпископом Крем'янецьким Діонісієм і у 1921 р. взяло активну участь у підготовці та проведенні Почаївського з'їзду, що юридично закріпив право українців на рідну мову у відправах, засади демократизму на парафіяльному та

єпархіальному рівнях, повернення місцевих традицій у церковне життя. Проте угода між керівництвом православної церкви в Польщі та польською владою дозволили першому нехтувати вимогами українців, що загальмувало розмосковлення церкви у краї. На початку 1920-х рр. припинено діяльність Володимирського правління. У результаті національно-церковний рух на чолі з А.Річинським став в опозицію до церковної влади та політики польського режиму [133, с. 5–66]. І.Власовський переконливо довів, що пік розбудови національного православ'я припав на першу половину 1930-х рр. Ситуація кардинально змінилася після смерті Ю.Пілсудського і відкликання з поста волинського воєводи Г.Юзевського. Ревіндекаційна акція навернення на католицтво корінного населення Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя набула брутальних форм. “Ціль цієї акції, – зазначив дослідник, – насаджувати польську культуру, основним елементом якої є католицизм, посеред православних українців і білорусів – громадян Польщі, іншими словами – проводити (всякими способами) асиміляцію і релігійну (католицизм), і національну (польськість) православного українського і білоруського населення” [133, с. 148].

Оформлення і правове становище Православної церкви в Польщі, унійні заходи польської влади серед православних, насильне навернення православного населення на римо-католицизм, ревіндикація й нищення православних церков перебували у полі зору О.Купранця [469]. Низку аспектів аналізованої проблеми порушили Ю.Мулик-Луцик [617], Т.Міненко [600] та ін.

З діаметрально протилежних позицій описували суспільну діяльність українських церков історики-марксистки. Типовим представником радянської наукової школи був С.Даниленко. У праці “Дорогою ганьби і зради” автор висвітлив мету закордонної подорожі митрополита А.Шептицького на Захід на початку 1920-х рр. як збирання коштів “для шпигунсько-диверсійної діяльності проти Радянської України”, “здирство серед білого дня”. Дослідник назвав греко-католицьких церковних діячів “буржуазними націоналістами”, а митрополита А.Шептицького “вищим політичним радником і духовним

пастирем УВО” [205, с. 136–143]. У такому ж дусі написана праця С.Даниленка “Уніати” [206]. Автор силкувався довести, що подорож А.Шептицького в Канаду була “спробою засіяти в душах канадських українців ненависть до братнього російського народу”. Діяльність глави ГКЦ зображено як постійне загравання перед Папою Римським з метою зміцнення “панської Польщі”. С.Даниленко писав, що завданням молодіжних релігійних організацій, діяльність яких активізувалася у 1930-х рр., було виховання у фанатичному дусі “ідейних синів церкви”. Автор спекулятивно стверджував, що католицькі товариства не займалися добродійною діяльністю, а застосовували погромні акції проти робітників і селян, терор проти “прогресивних діячів”.

З-поміж праць радянських дослідників привертає увагу книга В.Добричева “У тіні святого Юра” [229], написана на основі документів архіву А.Шептицького, греко-католицької консисторії, митрополичого ординату. У роботі простежується властива для брежнєвської епохи інтерпретація фактів. В.Добричев охарактеризував чільних представників Греко-католицької церкви підступними фальсифікаторами і шантажистами, а митрополита А.Шептицького – авантюристом, який хотів привласнити спадщину російського царя Миколи II. Автор дослідження назвав єпископа Г.Хомишина “войовничим клерикалом з Прикарпаття”, який говорив те, чого не міг відкрито сказати зі святоюрського престолу митрополит. Діяльність греко-католицького духовенства В.Добричев трактував як “антинародну політику”, “фінансові махінації”, “фарисейство” й “облудство”.

У дусі того часу написана праця К.Дмитрука [226], де не подано жодного позитивного факту із суспільної діяльності церкви. Натомість її представники показані як захисники “інтересів буржуазії та поміщиків”, агенти польської поліції. Не виходячи за межі загальноприйнятих для радянської суспільствознавчої школи норм, висвітлив діяльність греко-католицького духовенства П.Петляков [703; 704]. Для нього духовні слуги народу – це “інквізитори ХХ століття”, а чернечі об’єднання – “чорна гвардія уніатської церкви”. У дослідженні простежується чорна палітра у висвітленні проблеми

діяльності церкви на західноукраїнських землях. Негативізм в оцінці ролі ГКЦ в духовному житті українського народу пронизує працю О.Уткіна [929]. Автор потрактував діяльність представників вищого духовенства такою, що сприяла створенню “корпоративної буржуазної української держави”. На основі марксистсько-ленінської теорії написана праця А.Шиша [1016], в якій висвітлено діяльність церкви як інституції, що “ідеалізує культ розбою і насилля”. Ідеологічно заангажованими були й праці, присвячені історичному минулому Православної церкви.

Церковну тематику розробляли й представники зарубіжної історичної науки. Насамперед треба відзначити доробок польських дослідників періоду існування народної Польщі. Т.Сліва [1219], А.Земба [1259], Р.Тожецький [1229], Е.Прус [1182] показали організаційну структуру ГКЦ, торкнулися питання її суспільних функцій та звернули значно більшу увагу на діяльність митрополита А.Шептицького. Однак не всі праці можна вважати об’єктивними. Саме цим вирізняється з-поміж інших дослідження Е.Пруса, яке викликало великий резонанс у наукових колах Польщі [1194]. Автор належав до тих небагатьох провладних дослідників, які отримали доступ до радянських архівів, зокрема Львова. Проте документальні матеріали було використано надто тенденційно. Крім того, проігноровано праці представників української діаспори, які вже були введені до наукового обігу польськими істориками. Зате у книзі багато посилань на роботи радянських учених – С.Даниленка, В.Добричева, В.Беляєва та ін. І це при тому, що вони, на його думку, були “обтяжені традицією православної ортодоксальності (антипапізм, антисуїтизм) та чітко визначеною пропагандистською мотивацією – зі сфери атеїзму” [1182, с. 8]. Е.Прус не приховував свого негативного ставлення до А.Шептицького, воно впливає з основної тези автора: для митрополита “польська держава була чужою” [1182, с. 135]. У монографії фрагментарно, а інколи й викривлено показано вплив ГКЦ на суспільне життя українців краю. Наприклад, далеким від істини є авторське твердження, що митрополит використовував терор УВО для власних цілей. У різних місцях книги міститься інформація про Г.Хомишина, але ці відомості

розпорошені і подані принагідно. Тут нема цілісної характеристики цієї постаті у контексті співпраці з митрополитом, не розкрито його суспільно-політичних поглядів. Замість зваженого аналізу діяльності станіславівського єпископа, Прус навісив йому ярлик – “незалежний отаман” [1182, с. 106].

Натомість загалом позитивний образ А.Шептицького створив Р.Тожецький. На відміну від Е.Пруса, автор не бачив у діях митрополита користолюбства. Історик наголосив, що під час поїздок у країни Західної Європи і Америки у 1921–1923 рр. Шептицький виконував не тільки пастирську місію, але й усюди шукав підтримки для української справи. У політичних питаннях, зазначив дослідник, митрополит Андрей зберігав у суспільстві понадпартійне становище. Хоча він і зблизився з УНДО, проте поступово підготував відродження християнсько-демократичного руху в різних його організаційних формах, намагався загальмувати, принаймні вплинути на розвиток радикального націоналізму [1229, с. 58]. Р.Тожецький дав високу оцінку А.Шептицькому. Він писав, що митрополит, незважаючи на тяжку хворобу, “був аристократом не тільки з роду і маєтності, але також із духу і чину” [1229, с. 62].

Предметом дослідження М.Папезинської-Турек стала політика урядів Другої Речі Посполитої щодо Православної церкви. У спеціальній монографії авторка переконливо довела, що у ревіндекаційній акції на Волині і Холмщині виразно простежувалася ідея колонізації [1166, с. 260–273]. Політиці навернення місцевого населення до католицизму чинили активний опір українські духовні та світські діячі, зокрема депутати польського парламенту. Іншим напрямом політики Варшави щодо Православної церкви була неоунійна акція, яка мала більший успіх на Волині і менший на Холмщині. Дослідниця звернула увагу на те, що назагал результати були неспівмірно малими у порівнянні із зусиллями її організаторів та резонансом, який вона викликала у суспільстві. Так, у кульмінаційний її період (1934 р.) було створено 45 парафій із 59-ти представниками духовенства і близько 18-ти тис. прихожан [1166, с. 415]. Щоправда, ця статистика не подає відомостей про число українців,

навернених в унію. Значне місце у монографії відведено показу змагань українців за надання Православній церкві національного характеру. Український релігійний рух, як правильно зауважила дослідниця, виріс на ґрунті історичної практики та у зв'язку із розвитком суспільної свідомості й потреби пошуку національної самоідентичності. Проте М.Папежинська-Турек не завжди була послідовною у своїх міркуваннях. Віддавши належне потужному українському національному рухові, історик водночас зазначила, що, з точки зору тогочасної польської влади, він містив у собі небезпечні “сепаратистські тенденції”. Тому, на її думку, з метою інтеграції східних земель найменш небезпечним було збереження російського характеру церкви, адаптованої до нових політичних реалій. Адже російськість в умовах незалежної Польської держави і політичних змін у Росії (для якої православ'я в Польщі втратило колишнє значення) не становила жодної загрози. Утримуючи свій колишній характер, церква не мала шансу стати політичною силою з широкими впливами [1166, с. 304]. Як бачимо, об'єктивність авторки у висвітленні українського питання закінчилася там, де справа дійшла до польських національно-державних інтересів.

Багатогранна добродійна діяльність А.Шептицького висвітлена у збірнику доповідей за редакцією П.Магочі, що вийшов у Канаді наприкінці 1980-х рр. До статей, які розглядали питання суспільної місії Греко-католицької церкви, належать дослідження Б.Казимири [1126], М.Мудрак [1162], Б.Процко [1179], С.Редліха [1187], А.Слюсарчук-Сірки [1197], Р.Тожецького [1232]. Праці зарубіжних учених відрізняються від попередніх робіт змістовністю, широким залученням до наукового обігу документальних матеріалів, частина з яких і досі не доступна вітчизняним історикам.

Підсумовуючи, можна ствердити, що у середовищі української діаспори не було створено спеціальних праць з історії модерного українського консерватизму, зроблено лише спробу на інтелектуальному рівні досягнути ідейно-політичні погляди найвизначніших його представників. Більших успіхів досягнуто у вивченні консерватизму клерикального, зокрема соціальних

функцій ГКЦ, добродійної діяльності митрополита А.Шептицького, національно-культурного руху у Православній церкві в Польщі протягом 1921–1939 рр. тощо. З непримиренно класових позицій висвітлювали суспільно-культурну діяльність українських церков історики радянської доби. Натомість у працях дослідників народної Польщі переважають зважені оцінки ролі ГКЦ у духовному житті українців, об'єктивно висвітлена політика урядів Другої Речі Посполитої щодо Православної церкви. Цілісні, фактологічно насичені та багатоаспектні дослідження проблеми могли з'явитися тільки в якісно нових соціокультурних умовах.

У незалежній Українській державі розширилося коло дослідників консервативного руху на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. До великого загону істориків долучилися політологи та релігієзнавці. Насамперед слід віддати належне науковим досягненням В.Потульницького. У низці фундаментальних праць [744; 745; 746] він простежив виникнення і розвиток української історико-політичної науки від середини ХІХ ст. до 1939 р., дослідив політичні концепції українських учених цього періоду, запропонував диференціацію української зарубіжної історико-політичної науки за трьома напрямками: консервативним, народницьким та національно-державницьким. Найбільш яскравими представниками консервативного напрямку вчений справедливо вважає В.Липинського, С.Томашівського і В.Кучабського, які на основі історичних узагальнень обґрунтували теорію державності України та правомірність її монархічного ладу. Вони дотримувалися різних поглядів щодо майбутньої форми правління, але їх об'єднували однакові критерії історичної оцінки. Так, головні причини втрати Україною своєї державності вони вбачали, на думку В.Потульницького, у внутрішній слабкості самого українського народу, підкреслювали особливу роль провідної верстви – еліти, вважали, що український рух є неповторним і має спиратися на свій власний політичний досвід, традицію та історію. Учені консервативного напрямку, доводить автор, критично ставилися до ліберально-демократичних засад суспільного ладу, визнавали домінуючу роль держави в суспільно-економічному житті, вважали

за необхідне шукати такі методи організації державного ладу й суспільних відносин, які спиралися б на представництво всіх класів.

Інший відомий дослідник С.Гелей у контексті проблеми зародження і розвитку української консервативної політичної думки розкрив концепцію державотворення одного із визначних представників державницької школи ХХ ст. В.Кучабського, проаналізував його оцінки української державності 1917–1921 рр. і в цьому зв'язку українсько-польських та українсько-російських відносин [164; 162]. Зокрема, дослідник з'ясував, що, розглядаючи проблему українсько-польських взаємин, В.Кучабський виявляв надзвичайну історичну ерудицію та широту політичного мислення. Водночас його оцінки ґрунтувалися на позиціях державницького світогляду, що віддзеркалював основні принципи українського консерватизму. Назвавши політику національно-демократичної партії Польщі безперспективною через цілковите ігнорування законного права українського народу на державність, В.Кучабський також відкинув федералістичну концепцію Ю.Пілсудського, суть якої зводилася до узаконення розчленованості України і підпорядкування її Польщі. Відносини між українським і польським народами могли нормалізуватися лише за умови визнання в Польщі права націй на самовизначення, відмови від польської військової експансії, збереження внутрішньої політичної стабільності – запоруки справедливого міжнародного ладу. На відміну від С.Томашівського, який вважав можливим утворення західноукраїнської автономії у складі Польської держави, В.Кучабський не вірив у перспективу мирного розв'язання українського питання через відверту шовіністичну політику польського уряду та психологічну невідповідність і польської, і української сторін. Як і В.Липинський, Кучабський вважав ідею національного суверенітету об'єднувальним чинником, а державність – реальнішою за автономію, оскільки проголошення державності залежало від самого українського народу, а не від його поневолювачів.

На думку С.Гелея, В.Кучабський вперше глибоко проаналізував вплив на українсько-польські відносини міжнародних, геополітичних факторів. Невдачі

України на міжнародній арені він пояснював ігноруванням у країнах Антанти українського питання, антиукраїнською діяльністю російської та неузгодженістю позицій української дипломатії. Найбільшу небезпеку для українського національного відродження вчений справедливо вбачав у приєднанні усієї країни до більшовицької Росії, геніально передбачивши, що та частина України, яка перебуватиме в її складі, збереже національно-державницькі імпульси, які в разі розпаду більшовизму поширяться на всю Україну. У підсумку С.Гелей слушно зауважив, що роздуми В.Кучабського над проблемами становлення української державності не втратили актуальності і сьогодні – у час активних пошуків нових шляхів європеїзації України [162, с. 375–382].

Вагомий внесок у вивчення проблеми зробив М.Швагуляк, який окреслив організаційну структуру консервативного руху в Галичині. Згідно з його висновками, прибічники консервативної ідеї протягом 1920-х рр. ішли в основному у фарватері клерикального консерватизму. Щоправда, вже тоді спостерігалось зближення світських і католицьких консерваторів: при Українській християнській організації та її неофіційному друкованому органі – тижневику “Нова Зоря” – сформувалася ідеологічна група (С.Томашівський, О.Назарук, о. Т.Галущинський та ін.), яка підготувала ідейні підстави для створення клерикальної політичної організації. Тісні контакти з клерикальними угрупованнями підтримувала нечисленна гетьманська група, яка видавала у Львові місячник “Хліборобський шлях”, консервативні елементи гуртувалися також у провідній українській партії – УНДО. Під кінець 1920-х рр. в Об’єднанні активізувався гурт “поміркованих” лібералів, яких у проводі партії представляли М.Галущинський і О.Луцький. Своєрідною формою релігійно-суспільної організації був Український католицький союз, заснований з ініціативи А.Шептицького. Під кінець 1930-х рр. консервативні тенденції спостерігалися в таборі прибічників так званого “творчого націоналізму”, репрезентованого Фронтом національної єдності [1007, с. 372–373]. Львівський історик звернув увагу на те, що західноукраїнський консервативний рух не мав

спільної політичної платформи, але в деяких ключових питаннях національно-політичного життя позиції правих груп та організацій були близькими. Така близькість чи подібність в оцінках та у визначенні політичної поведінки спостерігалася, зокрема, у питанні ставлення до Польщі. Власне з консервативних середовищ, резюмував дослідник, походила більшість спроб нав'язати діалог з польськими державними чинниками та політичними угрупованнями [1007, с. 373–374].

Водночас М.Швагуляк проаналізував найважливіші заходи, спрямовані на пошук компромісу з Польською державою. На його думку, 1921 рік увійшов в історію українсько-польських взаємин як період жвавих контактів за участю представників української суспільності і урядових кіл Варшави. Це був, як правильно зауважив учений, найактивніший пошук діалогу за все десятиліття. Однак зусилля української сторони не мали шансів на успіх через суперечливу і двозначну позицію польської влади [995, с. 142–143]. Наступними віхами українсько-польського порозуміння були 1930–1931 і 1935 рр. Крім того, з'ясовано, що наприкінці березня 1939 р. ректор Львівської духовної академії Й.Сліпий під час візиту до Варшави мав контакти з високими урядовими чинниками. Автор висловив здогад, що Й.Сліпий діяв за дорученням митрополита А.Шептицького і групи політиків, що належали до Контактного комітету [1007, с. 393].

В окремій статті М.Швагуляка консервативний рух розглядається з перспективи з'ясування ролі в ньому С.Томашівського [1005]. У його теоретичних пошуках у сфері консервативної політичної думки дослідник окреслив два періоди. Перший припав на час еміграції до Німеччини (1921–1925 рр.) й характеризувався насамперед аналізом історичного досвіду українського національного руху, а другий (осінь 1925 – літо 1930 рр.) був насичений роздумами щодо концепції та моделей національно-політичного життя і суспільного розвитку. М.Швагуляк довів, що С.Томашівський, як і більшість українських політиків, ставив у центр своїх розмірковувань державу. Однак гасла державної самостійності та соборності виявилися неактуальними

для поточного моменту, оскільки реалізація їх на той час була неможлива. Тому Томашівський сформулював новий альтернативний погляд на державність та шляхи її досягнення. Він рішуче виступав проти максималістських настроїв українських політичних кіл Галичини. У його візіях постулат національно-територіальної автономії фігурував як головна тактична мета української політики в Польщі.

Цю проблему вчений поглибив у статті, присвяченій діяльності львівського осередку українських консерваторів. Автор підкреслив, що головною причиною еволюції ідеології українських консерваторів стала поразка українців у визвольних змаганнях. Формування ідейних та організаційних засад українського неоконсервативного руху відбувалося навколо редакцій львівських часописів “Політика” й “Нова Зоря”. У площині політичної тактики українські консерватори домагалися автономії західноукраїнських земель у складі Польщі, яку розглядали як перехідний етап до здобуття української державності. Взірцем для них виступали польські краківські консерватори. Втім надії львівського осередку консерваторів поширити свій вплив на українську громадськість не виправдалися. Утворена 1930 р. Українська католицька народна партія була слабо організованою, а територіально – фактично замкнутою в межах Станіславівської єпархії ГКЦ. Політичний вплив неоконсерваторів обмежувався редагованим О.Назаруком часописом “Нова Зоря” [997].

Громадсько-політична діяльність С.Томашівського стала предметом дослідження Н.Халак [943], яка показала, що сформульований вченим погляд на українську державність і еволюційний шлях її досягнення контрастував із максималістськими програмами західноукраїнських партій. Будучи палким прихильником консервативної ідеї, С.Томашівський прагнув урівноважити радикальні тенденції в УНДО, утворити консервативне крило Об’єднання і надати журналу “Політика” характер головного теоретичного органу партії. Лише невдача плану змусила політика відмовитися від наміру створити осередок консервативного руху в рамках УНДО, а орієнтуватися на існуючу

консервативну структуру Української християнської організації. Позиція Томашівського щодо української політики в Польщі і випрацювана ним програма налагодження польсько-українських стосунків була негативно сприйнята керівними колами УНДО, гетьманського руху та лівими партіями. Пропозицію автономії вони розцінювали як спровоковану С.Томашівським лінію “угоди” українського політичного руху із Польською державою [943, с. 12–13].

Оригінальний погляд на суть українського консервативного руху висловив К.Кондратюк, який, розглянувши ідеологію і практику клерикальних організацій, дійшов висновку, що їм були властиві загальнолюдські етичні норми; консерватори протистояли формуванню в населення облудних політичних та економічних поглядів, водночас допускали можливість соціальних реформ у суспільстві. Вони виступали за збереження й розвиток традиційних суспільних інститутів – сім’ї, школи, церкви, різних християнсько-демократичних об’єднань. Останні заперечували вседозволеність, аморальність, анархізм, обстоювали посилення компенсаційної ролі церкви у суспільному житті, свідоме самообмеження. І хоча український консерватизм, стверджує дослідник, за своєю фізичною силою і підтримкою в масах ще був заслабкий, однак він зробив значний інтелектуальний внесок у суспільно-політичну думку ХХ ст. [428].

У цьому тематичному діапазоні написані дисертаційні дослідження Л.Бурачок і О.Зеленої, присвячені громадсько-політичній діяльності та науково-теоретичній спадщині О.Назарука [87; 306; 307]. Так, перша авторка показала, що після повернення Назарука в Галичину, протягом 1928–1939 рр. продовжувалася його подальша еволюція до католицизму і консерватизму. Очолюючи редакцію “Нової Зорі”, працюючи в УХО, УКНП, УНО, “Скалі”, він спричинився до утвердження консервативної політичної течії в західноукраїнському суспільстві 1930-х рр. О.Назарук, як і весь український консервативно-клерикальний табір, виступав за нормалізацію польсько-українських відносин на засадах національно-територіальної автономії

українських земель у складі Польщі. Разом із тим, політик був поборником консолідації західноукраїнського суспільства.

О.Зелена у політологічному аспекті систематизувала за тематичною спрямованістю науково-теоретичну спадщину О.Назарука у такі блоки: 1) відновлення Української держави у формі спадкової монархії; 2) значення партій у політичній структурі суспільства; 3) роль церкви як властивого творця модерної української нації; 4) формування геополітичного статусу України в Центрально-Східній Європі. Дослідниця ствердила, що суспільно-політичні погляди О.Назарука не втратили своєї актуальності, вони можуть бути використані політичними лідерами, партійними і громадськими організаціями у процесі розбудови незалежної України, становлення демократично-правового суспільства.

Після 1991 р. увагу вчених почала все більше привертати церковно-релігійна тематика. На зміну заідеологізованій історичній літературі прийшли виважені наукові дослідження як українських, так і зарубіжних авторів. Одним із перших суспільну місію Греко-католицької церкви і, зокрема, А.Шептицького почав вивчати О.Красівський. Автор переконливо довів, що більшість греко-католицького духовенства разом із митрополитом брала активну участь у національно-визвольному русі, співпрацювала з політичними партіями та організаціями. Своїми проповідями в церквах, а також через культурно-освітні та релігійні організації священники пропагували ідею національного відродження, спротиву комуністичному атеїзму, засуджували антиукраїнську політику польської влади. Тобто, крім релігійної, ГКЦ добивалася і політичної мети, перетворившись таким чином на центр національно-патріотичної діяльності, стала духовною основою національних домагань українців [448; 450, с. 391–417].

Зміст і характер дискусій у середовищі греко-католицького єпископату щодо державно-політичних орієнтацій церкви, діяльність її партій і громадських організацій перебувають у полі зору В.Марчука. Його дослідження переконує, що у міжвоєнне двадцятиліття остаточно викристалізувався національний

характер ГКЦ. Неухильно зростав її авторитет, вплив на релігійну і національну свідомість українства. Проаналізований документальний матеріал дозволив авторові ствердити, що розв'язання українського питання церковне керівництво вбачало в територіальній та духовній соборності українських земель [583, с. 436]. Формування та функціонування ієрархії та загалом церковної структури базувалися на демократичних засадах. Про це свідчили взаємини між станіславівським єпископом Г.Хомишином і митрополитом А.Шептицьким, який не завжди сприймав нормалізаційні ініціативи першого. Однак, незважаючи на потуги Варшави, розколу в церкві не сталося: 1937 р. єпископ таки приєднався до заяви українських громадсько-політичних і релігійних діячів, що засуджувала польські репресії проти поневолених західних українців. Загалом безуспішною, на думку історика, виявилася ініціатива Г.Хомишина щодо створення окремої клерикальної партії консервативного спрямування – Української католицької народної партії (з 1932 р. – Українська народна обнова). Її діяльність лише розпорошувала український політикум як у щоденному громадському житті, так і в парламенті [583, с. 437].

Український християнсько-суспільний рух вивчає М.Москалюк, який висвітлив причини і наслідки ідейно-організаційної кризи цієї клерикально-консервативної течії західноукраїнського політичного спектру в 1920–1924 рр., процес формування й діяльність Української християнської організації у другій половині 1920-х рр. Автор правильно зауважив, що консолідація правих політичних сил стала неможливою через ідейну поляризацію в середовищі християнських суспільників. Розкол галицьких клерикалів за політичною орієнтацією на самостійників і автономістів поглибився через їх відмінності у релігійно-обрядових справах. У зв'язку з цим оформилися два крила українського християнсько-суспільного руху – орієнтальне та окцидентальне. Виступивши за збереження східних традицій, орієнталісти тяжіли до єднання всіх українців у соборній незалежній державі, тому користувалися значною підтримкою населення Галичини. Суспільно-політичну діяльність вони проводили у складі УНДО. Натомість консерватори-окциденталісти,

пропагуючи курс на латинізацію обряду та автономію Галичини, протиставили себе громадськості краю. Створена в їхньому середовищі УХО опинилася в ізоляції від національного табору [610; 611; 613]. Проте, зауважив історик, погляди орієнталістів та окциденталістів на майбутню українську державу у стратегічному плані не були протилежними. Відмінності полягали у тактичних способах їх реалізації. Спільним у програмах галицьких клерикалів було збереження консервативних засад та легальних методів у процесі втілення у життя національної ідеї [609, с. 101].

Неабияке значення для формування і кристалізації консервативної течії в західноукраїнському політикумі мали взаємини представників гетьманського руху, репрезентованого В.Липинським, з галицькими клерикалами-окциденталістами. В окремій публікації М.Москалюка показано, що обидві течії українського консервативного табору протягом 1920–1930-х рр. переживали періоди посилення та згортання співпраці. Своєрідним апогеєм конструктивних контактів була друга половина 1920-х рр. Незважаючи на суперечності між гетьманцями та галицькими клерикалами, їхні політичні структури формували праве крило міжвоєнного українського політичного спектру, суттєво розвинули консервативний напрям вітчизняної політичної думки, збагатили тогочасні державотворчі концепції оригінальними моделями побудови Української держави [612].

Вагомий внесок у вивчення суспільної ролі ГКЦ зробили автори досліджень, опублікованих у журналі “Київська Церква”. У статтях І.Головацького [185], О.Сидора [814], М.Гайковського [149] та ін. звернено значну увагу на культурно-освітню і добротворчу діяльність духовенства. Різноманітною є тематика статей, опублікованих у збірниках матеріалів Міжнародних наукових конференцій, що відбулися у Львівському музеї історії релігій [584; 647; 698; 886]. Важливим історіографічним фактом є багатотомне київське видання “Історія релігії в Україні”, створене колективом науковців на чолі з професором А.Колодним. Автори здійснили спробу комплексного аналізу життєдіяльності релігійних громад від давнини до сучасності. Проблеми

діяльності ГКЦ у період митрополитства А.Шептицького присвячено розділ, написаний М.Гайковським у четвертому томі видання [331, с. 401–450]. Автор висвітлив діяльність церкви, спрямовану на організацію суспільної опіки. Порушивши питання конфесійної єдності, він зробив наукове припущення: поділ на “восточників” (А.Шептицький, Й.Сліпий, Г.Костельник) і “західників” (Г.Хомишин та Й.Коциловський), який існував у ГКЦ міжвоєнного періоду, в своїх інтересах використали радянські спецслужби для організації Львівського псевдособору 1946 р. На увагу заслуговує науково-популярне видання В.Бадяка, присвячене діяльності єпископа Й.Коциловського [23]. Автор намагався на об’єктивних фактах проаналізувати політику перемишльського владики, добродійну діяльність, причини внутрішніх суперечок в єпархії. Культурно-політична місія ГКЦ у нову та новітню доби показана в науково-публіцистичних нарисах І.Паславського [688]. Дослідник, розглядаючи діяльність А.Шептицького, перелічує його заслуги перед народом. Водночас перемишльського єпископа змальовано не турботливим господарем, а людиною, котра виступала проти добродійних інституцій.

Значний інтерес викликають дисертаційні дослідження А.Васьківа, Я.Біласа і С.Гнот. Так, перший автор обґрунтував ряд важливих теоретичних положень, які відзначаються науковою новизною. У міжвоєнне двадцятиліття, відзначив дослідник, вплив ГКЦ на комплекс чинників, що творять головну детермінанту національного життя – національну свідомість, – не був монопольним і беззастережним, як у першій половині XIX ст., але доволі потужним. Сталою зберігалася тенденція до ототожнення національної та конфесійної приналежності українців Галичини. За допомогою обрядовості ГКЦ витворила особливу духовну інфраструктуру, яка відігравала захисну роль у протистоянні асиміляційним процесам. Митрополит А.Шептицький розглядав очолювану ним церкву як один із засобів збереження національно-культурної та релігійної ідентичності галицьких українців, їх духовного відродження [102]. Я.Білас узагальнив суспільно-політичні погляди і політичні кроки Шептицького, спрямовані на подолання комуністичних і праворадикальних

впливів на соціум, національно-політичну консолідацію західних українців, узгодження теоретичних засад і практики національно-визвольного руху з християнською мораллю [48]. С.Гнот уперше здійснила аналіз добродійної діяльності ГКЦ у зв'язку з соціально-економічними і політичними змінами у Польській державі в 20–30-х рр. ХХ ст. Зокрема, авторка дослідила систему заходів духовенства, чернечих об'єднань, церковних товариств, спрямованих на організацію соціального захисту галицьких українців, представників інших релігійних конфесій, висвітлила фінансово-господарську діяльність церкви, що створює уявлення про джерела та об'єм матеріальних фондів для здійснення благодійницьких заходів [183]. До цієї тематики близькими є також кандидатські дисертації Г.Гладкої [179], Л.Крупи [452] та В.Перевезія [699].

Уже аналізовані нами праці М.Москалюка з історії християнсько-суспільного руху в Галичині, а також перевидане у Львові 1997 р. напівмемуарного характеру дослідження діаспорного історика, священника П.Мельничука [590] розбудили дослідницький інтерес до окцидентальної течії в Греко-католицькій церкві. О.Єгрешій у кандидатській дисертації і монографії 2006 р. [258] простежив особливості формування світогляду станіславівського єпископа, проаналізував його культурно-просвітницьку діяльність, показав роль Г.Хомишина у створенні західної ідеологічної течії в ГКЦ, здійснив синтез висунутої владиною програми українсько-польського порозуміння у 1930-х рр. Широкий історичний контекст дозволив авторові показати Г.Хомишина як діяча, що намагався наблизити українців до цивілізаційних та культурних цінностей Заходу. Не випадково польські урядові кола прагнули використати окцидентальну релігійну орієнтацію єпископа, його опозиційне становище в українському суспільстві. Вони намагалися протиставити станіславівського владику митрополиту А.Шептицькому і в такий спосіб ослабити роль ГКЦ в національно-суспільному житті краю.

О.Єгрешій показав, що визначальним етапом у громадській діяльності єпископа стала друга половина 1920-х рр., коли окцидентальна релігійна платформа почала наповнюватися не лише релігійним змістом, а й набула

суспільно-політичного, культурно-просвітницького підґрунтя. На переконання автора, автономістські погляди єпископа були викликані історичною традицією ставлення церкви до влади. “Австролялізм” Г.Хомишина свого роду трансформувався у “польськолялізм”. Тому вибір владики не слід трактувати як зрадницький, винятково пристосовницький. Крім того, як законнослухняний громадянин, він не мав наміру порушувати умов конкордату 1925 р. [258, с. 141–142]. З таких же позицій дослідник оцінив програму українсько-польського порозуміння Г.Хомишина. Вона, на думку історика, мала помірковано-прагматичний характер. Нормалізаторський курс владики відкидав тактику збройної політичної боротьби українських націоналістів, вважаючи її безперспективною. Свою програму намагався будувати на прийнятному компромісі двох народів, вона не була “політичним капітулянством”, позицією конформіста. Г.Хомишин мав на меті, насамперед, припинити асиміляцію українців поляками. У майбутньому єпископ сподівався на сприятливі умови для відновлення самостійної соборної Української держави [258, с. 105].

Не можна не згадати праць В.Ленцика [498], М.Гетьманчука [171], І.Пилипіва [708; 709], В.Сергійчука [807], І.Андрухива [13], У.Кошетар [438]. Автори сходяться на тому, що існування і діяльність Греко-католицької церкви в Галичині мали подвійний вплив на українське державотворення. З одного боку, залежна від Ватикану уніатська церква формувала універсальний західноєвропейський католицький менталітет, який відрізнявся від православного візантійського. З іншого – за часів панування Польщі, особливо у міжвоєнний період, саме належність до Греко-католицької церкви ідентифікувала національну належність українців Галичини, зберігала українську окремішність краю, допомагала їм попри всі історичні катаклізми втримати “український дух”.

Від початку 1990-х рр. в материковій Україні почала досліджуватися й інша табуована в радянські часи тема – життєдіяльність Православної церкви. Польську політику національної і релігійної асиміляції українців, стан православ'я в Польщі, динаміку українізації Православної церкви розглядали

С.Білокінь [52], Н.Стоколос [879], Ю.Крамар [446], М.Гетьманчук [170]. Заслуговує на увагу книга Б.Савчука, у якій зроблено наголос на боротьбі проти москвофільської течії, що перешкоджала українзації церковного життя, а також ролі “світського фактору” у його розвитку. Український національно-церковний рух, за висновком автора, не був єдиний в організаційному та ідеологічному відношеннях, що стало головною причиною його слабкості та хитання. Він висунув близькі та зрозумілі масі віруючих українців гасла, але не зміг їх з’єднати під своїми знаменами, бо, зрештою, сам не мав сталих організаційних форм. Та все ж і за таких обставин, підсумував Б.Савчук, цей рух став вагомим чинником розвитку православного життя в краю, відіграв значну роль у піднесенні національної свідомості волинян [788, с. 103].

Із найновіших досліджень слід відзначити праці В.Борщевича. У монографії [82], численних статтях і доповідях на наукових конференціях [77; 78; 79; 80; 81] історик увів до наукового обігу значну кількість унікальних першоджерел, які характеризують Українську православну церкву на Волині у міжвоєнний період, дослідив еволюцію українського національно-церковного руху в краї, національну ідентифікацію духовенства та віруючих, безперервність церковно-визвольного процесу в його тісному зв’язку із загальноукраїнським. Значне місце у науковому доробку дослідника посідає персоніфікація розвитку українського православ’я, його соціальні проблеми.

У стислому вигляді суть авторської концепції зводиться до наступного. У міжвоєнний період боротьба за Українську церкву в краї зумовлювалася насамперед прискореним процесом національної ідентифікації українців. Національно-церковний рух еволюціонував від опозиції до співпраці з польською владою. Важлива роль у цьому належала українцям з Наддніпрянщини, політичним та військовим діячам Української Народної Республіки. З кінця 1920-х рр. розпочалася польсько-українська співпраця в церковній ділянці, а друга половина 1930-х рр. відзначалася конфронтацією. Проте у міжвоєнний період український національно-церковний рух заклав

кадрові, організаційні, обрядові та психологічні основи другого відродження Української православної церкви ХХ ст.

Окремі аспекти цієї проблеми, зокрема, участь членів Української парламентської репрезентації Волині та Волинського українського об'єднання у громадсько-церковному русі висвітлюють М.Кучерепа і В.Оніщук [481], А.Свинчук [803], Р.Давидюк [201] та ін.

Помітним є зрушення у вивченні діяльності партій консервативного спрямування. М.Москалюк, О.Єгрешій, В.Марчук та інші історики, досліджуючи релігійні процеси на західноукраїнських землях, торкнулися історії створення та функціонування клерикальних структур – УХО, УКНП-УНО, УКС [611; 583; 258]. Загальна характеристика цих партій міститься у працях М.Кугутяка [459, с. 172–173, 184–185], І.Васюти [109, с. 251–253], навчальному посібнику за загальною редакцією Я.Малика [633, с. 118–121], довідкових виданнях тощо. Дослідники одностайні у тому, що одним із основних завдань консервативних клерикальних партій було спрямувати український визвольний рух у законослухняне національно-помірковане річище. Серед клерикальних організацій найбільший вплив на українську громадськість мав УКС, який, на відміну від УКНП-УНО, відстоював незалежницьку платформу. Щодо ідейно-політичних пріоритетів, то УНО підтримувала гетьмансько-монархічну ідеологію, а УКС віддавав перевагу національно-поміркованій політиці. А поза тим обидві партії об'єднувала лояльність до Польської держави, нетерпимість до класової ідеології, вороже ставлення до антиклерикалізму комуністів і радикалів, радянофобія. УКНП-УНО і УКС співпрацювали з легальними українськими угрупованнями, прагнули перехопити в них ініціативу, аби спрямувати їхню політичну активність на боротьбу проти революційного радикалізму, впливати на підростаюче покоління.

Та попри певні наукові досягнення доводиться констатувати, що спеціальних праць з історії клерикально-консервативних партій міжвоєнного періоду немає. Так само відсутні роботи про дрібні угодовські політичні

угруповання, як-от: Партія українського народного єднання, Українська народна партія, Український народний союз та ін. Проте зазначене не стосується Волинського українського об'єднання – угодовської регіональної партії з виразними консервативними тенденціями. У дослідженнях М.Кучерепа і Р.Давидюк уперше в українській історичній науці ґрунтовно з'ясовано історичні передумови створення ВУО, його програмні засади, організаційну структуру, форми і методи роботи серед населення Волині [199; 202; 477; 1143]. Відзначивши найхарактернішу рису Об'єднання – лояльність до польської влади, автори водночас цілком слушно констатували, що для партії важливою була й національна ідея.

Заслугою М.Кучерепа і Р.Давидюк є те, що вони виділили основні періоди в історії ВУО та показали особливості кожного з них. Добре вивченими можна вважати найважливіші напрями діяльності партії. Стверджується, що її активісти хотіли бачити українців свідомою національною силою і одночасно вірними громадянами Речі Посполитої. Однак в тодішніх умовах антиукраїнського курсу уряду це було ілюзією. Вірність ідеям “волинської політики” Г.Юзевського змусила діячів партії підтримати боротьбу воєводи з “Просвітою”. Створені за задумом Юзевського “Просвіт'янські хати” приносили користь українському населенню, але не змогли повноцінно замінити заборонені владою “Просвіти”. Вуовці розуміли важливість кооперативно-господарської роботи, однак лояльність до польської влади перешкоджала не лише тому, щоб належно зайнятися господарськими проблемами, а й принесла великі втрати. Партійні лідери відкрито зрадили українські інтереси, коли 1931 р. підтримали акції закриття українських кооперативів, що належали Ревізійному союзу українських кооперативів у Львові [477, с. 101–103]. Найпослідовнішою, на думку дослідників, була церковно-релігійна політика ВУО. Боротьба за українізацію Православної церкви підносила авторитет волинської партії, сприяла зростанню впливу на населення краю. Узагальнюючи тактику ВУО, автори відмітили її розвиток у бік більшої наполегливості щодо постановки і вирішення проблеми українців Волині. Проблема розвитку

національної свідомості волинян поступово витісняла, хоч так і не відхилила, ідею українсько-польського співжиття [477, с. 146].

Суперечлива політична поведінка ВУО не дала можливості М.Кучерепі і Р.Давидюк дати йому однозначну оцінку. На думку авторів, попри всі очевидні досягнення на ниві українського національно-політичного і культурного життя, які можна поставити в заслугу партії, вона все ж таки об'єктивно сприяла цілям польської політики. Самим фактом свого існування ВУО ніби підкреслювало окремішність Волині від Галичини. Через те його діяльність мала чисто локальний, провінційний характер. Разом із тим, Об'єднання залишило помітний слід в українській історії. Партія об'єктивно відображала ті суспільно-політичні реалії, які склалися на волинській землі у 1930-х рр. Відтак ВУО спричинило відповідний резонанс у політичному і громадському житті, благотворно вплинувши на розвиток культури, релігії на Волині. Незважаючи на суворий контроль за діяльністю ВУО з боку польської влади, воно теж стало осередком українського національного відродження на Волині [477, с. 151].

У полі зору істориків перебував москвофільський рух. Загальновизнаним сучасним дослідником цього галицького феномену XIX – початку XX ст. вважається О.Сухий, концептуальні узагальнення якого заклали добру основу для продовження наукових студій у цій ділянці. Так, О.Матюшко у кандидатській дисертації і декількох статтях показала міжвоєнне москвофільство як консервативну течію суспільно-політичного життя західноукраїнців, яке, однак, видозмінювалося та намагалося пристосуватися до нових реалій часу. Авторка охарактеризувала його головні політичні угруповання, що утворилися у 1920-х рр., зокрема ідеологічні постулати та напрями діяльності. Висвітлено проблему Талергофа як один із способів впливу на історичну свідомість народу та ставлення до неї різних політичних сил. Комплексно досліджено масштаби роботи культурно-просвітніх товариств та Ревізійного союзу руських кооперативів. Л.Матюшко показала, що основою москвофільства у міжвоєнний час було греко-католицьке духовенство, селянство, вчителі, юристи, лікарі, чиновники. Москвофільство було закритою

політичною системою, яка була оперта виключно на фанатизм її основних проводирів [586; 587].

З апологетичних позицій ця проблема висвітлюється в російській славістиці. Свідченням цього є науковий доробок Н.Пашаєвої, яка розглянула “русское движение” (“російський рух”) у Галичині під кутом зору творення єдиного “російського простору”. Для авторки митрополит А.Шептицький та його наступник Й.Сліпий і надалі залишаються “пособниками гітлерівців” [691, с. 176].

Серед публікацій О.Юрчук є такі, що розкривають місце і роль українського питання в суспільно-політичній думці польських консерваторів міжвоєнного періоду. Принагідно зауважимо, що методологічним орієнтиром для дослідниці слугували фахові розвідки Л.Зашкільняка [296; 297]. О.Юрчук довела, що консерватори як представники правого крила польського політикуму в програмних документах та публіцистиці обґрунтовували польську присутність на західноукраїнських землях. У консервативній суспільно-політичній думці проблема українського народу та нації розглядалася крізь призму польських історичних традицій та геополітики. Під час польсько-українського порозуміння 1931–1935 рр. помірковане крило консервативного руху обстоювало засади української автономії в складі Польщі на тлі цілковитого заперечення права українців на самовизначення [1037; 1038; 1039; 1040].

Історія українського клерикального консерватизму не залишила байдужими і сучасних польських дослідників. Після 1989 р. науковці мали змогу відійти від ідеологічних норм попередньої епохи і об’єктивно розглянути питання церкви. У багатотомному збірнику “Польща – Україна. 1000 років сусідства”, підготовленого до друку вченими Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі, проаналізовано широкий спектр актуальних проблем церковно-релігійного життя. У дослідженнях міститься біографічний матеріал із закордонних архівів, що дає змогу глибше дослідити суспільні функції церкви, її організаційну структуру. До праць, що заслуговують на увагу, належать статті Д.Іванечка, С.Стемпеня та А.Земби [1113; 1199; 1204; 1258]. Окремі сторінки

діяльності А.Шептицького намагався розкрити Е.Прус. Незважаючи на залучення нових документальних матеріалів, його праця [1181] становить розширену версію попередньої книги “Владика Святоюрський”, в якій негативно висвітлено суспільну місію Греко-католицької церкви.

Предметом підвищеної дослідницької уваги стало Волинське українське об’єднання. Монографія З.Запоровського розкриває широке коло питань, пов’язаних з історією цієї регіональної партії: передумови виникнення, організаційна структура, ідеологія, культурно-освітня і парламентська діяльність, ставлення до церкви тощо. Автор, на відміну від А.Хойновського, вважає, що ВУО було “найбільшою формацією національних меншин, яка реалізувала позитивну програму, корисну як для держави, так і для власного суспільства” [1257, с. 157]. Консерватизм і почуття власної окремішності “успішно гальмували експансію інших партій та інших релігій на Волинь” [1257, с. 156]. Апогей організаційного розвитку Об’єднання припав на 1935–1937 рр. Саме тоді воно стало найсильнішим угрупованням на Волині [1257, с. 82]. Причинами популярності ВУО, на думку вченого, були підтримка його польською владою, заборона прокомуністичних організацій та висунення програми “органічної праці” [1257, с. 85]. Однак автор не згадав іншого чинника – заходів волинського воєводи Г.Юзевського щодо зміцнення “сокальського кордону”.

З.Запоровський уперше поставив питання про кінцеву мету ВУО і дав на нього відповідь: “Велика, незалежна, соборна Україна” [1257, с. 108]. Такий надто ризикований висновок зроблено на підставі публікації в “Українській ниві” за 13 жовтня 1930 р. Автора і назви статті не вказано, що й зумовило потребу верифікувати подану інформацію. Насправді у цьому номері газети немає жодної згадки про майбутню незалежну Україну. Відомо також, що у програмних документах ВУО відсутнє положення про соборність українських земель. До того ж, уся статутна діяльність Об’єднання не віщувала кардинального розв’язання українського питання в Польщі. Сумнівними є й інші тези автора. Так, він висунув гіпотезу, що П.Певний був усунутий від

керівництва партії у 1936 р. через радикалізацію його політичної позиції (прагнув налагодити співпрацю з Українською парламентською репрезентацією) [1257, с. 87]. Проте в історичній літературі усталився погляд, що причиною недовіри голові ВУО було його надмірне угодовство щодо влади. Абсолютно бездоказовим є твердження, що “ВУО змінило стереотип пана-поляка на пана-українця з Галичини” [1257, с. 105].

Отже, в незалежній Українській державі історія консервативного руху вивчається на міждисциплінарному рівні. Крім істориків, цю проблему активно розробляють політологи і релігієзнавці. Увагу дослідників привернули теоретичні концепції В.Липинського, С.Томашівського і В.Кучабського, зокрема їхні погляди на перспективи української державності та українсько-польські взаємини. Вперше чітко окреслено організаційну структуру консервативного руху в Галичині. З’ясовано, що у 1920-х рр. спостерігалось зближення світських і католицьких консерваторів, яке підготувало ґрунт для створення клерикальної політичної організації. З нових методологічних позицій вивчається суспільна місія ГКЦ та особиста роль А.Шептицького у справі збереження національно-культурної та релігійної ідентичності галицьких українців. Доведено, що церква стала духовною основою національних домагань українців. На науковій основі розглянуто культурно-просвітницьку та суспільно-політичну діяльність станіславівського єпископа Г.Хомишина. Новими дослідженнями та інтерпретаціями поповнилася проблема відродження Української православної церкви. Сталися зрушення у вивченні діяльності партій консервативного спрямування. Стараннями представників луцького і люблінського наукових центрів глибше досліджено історію ВУО. У польській україністиці домінують позитивні оцінки суспільної ролі Греко-католицької церкви та митрополита А.Шептицького.

Водночас доводиться констатувати, що деякі питання потребують поглибленого вивчення. Наприклад, відсутні спеціальні праці з історії та діяльності клерикальних партій. Вимагає детальнішого аналізу проблема ідейно-політичних розбіжностей у середовищі ГКЦ, ґрунтовнішого вивчення

мотивів прийняття рішень єпископом Г.Хомишином. Для цього треба провести цілісне, багатовимірне дослідження конкретно-історичної епохи, зокрема вивчити побут, традиції, ментальність тогочасного галицько-українського суспільства на предмет з'ясування – чи справді антиклерикальні настрої, що ширилися серед української громадськості, досягли у цей хронологічний відтинок особливо загрозливих масштабів? Інакше кажучи, чи мав єпископ Г.Хомишин в умовах тієї історичної доби вагомі підстави для ініціювання в середовищі ГКЦ окремої течії? Ні З.Запоровський, ні М.Кучерепа і Р.Давидюк не висвітлили діяльність повітових і гмінних відділів ВУО, не подали їх чисельності. Було би добре з'ясувати соціальний і віковий склад партії, глибше проаналізувати причини і наслідки внутріпартійної кризи в другій половині 1930-х рр., контакти ВУО і УХО тощо. Недостатньо проаналізовано діяльність москвофільських організацій за межами Галичини – на Холмщині і Лемківщині.

3. Українська державно-політична еміграція як феномен суспільного життя

Поразка національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. породила політичну еміграцію, з якою був пов'язаний вихід за кордон десятків тисяч найактивніших учасників подій того часу. Однак українська політична еміграція не була однорідним явищем. Це зумовлювалося декількома факторами: внутрішньополітичним становищем самої України, різнополітичною партійною спрямованістю, впливом загальноросійського, а часом і польського факторів на політичний вибір. Одним із перших завдання української еміграції із Наддніпрянщини окреслив Голова Директорії УНР С.Петлюра у брошурі “Сучасна українська еміграція і її завдання”, що з'явилася 1923 р. в друкарні табору Щипйорно в Польщі. У ній викладені стратегічні й тактичні спрямування української еміграції, йдеться про людей, що після 21 листопада 1920 р. покинули Україну і які тимчасово перебували у різних країнах світу. Загалом Петлюра назвав цифру – 100 тис. осіб української еміграції, переважно українців за національністю. Виокремлено й головне завдання часу: “...ми

повинні скомпрометувати ідею реставрації великої Росії, як ідею нереальну, штучну і не вигідну для Європи, натомість виставляючи плян поділу її, як найбільш доцільне розв'язання остогидної неспокійної справи, що все таїла в собі погрозу і небезпеку для Європи, що й тепер таїть в собі ті ж самі тенденції” [703, с. 254]. Петлюра вирізнув дві групи емігрантів: військові – козаки і старшини та цивільні – колишні співробітники державних установ УНР, урядовці. Емігрантами стали громадяни УНР – люди різних професій, котрі разом з військовими залишили Батьківщину. Варто зазначити, що тоді у 1923 р. С.Петлюра називав політичними емігрантами винятково вихідців із Наддніпрянщини. Проте після березня 1923 р. на політичних емігрантів перетворилися і діячі ЗУНР, які проживали в різних країнах світу і яким польська влада заборонила повертатися в Галичину.

Події, пов'язані з перебуванням уряду УНР в екзилі й життям наддніпрянців на чужині, зафіксували у своїх спогадах й інші активні учасники українських визвольних змагань. Зокрема, у польському таборі Каліш була видана брошура полковника Г.Чижевського, у якій автор здійснив спробу відтворити бойовий і табірний шлях однієї з дивізій Армії УНР. Ця праця привертає увагу і тим, що тут містяться фактичні дані про досягнення культурно-просвітницьких осередків дивізії в часі її інтернування в Каліші [984]. Слід також згадати й брошуру “Школа українських пластунів в таборі інтернованих Щипіорно в Польщі”, у якій було реконструйовано процес організації школи пластунів та педагогічно-виховну працю її викладацького персоналу [1017]. На сторінках табірних видань українського вояцтва висвітлювався перебіг Другого Зимового походу Армії УНР [181; 313; 642]. План цієї воєнної акції підготував Ю.Тютюнник, який 1923 р. перейшов на бік радянської влади. Наступного року у Харкові вийшли друком його спогади [918], у яких автор усупереч фактам дав дуже суб'єктивну й упереджену оцінку подій, пов'язаних із підготовкою та проведенням рейду повстанських груп Армії УНР в Україну. У праці Ю.Тютюнника переважає негативістське бачення стосунків між членами вищого військового керівництва УНР, акцентовано увагу

на їх протиборстві за контроль над повстанським рухом і лідерство у військовому будівництві в умовах еміграції, моральне падіння. Малооб'єктивними і суперечливими є оцінки С.Петлюри. Ці спогади виконували соціальне замовлення радянської влади, яка намагалася будь-якими методами розкласти українську військово-політичну еміграцію. Пропагандистський характер книги засвідчує хоча би такий сюжет: “Шляхом найріжнородніших брехень, підкупів і терору, поляки затримують інтернованих у таборах від повороту на Україну. Безорієнтовану і затуркану масу інтернованих при посередництві окремих продайдуш, використовують поляки для шпіонажу і для боротьби проти Радянської України. Іноді до тих, відгороджених колючими дротами від зовнішнього світу, людей пробивається промінь правди про дійсне становище на Україні. Тоді мобілізуються всі темні сили польського імперіалізму, натискуються всі пружини з метою заховати в темряві те, що діється на Україні” [918, с. 99].

Вивчення деяких аспектів теми продовжувалося і в наступні роки. На шпальтах українських періодичних військово-публіцистичних видань, зокрема журналу “За державність”, були надруковані докладні спогади безпосередніх учасників Другого Зимового походу Повстанської армії УНР [876; 1020; 114; 985; 770; 1046; 987; 312; 940; 53]. Однак поза їх увагою залишилися як підготовка до проведення партизанського рейду, так і подальший розвиток народного руху опору більшовицькій владі в Україні у 1922–1923 рр. Чимало матеріалів про життя і побут інтернованої Армії УНР, партизансько-повстанський рух в Україні опубліковано в часописі “Гуртуймося”, який видавала група українських старшин у Чехословаччині [45; 374; 680а]. Окремі публікації вже містили елемент суспільної аналітики. Наприклад, М.Битинський дійшов висновку, що таборова праця інтернованих “вражає своєю доцільністю, змістовністю, повнотою, кількістю і головне однаковим сконсолідованим напрямом, хоч по правді, та вояцька праця виникла і проводилась спонтанно, розвивалась на місцях локально і не завжди була об'єднана одним керуючим центром” [45, с. 35]. Автор мав достатньо підстав стверджувати, що Армія УНР

на еміграції – “міцний моральний моноліт, перейнятий однією національно-державницькою ідеологією, однаковою свідомістю і почуттям життєвих кардинальних інтересів” [45, с. 36].

Велику кількість історичних матеріалів, що торкалися перебування Армії УНР у Польщі, зокрема листопадового 1921 р. повстанського рейду генерала Ю.Тютюнника, було надруковано на сторінках “Літопису Червоної Калини” у Львові [706; 889; 285; 845]. Багатством наукової інформації відзначається “Історія українського війська” – комплексна військово-історична праця, що побачила світ у 1936 р. Проте автор третьої частини книги Б.Гнатевич дещо тенденційно висвітлив історію Української революції 1917–1921 рр. Так, він лише згадав про інтернування Армії УНР у таборах Польщі та Зимовий похід 1921 р., перебільшив роль Української Галицької Армії і применшив роль Армії УНР. Разом із тим, слушним є висновок історика, що похід Ю.Тютюнника став останнім етапом українських визвольних змагань [335, с. 568]. Сучасному досліднику, безумовно, слід врахувати застереження авторського колективу, яке до певної міри знімає з них відповідальність за “вузькі місця” монографії: “Автори цієї книжки свідомі того, що їх праця не зовсім вичерпана, що багато справ так і залишилося ще нероз’ясненими. Але це й не було завданням авторів. Вони бажали тільки дати в руки широкого загалу загальний, приступний огляд розвитку українського війська від найдавніших до найновіших часів, – нарис, що ввів би Читача в наше геройське минуле й навчив його цінити традицію збройного чину. Вони мають надію, що їх праця захопить дослідників нашої воєнної історії до енергійної праці в цій ділянці” [335, с. VII]. І лише більш як за півстоліття сподівання вчених справилися.

Значну наукову спадщину залишив О.Шульгин. Особливе місце в його творчості посідають праці, що створені на межі жанрів і є своєрідним синтезом науково-історичної, публіцистичної, мемуарної та археографічної публікацій. До таких належить книга “Без території”, що вийшла друком 1934 р. у Парижі і перевидана в Україні 1998 р. [1025]. Шульгин писав її з висоти свого багаторічного досвіду активної праці міністра закордонних справ УНР. На жаль,

йому не вдалося повною мірою уникнути тут деяких специфічних хиб мемуарного жанру. Це виявилось, наприклад, у певному перебільшенні ролі С.Петлюри (останній характеризується у книзі як “вождь нації” та ще деякими апологетичними визначеннями) та кількох інших осіб у національно-визвольному русі. Але професіоналізм історика, компетентність у використанні різноманітних джерел допомогли звести до мінімуму характерні для мемуаристики елементи суб’єктивності, наблизитися до максимальної достовірності викладу.

Важливо й те, що О.Шульгин прагнув проаналізувати об’єктивні і суб’єктивні причини поразки Української революції, зокрема помилки діячів Директорії УНР. Чільне місце у книзі займає оповідь про моральні та правові підстави створення Державного центру (ДЦ) УНР в екзилі, його ідеологію й політику, основні напрями й методи діяльності у 1920–1934 рр., спрямовану на відновлення волі й демократії в Україні. Нині як ніколи актуально звучать думки О.Шульгина про різні можливі засади і способи майбутньої розбудови державності в Україні, про незгоди й розбіжності в позиціях партій і громадських організацій з цих питань тощо. Книга густо персоніфікована, насичена іменами багатьох маловідомих і невідомих учасників визвольних змагань в Україні, політичних діячів еміграції.

Аналізована проблема частково знайшла відображення у працях, присвячених постаті С.Петлюри. Цей жанр історіописання почав розвиватися ще за життя Головного Отамана і посилювався після його смерті. За підрахунками П.Зленка, у 1926–1927 рр. з’явилося близько 500 книг, журнальних та газетних статей про С.Петлюру. Цей же автор навів близько 400 різного роду публікацій з нагоди 10-річчя смерті Петлюри [310]. Переважна більшість з них написана з апологетичних або непримиренних партійних позицій. Тому цінність таких публікацій радше історіографічна.

Першою цілісною книгою про С.Петлюру був “Збірник пам’яті Симона Петлюри”. Виданий 1930 р. заходами Празького організаційного комітету для вшанування пам’яті Петлюри, він тривалий час залишався найцікавішим

збірником першоджерел до його наукової біографії. Видання містить 16 статей різних авторів (М.Славінського, І.Мазепи, П.Феденка, В.Проходи, М.Добриловського, І.Гаврилюка, С.Сірополка, О.Шульгіна, В.Короліва-Старого, В.Прокоповича, Г.Порохівського, В.Кедровського, В.Куща, В.Сінклера, Ф.Щербини, А.Яковліва), які особисто добре знали Петлюру і зі свіжої пам'яті відновили його діяльність у різних галузях та в різні періоди. Перевиданий у Києві 1992 р., цей збірник став доступним широкому читацькому загалу України [303].

На увагу заслуговує також книга члена екзильного уряду УНР, засновника й директора Українського наукового інституту у Варшаві О.Лотоцького. Завдяки своєму літературному таланту автор розкрив світогляд С.Петлюри, зокрема його погляди на українсько-польські відносини, плани державного будівництва, показав роль української еміграції у боротьбі за українську державність. Учений зобразив Петлюру як символ нації. “Взявши в свої руки національний провід на терені України, – писав він, – Симон Петлюра залишається духовим провідником національної справи й тоді, як доля нашу армію, наш державний осередок та значну кількість борців за цю справу перенесла на чужину. Зорієнтувавшись в нових обставинах життя й праці на чужому терені, був він провідником ідейним та організатором українського життя й для еміграції” [538, с. 67].

У радянській історіографії були майже відсутні праці, присвячені цій проблематиці. Лише опосередковано та з огляду на те, що на початку 1920-х рр. окремі представники вищого командного складу більшовицької армії досить активно обговорювали проблему боротьби з партизансько-повстанським рухом на території України і, зокрема, того, що розгортався під гаслами УНР і мав своєю кадровою базою інтерноване у таборах Польщі українське вояцтво, можна було зробити висновок про існування за кордоном Армії УНР. Звісно, що бойові акції партизанських загонів, які тяжіли до Державного центру УНР в екзилі, як і організаційно-агентурна діяльність їх керівного осередку – Партизанського повстанського штабу, аналізувалися ними з партійно-класових

позицій – надто упереджено і необ’єктивно. Літературу заповнили такі політичні ярлики, як “збройна внутрішня контрреволюція”, “бандитські зграї” тощо [1030; 1031; 1015; 411]. Украй викривлено зображена політична діяльність С.Петлюри. Щоправда, у 1920-х – на початку 1930-х рр., коли в СРСР зберігалися елементи політичного плюралізму, вийшли друком спогади безпосередніх учасників подій, а пізніше – урядовців і дипломатів радянської України В.Антонова-Овсієнка, В.Затонського, Г.Лапчинського та ін., які містили інформацію про С.Петлюру та події революційної доби [17; 286; 492].

Підсумовуючи, можна відзначити, що у 1920–1930-х рр. цілеспрямованого вивчення історії наддніпрянської еміграції в Польщі не здійснювалося. У публікаціях представників уенерівського середовища висвітлювалися окремі аспекти табірної життя емігрантів, робилися спроби оцінити діяльність С.Петлюри, обґрунтувати закономірність функціонування українського еміграційного уряду тощо. Ці праці побудовані переважно на спогадах учасників подій і містять завищені оцінки керівників УНР. Натомість поодинокі публікації радянських дослідників відзначалися не тільки фрагментарністю висвітлення проблеми, а й необ’єктивністю та класовою зашореністю.

Початок наступного етапу розвитку табірної тематики припадає на роки Другої світової війни. Колишній прем’єр-міністр уряду УНР І.Мазепа опублікував у Празі нариси історії Української революції 1917–1921 рр. у трьох томах. В останньому томі він побіжно торкнувся деяких проблем інтернованої армії і повстансько-партизанського руху [546, с. 65–75]. Не володіючи відповідними документальними матеріалами, він був позбавлений можливості дати повну й об’єктивну картину становища Армії УНР.

На особливу увагу заслуговує ґрунтовна розвідка С.Наріжного, цілий розділ якої присвячений аналізу культурно-освітньої праці серед інтернованого українського вояцтва [638]. За приблизними підрахунками автора наприкінці 1922 р. на території Польської держави нараховувалося до 30 тис. українських емігрантів. Головна їх маса складалася з військовиків, але значна кількість була й цивільних громадян. З’ясовано, що культурно-освітню працю

в таборах здійснювали культурно-освітні відділи, які мали свої філії в менших частинах. Ці відділи ділилися зазвичай на такі секції: загальну, видавничу, історичну, мистецьку, наукову, бібліотечну, фізичного виховання й інші. Головними завданнями табірних культурно-освітніх відділів були ліквідація неграмотності, піднесення загальноосвітнього рівня козаків і старшин, національне виховання тощо. Важливим є й те, що дослідник показав специфіку життя кожного табору. Наприклад, в Александрові-Куявському із п'яти тисяч наддніпрянських емігрантів неграмотних і малограмотних було 947 осіб. За два місяці неграмотність у таборі була ліквідована. Тут виявляло активність драматичне товариство ім. М.Садовського. Крім того, діяв табірний кінематограф, сеанси якого відбувалися щодня [638, с. 36]. Показано, що у червні 1921 р. в Ланцуті був відкритий перший на еміграції український народний університет, який, щоправда, проіснував не довго. Лише військовий факультет у Стрількові діяв до червня 1922 р. Найкращим з-поміж табірних театрів був каліський. У Каліші функціонувала табірна гімназія ім. Т.Шевченка, яка була найповажнішою шкільною установою на еміграції. Автор звернув увагу на церковно-релігійне життя в таборах, розвиток видавничої справи. Однак він не подав загального числа табірних видань. За його даними, у таборі в Каліші виходило щонайменше 10 періодичних і неперіодичних газет та журналів [638, с. 40–49]. Загалом С.Наріжний коротко охарактеризував культурно-освітню працю восьми військових таборів, хоча таких було одинадцять. Із поля зору автора випали табори в Пикуличах, Домб'є і Ченстохові.

У повоєнні роки аналізована тема не стала предметом спеціальної уваги дослідників. Багато фактологічного матеріалу було зібрано в тематичних статтях багатотомної “Енциклопедії українознавства”, як-от: “Армія УНР”, “Зимові походи”, “Повстанський рух на Україні 1918–1922”, “Симон Петлюра” та ін. [253, с. 59–60, 828–830, 2121–2122, 3120–3121, 3458, 3891]. Побіжно торкалися життєдіяльності унерівської еміграції автори численних монографій, що вийшли друком у Європі та Америці і присвячені історії українських

визвольних змагань [919; 992; 868; 752; 1163; 168], зокрема постаті С.Петлюри [320; 753; 933; 829; 873]. Попри певний фактологічний внесок цих робіт в опрацювання теми, слід зазначити, що опубліковані матеріали мали фрагментарний характер, власне актуалізуючи проблему. Їх автори робили спробу неупереджено підійти до розгляду військово-політичних подій того часу, але їм бракувало джерельної бази, а також політичної толерантності.

Окремі дослідники робили спробу визначити місце еміграційного уряду УНР у системі міждержавних відносин. Зокрема, В.Маркусь дійшов висновку, що міжнародно-правове існування Державного центру УНР було нетривалим, лише під час перебування його в Тарнові. Від початку 1922 р. уряд УНР “почав утрачувати атрибути типового екзильного уряду і ставав радше екзильним політичним центром, хоч, правда, з прикметами легітимного останнього уряду незалежної України, що опирався накиненому зовнішнім чинником урядові УСРР” [574, с. 75].

У період після закриття тарнівської Ради Республіки Державний центр УНР в еміграції залишився без законодавчого органу. Втім, існувала, не афішуючи своєї діяльності, організація, якій цей центр був підзвітний. Невелику інформацію щодо цього подав М.Лівицький. “Була це організація, – писав він, – що носила назву Братство Української Державности (БУД). Ця організація постала ще в Україні, в 1917–18 роках... Організаційна система полягала в тому, що в окремих місцевостях існували окремі т. зв. громади БУД-у, які часом навіть не зносилися між собою, будучи пов’язані взаємно проводом БУД-у... Громади існували по таких осередках: у Варшаві 4 громади, і по одній у Львові, Каліші, Парижі, Празі, Подебрадах і в Букарешті... Раз на два роки (часом – на три роки) відбувався з’їзд представників усіх громад... На цих з’їздах здавали звіти голова і члени уряду, а також президент УНР в екзилі. Там ухвалювалися напрямні діяльності уряду, приймалися зміни на становищах тих чи тих членів уряду і затверджувалася ціла політична лінія уряду” [525, с. 50–51]. За даними автора, до БУД-у належало понад сто членів: увесь склад

екзильного уряду, представники вищого командування колишньої Армії УНР та інші визначні діячі уенерівської еміграції.

Вартими уваги є спостереження щодо діяльності варшавського і паризького осередків Державного центру УНР, що містяться у книзі спогадів одного з активних діячів міжвоєнної української еміграції (спочатку у Празі, а потім у Варшаві) Л.Лукаевича. “Перебування уряду на еміграції, – зазначив він, – є взагалі питанням дуже делікатним, яке вимагає багато особистого і політичного такту тієї особи, яка стоїть на чолі цього центру. Хоч може це бринить дивно, але помилки уряду, який нормально перебуває на своїй території й має всі атрибути влади, є не так компрометуючі як помилки уряду на еміграції... На жаль, варшавська частина уряду УНР не завжди вміла утримати належну для еміграційного уряду лінію поступовання” [540, с. 183]. Серед аргументів на користь такої думки автор навів, до прикладу, “несерйозні” й “зовсім непотрібні” розпорядження і накази “по армії та флоту”. Їх готувало оточення голови уряду А.Лівицького, компрометуючи останнього – “доброго правника, інтелігентну людину з тверезим політичним кругозором”. Натомість паризька частина ДЦ УНР, за словами Л.Лукаевича, “була під впливом авторитету досить скромного і характерного кришталево-чистого професора В.Прокоповича. Тому в Парижі не доходило до посушень, які могли б осмішувати справу, яку вони репрезентували” [540, с. 184].

Радянські історики торкалися питання народного руху опору більшовицькій владі лише у контексті висвітлення “класової боротьби” в УСРР у період “громадянської війни” і на початковому етапі нової економічної політики. А.Лихолат, І.Трифонов, А.Залевський, Ю.Римаренко, О.Кучер, Д.Голінков навели немало фактологічного матеріалу про підготовку партизанських рейдів в Україну, діяльність “Козацької ради Правобережної України” в Білій Церкві, неузгодженість дій між повстанськими центрами. Автори показали людські втрати учасників Другого Зимового походу, при цьому замовчували втрати червоноармійців і жодним словом не згадали про події під Базаром. Український рух опору зображено як “політичний

бандитизм”, а збройні формування як “куркульські банди”, а то й просто “мізерні шайки озброєних бандитів” [524; 912; 305; 771; 475; 184]. З таких же позицій і з подібним набором політичних ярликів написані праці у часи т. зв. “горбачовської перебудови” [15; 189; 547]. Очевидно, що такий підхід тенденційний і тому далекий від об’єктивності. Історики-марксистичні не випадково замовчували розмах повстанського антибільшовицького руху на початку 1920-х рр., який налічував щонайменше 40 тис. учасників.

Отже, у 1940–1980-х рр. літопис петлюрівської еміграції насамперед представлений у спогадах учасників подій, які містять значний фактологічний матеріал, але не позбавлені недоліків (наявність суб’єктивних оцінок авторів, відсутність дослідницького та аналітичного елементів тощо). Разом із тим, невелике число досліджень, здійснених представниками академічного світу зарубіжного українства, становить науковий інтерес. Радянські історики зображували еміграцію як “буржуазно-націоналістичне охвістя”, “контрреволюціонерів і зрадників”, що втекли під захист “польської буржуазії” та вели бездіяльно-безтурботне життя за кордоном. Дії уряду УНР на чолі із С.Петлюрою замовчували або розцінювали як прислужницьку діяльність на користь “імперіалістичних держав”.

У 1990-х рр. аналізована проблема стала в епіцентрі уваги значного числа фахових істориків материкової України. Одним із перших її почав досліджувати В.Трощинський. Опрацювавши матеріали вітчизняних і зарубіжних архівних фондів, автор здійснив спробу комплексного аналізу української еміграції в Європі у період між двома світовими війнами як історичного і національно-політичного явища. Її витоки, історичну долю, соціальну структуру, правове становище, політичну діяльність учений розглядає не тільки з позицій заповнення суттєвої прогалини в історії та історичній науці, але й, що не менш важливо, під кутом зору необхідності творення цілісної концепції спільності історичного шляху розвитку українського народу. Бралася до уваги також потреба визначення реального внеску цієї еміграції в боротьбу за відродження української державності.

Глибоким є науковий аналіз політико-правових підстав функціонування Державного центру УНР в екзилі. На думку дослідника, керівний орган УНР змушений був залишити власну територію, маючи всі ознаки легітимності як з погляду українських юридично-правових актів, так і міжнародного права. Принципово важливе значення мало, зокрема, вироблення Радою міністрів й затвердження Директорією перед самим виходом ДЦ УНР на еміграцію “Закону про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР” і Закону про “Державну народну раду”. Саме ці закони, на переконання В.Трощинського, стали конституційною основою існування й діяльності екзильного уряду УНР аж до складення ним повноважень у 1992 р. [915, с. 62].

Слушними видаються нам розмірковування автора про геополітичний аспект виходу ДЦ УНР на еміграцію. В існуванні еміграційного українського уряду, вважає він, була зацікавлена фактично лише Польща. Певною мірою це стосувалося й Румунії. Інші ж держави з різних причин не виявляли до нього активного інтересу. Заслугою В.Трощинського є й те, що він окреслив основні напрями діяльності ДЦ УНР в екзилі. Найважливішим із них, на його думку, було вироблення у загальних рисах політичної платформи, правових та соціально-економічних засад майбутнього суспільного устрою України. Крім того, еміграційний уряд УНР докладав зусиль щодо утримання певного організаційного зв'язку між розпороченими по багатьох країнах Європи колишніми вояками Армії УНР та налагодження перепідготовки, принаймні, деякого числа її старшинського складу; робив спроби надати регулярного характеру зв'язкам з прихильниками в Україні, вплинути на ситуацію в УСРР у вигідному для себе руслі. Важливими були інформаційно-пропагандистська робота на міжнародній арені, зокрема в Лізі націй й товариствах сприяння цій організації, з метою критики більшовицької влади, викриття злочинів сталінського режиму і здобуття прихильного ставлення до ідеї відродження української державності; захист прав українських емігрантів у спеціальних організаціях Ліги Націй; співпраця з представниками інших бездержавних народів з території СРСР в рамках т. зв. “прометеївського руху”; зацікавлення

становищем українського населення у Польщі, Чехословаччині та Румунії; участь в організації наукового, громадського й культурно-освітнього життя української еміграції [915, с. 83].

До пріоритетних належала воєнна ділянка роботи. Автор з'ясував, що у тісному контакті з першим відділом штабу військового ресорту екзильного уряду УНР перебувала молодіжна воєнізовано-спортивна організація в Галичині “Луг”, очолювана полковником Армії УНР Р.Дашкевичем. З відповідними польськими чинниками була домовленість, щоб не перешкоджати цій організації у її військово-спортивних вправах. З огляду на природний процес старіння українських емігрантів, “Луги” розглядались екзильним урядом УНР як головний резерв для формування у слушну годину власної збройної одиниці [915, с. 84].

Узагальнюючи діяльність еміграційного уряду, автор справедливо зауважив, що для нього були характерні “вірність парламентарно-республіканським й демократичним традиціям УНР, засадниче неприйняття реакційних, але модних у той час тоталітарних політичних концепцій, чіткий державницький орієнтир, який, щоправда, не базувався на принципі соборництва” [915, с. 97].

На якісно новій джерельній базі вивчається становище роззброєної Армії УНР у Польщі. Загальні передумови інтернування розкрили В.Голубко і Б.Гудь у нарисі “Нелегка дорога до порозуміння” [195]. Проте на особливу увагу заслуговує науковий доробок І.Срібняка, який з'ясував, що відповідно до спільного плану, виробленого Українською військово-ліквідаційною комісією і військовим міністром Польщі, місцем перебування українських військ спочатку стали спеціальні табори: Александрів, Вадовиці, Пйотрків, Пикуличі, Ланцут і Каліш. У грудні 1921 р. усі інтерновані українські формування були скупчені у трьох таборах: Каліш, Щипйорно і Стшалків. Крім того, у м.Ченстохові на цивільному становищі тимчасово (впродовж перших місяців інтернування) перебували урядовці і старшини військового міністерства і Генерального штабу Армії УНР. Загальна кількість Української Армії станом на 20 січня 1921 р.

становила 17464 особи [860, с. 21]. Вивчаючи табірне життя українських вояків, автор звернув увагу на загальне становище Української Армії. Воно, як свідчать документи і спогади очевидців, було надзвичайно тяжким, а подекуди і взагалі нестерпними. Інтерновані потерпали від поганого харчування, свавілля місцевої адміністрації, браку взуття й одягу, нестачі вугілля для опалювання бараків, відсутності елементарних умов для нормального існування. Усе це призводило до поширення дезертирства з лав армії нестійких, непевних елементів, що перебували в ній з кон'юнктурних міркувань [860, с. 33].

І.Срібняк детально показав процес реорганізації інтернованої Української Армії, в основу якої був покладений ухвалений ще 12 листопада 1920 р. Радою Народних Міністрів та затверджений Головою Директорії і Головним Отаманом Військ УНР С.Петлюрою “Закон про вище військове управління”. У результаті вжитих заходів, як уважає автор, внутрішня структура Армії УНР набула чіткості й стабільності. Навіть після ліквідації влітку 1924 р. військових таборів, вона продовжувала зберігати сталі осередки у вигляді згорнутого апарату семи дивізій, Спільної юнацької школи, Генерального штабу Української Армії та Академічних курсів при ньому. Цікаво, що ще у 1926 р. командири частин підтримували зв'язки з молодшою старшиною, а через неї з козаками, періодично звітуючи про склад і чисельність відділів Військовому міністру Уряду УНР В.Сальському і Головному Отаману Військ УНР С.Петлюрі [860, с. 47]. Не можна не погодитися з дослідником у тому, що “саме героїчна праця свідомої частини українського вояцтва у всіх царинах життя під час інтернування заклала підвалини для майбутньої діяльності Державного центру УНР в екзилі в обороні інтересів України в усьому світі” [860, с. 48].

Новими історичними фактами поповнилася проблема військово-фахової та культурно-освітньої роботи в Армії УНР. Історики показали, що впровадження освіти у військах значною мірою ускладнювалося майже повною відсутністю фінансових засобів у Державній скарбниці. Тим не менше, діяльність Уряду УНР у цій площині мала свої плідні наслідки. Головний наголос у 1921 р. було зроблено на військову освіту, завдяки чому майже всі старшини Армії УНР

пройшли повторні курси фахового навчання. За підрахунками І.Срібняка, юнацькі школи за 3,5 роки інтернування здійснили випуск 378 осіб молодшої старшини у ранзі хорунжого Української Армії, 10 старшин скінчило “Військову електронно-технічну школу Армії УНР”, а ще 27 старшин – перший ступінь Військової академії УНР – “Скорочені курси підготовки старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР” [860, с. 80].

Не менше значення для згуртування та піднесення боєздатності Української Армії мала загальна освіта інтернованих, задоволення їх культурних потреб. За даними М.Павленка, серед мешканців таборів 25–28 % складали неграмотні і близько 20–25 % малограмотні. Культурно-освітня праця розпочалася фактично без дотацій уряду УНР, за рахунок пожертвувань благодійних організацій, відрахувань таборових кооперативів тощо. В організаційному плані її започаткували, як правило, засновані у таборах культурно-освітні відділи (Вадовиці, Александрів-Куявський) чи культурно-просвітні гуртки (Пйотрків), або товариства “Просвіта” (Каліш, Щипйорно), які мали окремі секції [669, с. 116–117].

Дослідники звернули увагу на той факт, що одним із пріоритетних напрямів діяльності Культурно-освітньої управи було поширення національної свідомості серед інтернованих українських військ. Це завдання включало в себе заснування курсів українознавства, бібліотек, театрів, хорів, розвиток видавничої справи. Курси українознавства були створені у всіх окремих частинах дивізій (зокрема, у 6-й дивізії ними охоплювали 335 чол.) [860, с. 69]. З’ясовано, що важливим засобом зміцнення національно-державницьких прагнень інтернованої Армії УНР було збереження всіх історичних пам’яток доби визвольних змагань українського народу. Це мало велике виховне значення не тільки для вояцтва, а й для всіх осередків українства у справі майбутнього відновлення національної державності. Виникнення цієї важливої справи було покладено на військово-історичний відділ при Генеральному штабі Армії УНР. До нього повинні були надходити документи центральних військових установ УНР і накази Генштабу, які мали історичну вартість, різні

часописи й газети, що видавалися дивізіями Української Армії. Деякі цікаві дані про роботу Головного військово-історичного музею-архіву навів І.Срібняк: за період з 2 липня 1921 р. до 1 січня 1922 р. туди надійшло 2620 одиниць зберігання різних документів і матеріалів. У це число входили малюнки, портрети, світлини, військові статuti, збірки наказів, пресові звіти, табірні газети, часописи, афіші, плакати, лібретто, релігійні журнали, печатки, штампи, відозви, зразки уніформи тощо [860, с. 78–79].

На культурно-освітній і громадсько-політичній діяльності таборів, як слушно зауважив М.Павленко, негативно позначився поступовий процес згортання режиму інтернування. Він проводився шляхом концентрації українських військовиків в окремих таборах і розсосередженням їх мешканців за рахунок відправки на позатаборову працю і виїздів за кордон, переважно до Чехословаччини, де російським і українським емігрантам уряд Т.Масарика створив більш сприятливі умови [669, с. 129–130]. Тим не менше діяльність культурно-освітніх закладів дозволила значною мірою підготувати інтернованих до переходу влітку 1924 р. на цивільний стан. Освітня робота, започаткована у таборах, заклала міцне підґрунтя для продовження закордонного навчання українського вояцтва вже за цивільним фахом.

Порушену тему далі розвинув І.Срібняк у монографії, що вийшла друком 2000 р. [861]. Тут висвітлено обставини перебування у таборах Польщі та інших європейських країн полонених й інтернованих вояків-українців у 1919–1924 рр., проаналізовано характер і основні напрями організаційної, культурно-просвітницької та національно-патріотичної роботи в їх середовищі. Історик довів, що, перебуваючи в дуже важких, навіть часом неможливих побутових умовах, українські комбатанти, спираючись, головним чином, на власні сили, спромоглися здолати зневіру та почуття моральної пригніченості багаторічного перебування на чужині, “давши світові справжні зразки надзвичайного героїзму і патріотизму” [861, с. 208]. На жаль, автору не вдалося опрацювати матеріали екзильного архіву Армії УНР, який нині упорядковується у Центральному військовому архіві Польщі.

Певний приріст історичних знань із цієї проблематики містить монографія А.Портнова [734], в якій автор реконструював політичний контекст формування української еміграції в міжвоєнній Польщі, проаналізував вплив на цей процес геополітичних факторів (зокрема, активної радянської пропаганди та міжнародних зобов'язань Польщі), подав загальну характеристику взаємин між Польською державою та вихідцями із Наддніпрянщини в контексті урядової політики щодо українського населення, представив різноманітні напрями науково-освітньої діяльності емігрантів у таборах інтернування Армії УНР.

Значний інтерес учених викликали питання, пов'язані з організацією та керівництвом еміграційним урядом УНР партизансько-повстанського руху на території УСРР у 1921–1922 рр. У працях В.Голубка [186], І.Срібняка [860, с. 82–108], В.Сідака [822, с. 238–261], С.Литвина [517] та ін. показано процес створення, структуру, керівний склад та завдання Партизансько-повстанського штабу як національного центру протибільшовицького руху опору. З'ясовано, що Штаб розробив план, який передбачав надання військової допомоги партизанському рухові в Україні. Активні дії повстанських загонів повинні були перешкодити вивезенню продовольства з України в Росію і тим самим врятувати населення від голоду. Стратегічним завданням операції було підняти всенародне повстання і повалити більшовицький режим в Україні.

У працях дослідників багато уваги звернено на підготовку, перебіг та результат Другого Зимового походу частин Армії УНР. Історики одностайні у тому, що ця акція стала останньою спробою українських національно-державницьких сил збройним шляхом завоювати незалежність України в ході національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Немає розбіжностей у поглядах учених щодо причин невдачі рейду. В науковій літературі, насамперед, звернено увагу на брак сил в уряді УНР. Перебуваючи на чужій території, він змушений був орієнтуватися майже цілком на допомогу ззовні, у даному випадку – на польську. На території ж радянської України у 1921 р. повстанський рух був підірваний репресіями ДПУ та запровадженням нової економічної політики, яка до певної міри примирила українське село з більшовицьким режимом. Неабияке

значення мав той факт, що польська влада дуже стримано ставилася до організації походу українських військ. Офіційно Варшава заперечувала існування на своїй території військових відділів протибільшовицького спрямування через те, що статті Ризького договору з Москвою забороняли таку можливість. Тому, незважаючи на таємне узгодження Державним центром УНР з вищим урядовим і військовим керівництвом Польщі питання про проведення партизанського рейду, останнє робило вигляд про повну непоінформованість у цій справі. Оригінальною є думка В.Голубка на предмет мотивації непослідовної і неоднозначної політики Польщі щодо ідеї відновлення незалежності Української Народної Республіки. У частини польських політиків, стверджує він, існували небезпідставні підозри, що в разі утвердження УНР виникне питання про повернення їй західних етнічних українських земель [186, с. 168].

В.Сідаку належить пріоритет у вивченні діяльності спеціальних служб ДЦ УНР в екзилі. Завдяки доступу до матеріалів т. зв. спеціального зберігання колишніх державних архівів УРСР та СРСР, а також документів т. зв. “Празького архіву” вчений дослідив діяльність Департаменту політичної інформації Міністерства внутрішніх справ та спецслужб Військового міністерства. У монографії 1998 р. він аргументовано довів, що у складних умовах перебування ДЦ УНР в еміграції його спецслужби зайняли належне їм місце в структурі й діяльності Центру. Нестандартна обстановка змушувала розвідувальні і контррозвідувальні органи з урахуванням ситуації вдосконалювати форми і методи роботи. У багатьох інструктивних документах викладалися кваліфіковані для свого часу судження про завдання розвідки та контррозвідки, методи зв’язку і збору інформації, правила і принципи конспірації тощо. Названим відомствам все ж таки вдалося налагодити збір розвідувальної інформації в УСРР, особливо стосовно її військової сили, стану економіки і політичної ситуації. Для підготовки кадрів створювалися відповідні курси. Центральними підрозділами періодично надавалася допомога в організації роботи спецсекціям повстансько-підпільних угруповань. Однак

у двобої зі Всеукраїнською надзвичайною комісією спецслужби Центру, особливо Партизансько-повстанський штаб, здебільшого програвали на вирішальних напрямках боротьби [822, с. 209–261].

В.Сідак спільно з Т.Вронською написав і 2003 р. видав монографію, у якій глибоко досліджено діяльність розвідки та контррозвідки Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі у 1926–1936 рр. Зокрема, розглянуто історико-політичні передумови виникнення екзильної спецслужби, проаналізовано її структуру, основні напрями та методи роботи, умови співпраці з іноземними спецслужбами, створено збірні портрети окремих постатей, що склали кадрове ядро військової спецслужби, формували стратегію і тактику. Показано, що військова розвідка проводилася не лише з великим “географічним” розмахом, але й досить кваліфіковано, незважаючи на чималу кількість помилок та прорахунків. Особливо енергійною була пропагандистська, а головне підривна робота, яка серед опонентських угруповань української еміграції за своєю ефективністю часто переважала менш важливі ділянки [823, с. 110].

Констатуючи певні здобутки контррозвідки ДЦ, дослідники не оминули увагою і недоліки її діяльності. Зокрема, контррозвідка військової спецслужби залишила невиявленими факти перевербувань як уенерівських агентів, що направлялися на територію УСРР із розвідувальними завданнями, так і окремих діячів уенерівських громад, котрі вели агентурну роботу на користь радянських спецслужб. Не використовувалися належним чином можливості для підстав агентури противнику та проведення інших активних контррозвідувальних заходів. Мало місце слабке контррозвідувальне супроводження та вивчення емісарів, недостатня робота із запідозреними у співпраці з супротивником, брак справжніх фахівців, відсутність необхідних знань і досвіду у позаштатних працівників військової спецслужби. Автори не приховують своєї негативної оцінки тих виявів дій розвідувальних і контррозвідувальних апаратів Міністерства військових справ, які були спрямовані не так на боротьбу проти більшовиків, як проти політичних чи ідеологічних опонентів. Наприклад, з’ясовано, що уенерівські провідники мали інформацію про радянського агента

Полуведька, який увійшов у довір'я Є.Коновальця, але навіть не натякнули про це керівництву ОУН [823, с. 92]. У підсумку автори цілком справедливо стверджують, що двобій між добре налагодженими й фінансованими органами ДПУ-ОДПУ-НКВС та розвідкою і контррозвідкою ДЦ УНР був нерівним. Тим не менше, у багатьох випадках радянським спецслужбам все ж довелося зіткнутися з професійно грамотною роботою працівників уенерівських таємних військових органів.

У сфері дослідницького інтересу Н.Сидоренко перебувають періодичні видання, що з'явилися у середовищі інтернованих українців на чужині у перші повоєнні роки, а також національно-духовна і культурно-освітня діяльність еміграції. У праці “Задротяне життя” українських часописів на чужині (1919–1924)” авторка з'ясувала, що на території Польщі у 1920–1924 рр. вийшло понад 90 газет і журналів, вісників і бюлетенів, альманахів і збірників інформаційного, літературного, військового, релігійного, науково-популярного, фахового, сатирично-гумористичного спрямування, що ставили за мету національно-духовну організацію української суспільності. Н.Сидоренко слушно вважає, що інтернована Армія УНР за колючим дротом чужини “фактично утворила невелику українську державу”, а преса допомагала у “пізнанні самого себе”, “гармонізації думок і праці”, виробленні національно-політичних орієнтирів, знаходженні свого призначення серед інших народів [815, с. 6].

З найновіших досліджень політичних процесів серед української еміграції в Європі та на українських землях у складі міжвоєнної Польщі слід відзначити п'ятий том “Політичної історії України. ХХ століття”. Не можна не погодитися з думкою авторів, що спільною стратегічною метою діяльності всіх українських політичних середовищ як в еміграції, так і на етнічних українських землях поза межами УРСР було здобуття самостійної соборної України. Але проміжні цілі на шляху досягнення цієї стратегічної мети кожне з політичних середовищ уявляло по-своєму, відповідно до цього здійснювався й пошук внутрішніх та зовнішніх союзників, а також застосовувало різні методи реалізації як стратегічної мети, так і проміжних цілей [720, с. 8]. Нелегким для дослідників

виявилось питання міжнародно-правового статусу Державного центру УНР в еміграції після підписання Польщею Ризького мирного договору. Проаналізувавши дискусію з цього приводу між професорами В.Маркусем і Я.Рудницьким на сторінках журналу “Сучасність” у 1986–1987 рр., київські історики прийняли точку зору першого: з погляду міжнародного права уряд УНР можна вважати екзильним лише у період його короткого перебування в Тарнові; згодом він став політичним центром, що символізував ідеали незалежності тої держави, яка існувала у 1917–1921 рр. [720, с. 175].

Окремих аспектів проблеми торкнулися Ю.Крамар та В.Іващук. Перший автор висвітлив місце і роль наддніпрянської еміграції в реалізації “волинської програми” Г.Юзевського. Стверджено, що діячі групи “Української ниви” виступили ініціаторами і засновниками Волинського українського об’єднання, а П.Певний і С.Тимошенко стали довіреними особами воєводи з-посеред українських політиків Волині [445]. Другий автор порушив питання діяльності відділень Українського центрального комітету (УЦК) в Західній Україні [325]. Щоправда, він здебільшого зосередив свою увагу на матеріальному становищі колишніх вояків Армії УНР, поверхово висвітлив їхні культурно-освітні акції, не з’ясував чисельності наддніпрянських політемігрантів у Галичині і Волині. Тим не менше, публікації Ю.Крамара та В.Іващука засвідчують, що історія петлюрівської еміграції у міжвоєнний період, як наукова проблема, поступово перестає бути в Україні винятково “київською”.

Становище української еміграції у міжвоєнній Польщі певною мірою знайшло відображення у працях, присвячених життю та діяльності С.Петлюри. Новітнє українське відродження створило сприятливі умови для дослідження петлюріани. У травні 1996 р. відбулися конференції-меморіали “Політичні ідеї й дії Симона Петлюри” (Париж) та “Вшанування пам’яті Симона Петлюри” (Київ). Матеріали цих конференцій видані окремим збірником “У 70-річчя Паризької трагедії” [928]. У збірнику містяться цікаві розвідки В.Михальчука, В.Сергійчука, А.Жуковського, В.Косика, Я.Йосипишин та ін. До цієї ж дати вийшов збірник документів і матеріалів “Симон Петлюра та його родина”,

у якому до нововіднайдених архівних документів і матеріалів петлюріани долучені вступні статті В.Михальчука, В.Сергійчука, Д.Степовика [819]. Черговою віхою на шляху подолання стереотипів навколо імені Петлюри стало відзначення у 1999 р. 120-ї річниці від дня його народження. Було організовано наукові конференції у Києві, Кам'янці-Подільському, Кіровограді, Полтаві, за матеріалами яких видані збірники праць [727].

Історики поступово виходили на монографічний рівень дослідження проблеми. Змістовною є праця В.Сергійчука, у якій оприлюднені маловідомі факти з життя української еміграції. Зокрема, автор з'ясував, що через зраду окремих українських емігрантів у Празі Москва навесні 1921 р. уже знала про існування розгалуженої повстанської мережі в Україні. У результаті вжитих більшовицьким урядом низки заходів щодо розколу еміграції вже до кінця 1922 р. майже половина інтернованих у польських таборах українських вояків повернулася на батьківщину [808, с. 363–394; 809, с. 449–497]. Певний приріст історичних знань про С.Петлюру як лідера наддніпрянської еміграції містять науково-популярні книги, авторами яких є Б.Козленко (літературний псевдонім – Б.Дорошенко-Товмацький) [237] та В.Савченко [785].

Та найпомітнішим явищем у сучасній петлюріані став захист докторської дисертації С.Литвином [522] і вихід у світ його численних статей [515; 516; 518; 520;] та ґрунтовної монографії [521]. В одному з розділів книги аналізується т. зв. “польський період” діяльності голови Директорії, акцентується увага на його зусиллях сконсолідувати державницькі сили української еміграції в Європі, подолати розкол в уряді УНР. Висвітлюючи заходи щодо активізації української зовнішньої політики, автор дійшов важливого висновку: Петлюру слід розглядати як першого українського політика, який найпоспідовніше відстоював західний вектор розвитку України, і у цьому сенсі “можна вести мову про Петлюру-першопрохідця в цивілізовану Європу” [521, с. 459].

Варто також зазначити, що геополітичні аспекти інтернування Армії УНР цікавили київських істориків О.Рєнта, О.Рубльова, Ю.Терещенка, В.Верстюка, О.Павлюка, львів'ян М.Литвина, К.Науменка і Б.Якимовича.

Від кінця 1980-х – початку 1990-х рр. активізувався інтерес польських дослідників до петлюрівської теми, особливо у контексті Петлюра – Пілсудський. У Польщі проведено низку наукових конференцій, видано збірники наукових праць. Відрадно, що історія наддніпрянської еміграції досліджується у декількох наукових центрах. Можна ствердити, що її вивчення започаткував З.Карпус (університет Миколая Коперніка в Торуні). 1997 р. побачила світ його монографія [1121], яка є виправленою і доповненою версією докторської дисертації, захищеної ще 1987 р. (перше, скорочене видання цієї праці невеликим накладом вийшло друком у 1991 р.). У п'ятому розділі книги автор показав табірне життя інтернованих українців, подальшу їх долю аж до остаточної ліквідації проблеми інтернованих у Польщі, що наступило у 1924 р. Окремі аспекти цієї теми детальніше висвітлені у численних статтях З.Карпуса, опублікованих у краєзнавчих і наукових збірниках [1122; 1123; 1124; 1125].

Представником торунської школи істориків є О.Вішка – автор багатьох праць, присвячених переважно українській еміграційній пресі [131; 1241; 1242; 1244; 1245]. 2001 р. вийшла його монографія на цю тему, яка через рік була перевидана у Львові українською мовою [129]. Учений проаналізував умови розвитку періодики, її характер – ідеологічне обличчя, ставлення до Польської держави і радянської України, завдання, які ставили перед собою видавці й редактори, – охарактеризував окремі видавничі осередки й діяльність найважливіших видавництв. З'ясовано, що видавничого апогею еміграція сягнула 1921 р., коли із 66 українських видань 43 виходили в таборах. У наступні роки кількість видань різко зменшилася. Різним був період існування газет та журналів. Понад половину з них (60 %) виходила тільки рік. Рекордсменами щодо часової присутності на читацькому ринку були літературно-політичний альманах “Дніпро” (17 років) та військово-літературний часопис “Табір” (15 років) [129, с. 89–92].

На думку О.Вішки, повернення Ю.Пілсудського на політичну сцену 1926 р. справило позитивний вплив на перебування української еміграції в Польщі. Враховуючи цей та інші політичні чинники, автор виділив три

періоди у розвитку української еміграційної преси у Польщі: 1920–1923, 1924–1925 і 1926–1939 рр. Підсумовуючи дослідження, О.Вішка наголосив, що українська військово-політична еміграція становила незначну частку українців у Польщі, проте видавала майже 15 % усієї української преси, що виходила тут у міжвоєнний період [129, с. 120].

Пресова тематика стала прелюдією до масштабного досягнення О.Вішкою історії петлюрівської політичної еміграції. У ґрунтовній монографії 2004 р. автор розкрив процес її формування та правове становище емігрантів, виникнення Українського центрального комітету та його структур, діяльність українських громад, культурно-освітніх і наукових установ. За підрахунками історика, на території Польщі було засновано й діяло у різний час близько ста клітин УЦК різного організаційного рівня. У 1933 р. він нараховував близько 3 тис. дійсних членів. Разом із дітьми, які були під опікою Комітету, і членами-співпрацівниками було близько 11 тис. осіб [1239, с. 110–121]. О.Вішка проаналізував діяльність близько 70 відділень цієї громадської організації, причому більшою мірою тих, що існували на етнічних польських землях та на Волині, і меншою – у Галичині. До позитиву слід віднести й запропоновану ним періодизацію діяльності УЦК і назагал життя української еміграції в Польщі: 1921–1923, 1923–1928, 1929–1936, 1936–1939 рр. [1239, с. 623–626].

У дослідженні показано, що, крім заходів, спрямованих на унормування правового статусу емігрантів у Польщі, поліпшення їх матеріального становища та умов культурного розвитку, завданням УЦК була боротьба за державну незалежність України, репрезентація інтересів поневоленого українського народу перед світовою спільнотою. Разом із тим, Комітет намагався запобігти підривній діяльності радянської агентури у середовищі емігрантів, одним із основних завдань якої була дезорганізація українського суспільного життя. Важливим напрямом діяльності УЦК була і протидія пропаганді іншого політичного противника українства – російської еміграції. Для координування заходів такого роду наприкінці 1920-х рр. створено Головну еміграційну раду. У підсумку О.Вішка підкреслив роль петлюрівської еміграції не тільки для

українського визвольного руху, а й для розвитку господарства, науки і культури країни, яка дала їй притулок [1239, с. 628].

В окремих публікаціях О.Вішка детальніше висвітлив життя колоній наддніпрянської еміграції на Підляшші і Холмщині. У 1924 р. на місце керівників організованих груп емігрантів УЦК призначив своїх уповноважених, здебільшого цих же керівників. Згодом у місцях розташування діаспори створено його відділи – у Гайнівці, Біловежі, Тересполі, Межиріччі, Рейовці, Холмі [130; 1243].

До когорти фахівців проблеми належить співробітник Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі О.Колянчук, який зробив великий внесок у вивчення історії українських військових поховань та увічнення пам'яті загиблих за волю України [419; 420; 422; 1137; 1138]. Одна з його книг написана спільно із львівськими істориками М.Литвином і К.Науменком [418]. Дослідник зібрав біографічні відомості про більш як 250 померлих, чії могили знаходяться у понад 60-ти місцевостях Польщі в її кордонах до 1939 р., а також на території повоєнної Польщі. Серед них є представники різних професій, військових звань, які виконували державні і громадські функції як у структурах УНР, ЗУНР, так і Другої Речі Посполитої. Слід зазначити, що мартиролог містить інформацію про 58 генералів Армії УНР.

Значний науковий інтерес становить монографія О.Колянчука, за яку він отримав науковий ступінь кандидата історичних наук (спеціальність – “військова історія”) у спеціалізованій вченій раді Національного університету “Львівська політехніка” [421]. У книзі досліджується роль української військової еміграції у збереженні державно-соборницьких традицій народу після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Ці процеси з'ясовуються на підставі аналізу політики Державного центру УНР в екзилі, діяльності Військового міністерства та командування інтернованої армії. О.Колянчук добре висвітлив табірні побутові умови, однак йому не завжди вдалося з'ясувати чисельність інтернованих українців у кожному окремому таборі. Відзначене стосується й кількості загиблих там колишніх вояків Армії

УНР. Крім того, дещо схематично показано діяльність комбатантських громадських організацій та освітніх установ.

Проблемою української еміграції в Польщі займається також Р.Потоцький (Інститут Центрально-Східної Європи в Любліні). У монографії “Ідея реституції Української Народної Республіки” [1178] дослідник проаналізував мотиви, генезу і наслідки польсько-українського союзу 1920 р., звернув увагу на політичну діяльність ДЦ УНР. Особливо цінною є остання частина книги, в якій представлено майже невідому до цього часу сторінку петлюрівської еміграції – функціонування її військових структур. Р.Потоцький показав, що українській еміграції вдалося зберегти не тільки значний суспільний, науковий та культурний потенціал, але й, спираючись на “ідеологію 1920 року”, створити організовану, продержавну і незалежницьку політико-військову конспірацію під протекторатом Польської держави. За допомогою Другої Речі Посполитої діаспора збудувала надзвичайно розгалужені структури, які автор назвав “українською підпільною державою на еміграції”. Їх основна мета полягала в реституції Української Народної Республіки [1178, с. 377]. Слушною є думка дослідника, що остаточну оцінку значення уенерівської еміграції не можна давати лише за кількісними показниками, а слід урахувувати, насамперед, якісні параметри, тобто її організаційний, політичний та ідеологічний потенціал. Наддніпрянці не мали достатніх сил для самостійної боротьби за державну незалежність України, але володіли іншими важливими перевагами, а саме: виробленою концепцією відновлення держави; планами повстань на випадок війни на Сході; вишколеними політичними, військовими та державними кадрами. За межами Польщі існувало кілька активних петлюрівських осередків, зокрема в Парижі, Празі, Бухаресті. Париж відіграв роль офіційного осередка, що координував дипломатичну діяльність, але у Варшаві приймалися найважливіші політичні рішення і опрацьовувалися плани повстання. Як правильно зауважив Р.Потоцький, виникла подвійна еміграційна організація: цивільна і військова. Ці два зрізи української еміграції мали чітку структуру і систему підпорядкування, а всі її механізми контролювалися Президентом

України [1178, с. 317–330]. Разом із тим, викликає сумнів безапеляційне твердження автора, що Польща “досить послідовно.., особливо після 1926 р., всіляко підтримувала сепаратистські настрої Києва” [1178, с. 379]. На нашу думку, ця підтримка була назагал дуже прагматичною і дозованою. До цього зауваження додамо й таке: праця Р.Потоцького грішить фактологічними помилками, за що зазнала справедливої критики [1239].

Ще одним осередком вивчення проблеми є Ягеллонський університет (Краків), де у 1999 р. Я.Бруський захистив докторську дисертацію, присвячену політичній діяльності Державного центру УНР у 1919–1924 рр. Наступного року опублікував монографію, в якій знайшли відображення результати його наукового пошуку, а через чотири роки – модифіковану версію цієї праці [1073]. У дослідженні автор висвітлив низку питань, пов’язаних із формуванням статусу політичної і військової еміграції, побутовими умовами біженців, політичною боротьбою в унерівському середовищі, суперництвом між різними центрами української еміграції тощо. Торкнувшись питання Другого зимового походу Армії УНР, історик слушно зауважив, що трагедія цієї воєнної акції “перетворилася в народний міф, консолідуючи еміграцію у боротьбі проти радянського режиму на Україні” [1073, с. 318]. Найбільшу увагу вчений звернув на концепцію української зовнішньої політики, функціонування еміграційної дипломатії, зокрема діяльності ДЦ УНР на міжнародному форумі, його заходи щодо підтримки українського національно-визвольного руху країнами Антанти. Автор об’єктивно назвав чинники, які негативно позначилися на ефективності дипломатичних зусиль екзильного уряду УНР. Головний із них – це “гіпноз самого імені Росія”, який спонукав західних політиків трактувати українські державницькі прагнення як вплив сепаратизму [1073, с. 527].

Окремих аспектів діяльності еміграції УНР торкнулися В.Бонусяк [1071], Р.Жерелік [1261], С.Стемпень [1201], Р.Висоцький [1247], М.Шумило [1216], А.Середницький [1195] та ін, що зайвий раз засвідчує популярність петлюрівської тематики в демократичній Польщі.

Отже, діяльність української державно-політичної еміграції в Польщі 1920–1930-х рр. стала предметом підвищеної уваги українських і польських істориків від початку 90-х рр. ХХ ст. Причому ця тема в Україні і до нині залишається переважно регіональною, тобто є монополією київських дослідників. У Польщі вона переросла регіональні межі: першими її почали розробляти науковці Торуня, згодом – Перемишля, Кракова, Жешува і Любліна. Ще одна характерна риса розвитку теми – кооперація зусиль учених двох країн шляхом організації спільних наукових конференцій, публікації праць істориків Польщі в Україні, а українських у Польщі, узгодження наукових позицій тощо.

Стосовно ступеня вивчення проблеми, то слід зазначити, що історики назагал добре розкрили становище української політичної еміграції в Польщі, діяльність УЦК та його відділів на етнічних польських землях, міжнародно-правовий статус уряду УНР в екзилі, діяльність українських громадських організацій на чужині. Однак низка питань залишається малодослідженою або й зовсім не вивченою, а саме: функціонування уряду, діяльність відділів УЦК у Галичині, взаємини наддніпрянців з місцевим населенням. Майже не висвітлена робота національних спецслужб у радянських та компартійних установах, а також агентурне проникнення у військові формування більшовиків. Лише фрагментарно показано взаємини між Партизансько-повстанським штабом та російськими антирадянськими організаціями. Не вичерпана тема розвитку української еміграційної преси в Польщі. Розділ спеціальної монографії О.Вішки разом з алфавітним покажчиком, розміщеним у кінці роботи, може бути вихідною базою для окремого детального дослідження. Сучасному читачу майже нічого не відомо про Братство української державності. На порядку денному написання більшої кількості біографічних нарисів про діячів петлюрівської еміграції, а також створення мартирологу вояків Армії УНР, які померли на території Другої Речі Посполитої.

РОЗДІЛ III

РАДИКАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ СЕРЕДОВИЩА: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

1. Праворадикальний рух

На правому фланзі західноукраїнського політикуму перебували Українська військова організація, Організація українських націоналістів і Фронт національної єдності. Якщо перші дві організації були найбільш динамічними політичними силами в позарадянському українському просторі, то роль останньої була значно скромнішою. Займаючи місце між крайнім націоналізмом і консервативними угрупованнями, ФНС діяв легально і виступав проти політики “нормалізації”, яку проводила УНДО, та проти тактики політичного терору, яку сповідувала ОУН. Організація виразників ідеї “творчого націоналізму” припинила свою діяльність із встановленням радянської влади в Західній Україні, натомість ОУН успішно функціонувала в нових політичних умовах.

У міжвоєнний період не було написано спеціальних праць з історії праворадикальних організацій. Проте уваги заслуговують писання їхніх ідеологів Д.Андрієвського, М.Сціборського, Ю.Вассіяна, Є.Онацького, В.Мартинця та ін., у яких міститься самооцінка українського націоналістичного руху. Так, на сторінках друкованого органу ОУН “Розбудова нації” були вперше опубліковані політико-філософські праці колишнього секретаря Дипмісії УНР у Швейцарії, з 1927 р. – ідеологічного референта Проводу українських націоналістів Д.Андрієвського, які лягли в основу програми і статуту ОУН [2; 6; 9; 7]. У них автор розвинув власне бачення ідеології націоналізму, яке він оприлюднював окремими тезами у “Національній думці” [3; 8].

Жваву дискусію серед української громадськості викликала стаття Д.Андрієвського “Розбудова нації”. Деякі українські часописи, як наприклад львівське “Діло”, передрукували її повністю, інші – широкими уривками. Основний хід думок автора такий: за десять років українська нація пройшла

велику еволюцію, на що інші народи витратили цілі століття. Українська національна свідомість і спільність почуття об'єднали всі гілки нашого народу, розкидані по різних материках. Дотепер українці були аморфною етнічною масою, тобто не нацією – тією живою організованою клітиною суспільності, що є творчою, активною. Тепер українська нація існує психологічно, в душах та ідеях чутливіших її елементів, однак ще не реалізувалася як геополітичний факт. У цій масі домінує національний дух, але їй бракує реальної національної організації – розбудови первісних форм нації, орієнтованої на державність і самостійність як кінцеву мету. При цьому мусить бути встановлена ієрархія національних вартостей, і на її чільному місці стоятиме вільний розвиток, зріст нації, плекання її фізичних і духовних сил, політична потужність, належна роль у міжнародному житті. Розбудова нації в сучасній її стадії зумовлює цілісність, монолітність національного організму. Шлях до неї і програми, якими вона буде здійснюватися, нічого не можуть змінити в основній постанові, бо життя твориться не програмами і не згідно з догмами, а тільки життєвим інстинктом і органічним хотінням народу. Відтепер на цій меті мають бути зосереджені всі сили провідників нації. Залізна дисципліна, карність, підпорядкування другорядного основному, особистого громадському, партикулярного загальному мусить стати законом.

У своїй ідеологічній роботі перші творці організованого націоналізму виходили з поняття нації як цілісності, що стоїть вище від її окремих частин. Нація ж мусить бути кінцевою метою суспільно-політичної діяльності. Саме ця ідея пронизує публікації ще одного відомого організатора націоналістичного руху М.Сціборського [891; 892; 903]. Підсумком його багатолітньої праці стала книга “Націократія” [890]. Основна її тема – концепція держано-політичного та соціально-економічного устрою, що її відстоювали представники українського організованого націоналізму. Для кращого з'ясування ідеологічно-програмних засад “націократії” та її відмінностей від інших політичних конструкцій політик також зупинився на вузлових питаннях демократії, соціалізму, комунізму, фашизму й диктатури.

Історіософськими поглядами позначені праці члена закордонного Проводу ОУН Ю.Вассіяна [98; 99; 100; 101], який підкреслив позитивний характер і природу українського націоналістичного руху. Пошуки національного ідеалу чи, точніше, пізнання його як незмінно існуючого в природі української нації упродовж тисячолітньої її історії, визначення його прикмет і сформулювання в систематичній сукупності тривало майже десять років. Воно було наслідком ідейного мислення і публіцистично-політичної діяльності цілого гурту людей, не раз віддалених від себе широким простором, без можливості швидкого обміну думками і конфронтації поглядів. Новий світогляд кристалізувався, вбирав у себе виношені в окремих осіб думки, погляди й переконання та укладався в упорядковану й закінчену цілісність. А йшла вона у напрямі тісного зв'язку з життям, проти закостенілості в абстрактних догмах. “Націоналізм, – констатував Ю.Вассіян, – розбудовує свою програму методично, т[о] з[начить] не за абстрактними засадами філософії, моралі, соціології, уложеними в схеми, але відчитанням потреб нації з безпосереднього наглядання її життя та визволенням засобів енергії, необхідних для її здійснення” [98, с. 33]. Прикметно, що праці Ю.Вассіяна лягли в основу ідеологічних резолюцій – “Загальних означень” постанов Установчого конгресу ОУН.

Важливу роль у розвитку української політичної думки 1920–1930-х рр. відіграв Д.Донцов, який зумів опанувати своїми ідейними впливами широкі кола українського суспільства, поширити серед нього ідеологію “чинного націоналізму”. Політико-філософський твір “Націоналізм”, що з'явився 1926 р. і став етапним у його творчості, спричинив гостру полеміку в українській публіцистиці. Ідеологія “чинного націоналізму” постала як результат специфічної оцінки Донцовим українського минулого та актуальної в той час (початок 1920-х рр.) української дійсності, а також психології української людини, адаптувавши відповідний до поставленого завдання філософський напрямок і теорію та практику модних уже в той час авторитарних рухів. Донцов ніколи не ставив перед собою мету створити чітку ідеологічну систему

чи дати своєрідний “рецепт” визволення України, його звернення до західноєвропейських зразків мало стати поштовхом до переосмислення основних засад та завдань націоналізму. Він не претендував на ідеолога руху, проте багато хто його таким вважав. Зокрема, Д. Андрієвський у полеміці з приводу низки літературно-політичних відгуків на свою статтю “Розбудова нації” назвав Донцова одним із дороговказів, що “викрив у наших душах джерело національної сили й збудив волю до чину” [5, с. 310].

Окремі політичні діячі намагалися применшити вплив на формування ідеології націоналізму т. зв. “донцовства” або “чинного націоналізму”. Тим не менше, погляди, радше емоційність, воля до життя Донцова, прагнення творчої перебудови внутрішнього світу людини, активізація ролі мас у національному русі, знайшли сприятливий ґрунт в українському націоналізмі. “Донцовський” світогляд став своєрідною відправною точкою, від якої відштовхувалися згодом ідеологи ОУН, хоч останні це заперечували. Не можна не погодитися із С. Ленкавським, який вважав, що Д. Донцов виробив нову психологічну систему з філософським та релігійним забарвленням [497, с. 273]. Окремі положення “Націоналізму” взято за основу при формуванні ключових засад українського націоналізму. Зокрема, це стосується сформульованих Донцовим головних підстав національної ідеї – волюнтаризм (антиінтелектуалізм) в розумінні волі нації до життя, до влади, войовничість (антипацифізм), романтика, що в себе включає ілюзіонізм та релігійність, фанатизм як захоплення абстрактним, як заперечення існуючого порядку речей, “аморальність” – не в розумінні відкидання моралі взагалі як такої, швидше макіавеллівське тлумачення: етичним є все те, що приносить користь нації [235, с. 364, 371, 378].

Незаперечним є той факт, що для міжвоєнного покоління публіцист Д. Донцов відіграв значною мірою роль популяризатора західноєвропейської соціології, політико-філософської спадщини, що не могло не відобразитися на світосприйнятті ідеологів українського націоналізму. Зокрема, у працях Ю. Вассіяна відчувається не лише донцовський дух, емоційне напруження, але і переосмислення та поглиблення окремих положень “Націоналізму”.

Ю.Вассиян акцентував на основних засадах націоналізму: чинній волі – як факторі, що спонукає націю до руху шляхом поступу; чинному ідеалізмі – “організуванні людських індивідуальностей, але не колективу однородців” [99, с. 66–67]. Однією з важливих рис націоналізму, яку вводить Ю.Вассиян, стає інтегралізм – інтегрована діяльність одиниць (тобто особистостей) задля досягнення поставленої мети та вироблення системи цінностей. Варто зазначити, що термін “інтегральний” тоді ж використовував Д.Донцов, називаючи націоналізм інтегральною ідеєю [236, с. 321].

На появу радикального націоналізму та вихід його на політичну сцену швидко відреагували представники різних суспільно-політичних сил. Ідеологію “чинного націоналізму” у різкій формі розкритикував В.Липинський, який присвятив Донцову багато уваги у передмові до своїх “Листів до братів-хліборобів”. Головний закид Липинського – це те, що Донцов, мовляв, присвоїв і видає за свої його (Липинського) думки у своїй публіцистиці. “Писання його так протирічні, що він давно б збожеволів, коли б ставився до них хоч трошечки поважно, – читаємо в Липинського. – На своє щастя він їх тільки “пише”... При цьому маса цитат з “західноєвропейських творів”, яких він ніколи не читав. “Дурні провансальці” і так все приймуть за геніальність... І це вони, нинішні Мітьки Щелкопйорови (так називав Липинський Донцова, який своєю чергою віддячував йому “паном Вацлавом Ліпінським” – *В.Ф.*) єть первопричиною і найбільше яскравим виявом провансальства України: єть тим революційним сміттям московським, яке українську колонію заливає і яке своїм нищенням всіх творчих українських сил незалежне державне життя унеможлиблює” [499, с. XXI–XXII].

О.Назарук із позицій модерного українського консерватизму поставив питання про міру небезпеки для суспільства ідей Д.Донцова і дав на нього відповідь: “Його писання дійсно небезпечні... З двох причин: 1) Бо в писаннях д-ра Донцова є поруч найтемнішої демагогії також правда. 2) Бо д-р Донцов накопичує в своїх писаннях таку масу виписків із чужих праць, що недосвідчений читач, особливо ж молодь, готова тим захопитися як блискучим

“богацтвом” – і разом з тим проковтнути гачок Донцовського націоналізму” [629, с. 8]. Для Назарука ідеологічним орієнтиром слугували концепти В.Липинського. Зіставивши творчість останнього з публіцистикою Донцова, автор не без емоцій констатував: “Перед появою творів Вячеслава Липинського нема у Донцова ні сліду його власного світогляду” [629, с. 8]. Донцовський націоналізм Назарук характеризував як “український демагогічний націоналізм”, “рух без ніяких основ, крім власне демагогії й мимовільного гумору” [629, с. 43]. В іншій праці автор поставив йому тавро “поганського націоналізму” [624, с. 57].

О.Назарук торкнувся питання еволюції ФНС – партії, що шукала синтези націоналізму й монархізму. Автор писав, що у Фронті пропагувалися, з одного боку, позитивні ідеї Липинського “з часів його повного здоров'я”, а з другого – “шкідливе для нації “гасло” Україна понад усе”. “Так само, – продовжував публіцист, – боряться в нім і під оглядом організаційним дві противні собі засади: фашистівська і демократична” [624, с. 66–75]. Подібна тональність характерна для публікацій діячів західноукраїнських радикальних соціалістів. К.Коберський (К.Пушкар) у праці “Націоналізм: критика фраз”, проаналізувавши основні постулати націоналізму, дійшов такого висновку: “Майже всі кличі, кольпортовані нашим “націоналізмом”... неясні, необов'язуючі, тасмничо-туманні. Це не тези, а фрази у лихому значінні цього слова” [755, с. 133]. Автор також зауважив, що у змісті українського націоналізму були і позитивні елементи, як, наприклад, “стремління до соборности та протиугодовське наставлення”, які, однак, “губляться в морі розкладових ідей” [755, с. 139]. К.Коберський дав упереджені оцінки українському праворадикальному рухові не тільки через свої ліві погляди, а й тому, що ототожнював його з донцовським націоналізмом. Д.Донцова він назвав “типовим представником російського нігілізму”, ставив йому у вину непослідовність у думках, “літературний аморалізм”, повну відсутність “об'єктивного і справедливого підходу до справ, і осіб, які він зачіпає” [755, с. 140]. До подібних висновків дійшов і М.Стахів, в уявленні якого Донцов був

“ідеологом фальшнаціоналістів”. Стахів нагадував читачам: “...ще в 1910 р. [Донцов] писав у газеті “Праця”, що головним його завданням є боротьба з всеукраїнством” та що його “ціллю є внести роздор у рідну хату” [866, с. 68–69].

З критикою донцовського націоналізму виступив ідеолог ФНС М.Шлемкевич (М.Іванейко). Автор протиставив “творчий націоналізм”, як світогляд і політичний рух, ідеології і практиці ОУН та УНДО. Перша організація, на його думку, уособлювала т. зв. “дон-кіхотський” націоналізм, а друга – “санчо-пансівський” демократичний лібералізм [316, с. 4]. “Ундівшина”, – писав Шлемкевич, – “це в’язка тих душевних сил, що шукають примирення з “нині” недержавної нації при одночаснім збереженні мислі про її “завтра”... ФНС як вияв українського творчого націоналізму, це організація тих душевних сил, що закорені в “завтра” нації, живуть у його підсонні й усе “нині” вважають тільки мостом до тієї будуччини” [317, с. 14]. На його думку, розпорошеність західноукраїнського політикуму можна було подолати “тільки боротьбою й організаційним зусиллям”. Власне ФНС і намагався вийти з партійного хаосу “безпосередньою боротьбою за душу народу, за оформлення його в одній політичній організації” [317, с. 18].

Один із чільних діячів УНДО В.Целевич розглянув не тільки ідейні засади, а й політичну практику ОУН. Автор найбільше дорікав націоналістам за використання ними насильницьких методів боротьби. “Для недержавних націй, – писав він, – індивідуальний терор є ще шкідливішим засобом як для організацій, яких метою є революція в існуючій вже державі. Індивідуальний терор недержавної нації викликає репресії й нагінку пануючої нації не лише проти організації, що його уживає. Він дає змогу владі вжити надзвичайних засобів, до збірної відповідальності включно, яким винищуються культурні й матеріальні цінності недержавної нації” [960, с. 69]. Не схвалював Целевич саботажні та експропріаційні акції, які, на його думку, “деморалізують членів підпілля і викликають серед них поширення звичайного бандитизму” [960, с. 71]. Центральна ланка тактики ОУН – “перманентна революція” – в авторському тлумаченні – це абсурд, бо перманентність, а отже,

довготривалість революції змінювала би її в еволюцію, тобто в поступове, повільне реформування державного і суспільного ладу [960, с. 72]. Найбільш випукло центристські погляди Целевича простежуються у заключній частині праці. Маючи на увазі історичну перспективу українців, автор стверджував, що “метода державного будівництва з перманентною національною революцією, з опертям на нелітній молоді, з насильними засобами боротьби, з нехтуванням органічної праці... не веде до державності, а радше від неї віддаляє” [960, с. 107].

Оформлення українського правого радикалізму перебувало в полі зору adeptів комуністичної ідеї. У 1926 р. з рецензії на працю Д.Донцова “Націоналізм”, уміщеній в органі ЦК КП(б)У “Більшовик України”, радянська історіографія започаткувала нищівну критику ідеологічних засад націоналізму, який визнала “українським фашизмом”. На думку автора рецензії В.Юринця, націоналізм був досі скоріше сумою неясних настроїв, ніж продуманою, логічно побудованою доктриною, а тепер найшов викристалізовану, хоч би на перший погляд, ідеологічну форму [1035, с. 81]. Однозначно негативну оцінку концепції “чинного націоналізму” містила публікація М.Мотузки [614]. Уже в 1930-х рр. з’явилися перші дослідження з претензіями на об’єктивне висвітлення суті українського націоналізму. Так, праця члена Спілки революційних письменників “Західна Україна” М.Козоріса була написана на основі статистичних даних про “пацифікацію” в південно-східних воєводствах Польщі, підготовлених двома іноземками, що побували там у 1930 р. [412]. Автор розглядав саботажну акцію українців, що передувала “пацифікації”, як стихійний масовий селянський рух. Тим самим применшувалася роль ОУН, яка намагалася очолити соціальний вибух, спрямувавши його у річище антиокупаційної, визвольної боротьби. У дусі радянської термінології націоналістичну організацію тавровано “українським фашистівським багном”. Заступник Наркома освіти УСРР Є.Гірчак опублікував у журналі “Західна Україна” статтю, у якій ставив на одну площину так звані “хвильовизм” і “донцовщину” [173]. Особливо перепало М.Хвильовому за його гасло

орієнтації “на психологічну Європу”. Автор намагався довести шкідливість впливу Донцова на дальший розвиток української радянської літератури. 1932 р. вийшла друком збірка статей Є.Гірчака, які раніше були опубліковані на сторінках “Більшовика України” і охоплювали основні проблеми внутріпартійної боротьби в КП(б)У в другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. з національного питання [172]. Ці матеріали відображали реалії здійснення національної політики в УСРР, що значною мірою ізолювало наддніпрянців від націоналістичних ідей та впливу організацій, що діяли на західноукраїнських землях та в еміграції. Праця А.Сенченка, опублікована в ідеологічно орієнтованому збірнику [806], також була перейнята духом конфліктності і далекою від об’єктивності. Наприклад, головну причину зародження націоналізму автор убачав у фашизації українського суспільства. Він не поскупився на ярлики, не бачив особливостей у завданнях і діяльності УВО та ОУН, украї негативно оцінював постать Є.Коновальця. Збірка містить поверхові оцінки місця і ролі Д.Донцова в емігрантсько-західноукраїнському соціумі. В авторському баченні Донцов – це “ідейний натхненник фашизму”.

Першу спробу написати фахове дослідження з історії УВО та ОУН зробив М.Дрохобицький. У колективній праці “Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине” він подав деякі достовірні відомості, почерпнуті з “Розбудови нації” (зокрема, про кінцеву мету ОУН, її програмні засади, організаційну структуру, соціальну базу тощо), але історичні факти інтерпретував надто упереджено та вдався до відвертих фальсифікацій. Не інакше як політичним замовленням можна назвати твердження, що члени ЦК КПЗУ О.Крілик (Васильків) і С.Волинець співпрацювали з крайовим керівництвом УВО. Крім того, Васильків зображений ще й агентом польських спецслужб [719, с. 308–311]. Автор не навів жодних аргументів, описуючи співробітництво УВО та ОУН з Німеччиною чи “класовий союз” націоналістів з “польським імперіалізмом”. Безпідставним є й твердження про “фашистську” за змістом ідеологію ОУН. Разом із тим, партійний функціонер змушений був визнати, що ОУН, поряд з УНДО, була “найсильнішою партією української

буржуазії”, яка діяла у всіх масових організаціях. Більшим впливом вона користувалася в “Соколі”, “Лузі”, “Просвіті”, “Рідній школі”, студентських організаціях і меншим – у кооперативах та “Сільському господарі”. Можна погодитися й з іншою тезою: у боротьбі за маси ОУН усе більше “виштовхувала” УНДО [719, с. 306, 318].

Перші сегменти польського бачення українського праворадикального руху появилися на початку 1930-х рр. Працівники Відділу національностей Міністерства внутрішніх справ Польщі у своїх аналітичних розвідках не помилилися в оцінці завдань і кінцевої мети УВО, слушно акцентували на відсутності у неї чітко сформульованої політичної програми та дотриманні принципу незалежності від будь-яких партійних впливів. Не викликає заперечення трактування ОУН як політичного відповідника й надбудови УВО. Автори звернули увагу й на зовнішньополітичні орієнтири останньої. Військова організація, на їхню думку, тісно співпрацювала з німецьким розвідувальним відомством і за його підтримки проводила у Польщі шпигунську діяльність [1099, с. 129–131; 1236, с. 66–73].

У цей час була сформульована офіційна версія саботажницького руху західних українців. Так, у колективній праці згаданого вже польського відомства зазначалося, що антидержавну акцію 1930 р. розв’язала УВО. Її метою було загальмувати реальне позитивне ставлення української суспільності до Польської держави, піднести в очах українських мас авторитет УВО та інших націоналістичних організацій, що перебували за кордоном [1192, с. 7]. Звісно, таке твердження не відповідає дійсності, бо УВО-ОУН розгорнула антиурядовий виступ на знак протесту проти політики колонізації українських земель. Примітно, що карально-репресивні дії польської влади щодо українців автори назвали “пацифікацією”.

Як бачимо, у міжвоєнний період ХХ ст. український праворадикальний рух ще не став предметом спеціального дослідження. У той час означена проблема перебувала на первинному етапі нагромадження історичних фактів. У працях Д.Андрієвського, М.Сціборського, Ю.Вассіяна та ін. започатковано процес

ідентифікації українського націоналізму як ідеології і політичного руху. У публікаціях представників інших політичних полюсів містяться одіозні оцінки ідейних основ і практики УВО та ОУН, творчості Д.Донцова. Дискусія, що розгорнулася з появою “Націоналізму” і критикою “чинного націоналізму”, виразно свідчить, наскільки Донцов зумів зрушити українську суспільну думку, висунути на порядок дня найважливіші проблеми українського національного життя та охопити своїм ідейним впливом покоління 1920–1930-х рр.

Після Другої світової війни радикально-націоналістичний рух почав активно вивчатися в українських емігрантських центрах. Саме там створено основний масив історіографічних джерел, які розкривали широке коло питань – становлення й діяльність УВО, ідейні та організаційні засади націоналізму, політична практика ОУН, біографії видатних діячів націоналістичного руху тощо.

Із історії УВО найбільш вивченими можна вважати питання про передумови створення Організації та її революційну діяльність. Серед великого розмаїття літератури, що вийшла друком за кордоном, переважають праці мемуарного і напівмемуарного характеру [602, с. 15–42; 577, с. 19–81; 621; 622; 103; 390; 25]. Лише З.Книш написав щонайменше двадцять книг [380; 383; 384; 386; 388; 389; 391; 392]. Їх автори, які були безпосередніми учасниками підпільно-революційної боротьби, відтворили реальну картину українсько-польського протистояння у міжвоєнний час, описали численні факти силових форм боротьби військовиків з польською владою, показали успіхи і втрати Військової організації у цьому протиборстві. Особливістю історичної літератури є те, що в ній значне місце відведено питанням персоніфікації.

Окремі дослідники зробили спробу показати роботу УВО в українських культурно-освітніх і господарських установах. Цей напрям діяльності Військової організації розглядався не як самоціль, а як перший ступінь підготовки українського народу до вищих політичних завдань [61, с. 367]. Немало уваги присвячено з'ясуванню суті стратегії і тактики УВО. Так, на думку В.Мартинця, Організація повинна була продовжувати до слушного часу

боротьбу збройними методами, підтримуючи на українських землях революційний стан, інше важливе завдання – відплата і самооборона. Тактику і методи боротьби УВО автор порівнював з революційною діяльністю ірландських сінфайєрів і Польської соціалістичної партії під проводом Ю.Пілсудського [577, с. 25, 168]. О.Бойдуник наголосив: саботажі й терор були не основними, а похідними завданнями УВО [61, с. 359]. Деякі автори акцентували на гнучкості її тактики: якщо, наприклад, у Галичині 1922 р. Організація бойкотувала вибори до сейму і сенату, то на північно-західноукраїнських землях вона надавала українським кандидатам активну допомогу, забезпечивши їм охорону [694, с. 505].

Дещо іншими є погляди дослідників на проблему взаємовідносин УВО з легальним політичним табором. Зокрема, П.Мірчук, не заглиблюючись у суть питання, відзначив деструктивний, шкідливий вплив на самостійницький рух українських політичних партій. Противагою цьому впливу, на його думку, могла бути лише націоналістична ідеологія й організація, розрив з легалізмом та угодовщиною [602, с. 47]. Менш критичним у своїх оцінках був З.Пеленський, який, навівши низку прикладів співпраці Військової організації з легальними партіями, зауважив: “УВО фактично розуміла себе як збройне рам’я, як бойовий загін тільки усієї тогочасної назверхньої західноукраїнської установки” [694, с. 506].

Інший діяч націоналістичного руху С.Ленкавський у неопублікованих працях, що написані у перші повоєнні роки і становлять єдиний внутріорганізаційний вишкільний курс (вперше оприлюднені 2002 р. завдяки пошуковій роботі О.Сича), виділив два періоди в діяльності УВО: 1-й – 1920–1923 і 2-й – 1923–1929 рр. На першому етапі військовики здійснювали тактику неґації – “заперечення насильника, польського окупанта”. Крім того, це були роки “найвищого здвигу інстинктивного націоналізму” на західноукраїнських землях та найбільшого “напняття революційної динаміки всього українського населення”. Після 1923 р. УВО перейшла до тактики ізоляції (відокремлення). Йшлося про те, щоб “будувати державу в державі,

тобто творити власне життя в незалежності від чужої держави” [496, с. 65–66, 149]. Дещо відмінною з погляду хронологічних меж, але близькою за змістом є періодизація історії УВО, запропонована З.Книшем. 1920–1922 рр. він характеризував як “революційно-військовий”, а 1922–1931 рр. (верхня межа вказує на час злиття УВО з ОУН) – як “революційно-політичний” періоди діяльності Військової організації [393, с. 3341]. Забігаючи наперед, зазначимо, що періодизація З.Книша знайшла застосування у працях окремих сучасних дослідників (зокрема, київського архівіста А.Кентія).

В історичній літературі зроблено спробу вивчити внутрішню будову Військової організації. Дослідники в основному відтворили її загальну структуру [380, с. 50–53; 390, с. 290–294; 393, с. 3341; 602, с. 20–22; 620, с. 47], проте нез’ясованим залишається питання про точну назву керівних органів УВО. Бракує відомостей про діяльність її Політичної колегії. Скупі дані про неї як дорадчий орган Крайової команди подав З.Книш. Він зазначив, що ця ланка Військової організації виникла спонтанно у той час, коли Крайовим комендантом був А.Мельник, проіснувавши до кінця діяльності УВО [380, с. 78]. Про “Політколегію” як орган, що перебрав функції Начальної команди УВО після залишення Коновальцем поста керівника Організації (осінь 1923 р.), йдеться у книзі П.Мірчука [602, с. 38]. Нарешті, З.Пеленський навів факт існування при Верховній команді УВО з 1920 р. Політичної колегії, яка складалася з представників трудової (УНТП) і радикальної (УСРП) партій [694, с. 505].

Нелегким для дослідників виявилось питання про персональний склад керівних органів УВО. Розбіжностей у відомостях, що подали автори, дуже багато. Так, скажімо, П.Мірчук назвав 14 членів першого складу Начальної команди (станом на 1921 р.) [600, с. 21–22], а З.Книш нарахував приблизно 9 осіб [390, с. 293]. Якщо, згідно з даними П.Мірчука, у той час начальником штабу УВО був Б.Гнатевич, а бойовим референтом М.Саєвич, то, на думку З.Книша, ці посади обіймали відповідно Ю.Отмарштайн і С.Федак [393,

с. 3340]. Подібних прикладів можна навести чимало. Незаперечним є одне: цей аспект проблеми потребує дальших наукових розвідок.

Окремий блок історіографічних джерел складають дослідження ідеології українського націоналізму. Першу синтетичну і порівняльну студію на цю тему зробив Ю.Бойко. У 1951 р. побачила світ його книга [66], в якій у концентрованій формі охарактеризовано головні елементи націоналістичного світогляду, виділено фундаментальні розбіжності, що дають підстави відмовитися від шляху формальних аналогій в популярному ототожненні націоналізму з нацизмом і фашизмом. На переконання автора, все те, що споріднює національний розвиток націй, може запозичуватися і, як доказ, наголосив на спорідненості з революційно-визвольними націоналістичними рухами – ірландським “Сін-Файн”, єгипетським “Вафт”, тобто поневоленими націями, які перебували у полі зору українських націоналістичних теоретиків. Тим самим він спростував твердження про ідейну близькість ОУН з фашизмом та націонал-соціалізмом – ідеологіями державних націй. Ю.Бойко був далеким від того, щоб підміняти організований націоналізм донцовством, хоча віддавав належне творцю ідеології “чинного націоналізму”. Д.Донцов, на думку вченого, “своїм непересічним публіцистичним талантом, своїм яскравим темпераментом... порушив сонну апатію духовної втоми, збудив пристрасті, викликав в українському суспільстві творчий неспокій” [66, с. 27].

Гостра міжпартійна боротьба в українських емігрантських колах спонукала В.Мартинця написати ґрунтовну працю, завданням якої було, по-перше, розмежувати публіцистику Донцова та ідеологію українського організованого націоналізму і, по-друге, показати, що причиною розколу в ОУН були не тільки “персональні амбіції, але й значні ідеологічні різниці” [576]. Автор переконував своїх опонентів, що Донцов не був ідеологом ОУН хоча б тому, що його “Націоналізм” з’явився у 1926 р., тобто тоді, коли на західних землях України і в еміграції вже існували націоналістичні організації, які 1927 р. створили Провід українських націоналістів і невдовзі злилися в ОУН [576, с. 28]. Взаємодію українського націоналізму і донцовства дослідник коротко охарактеризував так:

український організований націоналізм в одному випадку йшов разом із Донцовим, у другому – проти нього, а в третьому – зовсім окремо, займаючись проблемами, що їх Донцов не порушував. Ідеологи українського радикального націоналізму самостійно розробляли питання українсько-польських стосунків, соборності України, стратегії і тактики організованого визвольного руху, зокрема ідеологію, програму й тактику ОУН [576, с. 36–40]. Ведучи мову про відмінності ідеологій організованого і т. зв. “вольового націоналізму”, В.Мартинець наголосив: перший репрезентував ідеологію “всеукраїнства і національної єдності, соборності, співпраці і солідарності”, а другий уособлював ідеологію “роздору, бунту і братовбивства” [576, с. 53–87].

Праці Ю.Бойка і В.Мартинця дали поштовх для творчих пошуків нової генерації дослідників, наукових дискусій. Протягом 1960-х рр. було опубліковано низку робіт, присвячених комплексному дослідженню та критичному осмисленню українського націоналізму в цілому як політичного руху та політичної системи. Так, Т.Лапичак розглядав націоналізм переважно в партійному розумінні і піддав критиці положення, на які робила наголос націоналістична пропаганда – “на крицю, граніт і сталь, ніж на розум, шляхетність...”. Автор негативно оцінив попередній етап націоналізму за його універсалізм, догматизм, нетерпимість до інших політичних груп, своєрідну самоізоляцію, абсолютизацію понять, відкидання реальних життєвих обставин. На його думку, не можна націоналізм та його засади сприймати як догму, аксіому, що не піддається аналізу та логічному осмисленню, як певне трансцендентне поняття, незалежне від людини [491]. Інший публіцист Ю.Пундик розглядав націоналізм як філософію життя, наголошуючи на пріоритетності ідеологічних аспектів, переродженні внутрішнього світу українця, мобілізації вольових зусиль для майбутньої революційної боротьби, спростовуючи при цьому критичні зауваження щодо відсутності практичного спрямування ОУН [754]. Автор високо оцінив ідеї Д.Донцова, який, на його думку, глибоко проаналізував духовні передумови для політичного визволення та державного існування нації. Ю.Пундик стверджував, що твори Донцова

підготували ґрунт для поширення націоналізму, особливо серед молоді, яку захопив динамізм його ідей.

Тут варто зауважити, що свого апогею наукове зацікавлення вченням Донцова досягло в 1950-х рр. Це було пов'язано зі святкуванням у серпні 1958 р. 75-річчя з дня народження Д.Донцова й 50-літнього ювілею його публіцистичної та громадської діяльності. Серед великої кількості спеціальних праць, авторами яких були О.Бочковський, А.Княжинський, Л.Винар, Г.Васькович [83; 395; 122; 104] та ін., привертає увагу робота Р.Єндика, що є вдалою спробою неупередженої оцінки “донцовського” світогляду та безпосереднього впливу Д.Донцова на формування ідейних засад націоналізму [262]. Р.Єндик аргументовано спростував уже тоді поширені звинувачення на адресу Донцова у полонофільстві, політичній невизначеності, намаганні відстояти органічну єдність України із західноєвропейським світом, впаданні у крайнощі при написанні “Націоналізму”, “Духу нашої давнини” тощо.

У 1960-х рр. інтерес до творчості Донцова різко спадає, що було зумовлено кризою патріотичних почувань діаспори, викликаною подіями в радянській Україні. Певний ажіотаж навколо постаті ідеолога “чинного націоналізму” спостерігався на початку 1970-х рр., у зв'язку зі смертю Донцова 30 березня 1973 р. та виходом у світ монографії М.Сосновського у 1974 р. [856]. Книга Сосновського приваблює тим, що у ній розглянуто всю сукупність ідеологічного багатства публіцистичної творчості Донцова, його ідеологію “чинного націоналізму” і концепцію політичної та соціальної організації нації, а також апробовану ним методологію. Одна із центральних сюжетних ліній дослідження – вплив Донцова на становлення українського націоналізму. Показано, що “чинний націоналізм” – це не націоналізм М.Міхновського; їх єднала тільки спільна назва. Міхновський був виразником українського демократичного націоналізму, який радше нагадував високорозвинутий національний радикальний рух, що прагнув до побудови Української держави на демократичних засадах, а в соціально-економічній програмі стояв на соціалістичних позиціях. Донцов же розвинув на українському ґрунті ідеологію

т. зв. “інтегрального націоналізму”, відкидаючи демократію, концепцію народоправства і пропонуючи на це місце антидемократичну систему політичного й соціального ієрархізму на чолі з “правлячою кастою” як єдиного і виключного виразника національної волі [856, с. 167–168]. Автор не сумнівався в тому, що ідеологія “чинного націоналізму” мала значний вплив на формування програмних та ідейних засад українського націоналістичного руху 1920–1930-х рр., проте не стала його ідеологією у повному розумінні цього слова. Зв’язок “донцовського” націоналізму з націоналізмом організованим М.Сосновський умовно зобразив у вигляді двох ліній, які виходили з різних точок і на окремому відтинку майже сходилися чи одна одну перетинали, щоб незабаром цілком віддалитися. Цей зв’язок остаточно перервався протягом 1940-х рр. [856, с. 23–24].

Ідеологічної проблематики торкалися А.Білінський, Т.Гунчак, В.Маркусь, Р.Паклен (Р.Бжеський) [51; 197; 575; 679] та ін. Варто зазначити, що окремим працям властива двозначність і тенденційність, пересмикування фактів. Так, розглядаючи світоглядно-ідеологічні підстави визвольної боротьби українських націоналістів, Р.Паклен зробив висновок про відсутність “правильного світогляду”, оскільки “...майже увесь український рух від моменту т. зв. “відродження” є частково сновиганням без жодного світогляду, а частково – шуканням навпомацки загубленого власного шляху і власного світогляду” [679, с. 2]. Дослідник звинуватив творців націоналістичної ідеології у схильності впадати в крайнощі, невмінні зорієнтуватися у тодішніх концепціях, свідомому униканні фундаментальних досліджень з історії філософії, творів публіцистики різних напрямів.

Значний дослідницький інтерес становлять праці безпосередніх учасників націоналістичного руху (передовсім П.Мірчука, З.Книша і Л.Ребета), у яких осмислюється минуле ОУН та деякі трансформаційні процеси в ідеологічних засадах. У суперечці з політичними опонентами автори рішуче заперечували безпосередній вплив доктрин італійського фашизму і німецького націонал-

соціалізму на ідеологію ОУН, наголошували на своєрідності українського визвольного руху [602, с. 112–115, 126–139; 391, с. 27–32; 764, с. 9–13].

На окрему увагу заслуговує науковий доробок канадсько-американського професора І.Лисяка-Рудницького. У 1966 р. в “Енциклопедії українознавства” вперше опублікована його знаменита стаття “Націоналізм” [510], а 1973 р. у книжковому форматі з’явилася збірка статей “Між історією та політикою” [507]. На початку 1990-х рр. львівський історик Я.Грицак упорядкував архів ученого і за допомогою Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика в Едмонтоні (Канада) видав у 1994 р. двотомник його творів під назвою “Історичні есе”.

Працюючи над великою темою формування новітньої української нації з оцінкою соціальних, політичних та інтелектуальних чинників, які впливали на цей процес, І.Лисяк-Рудницький познайомився зі світовою політологічною та соціологічною літературою. Передовсім маються на увазі студії Дж. Армстронга, зокрема його монографія “Український націоналізм”, що вийшла друком 1955 р. Про популярність цієї книги свідчить той факт, що вона двічі перевидавалася – у 1963 і 1990 рр. Принагідно зауважимо, що американський вчений, спираючись на висновки одного із фундаторів наукових досліджень націоналізму К.Гейза [1106], визначив такі світоглядні риси українського варіанту радикального націоналізму: 1) віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані усі інші; 2) апеляція до містичної ідеї єдності всіх особистостей, що складають націю; 3) підпорядкування раціональної історичної думки “інтуїтивно правильним” емоціям, ірраціональність; наявність харизматичного лідера чи еліти націоналістів-ентузіастів, які вважаються уособленням “волі нації”; 5) культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням вищої біологічної життєздатності нації”. Ці характерні ознаки, на думку автора, були спільними для націоналістичних рухів Європи у 1920-ті роки, тож український “інтегральний націоналізм” (саме ОУН була, як він вважає, носієм цієї ідеології) не став винятком. Разом із тим, Армстронг убачав в українському націоналізмі й міцні

елементи ліберальних, демократичних, а також християнських принципів, навіть якщо учасники руху на словах заперечували їх [1060; 1061, с. 1–16].

Оцінюючи праці Дж. Армстронга з позицій сьогодення, тобто з огляду на їх інформативність і теоретичні підходи, можна ствердити, що вони потребують коректив. Однак тоді, у повоєнний час, ці дослідження, безумовно, справили вплив на формування наукових поглядів І.Лисяка-Рудницького. Віддаючи данину західній традиції, він також кваліфікував український націоналізм як “інтегральний”, вважав, що цей політичний рух, хоч і був “явищем генетично самостійним”, у своєму розвитку зазнавав впливів з боку відповідних чужоземних зразків [509, с. 78; 511, с. 251–252]. Водночас учений не схильний був ототожнювати його з нацизмом і фашизмом. “Найближчих родичів українського націоналізму, – писав він, – слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скоріше серед партій цього типу в аграрних економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо” [511, с. 251]. На думку Лисяка-Рудницького, існував цілий комплекс соціально-економічних і політичних причин, що створили передумови для появи українського “інтегрального націоналізму”: господарський застій, безробіття інтелігенції, аграрне перенаселення, адміністративне свавілля польської влади на етнічних українських землях і водночас – неефективність традиційних легальних українських партій, становище українців у СРСР тощо.

Проблемі ідейних джерел українського націоналізму в 1919–1929 рр. присвячена робота американського дослідника О.Мотиля [1160]. Услід за Дж. Армстронгом він ідентифікував український націоналізм з націоналізмом радикальним. При цьому розрізняв націоналізм дореволюційного періоду і після поразки Української революції 1917–1921 рр. Перший із них, або “націоналізм” з малої “н”, не мав проблем з тим, щоб поєднати національні прагнення із загальнолюдськими й демократичними ідеалами. Другий, “Націоналізм” з великої “Н”, був радикальною течією, в якій загальнолюдські та національні

цінності протиставлялися [1160, с. 1]. Автор також дотримувався думки, що термін “інтегральний націоналізм” цілком відповідав ідеології ОУН. Відрадно, що О.Мотиль високо оцінив працю Д.Донцова “Підстави нашої політики”. Однак не можна погодитися із твердженням, що лише фашизм відкрив Донцову очі на проблему “ініціативної меншості” [1160, с. 68–69]. Насправді Донцов мав численні приклади з політичної боротьби в Україні, зокрема із практики більшовизму. Взагалі складається враження, що Мотиль хотів будь-що органічно поєднати фашизм з українським націоналізмом. З одного боку, щоправда, вказував на принципові відмінності між ними, а з іншого – намагався знайти “фашистські впливи” [1160, с. 163–168].

Історики української діаспори великої ваги надавали питанню організаційного становлення ОУН. Передісторію революційного націоналізму вони зобразили як логічний процес зародження, функціонування та консолідації розрізнених націоналістичних сил в еміграції та на західних українських землях [391, с. 35–70; 602, с. 47–92; 18; 495]. При цьому зазначалося, що об’єднавчий рух протікав у гострих суперечках, адже йшлося про характер нової організації, її тактику та методи діяльності. Не випадково С.Ленкавський констатував: Перший конгрес українських націоналістів “був першою широкою конфронтацією однодумців, що гуртувалися в віддалених одне від одного середовищах” [495, с. 409].

Дослідники звернули найбільшу увагу на підпільно-революційну діяльність ОУН. Насамперед слід відзначити праці П.Мірчука, у яких зібрано великий фактологічний матеріал і, що дуже важливо, здійснено “розконспірацію” руху українських націоналістів [602, с. 117–153, 231–480; 603, с. 45–67]. Автор показав різні форми діяльності націоналістичної організації у контексті концепції перманентної революції, важливою ланкою якої була бойова робота, наголосив на зміні тактики ОУН від початку 1933 р., тобто від того моменту, коли Крайовим провідником став С.Бандера: “екси” були припинені і вся активність спрямована на індивідуальний терор проти представників польської адміністрації та їх прислужників, а також проти

пропагандистів “радянськості”. Цінними є книги З.Книша, які висвітлюють деталі бойових акцій ОУН у Трускавці, Городку, Варшаві та інших місцевостях, з великою точністю передають перебіг слідства і судових процесів над учасниками терористичних дій [381; 382; 379]. Цей аспект проблеми розкрито також у працях Л.Ребета [764], В.Макара [550], М.Коржана [431], М.Капустянського [346], М.Яремка [1118], Б.Будуровича [1078] та ін.

Однак ідейні розбіжності авторів, приналежність їх до різних партійно-політичних таборів позначилися на оцінках ними окремих бойових дій ОУН. Так, З.Книш стверджував, що саботажну акцію 1930 р. підготувала частина тодішньої Крайової езекутиви ОУН через підреферентуру юнацтва без відома Проводу українських націоналістів і супроти волі Крайового провідника Ю.Головінського [385, с. 95, 170–172; 391, с. 134]. Такий погляд рішуче відкинув П.Мірчук, але історик навів недостатньо аргументів, щоб спростувати твердження свого опонента [602, с. 244].

Не менш дискусійним є питання про вбивство націоналістами влітку 1931 р. у Трускавці відомого польського політика, українофіла Т.Голувка. Ретельно вивчивши спогади керівника трускавецької боївки М.Гнатива [381, с. 448–466], З.Книш дійшов висновку, що “атентат” на Голувка здійснила місцева група ОУН із власної ініціативи, без погодження з вищим керівництвом Організації. В іншому світлі подав суть цієї справи П.Мірчук. Не назвавши джерела інформації, він твердив, що замах планувала й організувала тодішня КЕ ОУН, точніше – три її члени: І.Габрусевич, Р.Шухевич і З.Коссак. Крім того, автор писав, що згодом голова ПУН Є.Коновалець “апробував атентат і беззастережно перебрав його на відповідальність ОУН” [602, с. 284–285]. Цей сюжет майже без змін використав у своїй праці В.Тустанівський [917, с. 97]. З П.Мірчуком категорично не погоджувався З.Книш, за даними якого Крайовим провідником у тому часі був Р.Сушко, а не І.Габрусевич і, крім того, відсутні будь-які документальні відомості про схвалення Коновальцем замаху на Голувка. “Тодішній голова ПУН, – писав автор, – допустив тільки можливість у своєму комунікаті представникам ОУН на чужині, що цей атентат могли

самочинно виконати низові члени ОУН з помсти за “пацифікацію” [381, с. 446]. Із Книшем повністю солідарний О.Бойдуник, який, до того ж, звернув увагу на невизначеність участі З.Коссака в теракті [61, с. 377].

У зарубіжній українській історіографії існує ще один, але менше поширений погляд на досліджуване питання. 1968 р. на шпальтах газети “Америка” з низкою статей під назвою “Процес Голуфка в Самборі (причинки до історії українського підпілля в ОУН)” виступив Ю.Рабій – колишній захисник націоналістів на т. зв. “самбірському процесі” у зв’язку з нападом на пошту в Трускавці. В одній із них він писав: “Убивство Голуфка було огидним політичним мордом, упрянованим чужими руками, ворожими українському загалові, до якого вжито поліційних агентів-провокаторів, а виконавцями цього вбивства були спровоковані несвідомі того чину бойовики ОУН, як Білас чи Данилишин, чи хто інший, але в кожному разі не Організація Українських Націоналістів, яка від того морду відпекалася” [756]. На підтримку тези про польську провокацію у вбивстві Голуфка виступив відомий у минулому український діяч І.Кедрин-Рудницький [368, с. 148; 365, с. 227–230; 366, с. 89–94].

П.Мірчук у черговий раз спробував спростувати подібні твердження, але йому забракло переконливих доказів. Історик обґрунтував причину теракту революційною доцільністю. Тобто, Голуфка треба було покарати смертю, щоб “відстрашити” інших від співпраці з поляками [605].

Один із трагічних моментів в історії ОУН – справа з т. зв. “архівом Сеника”. Першим із зарубіжних дослідників торкнувся цієї проблеми В.Мартинець, зауваживши: документи ОУН, які чеська поліція захопила 1933 р. на празькій конспіративній квартирі члена ПУН О.Сеника-Грибівського, були “другоступеневої вартости” [577, с. 12]. З Мартинцем не погодився П.Мірчук. На його думку, в “архіві Сеника” були документи, що стосувалися дуже важливих організаційних справ: склад керівних органів ОУН, список її експозитур за кордоном, повідомлення про фінансові справи ПУН, протоколи засідань Проводу, кореспонденції його членів, звіти КЕ ОУН тощо. На

переконав автора, дві з половиною тисячі таємних документів УВО і ОУН (418 оригіналів і 2055 копій) передав у руки польської поліції хтось із співробітників ПУН. П.Мірчук висловив здогад, що це міг зробити Ярослав Барановський, брата якого – Романа – викрито як провокатора на початку 1930-х рр. [602, с. 378–382; 603, с. 54–63].

Полярно протилежного погляду дотримувався З.Книш. У спеціальній праці “Архів Сеника. Історично-критична студія” дослідник дійшов до таких основних висновків: 1) перед Варшавським процесом ОУН не було одного загального архіву Організації, як і окремих архівів провідних діячів; найважливіші документи зберігалися в Є.Коновальця у Женеві й Римі; 2) “архів” був сфабрикований польськими спецслужбами; його автентичність заперечив захист підсудних, зокрема доктор Володимир Горбовий; 3) вірогідно, т. зв. “архіву Сеника” сьогодні не існує, він був спалений ще до початку Другої світової війни [378, с. 153–166].

Актуальними були і залишаються питання внутрішнього розвитку ОУН. Історики досягли певних успіхів у вивченні устрою Організації [602, с. 119–121, 437–438; 764, с. 17–22; 393]. З’ясовано, що на рідних землях територіальна структура складалася з країв і округ, в еміграції – з теренів і держав, які ділилися на відділи. Західноукраїнські землі (ЗУЗ) спочатку складалися з шести округ: Львів, Перемишль, Стрий, Станіславів, Тернопіль і Волинь. Потім їх кількість зросла до десяти. Округи ділилися на повіти, а далі – на райони і підрайони. Найнижчими організаційними клітинами були “п’ятірки” і “трійки”. Проте нерозв’язаним до кінця залишається питання про керівний склад виконавчого органу ОУН на ЗУЗ із 1929 до 1939 рр. За даними П.Мірчука, першим Провідником ОУН у краї був Б.Кравців. Після нього цей пост обіймали послідовно Ю.Головінський, С.Охримович, С.Нижанківський, І.Габрусевич, Б.Кордюк, С.Бандера, Л.Ребет, М.Тураш і В.Тимчій-Лопатинський [603, с. 39–46]. До переліку керівників ОУН, складеного М.Прокопом, не потрапили Охримович, Нижанківський і Габрусевич. Натомість автор зарахував до цієї

когорти Б.Гнатевича [749, с. 1864]. Крім того, Є.Врецьона відніс до провідників крайової ОУН Р.Сушка [138, с. 473].

Історики націоналістичної організації не ставили перед собою завдання визначити її чисельність. І це цілком зрозуміло, бо виконати таку роботу в умовах “закордоння” було неможливо. Вперше приблизні дані представив колишній діяч радикальної партії М.Стахів. На його думку, ОУН нараховувала не менше 5 тис. членів [254, с. 1146]. Згодом цього питання принагідно торкнувся З.Пеленський. Аналізуючи перспективи “перманентної революції” ОУН, дослідник писав, зокрема, таке: “Головним провідним кадром повстання могли бути в кращому разі не більше, як 2000 українських студентів, обійнятих організованим зусиллям руху” [694, с. 517]. Цей аспект проблеми цікавив канадського історика українського роду О.Субтельного. Зустрівшись із значними труднощами, він вирішив змодельовати чисельний склад ОУН напередодні Другої світової війни. Учений вважає, що тоді Організація могла нараховувати близько 20 тис. осіб [883, с. 385]. Звісно, що ці дані є дуже орієнтовні і такі, що не спираються на первинні джерела.

Одна з центральних тем української історіографії – взаємовідносини Проводу українських націоналістів і Крайової екізекутиви ОУН. Дослідники намагаються відшукати причини конфлікту між ними, які привели в 1940 р. до розколу організації. П.Мірчук убачав головну причину упередження місцевих керівних кадрів націоналістів до закордонного Проводу у персональному складі ПУН [603, с. 26]. Натомість З.Книш вважав, що найбільшою перешкодою в роботі керівного центру ОУН були “особисті амбіції деяких людей, відокремленість поодиноких націоналістичних організацій, організований егоїзм і місцевий патріотизм” [391, с. 108]. На роль психологічного фактора у напружених відносинах між ПУН і КЕ вказував З.Пеленський. “Однією з причин цієї напруги, – писав автор, – було, м. ін., почуття “крайовиків”, що провід ОУН перебуває за кордоном під небезпекою проникнення чужих агентур, ладних зловживати Організацією для цілей, чужих українському визвольному зусиллю” [694, с. 507].

Контроверсійні оцінки отримала проблема УВО-ОУН. Найбільше суперечок викликало питання про легітимність переходу першої в другу. Можна ствердити, що дослідники однакові в наступному: по-перше, початок цьому процесові поклали рішення I Конгресу українських націоналістів і, по-друге, офіційного повідомлення про припинення діяльності УВО не було. Однак суперечливі думки виникають, коли мова заходить про Празьку конференцію УВО-ОУН (червень 1930 р.), яка прийняла остаточне рішення щодо структурної переорганізації українського націоналістичного табору. В діаспорній літературі і дотепер співіснують два відмінні за змістом тлумачення резолюції конференції. В одному випадку стверджується, що було прийнято рішення зберегти УВО як окрему структуру [385, с. 120–121], в іншому – перетворити її в одну з фракцій ОУН [602, с. 145].

Зарубіжна українська історична думка охоплює і такий аспект проблеми, як діяльність УВО та ОУН на східноукраїнських землях (СУЗ). П.Мірчук [602, с. 225–229], Ю.Бойко [65, с. 608–614] та ін., на відміну від Д.Соловоя [847, с. 93–102], не ставлять під сумнів факт існування на Наддніпрящині націоналістичного підпілля, але залишили відкритим питання про його тактику, масштаби підпільної роботи, структуру, чисельність тощо. В історичній літературі названо не більше десятка імен діячів підпільно-революційного руху на СУЗ, які виконували доручення Є.Коновальця. Загалом треба визнати, що фактологічний бік цього питання майже не вивчений. Таке становище автори пояснювали тим, що Коновалець особисто підтримував зв'язки з окремими клітинами Організації на СУЗ, а з його смертю загинуло важливе джерело інформації.

У процесі вивчення історії націоналістичної організації перед дослідниками неминує виникло питання про її зовнішньополітичні орієнтири. Першим серйозним дослідженням на цю тему стала німецькомовна двотомна монографія відомого діяча ОУН Р.Ільницького. У першому томі головну увагу звернено на українсько-німецькі взаємини у 1934–1939 рр. [1112]. Автор показав, що у своїй визвольній боротьбі ОУН прагнула схилити на свій бік

ворогів Польщі і Радянського Союзу. Зі всіх європейських держав тільки Німеччина мала чітку позицію щодо СРСР. Саме через це українським націоналістам імпонувала її зовнішньополітична програма (щоправда, тоді ще не були відомі плани Гітлера щодо України). З'ясовано, що ПУН здійснив низку важливих кроків з метою реалізації політичної лінії на зближення з Німеччиною: налагодив видавництво у Берліні “Української інформаційної газети” (“Ukrainische Pressekorrespondenz”), навів контакти з вищим командуванням вермахту, міністерством закордонних справ, зовнішньополітичним відомством націонал-соціалістичної партії тощо. При цьому дослідник неодноразово наголошував, що контакти українців з Німеччиною були вимушеними [1112, с. 81, 261–263].

Праця Р.Ільницького показала дорогу іншим дослідникам української діаспори, які розглядали зовнішню політику ОУН у контексті її визвольної концепції. Суть цієї доктрини полягала в тому, що Організація повинна спиратися винятково на власні сили, дотримуватися тактики політичної незалежності. Ще одна важлива деталь, на яку звернули увагу історики, – міжнародна діяльність ОУН була багатовекторною, Є.Коновалець і ПУН підтримували зв'язки не тільки з Німеччиною, а й з Англією, Італією, Японією, Чехословаччиною та іншими країнами. П.Мірчук виділив два основних напрями діяльності націоналістичної організації на міжнародному відтинку: 1) політична інформація для західного світу про визвольну боротьбу українського народу та про українську справу взагалі і 2) нав'язування політичних контактів із “ворогами наших ворогів” [602, с. 505–515]. Автор детально не досліджував цю проблему, а обмежився лише загальними оцінками. Зокрема, характеризуючи українсько-німецькі відносини, він не приховував, що ОУН за життя Коновальця контактувала з німецькими військовими колами, але відкидала співпрацю з гітлерівською партією [602, с. 583].

Розвиваючи цю тему, історик І.Каменецький вказав на те, що зв'язки між німецькою військовою розвідкою і ОУН продовжувалися і після підписання німецько-польського договору 1934 р., однак вони були “більш дискретного

характеру і стосувалися більше військових питань в міру того, як німецька армія тратила свій вплив на курс політики третього райху”. Автор порушив також питання про контакти ОУН із Бюро зовнішніх справ націонал-соціалістичної партії, які, на його думку, мали обмежений характер [344, с. 866–867]. Дещо іншого погляду на це питання дотримується В.Косик у монографії, що вийшла друком 1986 р. у Парижі французькою мовою, а 1993 р. – у Львові в перекладі українською [435]. Учений стверджує, що зв'язки між ОУН і німецьким військовим міністерством, які існували під час Веймарської республіки і були менш важливі, ніж зв'язки радянських військових, перервалися якраз напередодні приходу нацистів до влади. Як важливий аргумент на користь свого висновку історик навів такий факт: у захопленому таємному архіві ПУН (т. зв. “архіві Сеніка”) польська влада не знайшла нічого, що мало б служити доказом співпраці ОУН з німецькими службами чи німецької фінансової підтримки [435, с. 41, 45, 52]. На нашу думку, таке твердження варто сприймати з деяким застереженням. Справа в тому, що після укладення з Німеччиною угоди про дружбу і ненапад урядові кола Польщі могли і не оприлюднити наявності таких зв'язків.

Вдалу спробу розвіяти легенду про орієнтацію ОУН лише на нацистську Німеччину зробив К.Зеленко. Проаналізувавши діяльність представника Є.Коновальця у Лондоні Є.Ляховича, автор дійшов логічного висновку, що дипломатичні заходи ПУН не мали практичного значення, зате незаперечним був їх моральний ефект: акція в столиці британської імперії “створювала враження і переконувала, що українці не погодилися з наявним станом речей і продовжували боротися за здійснення своїх національних ідеалів” [308, с. 903].

Історія українського праворадикального руху великою мірою відображена в просопографічних дослідженнях. Як і слід було сподіватися, найбільше праць присвячено постаті Є.Коновальця. Перший нарис про голову ОУН з'явився через десять років після його трагічної загибелі. Це був посмертний твір О.Кандиби – відомого українського поета, члена ПУН з 1937 р. Тут Є.Коновалець постав як “людина великого політичного хисту, суверенний

стратег революції й тактик суспільно-політичної роботи” [660, с. 25]. У повоєнні роки написано ще декілька досліджень. Зокрема, професор Українського вільного університету у Мюнхені Ю.Бойко (літературний псевдонім Блохин) порушив питання про керівництво Коновальцем націоналістичним підпіллям у Наддніпрянській Україні [64]. Згодом, у 1970-х рр., автор доповнив свою розвідку новими фактичними даними [65]. У книзі В.Мартинця “Українське підпілля. Від УВО до ОУН” Є.Коновалець посідає провідне місце серед когорти діячів націоналістичного руху 1920-х рр. Вдалу спробу узагальнити діяльність ОУН за 25 років її існування зробили чільні діячі цієї організації, видавши у Парижі збірку статей “Організація Українських Націоналістів. 1929–1954”. У студіях О.Бойківа [62], Д.Андрієвського [4], Є.Онацького [662] Коновалець зображений як провідник нації. Однак перша ґрунтовна праця вийшла до 20-х роковин пам’яті Полковника. Її автором був П.Мірчук. Книга відзначається багатством фактологічного матеріалу, який згодом ліг в основу великих робіт історика про діяльність ОУН, а також глибокими узагальненнями. Зокрема, дослідник виділив три основні риси Коновальця: безкомпромісність, вірність державницьким традиціям і соборництво [601, с. 59–60].

В актив української зарубіжної історіографії слід записати вихід у світ понад тисячсторінкового збірника “Євген Коновалець та його доба” (1974). У розділі “УВО – підземне військо України” З.Книш, О.Навроцький, М.Бажанський, О.Мельникович навели маловідомі факти з політичного життя Західної України 1920-х рр., настрої покоління Є.Коновальця, а також різні точки зору на минулі події. І.Кедрин-Рудницький на підставі своїх зустрічей з Коновальцем намалював його психологічний портрет. Талановитий журналіст намагався спростувати усталений погляд на Коновальця як героя, для автора він державний діяч. “Героїв було і є багато, а державних мужів та індивідуальностей – мало, напрочуд мало”, – писав Кедрин [367, с. 355]. Порівнюючи С.Петлюру з Є.Коновальцем, дослідник звернув увагу на те, що перший свою енергію спрямував “на консолідування еміграції довкола

закордонного центру УНР та на дипломатичну діяльність”, а другий діяв у напрямку “поглиблення ідеології українського самостійництва і соборництва у громадянстві, на збереження безперервності активної боротьби проти окупантів” [367, с. 345].

Розділ “ОУН у боротьбі з окупантами” подає широке полотно подій, що ведуть до необхідності заснування ОУН. Про це розповіли ті, хто створював націоналістичну організацію: О.Бойдуник, С.Ленкавський, Ю.Артюшенко, Є.Врецьона, В.Янів. Особливо виразно відтворено атмосферу Установчого конгресу ОУН та роль у ньому Є.Коновальця. Наступні розділи книги присвячені аналізу дій ОУН поза межами України, міжнародної політики ПУН, обставин смерті Є.Коновальця. Стосовно останньої теми, то можна стверджувати, що вона стала окремим напрямом дослідження вже у перше повоєнне десятиліття. На початку 1950-х рр. Я.Чиж (Я. Кутько) написав спеціальну працю у трьох частинах [473]. Через три десятки років у видавництві Ю.Середяка вийшов збірник “Шляхом на Роттердам” [663], де вміщено історично-меморіальні розповіді Є.Онацького, Д.Андрієвського, О.Семененка, З.Ірчанського та Я.Гайваса. Автори писали про проникнення московських агентів у закордонну частину ОУН, їхні зв’язки з головою ПУН, полемізували про особу Полуведька тощо. Слушною нам видається думка Д.Андрієвського: “Чинники ОУН допустилися, безперечно, багатьох помилок, коли не потрапили виявити провокаторів, які створили сітку навколо полковника Коновальця, коли не змогли запобігти трагедії в Роттердамі” [663, с. 154]. Українські дослідники одностайні у тому, що напередодні Другої світової війни втрата Провідника стала фатальною. За словами відомого письменника і члена ОУН Уласа Самчука, бомба, підсунута Є.Коновальцю у Роттердамі, на всі сто відсотків спаралізувала можливості українських визвольних змагань [794, с. 55].

Чимало публікацій про Є.Коновальця з’явилося на шпальтах часописів “Визвольний шлях”, “Авангард”, “Альманах “Гомону України”. У статтях А.Бедрія [33; 34], О.Ковалю [402], М.Сулятича [885], Б.Лівчака [526], О.Стеціва

[877], В.Олеськіва [661] та інших багато публіцистики, глорифікації Коновальця, але мало зважених оцінок і фактичних даних.

У 1960-х рр. вийшли друком перші історико-мемуарні праці, присвячені постаті С.Бандери. Найґрунтовнішою і такою, що не втратила свого значення тепер, є монографія П.Мірчука [606]. На численних прикладах автор показав, що як Крайовий провідник ОУН С.Бандера підніс революційну боротьбу ОУН на “організаційні, моральні й політичні вершини”, завершив перебудову ідеологічно-політичного руху в міцну дійову і бойову організацію та домогся того, щоб її структурні ланки були в кожній українській місцевості. Морально, власним прикладом Бандера “натхнув організаційні кадри патосом боротьби й посвяти для батьківщини” [606, с. 150]. Своє бачення місця і ролі С.Бандери в історії ОУН представили також Д.Чайковський [972], Ю.Заблоцький [268], З.Карбович [347], М.Климишин [376], А.Бедрій [35], праці яких відносяться, скоріше, до жанру публіцистики.

П.Мірчуку належить пріоритет у дослідженні життєвого шляху та військово-політичної діяльності Р.Шухевича. Одна із сюжетних ліній його книги [604] – участь Шухевича у розбудові українського національного руху. Автор цілком справедливо зобразив свого героя “втіленням єдності й безперервності” усіх трьох періодів революційно-визвольної боротьби українського народу 1920–1950-х рр. Окремі аспекти цього питання (формування світогляду майбутнього революціонера, його роль у саботажній акції 1930 р. та інших антипольських виступах) порушили А.Бедрій [36], П.Терещук [901], О.Лисяк [668], Л.Ярошевський [1048], Б.Підгайний [451; 712]. Важливі штрихи до політичного портрета Р.Шухевича містяться у збірнику, що видано стараннями Української центральної інформаційної служби [302].

Численні статті, спогади та документальні матеріали висвітлюють діяльність наступника Є.Коновальця на посту голови Проводу українських націоналістів А.Мельника. Так, колектив авторів збірника “Непогасний огонь віри” (Париж, 1974) – Ю.Артюшенко, Б.Земний, М.Бажанський, М.Капустянський, Ю.Вассиян та ін. – зацентрували увагу не лише на

громадсько-політичній діяльності Провідника, але й, що дуже важливо, змалювали його як людину високих моральних якостей. Особливої переконливості та історичної достовірності надали виданню документи очолюваної А.Мельником організації. Це різні відозви, рішення, прокламації тощо. У них – драматизм нерівної боротьби і водночас віра в перемогу ідеї незалежної України [643]. Характерною рисою цих публікацій є й те, що автори дивилися на свого героя без найменшої тіні критики.

Представники наукових кіл української діаспори увіковічили засобом друкованого слова й інших діячів націоналістичного руху. 1968 р. в Торонто вийшла книга спогадів про З.Коссака та його соратників по боротьбі – С.Охримовича і М.Тураша [436]. Згодом опублікована низка статей на цю тему [24; 176; 472; 644]. Зауважимо, що автори в основному звернули увагу на аналіз публіцистичної спадщини Коссака і показ його боротьби за незалежність Карпатської України. На жаль, підпільно-революційна діяльність провідника ОУН на Дрогобиччині висвітлена побіжно. Остання заувага значною мірою стосується і праць про М.Тураша, який займався у цьому регіоні близько десяти років активною політичною діяльністю, а в 1939 р. став Крайовим провідником ОУН.

Про вихідців із Трускавця В.Біласа і Д.Данилишина написані спеціальні роботи З.Книша [382], О.Марітчака [573], Д.Чайковського [47], а також великий сюжет у “Нарисі історії ОУН” П.Мірчука [602, с. 302–321]. Дослідники висвітлили найяскравіші епізоди короткого, але героїчного життя бойовиків ОУН. Поодинокі і невеликі за обсягом статті присвячено підпільно-революційній діяльності В.Тимчія-Лопатинського, О.Гасина, Ю.Головінського, М.Смоли [174; 177; 178; 71].

Вагомий внесок в “оживлення” історії праворадикального руху зробив відомий громадський, політичний і військовий діяч, адвокат С.Шухевич. У книзі “Моє життя. Спогади”, що побачила світ після його смерті (1991), він здійснив спробу вийти на колективний портрет націоналістичного підпілля. Великою мірою йому вдалося досягти поставленої мети. Цьому сприяв не

тільки письменницький талант, а й багатий досвід адвокатської практики автора (у 1920–1930-х рр. виступав захисником під час політичних процесів над активістами українського визвольного руху в Галичині і Волині, зокрема С.Федаком, Д.Данилишином та В.Біласом, учасниками Львівського процесу ОУН) [1028, с. 277–615].

Іншою була історіографічна ситуація в радянській Україні: історія праворадикальних організацій там не вивчалася за правилами історичної науки, а досліджувалася фрагментарно і надто упереджено. Головна увага зосереджувалася на критиці ідейних основ “українського буржуазного націоналізму”. Праці, що побачили світ у перше повоєнне десятиліття, відзначалися примітивним навішуванням ярликів та відсутністю елементарного наукового підходу до проблеми; вони були написані “на вимогу дня” і використовувалися для ведення агітаційної та пропагандистської роботи серед населення, ідеологічної боротьби з оунівським підпіллям. Причому до створення таких робіт залучалися відомі тоді письменники та публіцисти [615; 245; 728; 41; 778].

У наступні десятиліття, особливо у 1980-ті рр., дослідження набули науковоподібних форм: автори використовували деякі матеріали архівних колекцій, праці зарубіжних учених та ідеологів українського націоналізму (щоправда, без бібліографічних посилань на останні), а також роботи окремих дослідників історії ОУН – П.Мірчука, З.Книша, Л.Ребета та ін. Звісно, що робилося це зі спекулятивних цілей: ставилося завдання дискредитувати націоналістичний рух та провідні постаті визвольної боротьби. Скажімо, не вирізнялася об’єктивністю характеристика українського націоналізму в “Нарисі історії філософії на Україні” [632], у якому націоналізм ідентифікували з ім’ям популяризатора “людиноненависницької філософії” Д.Донцова, при цьому не згадуючи про цілу плеяду безпосередніх творців ідеології українського націоналізму. Застосовуючи метод формальних аналогій, Р.Симоненко [817], О.Олексюк [656], В.Євдокименко [257], Ю.Римаренко [772; 773], В.Трощинський [916] та ін. безпідставно ототожнювали його з нацизмом

і фашизмом, знову ж розглядали в одній площині “донцовський” та “організований” націоналізм, замовчували цілий комплекс соціально-економічних і політичних причин, що створили передумови для появи останнього. У працях О.Поліщука [725; 726] головна увага звернена не взагалі на націоналізм як явище, а на критику окремих його засад – самостійність, соборність, незалежність держави, нації, волонтаристично-ідеалістичне розуміння визвольної боротьби тощо. Формування основних принципів ідеології націоналізму під значним впливом західноєвропейської суспільної думки автор ототожнював із “зоологічною ненавистю” до ортодоксального марксизму, “реального соціалізму” та з “расово означеною русофобією”. Нічого нового Поліщук не привніс у дослідження ідеологічних засад, а лише підтвердив упереджені оцінки своїх попередників та виявив недалекоглядність, пророкуючи “процес невинної деградації моралі, ідеології і теоретичної думки” прихильників концепції Української соборної самостійної держави.

Іншим важливим завданням радянської історичної науки було зобразити УВО та ОУН як “профашистські організації”, “штатні резидентури німецької розвідки”. При цьому дослідники не гребували нічим: поряд з деякими архівними матеріалами використовували свідчення зламаних радянськими каральними органами колишніх оунівців, підтасовували факти тощо. Як результат, С.Даниленко (справжнє прізвище – С.Карин), наприклад, намагався довести, що вбивство польського політика Т.Голувка у 1931 р. організував Центральний Провід ОУН, але... за наказом німецької розвідки. Давній співробітник радянських спецслужб “переконував” читача: Голувко поплатився життям за те, що хотів перекупити Провід УВО-ОУН у німців [205, с. 146–147]. “Відкриття” зробив і В.Чередниченко. У монографії 1978 р. він писав, що райхсверівські опозиційні кола на чолі з Шляйхером, які були противниками німецько-польського союзу, планували здійснити замах на міністра пропаганди Німеччини Геббельса під час перебування його у Варшаві влітку 1934 р., а разом з тим і на кількох високопоставлених чиновників з польського уряду. Виконання цієї акції покладалося на “абверівську агентуру з українських

буржуазних націоналістів”. У Варшаві був застрелений лише міністр внутрішніх справ Польщі Броніслав Перацький [978, с. 71–72]. Поза сумнівом, що тлумачення цієї гучної акції ОУН замішане на інсинуаціях. Про це свідчить хоча би той факт, що інші дослідники – П.Сардачук і М.Швагуляк – не згадують про підготовку групою Шляйхера замаху на Геббельса під час його візиту до Польщі [799, с. 78–79].

У гонитві за сенсаціями не відставав і професійний історик В.Замлинський. Щоб надати більшої переконливості своїм висновкам про зв'язки ОУН з німецькими військовими колами, автор писав, що абвер використовував усі дипломатичні канали, щоб визволити з ув'язнення С.Бандеру. А коли з цього нічого не вийшло, то почав готувати його викрадення. На підготовку цієї акції було витрачено до 100 тис. злотих [283, с. 35].

Дуже зручним у плані знеславлення українського націоналістичного руху було для радянських істориків питання внутріпартійних узаємин в ОУН, особливо ставлення “крайовиків” до оточення Є.Коновальця. Клим Дмитрук (майор КДБ, справжнє прізвище Климентій Гальський) в одній із своїх книг, ідеологічне вістря якої спрямоване проти українського визвольного руху, стверджував, що О.Сеник і Я.Барановський цілком імовірно співпрацювали з польською контррозвідкою. Підставою для такого висновку стали віднайдені автором у Державному архіві Львівської області деякі матеріали із т. зв. “архіву Сеника”. К.Дмитрук писав: “У цих дуже важливих на той час документах були розшифровані прізвища, псевдоніми, становище, місце перебування 62 активних учасників ОУН, містилась важлива інформація про стан в організації, умови конспіративного зв'язку між членами ОУН” [225, с. 45–46].

Нам вдалося познайомитися зі згаданою архівною справою. У ній знаходяться матеріали слідства щодо звинувачення студента празької політехніки, уродженця м. Белз Мирослава Жарського в приналежності до ОУН. До цієї справи (відкрита 10 червня 1936 р. і закрита 6 листопада того ж року, тобто двома роками пізніше від масових арештів членів крайової ОУН) додані

деякі матеріали з “архіву Сеника”. Зокрема, “папка” члена ОУН, заступника голови Союзу українських пластунів-емігрантів Є.Кульчицького, у якій міститься список десяти членів Пласту; копія листа М.Сціборського до О.Сеника та Я.Барановського від 1 серпня 1933 р., в якому перелічені імена українських студентів празьких вищих шкіл, котрі виїхали на канікули додому (під позицією 20 фігурує М.Жарський), а також прізвища десяти студентів, які прибули до краю на постійно після закінчення навчання. На цих молодих людей, як сказано в листі, могла покластися у своїй роботі КЕ ОУН [222].

Гадаємо, що називати пластунів і ще недосвідчену в підпільно-революційній боротьбі студентську молодь “активними учасниками ОУН”, м’яко кажучи, недоречно. Крім того, у згаданій справі не виявлено “важливої інформації” про стан в Організації, умови конспіративного зв’язку тощо. Нема сумніву в тому, що, по-перше, К.Дмитрук видавав бажане за дійсне і, по-друге, копії документів (машинопис, польська мова) не можуть слугувати вірогідним історичним джерелом.

Радянські історики не тільки маніпулювали громадською думкою, а й порушували “кодекс честі” науковця. Так, В.Чередниченко у монографії “Анатомія зради” стверджував, що українські націоналісти начебто створили в СРСР у 1926 р. антирадянську організацію – Спілку визволення України, яка підтримувала тісні контакти з німецькими спеціальними службами. При цьому автор зробив посилання на працю польського історика Р.Тожецького “Українське питання в політиці III райху 1933–1945” [978, с. 43]. Однак у Тожецького такої інформації немає. Не виключено, що це підтасовування обурило добросовісного польського вченого, тому у другому, російськомовному виданні своєї книги Чередниченко вже не покликався на Тожецького [979, с. 40]. Якби автор схибив один раз, то це можна було би списати на його неуважність. Але Чередниченко прикрився авторитетом Тожецького вдруге в іншому місці своєї книги (стверджував, що польська преса широко висвітлювала зв’язки ОУН з Німеччиною під час подій у Карпатській Україні) [978, с. 55], а згодом змушений був виправити свою “помилку”, замінивши

посилання на згадане історіографічне джерело розпливчатим формулюванням “історичний факт” [979, с. 49].

Розглянемо ступінь дослідження українського радикального націоналізму в зарубіжній історичній науці. Як уже зазначалося, після закінчення Другої світової війни у Польській Народній Республіці тривалий час аналізована проблема не вивчалася. Очевидно, однією з причин цього було те, що у пам’яті тодішнього покоління свіжими ще були події українсько-польського протистояння на Волині й Галичині 1940-х рр. Потрібна була певна історична дистанція, щоб осмислити їх, з одного боку, на рівні наукової аргументованості, а з іншого – задля історичної легітимізації комуністичного режиму. З огляду на переважно мілітарний характер аналізованих подій, провідну роль у вивченні тематики взяли на себе військовики – безпосередні учасники боротьби, а згодом і професійні історики. У 1960 р. вийшла друком книга І.Блюма “З історії Війська Польського у 1945–1948 роках”, у якій, попри наявні ідеологічні упередження, порушено питання діяльності Української повстанської армії. Поступово вчені виходили на дослідження ширших тем. До 20-річчя волинської трагедії з’явилася стаття В.Шоти [1212], в якій зроблено спробу представити розвиток та організаційну структуру українського націоналістичного підпілля в Польщі. Застосовуючи класовий підхід, автор поділив український політикум міжвоєнного періоду на чотири групи. До четвертої, яку він назвав “націоналістично-фашистською”, зараховано УВО та ОУН. Їх діяльність на західноукраїнських землях дослідник звів тільки до індивідуального терору, шпигунства і провокацій, а зовнішньополітичний курс націоналістичних організацій – до “тісної співпраці” з Німеччиною, наслідком якої мало стати у перспективі возз’єднання всієї України, відірвання її від СРСР та “впровадження фашистсько-націоналістичних урядів”. З таких же позицій написана невелика праця Т.Цесляка [1084], яка вийшла окремою брошурою і мала радше пропагандистський характер. Обидва автори використали мало джерельного матеріалу, часто звіряли свої погляди з висновками радянських істориків сталінської доби та допустили немало фактологічних помилок.

У В.Шоти керівник крайової ОУН С.Бандера зображений як організатор “п’ятої колони на території Польщі” [1212, с. 173]. Зазначене свідчить, що історики 1950–1960-х рр. ще толерантно ставилися до міжвоєнної Польської держави, у їхніх працях соціальний чинник превалював над національним.

70–80-ті рр. ХХ ст. позначені якісними змінами у польській україністиці: відбулася переоцінка національної політики Другої Речі Посполитої, праці польських учених, на відміну від досліджень їхніх радянських колег, відзначалися багатшою джерельною базою та, нерідко, нестандартними оцінками-висновками. Наприклад, А.Хойновський висунув тезу, що більшість українців опинилася у складі Польської держави всупереч своїй волі [1081, с. 5]. Варта уваги думка Р.Тожецького, що український радикальний націоналізм був породжений багатовіковою суспільно-політичною дискримінацією українців “на своїй власній території під іноземним пануванням”, у т. ч. і в міжвоєнний період [1227, с. 11]. В іншій праці вчений, досліджуючи причини розколу в ОУН, навів порівняльно-аналітичні паралелі з аналогічними рухами в інших країнах. За його спостереженнями, ОУН стояла близько до таких праворадикальних рухів тогочасної Європи, як “Залізна Гвардія” в Румунії, “Стріла і Хрест” в Угорщині, “Усташа” в Хорватії, група молодих в середовищі польських ендеків та ін. [1226, с. 148].

Помітним історіографічним фактом стала монографія Т.Домбковського “Український національний рух у Східній Галичині. 1912–1923” (1985), у якій з’ясовано політичні і соціально-економічні підстави виникнення українського підпілля в умовах польської займанщини Східної Галичини. Автор звернув увагу й на роль психологічного фактора. З плином часу, писав він, українське населення все більше сентиментально згадувало період власної державності, преса підносила до рангу символу боротьбу Української галицької армії; народилася, з одного боку, палка любов до самопожертви і внеску у визвольні змагання, а з другого – ненависть до Польщі як окупанта [1093, с. 204]. Цікаво, що український визвольний рух Т.Домбковський розглядав у площині діяльності національно-державницьких сил, серед яких найпомітнішу роль

відіграла УВО. Бойкот виборів до польського парламенту 1922 р., на його думку, засвідчив “національну єдність і прагнення українців до повалення польської окупації, відбудову власної державності” [1093, с. 217]. В актив дослідника варто віднести й те, що він показав організаційну та ідейну кристалізацію Військової організації, зважено охарактеризував її провідників, використавши при цьому праці Є.Коновальця, В.Мартинця, Л.Ребета, архівні матеріали тощо. Однак автор не з’ясував справжніх причин поразки визвольних змагань західноукраїнців у 1918–1923 рр., неправильно потрактував еволюцію українського національного руху, а історичну перспективу українців пов’язував лише з класовою державою.

У період панування комуністичної ідеології не було написано глибокого узагальнювального дослідження з історії українського праворадикального руху. Погляди істориків, особливо військових [1211], були сфокусовані на “диверсійно-терористичній” діяльності націоналістичних структур. При цьому замовчувалося, що терор був не метою, а засобом для досягнення кінцевої мети – встановлення незалежної соборної національної держави на всій етнічній українській території. До найбільш резонансних антипольських виступів віднесено саботажницьку акцію 1930 р. Масові хвилювання західних українців розглядалися у площині господарської кризи того часу і стверджувалося, що важким економічним становищем скористалася ОУН “для проби сил”. Р.Тожецький зауважив, що “було піднято широку терористичну акцію на зразок ірландської, але у більшому масштабі і кривавішу” [1227, с. 65]. Звичайно, таке твердження є перебільшенням, так само, як і суттєво завищеними є дані автора про число актів саботажу – 2200 [1227, с. 65]. К.Левандовський подав трохи меншу кількість випадків нищення майна – 2191 [1149, с. 294]. Але і ця інформація є далекою від істини. А.Хойновський з’ясував: між липнем і груднем 1930 р. у трьох південно-східних воєводствах Польщі було скоєно 191 акт саботажу (головно підпалів), більшість з яких (172) спрямовувалася у приватний сектор. Крім того, невелика частина підпалів була справою рук власників маєтків, які прагнули отримати від держави відшкодування [1081,

с. 157–158]. Дослідник не робив жодних підрахунків, а взяв готову цифру зі звіту міністра внутрішніх справ Польщі Ф.Славой-Складковського на засіданні бюджетної комісії сейму 9 січня 1931 р.

Польські історики засудили не тільки терористичну діяльність УВО-ОУН, а й каральну акцію силових структур держави проти українського населення. Зокрема, Р.Юрись і Т.Шафар правильно зазначили, що дії ОУН були лише приводом до пацифікації. “Насправді, – писали історики, – йшлося про ліквідацію українського визвольного руху, легального і нелегального” [1120, с. 307]. Подібну думку висловив А.Хойновський: пацифікація Галичини була своєрідною формою передвиборчої кампанії уряду. Оцінюючи політику “втихомирення” під кутом зору – хто виграв і хто програв від подій 1930 р., дослідник дійшов висновку, що політичну перемогу здобула УВО-ОУН. “Були досягнуті, – писав Хойновський, – дві принципові мети цієї організації у вигляді зросту напруження і зміцнення настроїв ненависті щодо держави, а також надання українському питанню широкого міжнародного розголосу” [1081, с. 159]. Дослідник життя і діяльності Ю.Пілсудського А.Гарліцький, погодившись з висновком Хойновського, додав: зламавши опір українців, уряд досяг піррової перемоги” [1101, с. 590].

У коло інтересів дослідників потрапили життя, діяльність і трагічна доля Т.Голувка. В історичній літературі та публіцистиці переважає думка, що Голувко, як активний прихильник порозуміння між поляками й українцями, став жертвою ОУН [1107, с. 207–209; 1120, с. 407; 1211, с. 48–51; 1238, с. 331–342]. Однак існують інші тлумачення причини смерті посла сейму, а саме: це був результат поррахунків у таборі санації. Художню версію цієї історії, яка, однак, не закріпилася в літературі, подав М.Хороманський [1083, с. 204]. Не отримала підтвердження й теза В.Бончковського, що вбивство було здійснене “радянською агентурою в організації українських націоналістів” [1062, с. 68]. Слід зазначити, що у польській історіографії остаточно не розв’язане питання про виконавців замаху. Справжніх убивць Т.Голувка польська поліція не спромоглася відшукати. Теракт приписали бойовикам ОУН В.Біласу

і Д.Данилишину, хоча останні під час слідства і на судовому процесі заперечували свою причетність до нього. Видається, що польські історики і тепер не переймаються тим, щоб установити істину. Про це свідчить такий пасаж А.Хойновського: “Навіть якщо наявні публікації не розвінчують до кінця усіх сумнівів, справу винуватців смерті Голувка можна сьогодні визнати закритою” [1109, с. 6].

Зарубіжна історіографія розглядала діяльність ОУН як складову частину політики німецького уряду чи його спецслужб. Наприклад, згадуючи про замах на міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького, німецький історик Г.-А.Якобсен у “Хронології зовнішньої націонал-соціалістичної політики” навіює думку, що теракт був частиною зовнішньої політики нацистів. Тобто, ОУН убила Перацького на догоду Німеччині [1117, с. 790]. Інший німецький історик Г.Роос висловився чіткіше: рішення про вбивство одного з польських міністрів було прийняте на конференції ОУН у Празі 1932 року. Більше того, Роос розглядає цю акцію як вияв спротиву Крайової езекутиви закордонному Проводу ОУН [1188, с. 152–153].

Польські дослідники також зробили спробу підняти лаштунки цього політичного вбивства. Є.Люксенбург уперше висловив думку, що після укладення з Варшавою пакту про неагресію райхсвер наказав Є.Коновальцю утриматися від будь-якої терористичної діяльності проти Польщі [1150]. Цю версію повторив В.Побуг-Маліновський, додавши: “Виконуючи цю вимогу, Коновалець спричинив розлам – невелика частина організації на чолі з Рико Ярим спробує залишитися на попередніх позиціях і 15 червня 1934 р. здійснить смертельний замах на міністра Перацького у Варшаві” [1173, с. 754]. Тезу про опозицію Ярого підтримав М.Войцеховський, який стверджував: метою вбивства було зірвати розпочату польсько-німецьку співпрацю; у цьому були зацікавлені військово-відомство і міністерство закордонних справ Німеччини [1246, с. 235–239]. Ці думки відкинув В.Желенський. Він вважає, що райхсвер не був ініціатором убивства, авторство й ініціатива були на боці українців. “Ця акція терору, – зауважив дослідник, – відповідала ментальності українських

націоналістів, логічно випливала з традиції їх попередніх виступів і добре в'язалася, поряд з концепцією “помсти”, з їх розчаруваннями та організаційними приниженнями” [1260, с. 77–78]. На таких позиціях у цьому питанні стоїть і Р.Тожецький. На його думку, немає жодних підстав вважати, що вбивство міністра було результатом спротиву Крайової екікутиви вказівкам Проводу [1227, с. 138]. Проте автор у черговий раз зробив несподіваний висновок. За його твердженням, польський уряд до середини червня 1934 р. не вважав за потрібне виступити проти українських націоналістів з огляду на очікування більш слушного моменту для викриття крайової сітки ОУН. Не обійшлося тут і без “класового аспекту”: ОУН була опосередкованим “співробітником” у знищенні радикально-суспільних елементів, зокрема комуністів у Західній Україні [1227, с. 130]. Разом із тим, не втратила прихильників і тепер думка Л.Гасса, що замах став можливим через гостру боротьбу санаційних клік, яка сильно послаблювала державний апарат [1104].

В українських студіях започатковано ще один напрям – дослідження персоналій. Першу спробу висвітлити життя і діяльність Є.Коновальця, С.Бандери та Р.Шухевича зробив Е.Прус [1180]. Однак ідеологічна заангажованість автора не дозволила йому створити об'єктивні портрети видатних діячів українського визвольного руху. Монографія Пруса викликала велике зацікавлення польських читачів (хоча би з огляду на стиль писання – жанр пропагандистської публіцистики, притаманний радянським історикам), але водночас зазнала фахової критики. У 1987 р. з розгромною рецензією виступив Р.Тожецький. Автор почав із найголовнішого: рецензована праця є “більше політологічною, ніж історичною”. “Вже сама назва, – продовжує він, – містить у собі сарказм, бо якими півбогами, героями були Коновалець чи Бандера ... Це були просто завзяті націоналісти, які вирости у боротьбі за незалежність” [1231, с. 161–162]. Далі Тожецький навів важливі штрихи до політичних портретів провідників ОУН. Зокрема, історик пише, що Є.Коновалець – “...один із видатних командирів армії УНР.., був типовим політиком, який виріс у війську.., створив Організацію Українських

Націоналістів, яка мала значення загальноукраїнське, а не тільки галицьке...”; С.Бандера “...був добрим організатором.., зайняв непохитну позицію на процесі за вбивство Броніслава Перацького.., виявляв недовір’я до німців...” [1231, с. 162–163] тощо.

Вагомий внесок у дослідження біографії С.Бандери зробив Б.Цибульський, який проаналізував із правової точки зору Варшавський і Львівський процеси ОУН, а також долю провідника КЕ націоналістичної організації. Дослідник довів, що Бандера та його товариші повинні були перебувати у слідчій в’язниці Варшави до часу узаконення вироку, тобто до 22 червня 1936 р. Тому їх передчасне переведення до в’язниці “Свенти Кшиж” у середині березня 1936 р. стало грубим порушенням ст. 523 Кримінально-процесуального кодексу. Це, на думку історика, є “найтяжче обвинувачення” судовій системі довоєнної Польщі [1092, с. 74–75]. Проаналізувавши побут С.Бандери у польських в’язницях, Цибульській висловив сподівання, що доля лідера крайової ОУН, як в’язня, буде повніше з’ясована за умови дальшого поступу у дослідженні тюремного життя ув’язнених Другої Речі Посполитої [1092, с. 94].

Певне зацікавлення аналізованою проблемою виявили й інші зарубіжні вчені. Так, словацький історик Богуш Хньовпек, досліджуючи діяльність Української повстанської армії на території Словаччини у 1945–1947 рр., частково порушив питання ідеологічного та організаційного становлення українського праворадикального руху, революційної практики УВО та ОУН [1080]. Набором загальновідомих подій та фактів з історії українського організованого націоналізму 1920–1930-х рр. відзначається також монографія аргентинця Енріке Мартінеза Кодо “Повстанці за залізною завісою” [1091].

Отже, у 1940–1980-х рр. історія праворадикального руху інтенсивно вивчалася лише в українських зарубіжних центрах. Саме там було створено значне число історіографічних фактів, які розкривають процес організаційного становлення і розвитку УВО та ОУН, основні елементи націоналістичного світогляду, вплив ідеології “чинного націоналізму” на формування програмних та ідеологічних засад націоналістичного руху, містять численні приклади

антипольської боротьби українського підпілля, порушують питання зовнішньої політики ОУН тощо. Разом із тим, праці діаспорних істориків побудовані великою мірою на спогадах учасників подій, тому у них багато суб'єктивного, ідеалізація націоналістичних організацій, окремих дійових осіб, применшення ролі інших політичних сил. До цього слід додати, що наукові дискусії навколо проблем праворадикального руху поступалися перед політико-ідеологічною конфронтацією.

Радянські історики, по-суті, не вивчали цієї проблеми, їхні праці мали суто ідеологічне спрямування. Впадаючи у крайність негативізму, вони подавали спотворену картину подій на західних землях України міжвоєнної доби ХХ ст. В УРСР націоналізм будь-якого забарвлення підлягав не тільки моральному, але й політичному осуду. Вважалося, що демонстрація почуття любові до свого народу загрожує підірвати принцип “соціалістичного інтернаціоналізму” (пом'якшений вираз звичайної русифікації). Натомість зарубіжна інтелектуальна думка намагалася зрозуміти феномен українського націоналізму, віднайти аналогії в подібних рухах інших народів. У західній англійській літературі утвердився термін “інтегральний націоналізм” на означення ідеології та політичної практики ОУН 1930-х рр. – поняття, яке до цього застосовувалося щодо французького радикального монархічного націоналізму початку ХХ ст. У народній Польщі діяльність УВО та ОУН почала активно вивчатися на науковому рівні лише у 70–80-х рр. ХХ ст. Деякі дослідники робили спробу з'ясувати об'єктивні причини виникнення “інтегрального націоналізму”, поширення його впливів серед української громадськості Західної України, співпрацю українців з німцями тощо. Однак праці адептів ортодоксального марксизму були просякнуті критицизмом, що аж ніяк не сприяло глибокому вивченню проблеми.

У цілому вивчення українського націоналізму у другій половині ХХ ст., порівняно з попереднім історіографічним періодом, просунулося далеко вперед. Тим не менше, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, частина питань висвітлена однобічно або взагалі залишилася поза увагою дослідників. Серед

них – внутрішній розвиток націоналістичних організацій, різновекторна зовнішня політика ОУН, взаємини Організації з “органічним сектором” та Греко-католицькою церквою, робота націоналістів серед робітництва і селянства, становлення і діяльність Фронту національної єдності тощо.

Після 1991 р. сталися кардинальні зміни у вивченні історії українського праворадикального руху. Важливі теоретичні положення та фактологічний матеріал містять узагальнювальні дослідження з історії України і суспільно-політичних процесів [109, с. 209–214, 301–305; 192, с. 197–203; 468, с. 305–312; 720, с. 487–492, 500–510; 721, с. 556–573], а також довідкові видання [560, с. 655–820; 231, т.1, с. 25, 42–43, 85; т.2, с. 78–80, 308–313; т.3, с. 388–389, 513, 641; 251, т. 1, с. 82, 165, 177, 448; т. 2, с. 452; т. 5, с. 28–30, 217–218; т. 6, с. 597]. Проте ґрунтовніше різні аспекти проблеми розкривають численні фахові праці. Щоправда, не всі з них є рівноцінними з огляду на інформаційний потенціал та історичні оцінки. Утім, переважають об’єктивні і неупереджені дослідження руху українських націоналістів як феномену національної історії.

Прикладом наукового підходу до вивчення цієї тематики є праці Г.Касьянова, у яких на основі системного і виваженого аналізу документальної та історіографічної спадщини минулого й сьогодення подано глибоко обґрунтовану еволюцію ідеологічних засад ОУН [352; 354]. Київський учений розглядає поняття “український націоналізм” у трьох вимірах: соціально-психологічному (націоналізм як настрої, почуття), ідеологічному (націоналізм як доктрина, світогляд, система дій тощо) і політичному (націоналізм як політичний рух). Абстрагувавшись від власних політичних поглядів і симпатій, автор стверджує, що на кінець 1930-х рр. український націоналізм набрав виразних рис антидемократичного і антикомуністичного руху, в основу якого було покладено культ дії, войовничий ідеалізм та волюнтаризм, примат національного над вселюдським. Націю було представлено як найорганічнішу, найприроднішу форму організації людства; інтереси нації переважали над інтересами індивіда [354, с. 21]. Визнаючи очевидний факт, що ОУН мала багато спільного з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом

у світогляді, ідеології і часом політичній практиці, Г.Касьянов разом із тим цілком слушно вважає, що націоналістичну організацію не можна зараховувати ані до фашизму, ані до націонал-соціалізму, ототожнювати їх [354, с. 27–28].

На науковому рівні цей аспект проблеми вивчали також Я.Дашкевич [216; 217], С.Таран [897], К.Бондаренко [67], О.Зайцев [281], С.Кульчицький [467], І.Дробот [242], О.Сич [820] та ін. На окрему увагу заслуговує монографічне дослідження М.Мандрик, у якому розглянуто історичну практику зародження і становлення націоналізму як політичного руху і як ідеологічної системи у міжвоєнну добу в контексті формування провідних центрів української політичної еміграції [572]. Залучення до наукового обігу великої кількості архівних документів, праць теоретиків націоналізму дозволило авторці зробити широкі узагальнення. На її думку, український націоналізм не був радикально новою ідеологією і абсорбував у себе ідеологічні конструкції попередньої епохи, хоча його фундатори заперечували такий зв'язок. Це заперечення проявлялося в різкій критиці народницької, консервативної та демократичної доктрин. Крім того, український націоналізм з'явився як результат складної взаємодії і взаємопроникнення західноєвропейської політичної традиції. Він виник і розвивався на тлі подібних загальноєвропейських та світових процесів, при цьому формуючи свою специфіку як чинник інтеграції та консолідації життя нації, що змагав до побудови української державності [572, с. 329].

Великий резонанс у наукових колах України викликала творча спадщина Д.Донцова. Коло авторів, які цікавляться цією постаттю надзвичайно широке (географічно воно охоплює всю територію України): О.Баган [21; 22], Б.Червак [977], В.Лісовий [528; 529], Р.Безсмертний [40], Г.Касьянов, С.Квіт, М.Чугуєнко [989], В.Кириленко [372] та ін. Характерними рисами сучасної вітчизняної історіографії можна вважати багатовекторність пошуку й більшу, порівняно з попередніми періодами, вираженість оцінок. Серед цієї когорти вчених виділяється своїм доробком С.Квіт – автор книги “Д.Донцов. Ідеологічний портрет” [364], що є третьою після праць Р.Єндика та М.Сосновського науковою роботою, присвяченої постаті ідеолога “чинного націоналізму”.

Основну увагу С.Квіт зосередив на діяльності Донцова як редактора “ЛНВ” (1922–1932) і “Вістника” (1933–1939), на естетичних й ідеологічних засадах цього інтелектуального видання, на появі такого феномену української літератури, як “вістниківство”, а також на значенні спадщини Донцова для сучасної України. На переконання дослідника, діяльність Донцова “позитивно відбилася на широті й глобальності українського національного думання”. Особливо відзначено виховну роль донцовських писань, адже його ідеї “знаходили своє практичне політичне втілення”. Відтак автор слушно резюмує: “Без орденського проводу, без націоналістичного резистансу з його ідеалізмом і послідовністю у відстоюванні українських національних інтересів неможливо собі уявити нашу історію ХХ ст.” [364, с. 231].

Актуальним (і не тільки для української історіографії) є питання про місце теоретичного доробку Д.Донцова поміж інших, відомих у своїй практиці. Ця проблема частково порушується у праці Г.Касьянова “Теорії нації і націоналізму”. Автор звертає на Донцова незаслужено малу увагу і ставиться до ідеології “чинного націоналізму” негативно. Це видно і з іншої його праці, що розкриває соціально-політичний образ української інтелігенції на рубежі ХІХ–ХХ ст. [355]. Однак важливими видаються такі його висновки: 1) ОУН не мала б такого успіху і впливу на західноукраїнських землях у 1930-х рр., коли б психологічний ґрунт не підготував “донцовський” націоналізм; 2) становлення українського націоналізму як політичної доктрини відбувалося саме в рамках “інтегрального націоналізму”; 3) “інтегральний націоналізм” до певного часу був єдиною організованою формою українського націоналізму [352, с. 318–323].

Свідченням невщухлого інтересу до ідеології “чинного націоналізму” Д.Донцова є чергова, успішно захищена у 2005 р. в Київському національному університеті ім. Т.Шевченка, кандидатська дисертація. Її автор І.Шліхта на прикладі життєвого шляху Д.Донцова розвинула ідею Р.Шпорлюка про вирішальний взаємовплив доктрин марксизму та націоналізму, що мав місце на теренах Російської імперії після революції 1917 р. Виходячи з аналізу концепції націоналізму Донцова, доведено, що риси українського “інтегрального

націоналізму”, виділені Дж.Армстронгом на основі вивчення ідеології ОУН, не можуть претендувати на високий ступінь узагальнення. Запропоновано нове трактування ідей Донцова 1921–1939 рр.: його концепція розглядається як специфічний варіант радикального націоналізму, для якого властиве захоплення демократичною формою державного устрою. З’ясовано, що Донцов був послідовним речником ідеї українсько-польського порозуміння [1018].

За останні півтора десятка років відбулося суттєве прирощування знань з історії виникнення та діяльності націоналістичних організацій. Насамперед слід відзначити археографічні дослідження А.Кентія, написані у рамках проекту робочої групи з вивчення проблематики ОУН і УПА при Інституті історії України НАНУ. В одній із книг учений торкнувся питання про створення УВО, її структуру та мережу, детальніше охарактеризував основні напрями діяльності Організації, у т. ч. зв’язки з урядом ЗУНР та співпрацю з німецькою розвідкою, створив позитивний образ Є.Коновальця. Автор уперше серед українських істориків звернув увагу на той факт, що сама назва УВО з’явилася після 1924 р., тобто після розриву зв’язків частини військовиків – прибічників Є.Коновальця із середовищем Є.Петрушевича, що призвело до організаційної кризи та до виключення з Військової організації прорадянськи налаштованих членів [370, с. 14].

Разом із тим треба зазначити, що А.Кентій побудував своє дослідження на документах т. зв. “Празького архіву”, що походять переважно із середовища української наддніпрянської еміграції; зовсім не взяв до уваги великий пласт документів, які відклалися в архівосховищах західного регіону України та Польщі. Через це немало питань висвітлено поверхово або тільки акцентовано на їх актуальності. Відтак, цю, назагал цінну, працю не можна вважати комплексним дослідженням. А втім, видається, що автор не ставив перед собою такого завдання, для нього важливішим було дати історичну оцінку Військовій організації. Наприклад, не можна погодитися з таким узагальненням історика: “... 20-ті роки стали часом формування у політичному житті українства тих сил, які стали на шлях безкомпромісної боротьби за Українську

самостійну державу. Цією силою стала УВО, котра покликала до життя найрадикальнішу політичну організацію (ОУН – В.Ф.), з ім'ям і діяльністю якої був зв'язаний новий етап українського національно-визвольного руху” [370, с. 68].

Праця А.Кентія стимулювала творчі пошуки молодшої генерації істориків. Зібравши багатий ілюстративно-фактологічний матеріал, М.Ковальчук піддав ревізії усталений у мемуарній і науковій літературі погляд на історію створення УВО та роль у цьому процесі Є.Коновальця. Автор стверджує, що на початковому етапі мережу Організації розбудовував львівський гурток січових стрільців із ветеранів УГА. Цей гурток лише спорадично контактував із Є.Коновальцем, який до свого приїзду до Львова 20 липня 1921 р. практично не мав уявлення про масштаб організаційної роботи львівських січовиків. Львівська група СС діяла фактично незалежно від Стрілецької ради, прагнучи лише продовжити боротьбу проти поляків і ставлячись без пієтету до планів Коновальця відновити січово-стрілецьку організацію. Тобто, останній, на думку Ковальчука, не стояв безпосередньо біля витоків УВО [407, с. 63–77].

Не менш цікавою за змістом та розмаїттям джерельного матеріалу є стаття О.Дарованця [212]. Віддавши належне М.Ковальчуку за ґрунтовне і неупереджене дослідження питання, автор водночас навів низку аргументів на користь “традиційної” версії початкового періоду історії УВО. З'ясовано, що Військову організацію було створено влітку-восени 1920 р., а її організаційне оформлення завершилося 1921 р.; провідну роль у процесі творення УВО відіграли колишні вояки Корпусу січових стрільців та Української галицької армії, причому перші виступили ініціаторами створення підпільної мережі і в Західній, і в Східній Україні, а другі стали кадровою основою Організації в Галичині; Є.Коновалець стояв безпосередньо біля ідеологічних та організаційних витоків УВО, завдяки цьому 1921 р. не виявилось серйозної альтернативи його кандидатурі на пост керівника УВО.

Різні аспекти підпільно-революційної діяльності УВО (участь у бойкоті перепису населення Східної Галичини у 1921 р. та виборів до польського

парламенту 1922 р., експропріаційних та диверсійних акціях, робота в українському молодіжному середовищі тощо) на новій джерельній базі висвітлюють І.Васюта [108], І.Гаврилів [141; 143; 145], В.Штокало [1022; 1023; 1024], Р.Забілій [266], Б.Галайко [150; 151], О.Дарованець [210] та ін. Окремі дослідники зробили спробу визначити кількісні параметри антиокупаційних виступів східних галичан на початку 1920-х рр., у яких дієву участь брали українські військовики. Вважається, що упродовж 1922 р. в краї було здійснено 2300 саботажно-диверсійних акцій. Зауважимо, що вперше цю цифру подав П.Мірчук, не розкривши при цьому методики підрахунків [602, с. 28]. Тепер цими даними оперує багато авторів, не ставлячи під сумнів їх вірогідність [459, с. 159; 450, с. 364; 407, с. 77]. М.Кугутяк намагався навіть підвести під цю інформацію первинні джерела [461, с. 239–240]. Однак перевірена нами архівна справа, на яку посилається дослідник [961], і близько не дає бажаного результату. У цьому зв'язку доречно зазначити, що М.Папезинська-Турек ще наприкінці 1970-х рр. на основі документів Міністерства внутрішніх справ міжвоєнної Польської держави з'ясувала: від січня 1922 до березня 1923 р. у Східній Галичині відбулося 296 терористичних актів, у т. ч. 116 замахів і нападів, 150 підпалів, 30 випадків нищення ліній зв'язку [1167, с. 130]. Вважаємо, що вітчизняним ученим необхідно або визнати підрахунки польської дослідниці, або самим провести ретельне вивчення цього питання.

Заслуговує схвалення й намагання І.Васюти розв'язати питання про чисельність УВО. Історик ствердив, що на початку 1920-х рр. Військова організація нараховувала близько 2 тис. членів [109, с. 135]. Насправді архівний документ, до якого апелює автор [221, арк. 16–18], не підтверджує цієї інформації.

Новими дослідженнями та інтерпретаціями поповнилася історія ОУН. Пріоритет у цій ділянці наукової роботи, безумовно, належить архівісту А.Кентію. Його монографія 1998 р., яка побудована в основному на матеріалах т. зв. “Українського празького архіву”, суттєво доповнює набуток істориків української діаспори. Учений детальніше розглянув організаційну структуру

націоналістичної організації, вніс деякі корективи щодо персонального складу КЕ ОУН, охарактеризував стосунки націоналістів з українськими легальними партіями та емігрантськими центрами, торкнувся питання причин конфлікту “крайовиків” із закордонним Проводом. Висвітлюючи зовнішньополітичні орієнтири руху українських націоналістів, учений зауважив, що в тогочасній міжнародній ситуації орієнтація ОУН на III райх була вимушеним кроком [369, с. 74–76]. Цей правильний висновок А.Кентія дисонує із тезою авторів підручника з новітньої історії України для студентів історичних факультетів: “Німецькі націоналісти були для українських націоналістів справжнім взірцем. Особливо симпатизували оунівці націонал-соціалістам” [648, с. 302]. Наведені у книзі аргументи (на зразок: у 1922 р. відбулася перша зустріч Є.Коновальця з А.Гітлером чи штаб-квартира УВО знаходилася в Берліні) є непереконливими. Відомо, що у Берліні певний час перебувала штаб-квартира КПЗУ. Але головне те, що Німеччина була місцем осідку й інших напрямів української політичної еміграції – П.Скоропадського, Є.Петрушевича, А.Макаренка, І.Полтавця-Острияниці. Як слушно зауважив Я.Грицак, легальним приводом для перебування українських політиків у Берліні був великий (близько 475 млн. марок) грошовий борг Німеччини перед колишньою Українською державою [192, с. 200].

Праці І.Гаврилів [142; 144], О.Дарованця [209; 213; 214], О.Зайцева [274], М.Посівнича [735; 737], Я.Цецика [966; 967], В.Ходака [947], Ю.Юрика [1033; 1034] поглиблюють наявні знання про різні напрями революційної діяльності ОУН та репресивні акції польської влади проти українського визвольного руху. У полі зору дослідників перебувають історія створення та функціонування мілітарних (парамілітарних) структур націоналістичної організації, форми і методи військової підготовки її членів [736; 527]. Зокрема, М.Посівнич аргументовано довів, що у процесі реалізації власної воєнної доктрини ОУН підготувала значну частину західноукраїнського суспільства до збройної боротьби за незалежність України під час і після Другої світової війни. Багатою на фактичний матеріал є стаття О.Стасюк про видавничу діяльність ОУН

міжвоєнного періоду. Авторка показала місце і роль націоналістичних часописів та підпільних видань у формуванні національної свідомості західних українців [863]. Щоправда, О.Стасюк подала відомості лише про три підпільні друкарні, хоча стверджує, що спеціальні пункти передруку літератури були організовані майже в кожній окрузі. До цього аспекту проблеми близьким за своєю спрямованістю є дослідження В.Ухача, присвячене культурно-освітній праці українських націоналістів. Автор науково осмислив велику кількість конкретно-історичного матеріалу, почерпнутого з численних архівних фондів, однак не можна беззастережно прийняти його твердження, що ОУН здійснювала “постійний контроль” над українськими громадськими організаціями, “становлячи переважно організуюче та практичне ядро їхньої діяльності” [930, с. 115, 117, 119].

Історики порушили також деякі інші малодосліджені або й зовсім не вивчені представниками української діаспори питання, як-от: принципи та шляхи реалізації зовнішньої політики ОУН [139; 738], її контакти з Усташською хорватською революційною організацією [406], ставлення до національних меншин [140], релігія та церква в теорії і практиці українського націоналізму [503; 504; 875; 180; 259].

І.Дерев’яний започаткував ґрунтовне вивчення питання щодо проникнення в ОУН радянської агентури [220]. Основними джерелами його наукової розвідки стали документи, що зберігаються у фондах “Архіву ОУН” у Києві. До них належить листування Є.Коновальця з Р.Барановським та П.Судоплатовим протягом 1936–1937 рр., а також спогади членів ПУНу (Д.Андрієвського, Я.Барановського, Р.Сушка, О.Сеника та ін.) про події 1933–1938 рр., пов’язані з роботою агентів радянської розвідки В.Хом’яка та П.Судоплатова. І.Дерев’яний виділив три етапи у проведенні операції зі знищення Є.Коновальця. Загибель лідера ОУН, як слушно зауважив дослідник, обезголовила націоналістичний рух та прискорила розкол у його рядах. Але вона також підштовхнула до формування нової структурної одиниці в ОУН – Служби безпеки [220, с. 117].

Ця проблема знайшла дальший розвиток у монографії В.Косика, у якій досліджуються методи боротьби радянських спецслужб з українським націоналізмом у 1933–1943 рр. [434]. Заслуга автора полягає, по-перше, у введенні до наукового обігу раніше невідомих історикам документів із німецьких архівів, що вносять корективи до усталених уже уявлень про контакти ОУН з військовими структурами III райху; по-друге, у створенні психологічних портретів радянських агентів, котрі проникли в керівництво націоналістичної організації; по-третє, у спростуванні багатьох вигадок П.Судоплатова щодо його агентурної роботи у Проводі українських націоналістів. На думку В.Косика, однією з причин прискіпного вбивства Є.Коновальця було його рішення скликати Збір ОУН за участю представників з України. Збір мав, між іншим, упорядкувати внутрішньоорганізаційні питання, зокрема розв'язати проблему персонального складу ПУН та усунути непорозуміння між “Закордоном” та “Краєм”. Це, безперечно, суперечило планам “Центру” в Москві, метою якого було не лише послаблення, але взагалі знищення українського націоналістичного руху [434, с. 87].

Книга В.Косика виводить на новий рівень дискусію про діяльність націоналістичного підпілля на східноукраїнських землях [434, с. 11–19]. Уже згадувалося, що в зарубіжному українознавстві була поширена думка про неможливість існування в УРСР будь-яких підпільних революційних організацій. Сучасні дослідники тоталітарної доби в Україні В.Пристайко та Ю.Шаповал оприлюднили документи ДПУ-НКВС, які дають можливість реконструювати злочинний механізм дій сталінського режиму проти української інтелігенції [597; 598; 859]. Автори доводять, що Спілка визволення України (СВУ) та Український національний центр (УНЦ) – провокація ДПУ. Із найновіших досліджень слід згадати кандидатську дисертацію Ю.Щура, в якій констатовано, що в умовах жорсткої централізації та широкомасштабних репресій 1930-х рр. у радянській Україні підпільна діяльність була майже неможливою; у 1929–1939 рр. малочисельні осередки і окремі члени ОУН

перебували у глибокому підпіллі [1029, с. 10–11]. Однак остання теза автора не підкріплена конкретними фактами.

Не маючи на меті спростувати висновки авторитетних київських учених, В.Косик, тим не менше, ставить під сумнів аргументацію проти існування СВУ та УНЦ. На суд читача він виніс низку розмірковувань, одним із яких є таке: “Переконливим буде такий документ якогось органу російсько-радянської влади в Україні, в якому є наказ чи рішення творити штучні організації, або в якому конкретно дається доручення провокативно створити СВУ чи іншу організацію, і виразно говориться, кому це завдання доручено. Це однак не означає, що органи безпеки не могли обвинувачувати деяких осіб у приналежності до тої чи іншої організації, до якої вони не належали, і казали на слідстві признаватись до того. Але це також не означає, що така чи інша організація не існувала” [434, с. 15]. На нашу думку, слушною є рекомендація історика продовжувати дослідження справ СВУ та УНЦ.

В останні роки виокремився новий напрям у дослідженні українського націоналістичного руху – вивчення історії його спеціальних підрозділів. Одним із засновників цього напрямку є Д.Веденєєв. Його праці [118; 119; 120] побудовані на багатому фактичному матеріалі, насамперед архівних джерел, включаючи фонди Держархіву Служби безпеки України. Помітним історіографічним фактом стала монографія Д.Веденєєва та Г.Биструхіна, що побачила світ у 2006 р. [116]. Це перша узагальнювальна робота, у якій розглядається розвідувальна, контррозвідувальна та бойова діяльність націоналістичних організацій. Звернувши значну увагу на контакти УВО та ОУН зі спеціальними підрозділами іноземних держав, насамперед Німеччини, автори слушно зауважили: “Головною метою співробітництва слід вважати бажання, за умов нестачі власних сил, залучити військово-політичні, оперативні та матеріальні можливості держав-противників основних ворогів націоналістичного руху для досягнення стратегічної мети ОУН – відновлення незалежності України” [116, с. 352]. У колективній праці Д.Веденєєва і О.Лисенка показано історичне підґрунтя пронимецької орієнтації українських

самостійницьких сил. Крім того, автори акцентували увагу на такій складовій тактики ОУН, як намагання диверсифікувати контакти із зарубіжними державами та їх спецслужбами [117].

У контексті цієї проблеми треба розглядати науковий доробок О.Кучерука. В одній із статей історик показує процес зародження і функціонування розвідки УВО [484]. У діяльності розвідувальної референтури він виділив три періоди: початковий (1920–1922), період Осипа Думіна (1922–1926) і період Рико Ярого (1926–1929). На думку автора, найпліднішим був другий період. Багатством документального матеріалу відзначається монографія О.Кучерука, присвячена постаті Р.Ярого. В окремому розділі книги висвітлюються обставини замаху бойовиків ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького. Автор розглядає цю справу під кутом зору “розсварення” Німеччини і Польщі, а відтак конфлікту між Є.Коновальцем і Р.Ярим [484, с. 92–105]. Однак ця думка не оригінальна, свого часу її висловлювали українські радянські (В.Чередниченко, С.Даниленко) та зарубіжні (Г.Роос, Г.-А.Якобсен, Є.Люксембург) історики. Зв’язок між замахом на польського міністра і Німеччиною відкинули В.Косик і, що дуже важливо, польські дослідники Р.Тожецький та В.Желенський.

Помітне місце в сучасному історіописанні посідає саботажна акція 1930 р. Серед учених домінує погляд, що антиурядовий виступ організувала УВО-ОУН у відповідь на польську політику колонізації західних земель України. Наприклад, М.Швагуляк доводить, що тогочасний народний рух мав яскраво виражене національне забарвлення [1003, с. 13]. Водночас окремі дослідники, визнаючи за Військовою організацією невелику частину саботажів, не відмовляються від висловленого раніше погляду, що селянський рух 1930 р. був стихійним і мав винятково соціальну природу [106, с. 50–51].

Авторитетні дослідники намагаються глибше з’ясувати причини, мету і наслідки терористичних актів УВО та ОУН. Так, Я.Грицак слушно зауважив, що радикалізація українського руху у 1930-х роках була зворотнім боком усе більшого відходу польського режиму від демократії, наростання судової

і поліцейської сваволі. Учений першим із вітчизняних дослідників увів до наукового обігу статистичні дані про політичні замаху і вбивства, здійснені націоналістичним підпіллям за 1921–1939 рр. Жертвами бойовиків УВО та ОУН стали 25 поляків, 36 українців, один росіянин і один єврей (всього 63 особи). Із цієї статистики Я.Грицак зробив зважений висновок: терор УВО-ОУН був спрямований не тільки проти зовнішнього, а й проти внутрішнього ворога, насамперед проти тих, хто виступав за нормалізацію відносин з польським урядом [192, с. 199]. Проте мусимо зауважити, що у статті О.Мотиля, на яку покликається львівський історик, ідеться про “вбивства і спроби вбивства визначних польських й українських особистостей” [1161, с. 50; 434, с. 67].

На думку А.Кентія, закордонний Провід не завжди погоджувався з терористичною діяльністю крайових націоналістів. Є.Коновалець і його найближче оточення, хоч і не заперечували потреби революційних дій, але виступали проти крайнього радикалізму [369, с. 50, 60]. Вважаємо, що і до тепер остаточно не з'ясовані такі моменти: з чиєї ініціативи (закордонного чи крайового Проводу ОУН) було піднято саботажну акцію 1930 р., які були мотиви замаху на відомого польського політика Т.Голувка, хто замовники вбивства та його виконавці. Додаткових знань вимагає питання про т. зв. “архів Сеника”. Погляди на цей аспект проблеми сучасних українських істориків, так само, як і діаспорних, є контроверсійними. Зокрема, А.Кентій, Я.Сватко, М.Посівнич та інші вважають празьку частину архіву ОУН, що потрапила до рук польської поліції 1933 року, доконаним фактом [369, с. 53–54; 800, с. 32; 741, с. 21]. І.Підкова і Р.Шуст дотримуються думки, що зізнання окремих підсудних на Варшавському процесі ОУН були фактично сфабриковані [231, с. 81]. С.Кульчицький питання про “архів Сеника” оминає, зате стверджує, що зради з боку окремих членів Проводу ОУН не було [468, с. 312].

Окремого розгляду потребують праці молодих львівських істориків М.Посівнича та В.Муравського. Так, перший автор у передмові до підготовленого ним документального видання “Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів” пише про наявність копій деяких матеріалів

Варшавського процесу ОУН у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові [93, с. 4]. Ознайомившись із документами, на які посилається Посівнич, доходимо таких висновків: 1) тут містяться протоколи допитів С.Бандери та його товаришів – Є.Качмарського, Я.Макарушки, І.Малюци й інших, усього 19-ти осіб, а також звинувачувальний акт 23-м діячам ОУН; 2) у цьому фонді немає таємних документів націоналістичної організації [964]. В.Муравський розглядає “архів Сеника” як історичний факт, “важливе джерело правдивої інформації” [618, с. 5–6]. На наступній сторінці своєї статті дослідник уже менше категоричний. Він пише, що матеріали Варшавського процесу не збереглися до нашого часу і це “створює додаткові складнощі в дослідженні теми, зокрема, не дає відтворити повний перелік документів і, що найважливіше, підтвердити або спростувати тезу про фальсифікацію матеріалів, чи бодай їхньої частини”. Далі з’ясовується, що автор не ставить собі за мету “зробити остаточні висновки щодо цієї заплутаної історії”. І це не дивно, бо наведений ним документ – Доповідна записка працівника МЗС у справі т. зв. “архіву Сеника” – спростовує факт захоплення чеською поліцією архіву Проводу ОУН. На наш погляд, зі всіх розмірковувань В.Муравського слушним є його прикінцевий висновок. Автор висловлює сподівання, що “дослідження теми “архіву Сеника” матиме своє продовження” і що “ця проблема ще містить велику кількість нез’ясованих моментів” [618, с. 18].

Інший напрям наукових досліджень, який динамічно розвивається, – створення біографічних нарисів про відомих діячів націоналістичного руху. Великий вплив у материкову Україну праць діаспорних авторів стимулював науково-публіцистичну роботу їх ідейних однодумців. Так, з’явилися книги П.Дужого [246; 247], Г.Гордасевич [187], Я.Сватка [801; 802], Є.Перепічки [700], Г.Чопика [986] та ін. 1993 р. у видавництві “Червона Калина” побачила світ книга, в якій центральне місце посідає постать Є.Коновальця [264]. Більшість матеріалів узято з еміграційних видань – “Євген Коновалець та його доба”, “ОУН: 1929–1954”, “Шляхом на Роттердам”. Тоді ж фундація ім. О.Ольжича видала збірник “ОУН: минуле і майбуття”. Серед низки

публікацій, присвячених головним фігурантам українського націоналістичного політикуму, привертає увагу стаття А.Жуковського. Автор за доступною йому літературою подає силует Є.Коновальця. Нових історичних фактів там немає, зате цікавими є оцінки-висновки діаспорного історика [265].

Безумовно, такого роду видання і надалі відіграватимуть важливу роль у формуванні позитивних образів тих, хто боровся за незалежну Українську державу. Проте сучасний рівень вітчизняної історичної науки, державна політика національної пам'яті в Україні вимагають глибокого і неупередженого, позбавленого партійних впливів вивчення непростих колізій життя та діяльності провідників українського визвольного руху. Великим кроком на шляху до досягнення цієї мети стали дві Всеукраїнські наукові конференції, що відбулися у Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника і присвячені 100-річчю від дня народження Р.Шухевича та С.Бандери. У наукових збірниках, опублікованих за підсумками роботи конференцій, містяться змістовні статті про різні аспекти суспільно-політичного життя західноукраїнців у 20–30-х рр. ХХ ст. Важливі штрихи до історичного портрета Р.Шухевича внесли розвідки М.Литвина [513], О.Лисенка [501], Ю.Шаповала [994], І.Гаврилів [146], М.Посівнича [739], О.Марущенко та Н.Надурак [582]. Концептуально-методологічні засади українського визвольного руху першої половини ХХ ст. та місце у ньому С.Бандери розкривають статті О.Удода [920], О.Реєнта та О.Лисенка [766]. Соціальні умови, середовище, фактори, які вплинули на формування світогляду, становлення особистості керівника ОУН (р) розглядають Р.Пастух [689], І.Андрухів та В.Марчук [14], А.Сова [836], М.Посівнич [740]. Крім того, два останні автори присвятили цьому питанню ґрунтовніші дослідження [742; 776].

Вдалу спробу розвіяти міфи радянської тоталітарної історіографії про український самостійницький рух і С.Бандеру зробив Р.Частій. Його книга написана у легкій для сприйняття і засвоєння пересічними російськомовними громадянами формі. Для автора С.Бандера – “видатна людина, завдяки своїй фанатичній вірі, за яку віддав своє життя, завдяки своїй мужності і силі волі,

організаційним здібностям, енергії та іншим якостям, принесеним на вівтар незалежної України” [974, с. 379].

На монографічному рівні сьогодні вивчають діяльність М.Капустянського [408], С.Ленкавського [821], О.Ольжича [321; 400], В.Тимчія-Лопатинського [1021], М.Лебеда [682], Р.Сушка [649], К.Зарицької [664]. Дочекалася спроба історико-правового дослідження судового процесу О.Басараб та “басарабівців”. Першим на цю дорогу став І.Гловацький [182]. Автор переконливо показав, що О.Басараб стала символом українських революціонерів у боротьбі з польською владою, на її мужності і твердості характеру виховувалися нові покоління українців. Співробітники Центру досліджень визвольного руху у Львові О.Дарованець, В.Мороз і В.Муравський провели велику археографічну роботу з метою створення біографічного довідника про учасників націоналістичного руху 1920–1930-х рр. У додатку до третього видання книги П.Мірчука “Нарис історії ОУН” дослідники вмістили понад тисячу біографічних довідок [211, с. 611–856]. До цієї справи долучився Г.Дем’ян своєю публікацією “Матеріали до Енциклопедії “ОУН і УПА” [219].

До нових тем слід віднести дослідження політичної активності Д.Паліїва, передумов розколу праворадикального табору і створення відкрито опозиційного Фронту національної єдності – легальної партії, яка виступала з позицій т. зв. “творчого націоналізму”, засуджувала тактику терору ОУН. Піонером у цій ділянці можна вважати М.Швагуляка, який 2000 р. опублікував науково виважену статтю [1000]. Новою працею на цю тематику стала кандидатська дисертація О.Медвідь, у якій зроблено спробу охопити весь революційний та військово-політичний шлях Д.Паліїва, тобто від 1914 до 1944 р. [589]. Натомість Н.Іщук-Пазуняк зосередилася на вивченні його громадсько-політичної та публіцистичної діяльності у міжвоєнний період [337]. На сьогоднішній день основний обсяг фактів, що стосуються політичної біографії цієї постаті, добре відомий і в основному задовільно забезпечений джерелами. Однак узагальнювального дослідження про діяльність ФНЄ доведеться ще почекати.

Заради справедливості треба згадати праці тих, хто не сприймає нових тенденцій у висвітленні руху українських націоналістів, а отже, залишається осторонь від загального напрямку розвитку української історичної думки. До таких належить публіцист В.Поліщук, який з 1946 до 1981 р. проживав у ПНР, а згодом виїхав до Канади (помер 2008 р. в Польщі). Його перу належить декілька книг українською, англійською та польською мовами [724; 724а; 1174; 1175], значення яких автор сильно перебільшив. Наприклад, у передмові до однієї з них він пише таке: “...Книжка з успіхом може послужити як підручник для студентів вищих шкіл гуманітарного профілю з ділянки найновішої історії України і Польщі” [724а, с. 1]. Насправді його праці – це безсоромно переписаний фактаж з радянської літератури 1970–1980-х рр., помножений на особисте несприйняття ідеології і практики українського націоналізму. Іншим великим недоліком писань Поліщука є заданість його концепції (що, до речі, видно вже із самих назв книг), яку він намагається будь-що обґрунтувати. З таких же позицій написана серія однотипних праць представників лівих сил, об’єднаних в Організацію ветеранів України. Окремі з них – О.Войцеховський (О.Поліщук), Г.Ткаченко, О.Ткачук (псевдо) – були співробітниками КДБ СРСР. Автори не володіють сучасними методами і засобами дослідження, не прагнуть об’єктивно розібратися у причинах зародження та радикалізації українського націоналізму, його справжніх цілях, а силкуються лише довести “злочинну” діяльність ОУН, скомпрометувати в очах пересічного громадянина її лідерів [27; 39; 234; 921].

Певний внесок у дослідження аналізованої проблеми зробила сучасна зарубіжна історична думка. У демократичній Польщі зростає зацікавленість учених ідеологією і політичною практикою праворадикального руху. Першу спробу дослідити процес ідеологічного формування ОУН зробив Я.Радзейовський. Залучивши до наукового аналізу праці Дж.Армстронга, О.Мотиля, Д.Донцова, П.Мірчука, М.Сосновського та ін., автор показав генезу українського націоналізму від 1917 до 1929 р. Радзейовський погоджується з поширеним в американській історіографії терміном “інтегральний

націоналізм”, розглядає його як протиставлення окресленню “фашизм”, але при цьому зазначає: на ідеології українського радикального націоналізму позначилися “значні впливи італійського фашизму, а на пізнішій стадії і німецького” [1185, с. 312].

Набагато глибше ідеологічні і програмні засади ОУН висвітлені у монографії історика Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської, етнічного українця Р.Висоцького. Проаналізувавши теоретичну спадщину відомих представників української суспільно-політичної думки першої половини ХХ ст. (Д.Донцова, Ю.Вассіяна, М.Сціборського, С.Ленкавського та ін.), автор дійшов важливих висновків: а) Д.Донцов був не ідеологом ОУН, а творцем одного із крайніх напрямів націоналізму, який став для оунівців джерелом інспірації до вироблення власної ідеології; б) процес творення світоглядних принципів, які стали ідеологією ОУН, розпочався ще до того, як Донцов опублікував свій “Націоналізм”; загалом його праці були лише одним із багатьох чинників, які сформували ідейні засади націоналістичної організації [1248, с. 82–88, 160–174]. Р.Висоцький не оминув і питання типологізації українського радикального руху. Варта уваги його думка, що виникнення ОУН не було результатом прищеплення ідеології італійського фашизму чи німецького націонал-соціалізму на український ґрунт, а продовженням націєтворчих процесів у Східній Європі [1248, с. 402].

Ще й сьогодні більшість польських суспільствознавців традиційно обмежується коротким твердженням про вплив Донцова на молоде покоління Галичини у міжвоєнний період або спрощено інтерпретує його ідеологію – як різновид фашизму. Крім Р.Висоцького, цієї схеми позбулися В.Павлючук [1171], Т.Стриєк [1205; 1207] та ін. Вони трактують політичні погляди Донцова з перспективи історії ідей, а ідеологію українського інтегрального націоналізму не в контексті українсько-польського протистояння у першій половині ХХ ст., а в ширшій порівняльній площині, яка розглядає інші явища такого типу в масштабі тогочасної загальноєвропейської епохи. Застосовуючи метод компаративістського аналізу, Т.Стриєк дійшов висновку, що між хорватською

“Усташа” та ОУН були подібні риси: обидві організації, принаймні до 1939 р., спиралися на зовнішню допомогу, застосовували терористичні методи і не спромоглися створити масового політичного руху. Однак мали місце й істотні відмінності. Зокрема, українські націоналісти не одержали від держав Осі шансу створення такої держави, якою була незалежна Хорватія під керівництвом А.Павеліча у 1941–1945 рр. [1205, с. 31–32].

До фахових досліджень історії українського радикального націоналізму належить вже згадана монографія Р.Висоцького. Автор детально показав перебіг подій, пов’язаних з процесом формування націоналістичного руху, генезу ОУН і середовищ, які започаткували її. Належну увагу звернено на висвітлення внутрішнього устрою та розбудови Організації у перші роки її діяльності, факторів, що сприяли кристалізації ідеології та програми. Окремий розділ присвячено внутрішнім змінам в ОУН від часу перебрання керівництва крайовим Проводом С.Бандерою. Тут порушені питання організації вишколу і бойового апарату, методів здобуття засобів фінансування тощо. Поважне місце у книзі посідає проблема розвитку націоналістичного руху другої половини 1930-х рр., у т.ч. на Волині. Незаперечною заслугою Висоцького є те, що він подав розрахункову чисельність ОУН. На основі документів Центрального військового архіву (Варшава) дослідник довів, що напередодні Другої світової війни Організація нараховувала близько 8–9 тис. членів [1248, с. 337], а не 20 тис., як стверджує А.Хойновський [1082, с. 87] і, тим більше, не 30 тис., як подає В.Серчик [1193, с. 321].

Дискусії з приводу трагічних подій на Волині влітку 1943 р. змусили окремих істориків звернути погляд на суспільно-політичну ситуацію в краї у міжвоєнний період. Так, В.Філяр слушно зауважив, що національна політика Польщі здійснювалася за старою формулою ягеллонської ідеї без урахування умов, що склалися після Першої світової війни [1100, с. 248]. До позитиву слід віднести й те, що автор виділив три періоди розвитку структур ОУН на Волині: 1929–1934 рр. – це час формування і зміцнення ланок Організації на базі існуючих осередків УВО; на наступні три роки припадає бурхливий

організаційний розвиток ОУН і витіснення впливів лівих сил; 1938–1939 рр. – період поширення впливу ОУН майже на всю Волинь [1100, с. 255]. Разом із тим, дослідник намагається виправдати політику уряду на Волині. Наприклад, спрощеним є таке твердження: “Українське населення одержало можливість суспільного, політичного, господарського і культурного розвитку, що в кінцевому підсумку спричинилося до пробудження серед українців Волині національного почуття, а відтак розвитку націоналістичного руху” [1100, с. 256].

Чи не першим спробував якоюсь мірою реабілітувати політику Другої Речі Посполитої щодо західних українців А.Айненкель (Інститут історії ПАН). На II Міжнародному історичному семінарі “Українсько-польські взаємини у 1918–1947 рр.” (Варшава, 1997) він заявив: у світлі подій, що мали місце на цих теренах під час Другої світової війни, варто називати дії польської влади не пацифікацією, а репресивно-відплатною акцією [1057, с. 24]. Подібної думки дотримуються й інші польські дослідники [1152, с. 7].

В російській історіографії функціонування українських праворадикальних організацій представлено слабо. Збереглася інертна тенденція так званих радянських часів, коли історики Росії цю проблематику віддавали на відкуп своїм “молодшим братам” – українцям. У 1995 р. В.Помогаєв видав невелику за обсягом книгу “Український націоналізм: теорія і практика” [731], а через рік захистив докторську дисертацію [730]. Автор – колишній працівник Львівського обкому КПУ, після проголошення незалежності України виїхав до Росії. Його праці є переспівом заяложеного ідеологічного багажу комуністичних часів, спрямованого на “розвінчування” основ “українського буржуазного націоналізму”. Велику читацьку аудиторію зібрали спогади П.Судоплатова, які у книжковому форматі вийшли англійською, французькою (1994) і російською (1997) мовами. Колишній керівник відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР зізнався, що саме він здійснив смертельний замах на Є.Коновальця [884, с. 37–54]. Сучасна українська історіографія визнала цей факт як достовірний [401].

У 2000 р. дослідник історії Другої світової війни М.Семиряга (до речі, уродженець України) опублікував монографію про європейський колабораціонізм. У книзі певне місце відведено діяльності УВО й ОУН у міжвоєнний період. Ці організації автор цілком слушно уособлює з українським визвольним рухом. Зважено, без зайвих емоцій і навішування ярликів потрактовано контакти ОУН з німецькими спецслужбами. На його думку, в умовах, коли країни європейської демократії не виявляли особливого зацікавлення українською проблемою, Німеччина залишалася “єдиним, хоч і неприродним союзником”. Цей союз дослідник розглядає як початкову форму колабораціонізму українських націоналістів з Німеччиною [805, с. 107]. Тобто, Семиряга наблизився до визнання, що таке добровільне співробітництво було зумовлено особистою вигодою співпрацівника.

У серії “Русский бунт” опубліковано збірник “Бандерівщина” [28], який документально ілюструє розвиток українського визвольного руху протягом 1940–1950-х рр. У книзі, як правило, передруковано матеріали з видання В.Сергійчука “ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали” (К., 1996). Однак важливим є й те, що вперше російською мовою опубліковано біографічний нарис про С.Бандеру (автор С.Шумов) та сім теоретичних праць Провідника ОУН.

Певний резонанс у наукових колах України, насамперед її західного регіону, викликала книга історика Московського університету ім. М.Ломоносова К.Федевича, присвячена процесові інтеграції галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-х рр. [932]. Праця приваблює нетривіальною постановкою питання. Ніхто з українських дослідників ні в минулому, ні тепер не розглядав у такій площині становище західноукраїнської суспільності у міжвоєнній Польщі. Хоча у передмові задекларовано, що аналіз, оцінки і характеристики здійснено з позицій стороннього спостерігача, не пов’язаного ідеологічно з польською, російською чи українською патріотичною школою та національним табором, проте насправді автор нерідко демонструє своє прихильне ставлення до перших двох шкіл. Свідченням цього є те, що він

применшив роль українського визвольного руху в міжвоєнний період, виявив нерозуміння цілей і завдань, стратегії і тактики УВО й ОУН. Не можна погодитися з твердженням, що на середину 1930-х рр. українське галицьке суспільство стало інтегральною частиною Польської держави [932, с. 269].

Із найновіших західних видань варто згадати німецькомовну монографію полоніста Ф.Брудер, що розкриває діяльність ОУН упродовж 1929–1948 рр. [1072]. Книга вирізняється чіткою структурою, багатством джерельного матеріалу, почерпнутого з архівів Німеччини, Польщі й України, запозиченням інформації із праць дослідників української діаспори. Здавалося б, що авторка об'єктивно і неупереджено підійде до предмета дослідження. Проте цього не сталося: ідеологію і практику ОУН зображено винятково у чорних барвах. Дослідниця навіть не поставила питання про те, чому ця організація мала успіх на західних теренах України. Сьомий параграф розділу 2.3, що присвячено зовнішньополітичній стратегії ОУН [1072, с. 68–75], виглядає непереконливо на фоні спеціальної праці польського історика Р.Тожецького, не кажучи вже про фахові дослідження сучасних українських учених – С.Кульчицького, А.Кентія, Д.Веденєєва та ін.

Назвемо й інші хиби праці Ф.Брудер. Авторка у своєму тексті лише один раз зробила покликання на книгу П.Мірчука “Нарис історії ОУН” і двічі на монографію А.Кентія “Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.)”, але в історіографічному огляді не згадує цих авторів. З поля зору Ф.Брудер випала цінна праця на цю тему люблінського історика Р.Висоцького. Вважаємо, що це не випадково. Адже Висоцький на високому професійному рівні розглянув організаційну структуру та основні напрями підпільно-революційної діяльності ОУН. Дослідниця виявила загострену увагу до питання українсько-єврейських узаємин. Викликає подив, що антитютюнову акцію ОУН потрактовано як антиєврейську [1072, с. 99–101]. Тобто, можна ствердити, що монографія не внесла новизни у дослідження проблеми, а її авторка, дистанціювавшись від нових віянь у сучасній україністиці, перебувала в полоні політичної кон'юнктури комуністичної епохи.

Як бачимо, у незалежній Українській державі ще зберігаються політико-ідеологічні розбіжності у поглядах на історію українського націоналістичного руху, але не вони визначають зміст і форму спірних думок, які назагал відповідають правилам історичної науки. Новітні соціогуманітарні дослідження значно поглиблюють ідеї зарубіжних учених про політичні та інтелектуальні чинники формування ідеології і практики руху радикально-націоналістичного спрямування. Сучасна українська наука отримала цілісний образ Д.Донцова як ідеолога та громадського діяча; вироблено нове бачення проблеми взаємин Донцова з ОУН і впливу його ідей на світоглядні засади цієї організації. Багатовекторністю наукового пошуку та виваженістю оцінок відзначаються праці, які розкривають процес організаційного становлення та розвиток УВО й ОУН, їхню стратегію і тактику. Більшість із цих праць вийшла з-під пера професійних істориків. Прикметною рисою сьогодення є поява великої кількості біографічних нарисів про видатних діячів націоналістичного руху. Частина з них написана з апологетичних позицій, але вони цікаві за формою викладення матеріалу і насиченістю історичних фактів. На дисертаційному рівні почала вивчатися громадсько-політична діяльність засновника Фронту національної єдності Д.Паліїва.

Певний внесок у дослідження проблеми зробила зарубіжна історіографія, насамперед польська. Погляди окремих авторів на генезу українського радикального націоналізму, мету і завдання УВО та ОУН, мотивацію їх революційних дій багато в чому збігаються з висновками провідних українських учених. Проте більшість польських дослідників оцінює діяльність націоналістичних організацій крізь призму українсько-польського конфлікту 1940-х рр. За невеликим винятком, незмінною залишається і позиція сучасної російської історіографії у трактуванні українського самостійницького руху. Особливе місце в офіційних базових конструкціях російської ментальності займає “бандерофобія”, “бандерівець” постає у сприйнятті пересічного росіянина на підсвідомому рівні як свого роду “антиідеал” України.

Попри вагомі досягнення у реконструкції історії українського праворадикального руху, цю проблему не можна вважати вичерпаною. Актуальними залишаються питання, пов'язані з революційною практикою УВО й ОУН, структурною переорганізацією націоналістичного руху, зовнішньополітичними орієнтирами керівного центру ОУН, персональною діяльністю провідних членів націоналістичних структур. Будемо сподіватися, що в найближчий час побачимо нове, комплексне дослідження про рух українських націоналістів у міжвоєнне двадцятиліття.

2. Діяльність ліворадикальних структур

Помітне місце в суспільно-політичному житті західних українців посідала нелегальна Комуністична партія Західної України, яка підтримувала організаційні зв'язки з КП(б)У, РКП(б) і Комінтерном, організовувала страйки робітників, селянські виступи, політичні маніфестації, інколи вдавалася до тактики індивідуального терору. КПЗУ здійснювала керівництво нелегальними прокомуністичними молодіжними спілками і легальними організаціями, зокрема “Сельробом” (1926–1932) та “Українським селянським об'єднанням” (1931–1934). Від 1920-х рр. до тепер нагромадилася велика кількість різноманітної за жанром літератури, аналіз якої дає можливість виявити основні тенденції і напрями розвитку цієї наукової проблеми.

Уже у міжвоєнні роки в СРСР друкувалися праці, автори яких намагалися показати передумови інкорпорації Польщею західних земель України, соціально-економічне становище і революційну боротьбу пролетаріату й селянства, висвітлити етнічну єдність українського народу, спільність історичних коренів усіх східнослов'янських народів, закономірність та історичну справедливість воз'єднання Західної України з СРСР-УРСР [56; 84; 148; 228; 592; 593; 716; 911]. Десятки публікацій з історії західноукраїнських земель з'явилися на сторінках періодичних видань – “Літопис революції”, “Більшовик України”, “Західна Україна”, “Наша правда” та ін. За 1920-ті рр.

вони були узагальнені Ю.Никифоруком у праці довідкового характеру [645]. Примітно, що представники академічної науки Д.Мін, В.Пічета, І.Трайнін порушили не тільки типові для радянської історичної школи проблеми, але й зачепили літопис українських некомуністичних партій та організацій, зробили узагальнення, не властиві пізнішій радянській історіографії.

Особливості соціально-економічного й політичного становища українських земель у складі Польщі, а, відтак, і тактичних завдань КПЗУ, її організаційного розвитку позначилися на характері публікацій партійних діячів. К.Данилович, Л.Кленович, Г.Бараба (Іваненко) показали розвиток страйкового руху на селі наприкінці 1920-х – 1930-х рр., який, на їхню думку, був зумовлений “антинародною” аграрною політикою польського уряду. Автори навели статистичні дані, які свідчать про розмах народних виступів: у 1928 р. страйкова хвиля охопила 18 повітів південно-східних воєводств, а число протестувальників становило понад 30 тис. [207, с. 28]. У наступні два роки аграрні страйки посилювалися, вони відзначалися “нападаючим характером, широким масштабом вимог, солідарністю трудящих різних категорій і різних національностей, упертістю та бойовим характером, підтримкою з боку промислових робітників.., зміцненням провідної ролі компартії та масових робітничо-селянських організацій антифашистського блоку” [207, с. 41]. Причини саботажної акції 1930 р. розглядалися передовсім в економічній площині – сільськогосподарська криза в Польщі, податковий тягар, адміністративні кари, визиск обшарників і лихварів. Крім того, “соціальну неволю” посилювали національний гніт і “режим окупації”. Вже тоді була вироблена концепція масової стихійної революційної боротьби сільської бідноти, яка своїм вістрям спрямовувалася “не тільки проти окупанта – польського фашизму, – але й проти власної буржуазії й куркуля” [30, с. 54–55; 31, с. 18–20; 374, с. 91–97]. Тим самим відкидалася офіційна урядова версія (яку згодом сприйняла українська національна історіографія), що організатором саботажів влітку і восени 1930 р. була УВО-ОУН.

Значне число статей і брошур присвячено внутріпартійній боротьбі, яка посилилася у другій половині 1920-х рр. у зв'язку з подіями в УСРР, зокрема, виникненням національного ухилу в КП(б)У – “шумськізму”. Справа усунення О.Шумського з посади наркома освіти у 1927 р. гостро обговорювалася в КПЗУ, що призвело до її розколу на “шумськістів” і прихильників сталінсько-кагановичівської позиції. Уже 1928 р. у видавництві “Пролетарий” вийшов друком збірник статей і документів, у якому “васильківці” були затавровані як “зрадники і розламівці”, бо проводили “ганебну боротьбу проти КП(б)У та її національної політики.., поставили себе поруч ундо-фашистських українських контр-революційних таборів” [640, с. 5]. У книзі вміщено передову статтю “Більшовика України” (№ 4 за 1928 р.) “В багні націоналізму”, статтю Є.Гірчака “Шумськізм і розлам в КПЗУ”, резолюції пленумів Виконкому Комінтерну та об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У (1928) про розкол в КПЗУ, інші матеріали. Їх основна сюжетна лінія – необхідність боротьби зі “зрадниками”, тобто “васильківцями”. У такому ж ключі написані праці А.Хвилі, Г.Бриля, С.Літнього [85; 86; 530; 944] та ін.

Вільну від зайвих емоцій, але офіційну партійну точку зору на організаційний розвиток КПЗУ висловив колишній капеерповець Г.Бараба (Іваненко) [29]. Вину за перший розкол у комуністичному русі Західної України (1921 р.) він поклав на КРПП, зокрема за її “хибний підхід до розв'язання українського національного питання в Польщі”. Автор не схвалював і позиції “васильківців”, які, на його думку, “репрезентують такі речі як: невіру і упередження до польського пролетаріату, невіру в його класову солідарність, обстоювання повної окремішности КПСГ від КРПП, проти виразних постанов у цім напрямі 2-го конгресу КІ, себто розбиття комуністичного руху в Польщі, мниму селянську, незалежну від революції в Польщі – революцію в Східній Галичині” [29, с. 28]. Порушивши питання тактики КПСГ під час виборів до польського парламенту 1922 р., Г.Іваненко констатував, що “васильківці пішли у хвості українського дрібноміщанства”. Разом із тим, автор бачив і позитивні моменти у діях Васильківа та його прихильників, бо вони у 1920–1923 рр.

“своєю опозицією поставили перед КПРП і КПСГ руба і гостро розв’язку національного питання” [29, с. 30].

На сторінках періодичних видань не вщухала полеміка навколо національної програми партії. Так, С.Літній рішуче не погоджувався з тими, хто пропонував зняти гасло “прилучення Західної України до Радянської України, щоб не відштовхнути від себе польських робітників”. На його думку, цей лозунг не що інше, як “скоочування під натиском української націоналістичної дрібнобуржуазної стихії слідом колишніх саботажників на позиції селянських повстань, відривання визвольних змагань західноукраїнських робітників і селян від загальної боротьби працюючих цілої Польщі, націонал-більшовицьке бачення в УСРР в першу чергу національної держави, фактична резигнація з основних завдань пролетарської революції” [530, с. 74]. Під колишніми саботажниками автор розумів групу Васильківа – Турянського – Максимовича.

Інший партійний функціонер В.Стасяк зауважив, що лозунг “право націй на самовизначення Західної України аж до відриву від Польщі і об’єднання з УСРР” був основним у діяльності КПЗУ. При цьому головний акцент робився на останній частині гасла. Однак у 1931 р. тільки перша його частина була залишена як лозунг дії [864, с. 44]. Проте автор не пояснив причин зміни тактики партії в національному питанні. Очевидно тому, що концепція возз’єднання українських земель в єдиній державі постійно переглядалась як Виконкомом Комінтерну, так і Компартією Польщі, що значно ускладнювало політичну ситуацію для КПЗУ. Тому не дивно, що у постанові ВККІ (серпень 1938 р.) одним із аргументів розпуску КПП було звинувачення її, а також КПЗУ і КПЗБ у тому, ніби вони, висуваючи лозунг права націй на самовизначення та відокремлення, а для Західної України та Західної Білорусії – возз’єднання з радянською Україною та радянською Білорусією, загрожували цим безпеці СРСР, бо намагалися посварити Польщу з СРСР і взагалі прагнули роз’єднати польський народ з національними меншинами “у боротьбі проти наступу фашистської реакції”.

Міжвоєнна історіографія КПЗУ була б неповною без розгляду історико-політичних поглядів лідерів її опозиційного крила. О.Васильків (О.Крілик) в одній із статей показав здобутки і втрати КПЗУ від співпраці з Компартією Польщі [96]. Стверджував, наприклад, що поляки мали великий досвід роботи в нелегальних умовах, тому поєднання з КРПП зміцнило партійні ряди. Проте воно мало і негативний бік. КРПП була обтяжена баластом хибних поглядів Соціал-демократії Королівства Польського і Литви у національному питанні, що перешкоджало їй “вирвати більшість польського пролетаріату з-під націоналістичних впливів”. Така обставина не дозволила керівництву партії зрозуміти вагу такого чинника, як “сепаратистська боротьба українських і білоруських мас”. О.Васильків обстоював постулат “політичної й організаційної автономії у місцевих українських і білоруських питаннях”. Це дало підставу відомому діячу польського комуністичного руху Й.Сохацькому (Братковському) інтерпретувати його статтю як своєрідний спосіб популяризації гасла “Україна для українців”.

У сфері реалізації власної національної політики керівництво КПЗУ дуже широко і сміливо зверталось до патріотичних почуттів співвітчизників. За приклад може слугувати стаття О.Васильківа, у якій зроблено спробу проаналізувати ситуацію і перспективи українського національного руху [97]. Ця публікація була на часі, бо всі українські легальні партії переживали кризу, спричинену рішенням Ради послів від березня 1923 р. про приєднання Східної Галичини до Польщі. Васильків намагався з’ясувати причини невдач у боротьбі за національну державність. Утопічною справою вважав намір “дрібноміщанства” створити власну капіталістичну державу “без власного капіталу і української буржуазії”. Стверджував, що з огляду на соціальну структуру Україна могла стати незалежною тільки як держава “революційного пролетаріату і селянства” [97, с. 6–7]. Дещо раніше неофіційний орган партії “Нова культура” опублікував редакційну статтю подібного змісту й аргументації [834]. Можна припустити, що її написав також Васильків, бо

через декілька років тільки його зробили відповідальним за поширення теорії “безбуржуазності української нації”.

Заслужують на увагу полемічні статті представників КПЗУ-опозиційної, опубліковані під час другої партійної кризи наприкінці 1920-х рр. Так, провідний публіцист “васильківців” Р.Кузьма (Турянський) виступив на захист “шумськізму”. На підставі цитат із промов Л.Кагановича, рішень з’їздів і конференцій КП(б)У він констатував, що існує розбіжність між швидким розвитком української культури і відносно повільними темпами українізації керівного апарату. Українізація потрібна була не тільки для того, щоб мати можливість “розмовляти з селянином”. “Нам треба, – писав Турянський, – створити соціалістичну за змістом українську пролетарську культуру... Тільки органічне, а не бюрократичне зростання пролетаріату з українським селом, з його мовою може дати йому можливість керівництва, і тим самим це є єдина дорога до перемоги соціалізму” [489, с. 29]. Автор доводив, що “шумськізм” “не є ніяким “ізмом”, але він є правильною й потрібною в пролетарському русі критикою” [489, с. 48]. Полемізуючи із В.Затонським, стверджував: ставлення останнього до українського питання збігається з позицією Р.Люксембург, яка в українському національному русі бачила тільки контрреволюційний зміст.

За іронією долі на схилку політичної діяльності Турянський опублікував цикл статей, у яких представив результати своїх останніх роздумів [486; 488]. У них він гостро нападав на бухарінців у ВКП(б), зараховуючи до них і В.Затонського. У національному питанні став на позиції КП(б)У, стверджуючи: кардинальна помилка КПЗУ полягала у тому, що, поборюючи Хвильового, “безкритично захищали Шумського” [488, с. 54]. По-новому розглядаючи історію КП(б)У, визнав слушною її позицію у суперечці з “боротьбистами” і “укапістами”. Погляди Шумського і Васильківа потрактував як продовження старих укапістських націоналістичних помилок; щоправда, з однією лише різницею: якщо Шумському приписував рецидиви націоналізму в нових умовах, то Васильківа закидав постійне перебування на націоналістичних позиціях. Колишній теоретик КПЗУ атакував Васильківа з особливою пристрасстю. Інколи

складається враження, що саме в ньому бачив головне джерело своєї життєвої поразки і гіркоти останніх років. Він писав, що найважливіше завдання партії – розправитися з “васильківщиною”. Без цього, на його думку, український комуністичний рух не буде в змозі зробити черговий крок уперед.

Отже, першими інтерпретаторами ліворадикального руху на західних землях України були безпосередні учасники революційних подій та партійна номенклатура. Їхні публікації, що написані на спогадах і в запалі полеміки, мають значне нашарування суб’єктивізму. Адепти сталінсько-кагановичівського напрямку в комуністичному русі заповнили інтелектуальний простір пропагандистською істерією, викликану боротьбою з “націоналістичним ухилом”, проти “зрадників і розламівців”, “диверсійно-шкідницької роботи української контрреволюції”. Непримиренність та радикалізм оцінок діяльності національно орієнтованої частини західноукраїнських комуністів були доведені до крайньої межі. Ідеологічні постулати, викладені в партійних документах і статтях керівних працівників сталінського зразка надовго заклали основи трактування принципів питань історії КПЗУ.

Систематична дослідницька робота із вивчення літопису західноукраїнських земель міжвоєнного періоду ХХ ст., зокрема ліворадикального руху, розгорнулася після закінчення Другої світової війни. На розвитку історичних студій у материковій Україні позначилися зміни суспільно-політичної ситуації в СРСР. Тому в радянській повоєнній історіографії означеної проблеми можна виділити три тісно взаємопов’язані внутрішні етапи: друга половина 1940-х – середина 1950-х, друга половина 1950-х – середина 1980-х і друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.

Радянська історична наука була органічною частиною тоталітарної суспільно-політичної системи і, водночас, інструментом державної політики. Її соціальна функція полягала у вихованні “радянської людини” на революційних традиціях, здобутках нового суспільного ладу – соціалізму. У цій системі координат розроблялася і західноукраїнська проблематика: превалював показ революційного руху народних мас проти польського окупаційного режиму, за

возз'єднання західних земель України з радянською Україною. У перше повоєнне десятиліття це були невеликі, загальні, побудовані переважно на спогадах учасників подій праці, автори яких намагалися висвітлити широке коло питань – соціально-економічний розвиток краю, інкорпораційну політику польської влади, робітничий і селянський рухи, боротьбу політичних партій тощо [20; 57; 243; 338; 465; 666]. Уже тоді з'явилися перші збірники документів і матеріалів, спогади очевидців та учасників подій [135; 147; 426; 558]. Вони, у комплексі з обмеженим колом архівних джерел, лягли в основу кандидатських дисертацій П.Челака, О.Цибка, І.Васюти, В.Паламарчука, В.Макаєва [975; 970; 105; 680; 548] та ін.

Довгий час еталоном історіописання для радянських дослідників слугувала монографія М.Герасименка і Б.Дудикевича [166]. Не випадково 1960 р. вийшло друге, перероблене видання цієї книги. Автори низкою незаперечних фактів показали тяжке становище робітників і селян, що й спричинювало перманентні соціальні виступи. Тим не менше, суспільно-політичне життя західних українців дуже спотворено. Усі національно-державницькі сили без жодних застережень охарактеризовано “буржуазно-націоналістичними”, “фашистськими”. Протидержавні акції і підпали майна польських власників влітку і восени 1930 р. зображено як прояв “стихійного вибуху антифашистських настроїв селян”. Далеким від істини є твердження, що від початку 1930-х рр. “націоналістичні партії” втрачали всякий вплив серед робітників і селян, натомість зростали роль і авторитет Комуністичної партії [166, с. 143]. Впадає в очі, що дослідники часто вдавалися до відвертих перекручень і фальсифікацій. Наприклад, неправдивою є інформація, що під час “пацифікації” Східної Галичини 1930 р. було “закатовано тисячі людей” [166, с. 119]. У такий же спосіб робилася спроба переконати читача, що “українські націоналісти всіх мастей схвалили криваву розправу, яку вчинили пілсудчики над трудящими Західної України” [166, с. 128].

У монографії постійно наголошується на провідній ролі КПЗУ у революційно-визвольному русі широких верств населення Західної України.

І це при тому, що історія самої партії зовсім не висвітлена. Більше того, автори лише декілька разів ужили аббревіатуру “КПЗУ”, надаючи перевагу терміну “Комуністична партія”. Утім, пояснення цього довго шукати не треба, воно міститься у вступі книги: Компартії Польщі і Західної України допустили “ряд тактичних помилок”, “яких не могли подолати до кінця свого існування” [166, с. 8]. Не змінилися підходи до аналізу організаційного розвитку комуністичних організацій. Фракційну боротьбу в КРПП і КПЗУ потрактовано як провокацію “пілсудчиків” [166, с. 93–94]. Насправді ж гостра криза в КПЗУ 1927 р. розпочалася у зв’язку з оцінками процесів, які мали місце в радянській Україні.

Позитивним є те, що автори намагалися зробити переоцінку тактичної лінії західноукраїнських комуністів під час виборчої кампанії 1922 р. у Польщі. На їхню думку, тактика бойкоту виборів до сейму і сенату була правильною. Однак заслугу у цьому приписано винятково КПСГ (не уточнюючи, що проти участі у виборах виступала КПСГ-опозиційна, а за участь – КПСГ-офіційна). Справу зображено так, що українські національні партії змушені були наслідувати приклад комуністів [166, с. 31–32]. Тим самим замовчувався той факт, що проти участі у виборах зразу ж після проголошення виборчої кампанії виступив Є.Петрушевич та його оточення в екзилі, рішення його підтримали усі легальні українські партії Східної Галичини.

Отже, від часу розпуску КПЗУ (1938) її діяльність замовчувалася і фактично не досліджувалася, а якщо висвітлювалася, то надто тенденційно. Тільки після XX з’їзду КПРС, коли делегації комуністичних партій Радянського Союзу, Польщі, Фінляндії, Болгарії та Італії оголосили декларацію про необґрунтований розпуск Компартії Польщі та її складових частин, почалося інтенсивне дослідження історії КПЗУ. Участь партії у підпільно-революційній боротьбі на монографічному рівні вивчали М.Волянчук, В.Маланчук, І.Заболотний, А.Ярошенко [137; 564; 271; 1049] та ін. Велика кількість публікацій, що присвячена історії зародження комуністичного руху на західних землях України, вміщена в журналах і наукових збірниках [269; 324; 348; 349; 442; 549]. Автори зійшлися на думці, що КПСГ виникла на основі “могутнього

революційного руху” робітників і селян Східної Галичини, який посилювався під впливом революційних подій у Росії. Початок її організаційного оформлення поклала Станіславська конференція в лютому 1919 р., і з цього часу партія почала зростати “якісно і кількісно”. Виникнення КПСГ розглядалося у нерозривному зв’язку з діяльністю РКП(б) та КП(б)У. Партія вважала себе невід’ємною частиною світового комуністичного руху, про що свідчив її вступ до Комінтерну (1919). З’ясовано, що постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1920 р., якою був юридично оформлений ЦК КПСГ, закінчився початковий період розвитку партії. Саме тоді розрізнені комуністичні організації Східної Галичини одержали єдине централізоване керівництво, що забезпечувало і єдину погоджену лінію в партійній роботі. Протягом 1921–1923 рр. низка комуністичних осередків виникла на Волині (у Луцьку, Ковелі, Торчині та інших населених пунктах), які швидко встановили зв’язок із ЦК КПСГ.

До початку 1960-х рр. залишалися в силі старі оцінки принципів питань розвитку ліворадикального руху на західноукраїнських землях. Вину за розкол у КПСГ 1921 р. дослідники поклали на групу Васильківа, яка нібито “стояла на неправильних позиціях, не розуміла принципів ленінської національної політики, неправильно оцінювала тодішню ситуацію” [441, с. 41]. “Васильківці” звинувачувалися і в тому, що допустили “грубі помилки правоопортуністичного характеру”, солідаризувавшись у квітні 1927 р. з “націоналістичним ухилом в КП(б)У”, що призвело до розколу в “Сельробі” і КПЗУ [441, с. 114]. Під впливом редакційної статті в журналі “Коммунист” (1963, № 10) [284] тон публікацій поступово змінювався. Дії групи Васильківа – Турянського ще кваліфікувалися помилковими, але з’явився головний фігурант у справі розколу КПЗУ – Л.Каганович, який своїми “провокаційними діями” завдав тяжкого удару партії [270, с. 102].

Суттєва переоцінка діяльності КПЗУ відбулася в середині 1960-х рр. Це стало можливим завдяки монографії Є.Галушки “Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр.” Ця книга стала першою

історичною працею, в якій розглянуто внутрішнє партійне життя КПЗУ, відображено й проаналізовано боротьбу у ній течій і напрямів. Вона містить багатий фактографічний матеріал, тут названо близько 300 імен політичних діячів. Важливо й те, що автор показав близький зв'язок КПЗУ з КПП, їхні спільні дії і чимало політичних концепцій, що раніше не знайшли відображення в історичних дослідженнях. Уперше зроблено спробу системно розглянути основні рішення з'їздів, конференцій і пленумів КПЗУ, проаналізувати форми і методи роботи партійних організацій, з'ясувати організаційну структуру партії, її чисельність, соціальний і національний склад. Новизна роботи полягає і в тому, що у ній звернена належна увага на українське питання в політиці західноукраїнських комуністів. Дуже виразним є прихильне ставлення дослідника до КПЗУ-опозиційної (“васильківців”), особливо, коли йдеться про її конфлікт з керівництвом КП(б)У 1927–1928 рр.

Схема подій цього періоду у книзі Є.Галушки наступна. Причини розколу в КПЗУ автор бачив головно у подіях, що розгорталися в УСРР (що, на нашу думку, є слушним). Ідеться про те, що дискусія, яка розпочалася 1926 р. у літературних колах радянської України про стан і шляхи розвитку української культури, спричинила диференціацію поглядів, а згодом гостру дискусію в Політбюро ЦК КП(б)У. В опозицію до думки більшості членів Бюро став О.Шумський. Нарком освіти зробив серйозний закид керівному складу партії, що він, усупереч власним ухвалам, не проводив послідовної українізації робітничого класу, державного і партійного апаратів, необхідної для керівництва бурхливим розвитком української культури. Відтак процес національного відродження, на його думку, проходив поза партією, за її пасивної позиції. Своєю чергою О.Шумського звинувачено у “правому націоналістичному ухилі”, який нібито виявився у вимозі примусової асиміляції росіян в Україні і таємній підтримці сепаратистських тенденцій у середовищі українських літераторів. Є.Галушко подав невеликий сюжет про дискусію з Шумським у КП(б)У, а згодом історик навів факти, які свідчать, що у 1927 р. керівництво КПЗУ відмовилося засудити Шумського і, тим самим, виступало на

його захист. На таких позиціях, констатував автор, КПЗУ перебувала тільки до IV з'їзду КПП (літо 1927 р.). На IV з'їзді її керівники усвідомили свою помилку і відмовилися захищати Шумського, склавши відповідну декларацію. На тому проблема, зауважив Галушко, була б вичерпана, “коли б не дезорганізаторська робота меншості ЦК КПЗУ”: Н.Шапіро, П.Мінц, а також С.Амстердам вдавалися до пліток і наклепницьких тверджень, систематично вводили в оману КПП, Комінтерн і КП(б)У, очорнюючи “васильківців”, зокрема, приписуючи їм перебування на шумкістських націоналістичних позиціях [152, с. 228–235]. Особливо великої шкоди комуністичному рухові завдав сталінський поплічник Л.Каганович, який доклав своїх рук до розколу революційного табору, “кинув тінь підозри на революційне минуле КПЗУ... і поклав початок антимарксистському твердженню про “перманентну зраду” керівництва КПЗУ” [152, с. 239]. Автор з осудом поставився до визначення прихильників більшості ЦК КПЗУ в постановках і матеріалах КПЗУ, КПП, КП(б)У та Виконкому Комінтерну як “фактичну агентуру польського фашизму”, а також до безпідставних репресій провідних діячів партії [152, с. 241].

Водночас, аналізуючи рішення VIII конференції КПЗУ (січень 1928 р.), на якій власне і дійшло до розколу, Є.Галушко оминув важливий факт: “васильківці” на конференції, а також у прийнятій та опублікованій своїй резолюції недвозначно і рішуче повернулися до критики національної політики КП(б)У і захисту поглядів Шумського на українське питання в СРСР. Вони стверджували, що під впливом російського шовінізму перебували не тільки “керівна група Кагановича” (до неї зараховано В.Затонського, А.Хвилю, М.Попова та ін.), а й низка відомих діячів ВКП(б). Компартію Польщі у цьому документі звинувачено у “національному більшовизмі”. Залишивши поза увагою це питання, автор волею-неволею створив образ безідейної персональної сварки, що, звісно, не відповідало дійсності. Цього можна було б уникнути, якби історичні події розглядалися на широкому тлі, з урахуванням протиборства політичних течій в СРСР. Варто згадати, що боротьба з т. зв. “правим

націоналістичним ухилом” розпочалася 1926–1928 рр. не тільки в Україні. Подібне явище мало місце в Білорусії та інших союзних республіках.

Дослідник також помилково приписав особливу роль Г.Зинов'єва на II з'їзді КПЗУ (1925). Останній нібито нав'язав делегатам з'їзду шкідливу дискусію, пропонуючи не висувати гасло приєднання Західної України до УСРР, а обмежитися тільки постулатом “самовизначення народу” (теза “відірвання від Польщі” відволікала КПЗУ від її головного завдання – спільної боротьби з польським пролетаріатом за “робітничо-селянський уряд”) [152, с. 172–173]. Треба зазначити, що ця пропозиція походила не лише від Г.Зинов'єва, а від цілої делегації Комінтерну і була підтримана делегаціями як КПП, так і КП(б)У, за винятком М.Скрипника. Згадану вимогу поставив представник Комінтерну на політичній комісії, що обговорювала питання підготовки з'їзду. На цій комісії Зинов'єва взагалі не було. Відомо також, що через декілька років, коли Зинов'єва було усунуто від політичної діяльності, у Комінтерні запанував погляд, що формула приєднання до УСРР суперечить принципу самовизначення. У зв'язку з цим КПП і КПЗУ, а також Компартія Румунії (у справі Бесарабії) у своїх програмних документах висунули гасло “самовизначення аж до відірвання” без окреслення конкретних результатів самовизначення.

З інших вузлових проблем діяльності КПЗУ Є.Галушко висловив офіційну точку зору. Наприклад, він негативно оцінив бойкот КПСГ у 1922 р. виборів до польського парламенту. На його думку, “КПСГ-опозиційна в цьому питанні опинилася не на чолі, а в хвості масового руху” [152, с. 110]. Цей висновок, зроблений у світлі тодішніх установок Комінтерну, не можна вважати слухним хоча б тому, що Польща не мала права проводити вибори на території, де вона була лише тимчасовим окупантом. Та й саме національно-визвольне повстання, що вибухнуло тоді в краї, не потребувало участі революціонерів у парламентських виборах.

Не можна залишити поза увагою і те, що характеристики політичних сил з некомуністичного табору зроблено майже повністю в дусі сталінських часів, без

урахування історичної дистанції. Всі українські національні партії та організації у книзі потрактовано як цілком “фашистські” або як “слуги фашизму”. Щоправда, це питання перебувало на маргінесі зацікавлень автора. Є.Галушко справедливо обурювався на епітети, які застосовували щодо “васильківців” після розколу КПЗУ, але і сам перебував у полоні ідеологічних схем того часу.

Однак дуже швидко, на початку 1966 р., окремі висновки і положення праці Є.Галушки зазнали серйозної критики з боку відомих тоді представників історико-партійної науки [562]. З цього часу почали зміщуватися акценти у висвітленні ключових моментів внутрішнього розвитку КПЗУ. Вина за розкол уже однаковою мірою покладалася на обидві фракції партії. Історики посилили критику “васильківців” і пом’якшили оцінки політичної лінії представників офіційної КПЗУ [309, с. 170].

У наступні десятиліття з окремих питань помітним був рух назад. Зокрема, М.Панчук, досліджуючи внутрішні процеси в КПЗУ, замовчував антиукраїнську діяльність Кагановича, репресії проти національно свідомих комуністів. Автор хибно вважав “шумськізм” шкідливою течією в комуністичному русі. Причини розколу КПЗУ вбачав у “дрібнобуржуазній стихії”, яка нібито мала зворотний вплив на “нестійкі елементи самої партії”, “ідеологічному наступі польської реакції” та “націоналістичних проявах в КПЗУ” [685, с. 54]. Винуватцями партійної кризи дослідник уважав “васильківців” і позитивно оцінив рішення ВККІ про виключення членів КПЗУ-більшості з партії та Комінтерну. Це був явний відхід від концепції історії КПЗУ періоду “хрущовської відлиги”.

Щоправда, порівняно зі своїми попередниками, М.Панчук докладніше вивчив питання партійної розбудови. З’ясовано, що КПЗУ не приймала своєї програми, у своїй діяльності вона керувалася документами Комінтерну і програмою КПП, розробленою її VI з’їздом у 1932 р. Виходячи з постанови V конференції КПЗУ (жовтень 1924 р.), партія перейшла до створення партійних організацій не за місцем проживання, як було раніше, а за територіально-виробничим принципом. II з’їзд КПЗУ (жовтень 1925 р.) прийняв статут партії, який визначив форми організаційної структури партійного життя

– принцип демократичного централізму, колективність керівництва, розвиток критики і самокритики тощо. На час роботи II з'їзду в Західній Україні діяло 10 окружних, 29 повітових, 36 районних партійних комітетів. За період від V конференції і до II з'їзду КПЗУ відбулося 11 пленумів Центрального комітету, 37 окружних конференцій, 102 засідання Секретаріату ЦК, на яких обговорювалися різні питання діяльності партії [685, с. 21–25].

Вартий уваги ще один аспект. М.Панчук подав відомості про чисельність, соціальний і, головне, національний склад КПЗУ, але тільки до 1928 р., тобто до того моменту, коли в партії кількісно переважали українці [685, с. 26]. Показувати національний склад КПЗУ у наступні роки було небезпечно, адже у ній чисельно почали домінувати поляки і євреї. До того ж, треба було дати відповідь на питання: де поділися національно орієнтовані члени партії і чому західних українців не приваблювала комуністична ідея? Велике коливання чисельного складу партії (у 1921 р. – 515 комуністів, наприкінці 1925 р. – 2087, влітку 1928 р. – 629, у 1932 р. – 4400, у 1934 р. – 3500) автор пояснював зазвичай важкими умовами підпільної роботи та постійними переслідуваннями властей. Проте він не міг показати головне – здійснені сталінським керівництвом погроми КПЗУ в 1928 і 1933 рр., а також різке падіння радянофільських настроїв західноукраїнців у зв'язку з насильницькою колективізацією та масовими репресіями в СРСР.

Загалом радянські історики не виробили єдиного погляду на лінію політичної поведінки західноукраїнських комуністів на початку 1920-х рр. Автори третього розділу колективної монографії “Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917–1939)”, услід за Є.Галушко, вважали, що позиція КПСГ-опозиційної під час виборів до польського парламенту була помилковою [260, с. 128–132]. Іншу точку зору висловив Ю.Сливка. Він писав, що в умовах піднесення революційно-визвольної боротьби і масового стихійного руху українців за бойкот сеймових виборів тактика участі комуністів у виборчій кампанії на території Східної Галичини не могла мати успіху. Неучасть у виборах була засобом розгортання національно-

визвольної боротьби, кращим методом залучення робітників і селян до масових виступів. На його думку, КПСГ добре усвідомлювала, що у тих конкретних умовах бойкот виборів до сейму і відкрита боротьба з окупаційним режимом становили велику небезпеку для Польської держави [831, с. 223, 226, 235]. Точку зору Ю.Сливки поділяв М.Панчук [686, с. 50]. Щоправда, у полеміку з Ю.Сливкою вступив С.Макарчук. Він писав, що не всі аргументи ЦК КПСГ-опозиційної можна вважати слухними. Особливо безпідставним було посилення на міжнародний статус Східної Галичини, бо “в імперіалістичній тяганні навколо Східної Галичини не важко було помітити не чисту гру, розраховану на обман мас” [557, с. 215]. Історик не бачив рації і в покликанні на “революційні настрої” та “саботажницьку акцію”, яка не переросла у повстання через відсутність єдиного керівництва; КПСГ стояла осторонь цього руху. Слабкістю революційної боротьби західних українців було те, що вона мала локальний характер і не здобула належної підтримки з боку населення корінних польських територій. Водночас С.Макарчук зазначив, що в разі заклику до участі у виборах комуністи ризикували підірвати свій вплив на маси. Проте, резюмував учений, оцінюючи парламентську тактику КПСГ-опозиційної і КПСГ-офіційної, не можна не враховувати розвитку подій після 1922 р., які неодмінно вимагали від комуністичної партії активного використання парламентських форм боротьби [557, с. 216–217].

Заслугою С.Макарчука є те, що він комплексно розглянув національну програму КПП і КПЗУ, акцентувавши увагу на причини й передумови її еволюції. На його думку, ідея возз'єднання західноукраїнських земель із радянською Україною, як основний політичний лозунг КПЗУ, в залежності від вимог революційного руху змінювала свої форми вираження і пройшла чотири етапи: перший – до 1923 р., коли гасло возз'єднання з УСРР продовжувало відображати “нездійсненне в роки соціалістичної революції завдання перемоги Радянської влади на всіх українських землях і возз'єднання їх в єдиній державі”; другий – від II з'їзду КРПП, який пов'язав завдання боротьби населення західних земель України за возз'єднання із потребами загальнопольського

революційного руху і підпорядкував це завдання боротьбі за “перемогу соціалістичної революції в Польщі”; третій – від 1931 р., коли “необхідність залучення під знамена боротьби за національне визволення всіх трудящих, а також потреби антивоєнної тактики партії зумовили висунення гасла права на самовизначення Західної України аж до відокремлення від Польської держави” (одночасно КПЗУ заявила, що і надалі вестиме пропаганду за возз’єднання); четвертий – від 1935 р., коли відповідно до постанов VII конгресу Комінтерну КПП і КПЗУ підтримали лозунг територіальної автономії Західної України як етапу і засобу на шляху досягнення повного національного визволення і державного об’єднання українського народу [557, с. 230–231].

Неоднозначним був підхід дослідників до характеристики позиції КПЗУ у питанні національної автономії. Ще в 1960-х рр. утвердилася думка, що засудження КПЗУ в 1926 р. цього гасла було правильним, а ЦК КПП помилявся. При цьому Є.Галушко навів тільки першу частину постанови ВККІ від 15 березня 1926 р. “Про національно-територіальну автономію”, яка не рекомендувала компартіям висувати лозунг національно-культурної автономії як свій, бо в рамках “буржуазної держави” автономія не могла гарантувати “трудящим масам” ліквідацію національного гноблення [152, с. 184]. Проте С.Макарчук звернув увагу на те, що постанова мала і другу частину, яка перегукувалася з постановою ЦК КПП, вказувала на необхідність гнучкої тактики партії у питанні ставлення до гасла автономії. Тому, підсумував дослідник, лозунг ЦК КПЗУ “Геть з автономією!” ні за духом, ні за змістом не збігався зі “зрілим марксистсько-ленінським підходом” до питання автономії з боку Комінтерну. Незважаючи на це, КПЗУ майже десятиліття після цього стояла на позиції відкидання і викриття “буржуазного гасла автономії”, не зумівши використати його як засіб політичної тактики [557, с. 223–224].

Іншим напрямом наукових досліджень радянських істориків було вивчення масово-політичної роботи КПЗУ. Головні аспекти цієї проблеми розкриті в нарисах історії Компартії України та обласних партійних організацій західного регіону республіки [634; 635; 636; 637], а також у публікаціях з історії

революційного руху й КПЗУ. Крім того, написані праці, що присвячені розвитку комуністичної преси та ролі лівих сил у боротьбі за національну освіту [26; 657; 971]. Одним із пріоритетних завдань партійних організацій, доводили історики, була організаційно-пропагандистська робота, спрямована на роз'яснення працюючим масам програмних положень і політики КПЗУ, “озброєння їх знанням законів суспільного розвитку” і на цій основі формування твердих ідейних переконань, “підвищення революційної активності”. Формами такої діяльності були поширення марксистської літератури, створення підпільних бібліотек, підготовка й розповсюдження відозв та листівок, розвиток видавничої справи тощо. Наприклад, стверджувалося, що у різні роки виходило близько 200 періодичних видань, які повністю або частково перебували під впливом комуністів [971, с. 11]. Найбільша кількість т. зв. “прогресивних” газет і журналів виходила наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

З висоти сьогодення очевидною є гіперболізація радянськими вченими пропагандистської роботи КПЗУ. До друкованих видань, на які комуністи нібито мали прямий чи опосередкований вплив, зараховано пресові органи масових самоврядних та фахових організацій. Відомо, що на громадські об'єднання більший вплив мали українські партії центристського спрямування.

Торкаючись питання парламентської діяльності КПЗУ, автори постійно наголошували на марксистському постулаті про необхідність поєднання комуністами легальних і нелегальних форм боротьби, використання трибуни “буржуазного парламенту”. Незважаючи на те, що на виборах 1928 р. західноукраїнські прокомуністичні сили посіли третю позицію після націонал-демократів і радикальних соціалістів, тим не менше в історичній літературі утвердилася думка про керівну роль комуністичної партії у політичному русі народних мас [260, с. 192]. Звісно, що успіх українських національних партій замовчувався, не ставилося питання про співвідношення партійно-політичних впливів на широкі верстви населення. Для підтвердження активності комуністичної фракції в парламенті часто послуговувалися “сухими” статистичними даними, як-от: у 1922–1935 рр. депутати-комуністи у сеймі

виголосили 447 промов і внесли 935 інтерпеляцій; лише протягом січня 1926 – квітня 1927 рр. вони провели 110 зборів “трудящих” Польщі, на яких були присутні близько 200 тис. осіб [685, с. 97].

Історики звернули велику увагу на показ роботи комуністів у масових громадських організаціях. Наведені у їхніх працях документальні матеріали ілюструють певні впливи ліворадикальних сил у культурно-освітніх товариствах, особливо на Волині, Холмщині і Підляшші. Найчастіше наводилися такі аргументи: із 400 делегатів звітно-виборних зборів “Просвіти”, що проходили в грудні 1926 р., 67 були комуністами або тими, хто їм співчував; третину делегатів з’їзду УПТ “Рідна школа” (грудень 1926 р.) становили комуністи або їхні прихильники [152, с. 204–205]. М.Панчук подав і таку інформацію: у 1937 р. комуністи визначали зміст і характер діяльності 131 культурно-освітнього, кооперативного і спортивного об’єднання Станіславівського, 18 – Волинського, 46 – Тернопільського, 62 – Львівського воєводств [685, с. 99]. Гадаємо, що в цьому випадку радянські дослідники не були далекими від істини. Адже у світлі нових історичних даних стає зрозумілим, що саме через зростання впливу комуністів в осередках “Просвіти” на Волині польська влада з 1928 р. масово забороняла ці організації, створюючи натомість лояльні до неї “Просвітянські хати”. З цієї ж причини станіславівський єпископ Г.Хомишин створив у 1934 р. клерикальне товариство “Скала” як альтернативне українським культурно-просвітницьким установам. Крім того, слід мати на увазі, що Головний відділ товариства “Просвіта” закривав ті читальні, які потрапляли під контроль лівих сил.

М.Баїк присвятив спеціальне дослідження стану школи й освіти на західноукраїнських землях від кінця ХІХ ст. до 1939 р. При цьому він звернув головну увагу на боротьбу КПЗУ за “освіту для народу”, “демократизацію школи”. Автор показав, що освітня політика КПЗУ набула виразних рис у рішеннях розширеного засідання її Центрального комітету у червні 1931 р. Тоді комуністи вимагали: безплатного навчання, державної допомоги дітям бідноти, скасування законів, спрямованих на ліквідацію національних шкіл, припинення

клерикалізації шкіл, широкого розвитку мережі багатокласних початкових шкіл, гімназій, учительських семінарій, відкриття у Львові українського університету тощо [26, с. 110]. Дослідник таврував українські національно-державницькі сили, у т. ч. й уніатське духовенство як “ворогів освіти для народу” і силкувався довести, що тільки під керівництвом КПЗУ “широкі верстви трудового населення переконалися у необхідності єднання всіх прогресивних сил для захисту культурно-освітніх завоювань народу” [26, с. 190].

До провідних тем радянської історіографії належала історія соціальних рухів, які розглядалися як центральна ланка “революційно-визвольного процесу”. Під цим поняттям розумілася “боротьба українського народу проти іноземних загарбників, за своє соціальне і національне визволення, за свою державність та возз’єднання всіх українських земель в єдиній державі”. Саме під таким кутом зору написані як узагальнювальні, так і спеціальні дослідження. Слід зазначити, що для істориків стало нормою дотримання усталеної періодизації революційного руху на західноукраїнських землях міжвоєнної доби ХХ ст.: 1921–1923 рр. – період “післявоєнного революційного піднесення”, 1924–1928 рр. – час “тимчасової стабілізації капіталізму”, 1929–1933 рр. – “боротьба за революційний вихід з економічної кризи”, 1934–1939 рр. – “піднесення революційної боротьби напередодні возз’єднання з УРСР”. На основі вивчення друкованих, а також архівних джерел дослідники назагал об’єктивно показали матеріальне та правове становище робітників і селян, процес розгортання їх протестних акцій, частково розкрили і такий аспект, як партійно-політична боротьба навколо робітничого і селянського питань.

З-поміж великого числа публікацій варто виділити роботу М.Кравця “Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр.”, яка стала першою спробою висвітлити на фаховому рівні історію робітництва національного регіону. Автор переконливо показав передумови, розмах, динаміку та особливості страйкового руху. На основі статистичних даних довів, що за темпами свого розвитку страйкова боротьба в Західній Україні на початку 1920-х рр. дещо відставала від страйкової боротьби в корінній Польщі, проте

посідала вагоме місце у загальнопольському робітничому русі. Наступний період революційного руху характеризувався як “відпливом”, так і зростанням страйкової боротьби. Передові позиції в робітничому русі займали робітники нафтової, деревообробної і будівельної промисловості. Автор довів, що в перші роки економічної кризи 1929–1933 рр. розмах страйкового руху в Західній Україні зменшився, зростання наступило 1932 р., але вже наступного року знову спостерігався спад. Якщо в 1929 р. тут ще переважали наступальні страйки, то у 1930–1933 рр. протестні виступи мали переважно оборонний характер. Робітникам доводилося боротись за збереження тих завоювань, які їм вдалося здобути у попередні роки. Проте вже у 1933 р. – останньому році кризи – наступальні страйки стали помітним явищем в західноукраїнському робітничому русі. У ці роки набрала поширення гостра форма страйкової боротьби – окупаційний страйк. Важливою рисою страйкового руху другої половини 1930-х рр. було те, що він мав в основному наступальний характер. У 1936 р. окремі страйки переросли в загальні страйки робітників ряду галузей промисловості. Різко збільшилася участь робітників у політичній боротьбі.

М.Кравець вважав за потрібне вказати на недоліки, допущені КПЗУ у керівництві революційним рухом. Він писав, що партія не домогалася ще “переростання економічної боротьби у політичну”, не було достатньої координації руху, внаслідок чого страйки проходили розрізнено, неодноразово, не були злиті в єдиний страйковий рух на всіх західноукраїнських землях; не було зв'язків із страйковим рухом робітників усієї Польщі; партії не вдалося поширити страйки на територію всієї Західної України; КПЗУ не зуміла закріпити своїх позицій у профспілках [441, с. 135–141].

Робітниче питання знайшло відображення у працях, присвячених історії революційного руху в окремі його періоди або в окремих частинах Західної України [270; 309; 900; 968]. Помітним історіографічним фактом стало історико-етнографічне дослідження Ю.Гошка, в якому висвітлено громадський побут західноукраїнських робітників, їх революційні традиції, показано роль масових організацій в культурно-освітній роботі серед робітничих колективів

[188]. Дослідники збагатили подієву історію соціальних рухів, хоча зазвичай використовували вже відомий фактографічний матеріал. До того ж, загальна канва їхніх робіт була наперед визначеною: стверджувалося, що єдиним виразником інтересів народних мас, керівником революційного руху була КПЗУ.

Вивчаючи масово-політичну роботу партії комуністів, науковці торкнулися історії профспілкового руху на західноукраїнських землях. Найбільше інформації з цього питання подав М.Кравець. Насамперед зауважимо, що він зробив спробу класифікувати професійні спілки у міжвоєнній Польщі. З огляду на форми організаційної будови і статус у державі автор виділив декілька їх груп: “класові”, “націоналістичні або т. зв. “польські профспілки” і нечисленні “християнські”, які перебували під впливом клерикалів. Були також окремі профспілки, створені за національною ознакою. До останніх дослідник відніс єврейські робітничі організації під впливом Бунду і Поалей-Сіону, не згадавши при цьому українських національних профспілок. Відповідно до ідейно-політичної орієнтації М.Кравець поділив професійні спілки на угодовські або соціал-реформістські і профспілкову лівицю [441, с. 75–76].

У наукових публікаціях та спогадах очевидців подій часто фігурують “червоні фракції” профспілок, через які КПЗУ здійснювала вплив на робітництво [188, с. 63–68]. Проте ніхто не з’ясував, скільки було таких фракцій, яка їх чисельність та які конкретні результати роботи. Нерідко можна зустріти загальні і невиразні твердження, як-от: на чолі більшості профспілок Львова стояли “прогресивні діячі” [441, с. 205]. Скупу, але конкретну інформацію подав М.Панчук: у першому півріччі 1934 р. під впливом комуністів Львова перебували профспілкові організації будівельників (100 осіб), металістів (120), транспортників (100), кравців (300) та ін.; тоді ж “реформістські” профспілки Західної України налічували 8500–9000 осіб, а “революційні” – 4400–5000 [685, с. 99]. Отже, згідно з панівною тоді ідеологією автор бачив лише два відтінки у профспілковому русі.

Одна із сюжетних ліній досліджень радянських істориків – діяльність КПЗУ зі створення єдиного антисанаційного фронту [282; 542; 899; 988; 1001]. Йшлося про те, щоб на виконання рішень грудневого 1933 р. пленуму ВККІ об'єднати ліві партії, профспілки, революційні організації в боротьбі проти “наступу фашизму”, виступити на захист СРСР. Важливим засобом здійснення тактики “єдиного фронту”, на думку дослідників, було скликання робітничо-селянського конгресу 1934 р. Ініціатива в цьому належала КПЗУ, і першими її підхопили робітники промислового Дрогобича. В.Чугайов наголосив на тому факті, що до 1933 р. ЦК КПП “не вважав за потрібне звертатися до керівництва соціал-демократичних партій з пропозицією про спільні дії, що, безумовно, створювало труднощі, закривало комуністам доступ до соціал-демократичних робітників і до низових організацій селянської партії”. Тактика “єдиного фронту” тільки “знизу”, констатував учений, ще довго давала про себе знати і після 1933 р. [988, с. 70–77]. Проте в історичній літературі домінував погляд, що винуватцями зриву програми дій комуністів було керівництво ППС, УСДП, УСРП, Бунду та інших партій.

Окрему групу праць склали дослідження історії українсько-польсько-білоруських революційних традицій [260; 267; 471; 543; 799]. Висвітлюючи революційно-визвольну боротьбу робітників і селян Західної України та Польщі, автори особливу увагу звернули на інтернаціональні зв'язки прихильників лівої ідеї на суміжних українських і польських землях, де населення було неоднорідним за національним складом. Це в основному Львівське, Станіславівське і Волинське воеводства, Люблінщина, Жешівщина, а також деякі місцевості Західної Білорусії, де поряд з білорусами і поляками проживало чимало й українського населення.

У 1950–1960-х рр. з'явилися перші праці, присвячені аграрним відносинам на селі та розвитку селянського руху [350; 432; 976]. Проте найбільших успіхів у цьому напрямі історичних студій досягнуто у 1970-х рр. завдяки монографіям І.Васюти [110; 111]. Названого питання торкнулися також інші дослідники соціальної історії та ліворадикального руху Західної України. Залучення до

наукового обігу різноманітних джерел, у т. ч. й неопублікованих архівних матеріалів, дозволило вченим дати цілісну картину становища селянства, масштабів його розшарування, колонізації західних українських земель польськими осадниками.

Дослідники виявили однаковість у тому, що в основі революційної тактики КПЗУ лежала ідея “союзу робітничого класу і селянства”. Вона визначала головний зміст діяльності партії. Агітаційно-пропагандистську роботу на селі комуністи проводили під гаслом “Земля селянам без викупу”. Стверджувалося, що до початку 1920-х рр. КПП займала хибну позицію в селянському питанні. І лише II з’їзд партії виправив помилку, висунувши вимогу “розподілу поміщицьких земель та їх безкоштовну передачу селянам”. Опорою КПЗУ на селі були сільськогосподарські робітники. Комуністи докладали зусиль для об’єднання їх та безземельних селян у професійні спілки. Так, у 1926 р. такі організації були створені в Перемишльському, Самбірському, Стрийському, Тлумацькому та інших повітах [110, с. 88, 94].

Найбільш поширеною формою селянських протестів були аграрні страйки, які посилювалися з настанням господарської кризи. І.Васюта з’ясував, що у 1929 р. страйки охопили 130–150 сіл двадцяти повітів Західної України, втягнувши в боротьбу близько 50 тис. сільських бідняків [110, с. 109]. Інколи селянські виступи переростали у повстання. Вважається, що найвищим, кульмінаційним моментом у революційному русі селян за роки економічної кризи стало ліське повстання 1932 р. Згідно з даними О.Карпенка, у ньому взяли участь понад 30 тис. селян 19 сіл Ліського повіту, яких підтримала сільська біднота Добромильського, Сяноцького і Турківського повітів [350, с. 54–55].

Великого розмаху протестний рух набув улітку і восени 1930 р. Але радянські історики не звернули належну увагу на “саботажницьку акцію”; вважалося, що тоді КПЗУ зайняла неправильну позицію. Викликає зацікавлення оцінка подій 1930 р., зроблена М.Кравцем. Учений писав, що у виступах брав участь лише актив села, а широкі маси селянства, хоч і співчували рухові, безпосередньої участі в ньому не брали. Боротьба західноукраїнського

селянства не була зв'язана з боротьбою селянства Польщі і Західної Білорусії. Але найслабше місце революційних виступів у Західній Україні – “відсутність зв'язку селянського руху з боротьбою промислового пролетаріату”. Між виступами робітників і виступами селян не було координації, і вони не злилися в “єдиний революційний фронт організованої боротьби проти диктатури фашизму і окупації”. КПЗУ виявилася невідповідною очолити національно-визвольний рух західноукраїнського селянства. Пасивність партії була показником недостатнього розуміння нею ролі національно-визвольного руху “як одного з основних елементів революційної боротьби в Польщі” [441, с. 148–149]. Проте у 1970–1980-х рр. подібні оцінки зникли з наукового обігу, натомість з'явилися розпливчаті і завуальовані, як-от: долаючи тактичні помилки, КПЗУ зробила серйозні уроки для “зміцнення робітничо-селянського союзу”. Як і в попередні роки, українські національно-державницькі сили зображено співучасниками придушення “стихійного селянського руху”.

Прибудовою КПЗУ було Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання (“Сельроб”). Тривалий час про цю легальну партію в історичній літературі містилися лише фрагментарні відомості [152, с. 200–202, 230–234; 309, с. 157–160; 658]. Істотні зрушення у вивченні цього питання сталися на початку 1970-х рр. із виходом у світ книги Г.Сизоненко [816]. Дослідниця ґрунтовно висвітлила передумови створення радянофільської організації. З'ясовано, що у 1924 р. до ліворадикального табору приєдналися дві масові легальні селянські партії – “Народна воля” та “Селянський союз”. Перша вийшла з лівого крила москвофільської “Галицкой русской организации”. Перейшовши на інтернаціональні позиції, вона, однак, не змогла звільнитися від москвофільства. Це проявилось, зокрема, у подальшому невизнанні української нації. Тим не менше, “воленародовці” мали доволі розгалужену організаційну мережу. Натомість Холмсько-Волинський “Селянський союз”, який виник з ініціативи українських соціалістичних депутатських кіл, стояв на марксистських засадах розв'язання національного питання [816, с. 29–37].

Предметом підвищеної уваги Г.Сизоненко стали програма, організаційна будова та практична діяльність “Сельробу”. Головним його завданням, стверджувала дослідниця, було поширення серед селянства ідеї соціалізму, залучення широких верств сільського населення до активної революційної боротьби, кінцевою метою якої мало стати “возз’єднання Західної України з Радянською Україною” [816, с. 50–54].

Викликає зацікавлення висвітлення історії розколу “Сельробу”. Автор показала, що колишні “сельсоюзівці” погодилися піти на поступки колишнім “воленародовцям” з тим, щоб ліквідувати незгоди у Центральному комітеті “Сельробу”. Однак члени ЦК К.Вальницький, М.Заяць та К.Пелехатий, не чекаючи виконання висунутих своїм партійним опонентам умов, опублікували заяву про свій вихід із складу керівного органу і створення нової, окремої партії “Сельроб-лівиця”. По суті, історик, услід за Є.Галушко, поклала вину за розкол на партійних функціонерів із колишньої “Народної волі”. Але якщо Галушко вважав головним політичним інтриганом Л.Кагановича, то Сизоненко уже не згадувала імені цієї одіозної постаті, а причини розколу вбачала “в складній внутріпартійній боротьбі, яка велась в ЦК КПЗУ і була перенесена в “Сельроб” [816, с. 93]. Висвітлюючи участь партії у виборчій кампанії 1928 р., дослідниця поіменно назвала депутатів від “Сельроб-лівиці”, а також від “Сельроб-правиці”, окрім С.Волинця. Гадаємо, що це не огріх, а вимушена позиція. Згадувати ім’я політика, який став одним із чільних діячів Фронту національної єдності, а в роки Другої світової війни – членом Військової управи дивізії “Галичина”, не вкладалося у рамки панівної тоді ідеології.

Треба віддати належне Г.Сизоненко за те, що вона прагнула виокремити помилки, які допускав “Сельроб” у своїй діяльності. Такими були, на її думку, “трактування соціал-демократії як фашизму, недиференційований схематичний підхід до всіх немарксистських партій та угруповань, недостатнє вміння залучити до антиокупаційного руху ті маси, які тимчасово йшли за буржуазними партіями” [816, с. 172]. Відрадно, що дослідниця потрактувала “Сельроб-правицю” (тобто, ту частину організації, яка стояла на позиціях

українських націонал-комуністів) як у всьому безпомилкову революційну течію. Праця Г.Сизоненко і дотепер залишається єдиним серйозним дослідженням історії радянофільської організації.

У період т. зв. “хрущовської відлиги” вчені порушили питання зв’язків частини західноукраїнської інтелігенції з представниками наукових і культурних кіл УСРР. Показовою у цьому відношенні є колективна монографія “Торжество історичної справедливості”, у якій навіть ужито термін “радянофільство” [910, с. 506–558]. У центрі уваги дослідників перебувала діяльність Наукового товариства імені Шевченка, у якому, відповідно до прийнятих ідеологічних догм, виділили два крила: “буржуазно-націоналістичне” і “демократичне”. До першого віднесли О.Барвінського, Є.Пеленського, Л.Білецького, В.Дорошенка, К.Левицького та ін., а до другого – В.Гнатюка, К.Студинського, М.Возняка, В.Щурата, Ф.Колессу та ін. Позитивно оцінено творчість І.Крип’якевича та І.Кревецького, а також діяльність товариства “Бойківщина” у Самборі та Волинського товариства приятелів науки у Луцьку. Суголосною із сучасним рівнем історичної свідомості є теза, що “вільно будувати і розвивати національну культуру можна тільки в умовах існування суверенної української держави”.

У книзі показано внесок у розвиток української культури тих представників західноукраїнської інтелігенції, які виїхали в УСРР або залишилися там після революційних подій 1917–1921 рр. Серед них фігурують такі імена, як В.Гжицький, Л.Курбас, А. та І. Крушельницькі, М.Ірчан, А.Бучма та ін. Проте автори були обмежені у своїх творчих діях, вони не змогли показати подальшу долю відомих “радянофілів”. Монографія містить чимало інформації про періодику (“Вікна”, “Нові шляхи”, “Сяйво”, “Сельроб” та ін.) і книжкові видавництва (“Наша культура”, “Книжка”), які пропагували здобутки українізації (в авторській інтерпретації – “культурної революції”) в УСРР. Неабияке значення для популяризації засобами художнього слова досягнень культурного життя західних українців мала Спілка письменників “Західна Україна”. До певної міри можна погодитися із таким висновком дослідників:

“Прогресивна творча інтелігенція західноукраїнських земель по праву вважала себе частиною великого всеукраїнського загону діячів культури, які в силу тимчасових обставин були роз’єднані штучним кордоном. Де б не творилися культурно-мистецькі цінності – на східноукраїнських чи західноукраїнських землях – вони ставали здобутком усього українського народу” [910, с. 549].

Окремі сторінки історії ліворадикального руху висвітлені у спогадах учасників революційних подій, авторами яких були Б.Дудикевич, І.Сивохіп, М.Теслюк, І.Сірко, М.Продеус, Ф.Кульчицький, Г.Гапончук [272; 438; 641; 161] та ін. Особливо цінними є мемуари секретаря ЦК КПЗУ у 1924–1928 рр., представника опозиційного крила партії М.Теслюка. У 1979 р. побачила світ його книга, яка охоплює події від 1919 до 1926 рр. У ній розповідається про виникнення і становлення КПЗУ, відтворено важливі епізоди революційної боротьби проти польської влади. Принагідно зауважимо, що ця праця майже без змін була перевидана 1988 р., навіть збережено її загальний обсяг. Невелика, але принципова різниця полягала ось у чому. У першому виданні автор зазначив, що він є “останній із живих із тодішнього складу ЦК” [903, с. 3], а в другому виданні цих слів не стало. Спогади цікаві передовсім тим, що у них багато дійових осіб. Причому часто з теплотою згадуються ті діячі, які історико-партійна наука доби брежнєвщини замовчувала, а якщо згадувала, то в негативному дусі (Р.Роздольський, О.Крілик, Р.Кузьма, К.Саврич та ін.). Не можна оминати увагою й такий факт. М.Теслюк один раз згадав С.Волинця як делегата III з’їзду КПП [904, с. 182]. Не виключено, що автор хотів розповісти про цю особу більше, але на заваді стояла цензура. Справа в тому, що колишній соціал-демократ С.Волинець на V конференції КПЗУ (квітень 1924 р.) був обраний першим секретарем ЦК партії. Згідно з рішенням серпневого 1924 р. пленуму ЦК секретаріат став триособовим, до нього увійшли, крім Волинця, М.Теслюк і представник КПП М.Здзярський. Тобто, Теслюк тісно співпрацював з Волинцем. II з’їзд КПЗУ (жовтень 1925 р.) обрав їх членами ЦК, але автор спогадів, перерахувавши поіменно його склад, не назвав (очевидно, під тиском рецензентів) Волинця [904, с. 209]. У книзі трапляються й фактографічні

помилки. М.Теслюк був кооптований до складу секретаріату не у березні 1923 р. [904, с. 97], а у серпні 1924 р. У спогадах фігурує ім'я Б.Кузьми, а між тим, історикам відомий (окрім Р.Кузьми) інший діяч – Зенон Кузьма, який був обраний 1925 р. кандидатом у члени ЦК. Не відповідає дійсності, що К.Саврич прибув на II з'їзд КПЗУ як член тодішнього ЦК партії [904, с. 203]. Насправді його обрали до керівного органу лише на II з'їзді. Роком раніше комісія з підготовки V конференції КПЗУ визнала мандат Саврича недійсним, тому він тоді залишився поза ЦК, хоча, безперечно, відігравав помітну роль у діяльності партії.

Проте окремі огріхи не применшують значення спогадів М.Теслюка. Автор, як чесна і принципова людина, свідомо не висвітлив розвиток подій після 1926 р., тобто перипетії другого розколу в партії. Якби він піддався тискові, який чинився на нього з боку партійної номенклатури, то змушений був би очорнити своїх товаришів по підпільній роботі – колишніх членів КПЗУ-опозиційної.

Вагомий внесок у дослідження аналізованої проблеми зробили історики народної Польщі. Окремі її аспекти (виникнення комуністичних організацій в Західній Україні, колізії між прихильниками КРПП і “васильківцями”, використання комуністами парламентської трибуни тощо) порушено в працях, що присвячені історії робітничого руху та Компартії Польщі [1140; 1087; 1088; 1089], історії польського парламентаризму [1177; 1056], а також українському питанню в Другій Речі Посполитій [1167, с. 70–75, 122–126; 1228, с. 204–227]. Значно більше інформації з історії ліворадикального руху на західноукраїнських землях містять спеціальні дослідження. Так, стаття Г.Іванського висвітлює процес формування стосунків між КПСГ та КРПП від 1919 до 1923 рр. Автор довів, що позиція останньої щодо українського питання була хибною. Польські комуністи, на його думку, не тільки не знали настроїв українського населення Східної Галичини, але, передовсім, відкидали марксистський постулат про право націй на самовизначення. Керівництво КРПП трактувало український національний рух винятково як “буржуазний націоналізм” і недооцінювало

інших важливих моментів, як-от: КПСГ від серпня 1919 р. входила до Комінтерну у статусі його окремої секції; відносно короткий період часу в Східній Галичині існували дві українські державні формації – Західно-Українська Народна Республіка і Галицька Соціалістична Радянська Республіка; на українське населення великий вплив справляло нерозв’язане питання про державну приналежність Східної Галичини. Усе це разом узятє й стало причиною напружених відносин між КПСГ та КРПП і розколу в комуністичному русі краю [1116, с. 32–33].

Окремі автори, на відміну від радянських дослідників, ширше розглянули питання генези КПЗУ. На думку Я.Радзейовського, важливим джерелом формування партії була КРПП, емісари якої розпочали діяльність на українських землях одразу ж після їх захоплення польським військом, створюючи свої організації переважно у містах [1183, с. 39]. Крім того, Р.Тожецький звернув увагу на той факт, що на зламі 1923–1924 рр. ряди КПЗУ зміцнили ліві діячі УСДП, які перейшли на комуністичну платформу [1228, с. 33]. Погоджуючись з думкою Г.Іванського про причини зростання впливу КПСГ-опозиційної, Я.Радзейовський додав й таке: “васильківці” були пов’язані з тими керівними колами КП(б)У, які в національному питанні дотримувалися інших поглядів, ніж ЦК КРПП; група Васильківа – Турянського також мала підтримку з боку комуністів Канади [1184, с. 26].

Увагу польських істориків привернули ідейна еволюція КПЗУ, її взаємини з КРПП (КПП) і КП(б)У, причини і наслідки партійних розколів. Відрадно, що їхні праці “заселені” людьми, особливо це стосується робіт Я.Радзейовського. Тільки він, а не радянські дослідники, подав без купюр склад ЦК КПЗУ у 1924, 1925 і 1928 рр., показав подальшу долю видатних “розламівців” (навіть С.Волинця) після погромів партії, організованих сталінським тоталітарним режимом [1184, с. 55–56, 88, 223–224, 229–233]. Окремі трагічні сторінки в історії КПЗУ оприлюднив і Р.Тожецький. Він писав, що після розколу 1928 р. спостерігався великий вплив у партію польських робітників, які не “піддавалися українізації”, ставилися до неї “більше, ніж неприязно”.

У результаті “московських процесів” загальмувався ріст партійних рядів, а “інтелектуальні джерела партії висихали” [1228, с. 225–227, 417].

Проте польські дослідники не схильні були перебільшувати роль КПЗУ в революційному русі Західної України. Більше того, нерідко спостерігалася певна антипатія до національно орієнтованої її фракції та спроба виправдати політичну лінію Компартії Польщі. Наголошувалося, що в середині 1920-х рр. КПЗУ перебувала в стані стагнації (наприклад, від осені 1924 до осені 1925 р. число її членів зросло лише на 31 особу). Вразливим місцем партії був процес її пролетаризації. Соціальний склад партійних рядів (близько 55 % представників селянства) віддзеркалював економічний стан краю [1228, с. 41]. Дослідники звернули увагу й на те, що західноукраїнські комуністи ігнорували роботу із залучення на свій бік робітництва польської національності, не видавали преси польською мовою і не порушували польського питання на території Західної України. КПЗУ у своїй діяльності більше зважала на єврейську проблематику, про що засвідчувала наявність при ЦК партії спеціального єврейського відділу (польського відділу ніколи не було) [1228, с. 41; 1184, с. 106].

Я.Радзейовський намагався довести, що звинувачення “васильківцями” керівництва КПП у польському націоналізмі були безпідставними через те, що “національне питання в цій партії було завжди слабше акцентоване, ніж у КПЗУ”. У рецензії на монографію Є.Галушки автор навів зміст листа “васильківців” до їхніх товаришів у Канаді. У цьому листі (написаний вже після розколу 1928 р.) повідомлялося, що більшість в КПЗУ завжди стояла на позиції Шумського, а тимчасове зречення його підтримки було здійснене у вимушеній ситуації і з тактичного погляду, щоб “розв’язати собі руки”. Звідси дослідник зробив досить несподіваний висновок: “васильківцям” ішлося “не про виправлення хибної лінії комуністичного руху у національному питанні, а винятково про свої справи, про власні егоїстичні інтереси” [1186, с. 172].

Суперечливими і такими, що мало враховували національні прагнення українців, є й інші розмірковування автора. Так, він поклав відповідальність за розкол виборчого блоку ліворадикальних партій у 1928 р. на “шумкістський

табір”, який нібито “прагнув помірятись силами у виборчій боротьбі із своїм фракційним противником, щоб довести свою роль на Західній Україні і тим самим вплинути на Комінтерн у вигідному для себе напрямі” [1184, с. 208]. Насправді КПЗУ-більшість і “Сельроб” не мали іншого виходу. Їхні представники неодноразово пропонували ЦК КПП і КПЗУ-меншості об’єднатися для спільної передвиборної боротьби, але ці пропозиції залишалися без відповіді. Автора турбувало й те, що “васильківці” ніколи не ставили питання про майбутнє польського населення після об’єднання Західної України з УРСР, “дуже ревниво стежили і не зовсім приязно коментували будь-які пробіски польсько-радянського зближення, навіть у царині літератури і мистецтва”. Зрештою, історик пом’якшив тон своїх критичних оцінок КПЗУ-опозиційної. “Однак не треба поспішати з осудом, – писав він. – Національні відносини на кресах були дуже складні. Поляки були, з одного боку, народом-гнобителем, а з іншого – самі були zagrożені в національному житті” [1184, с. 228].

Новими історичними фактами та інтерпретаціями збагатилася історія “Сельробу”. Я.Радзейовський та Р.Тожецький показали ідейну еволюцію галицьких москвофілів, відмінності в ідеології Партії народної волі (ПНВ) та “Сельсоюзу” [1184, с. 117–121; 1228, с. 44–45]. Г.Ціmek дійшов висновку, що об’єднання двох партій у 1926 р. було зумовлене необхідністю згуртування зрадикализованого під час партизанської боротьби селянства. Програма “Сельробу”, констатував учений, була прийнята на засадах компромісу, який виявився, однак, нетривалим. У ній, на відміну від програми “Сельсоюзу”, сильніше виділено класові питання, ніж національні, а в порівнянні з програмою ПНВ, слабше експоновано принципи інтернаціоналізму. Фракційна боротьба у новоствореній партії перепліталася з кризою в КПЗУ, але до конфлікту раніше дійшло в “Сельробі”, причому не без впливу КПП. Саме з нею зблизилися колишні народовольці, а сельсоюзівці орієнтувалися на більшість в КПЗУ. Автор ухилився від коментарів щодо призвідників розколу в “Сельробі”. Проте

наведені ним факти засвідчують, що винуватцями кризового стану в партії більшою мірою були колишні москвофіли [1090, с.131–132].

Аналізуючи революційний рух у Польщі 1928–1932 рр., Г.Ціmek показав, що співпраця українських і польських революційних партій не розвивалася безконфліктно і не завжди приносила бажані результати. Тільки частково на заваді стояли репресії влади. Головна причина непорозумінь полягала у різних підходах до розв’язання національного питання. Якщо в КПП тоді перемогли сектантські тенденції, то КПЗУ неправильно трактувала гасло “право націй на самовизначення аж до відокремлення”. Закликаючи до приєднання Західної України до СРСР, партія “не рахувалася з волею українського населення”. Не сприяло порозумінню польських і українських комуністів критичне ставлення КПЗУ “до позитивних акцентів у позиції КПП щодо польської державності” [1085].

У центрі дослідницької уваги перебувала тактика КПСГ щодо виборів до сейму і сенату в листопаді 1922 р. Одним із перших це питання порушив Ю.Ковальчик. У 1963 р. він опублікував свої спогади, присвячені т. зв. “святоюрському” судовому процесу комуністів у Львові. Торкнувшись внутріпартійної ситуації в КПСГ, автор підкреслив, що Васильків і його прихильники рішуче висловилися за бойкот виборів у Східній Галичині. Сам Васильків, ув’язнений у Львові, категорично відмовився дати згоду балотуватися на посла від Союзу пролетаріату міст і сіл (СПМіС). Ведучи мову про розбіжності поглядів у партії щодо виборчої тактики у Східній Галичині, Ю.Ковальчик стверджував: “КРПП закликала до участі у виборах на території всієї держави. Оголошення комуністами бойкоту виборів у Східній Галичині означало в тих умовах солідарність з позицією, яку зайняли українські націоналісти... У результаті утворився б вилом у суспільному революційному фронті, що було б тільки на руку польській буржуазії” [1139, с. 31].

Діяльність Союзу пролетаріату міст і сіл у 1922–1925 рр. ретельно і вичерпно висвітлив Г.Іванський [1115]. Автор також широко розглянув проблематику східногалицького СПМіС та окремі аспекти діяльності КПСГ.

Г.Іванський детально представив “виборчий конфлікт” у партії та уточнив певні факти, наведені ним раніше у статті “З історії комуністичної партії Східної Галичини”. Однак у питанні бойкоту виборів історик не зайняв чіткої позиції, хоча виразно навіював думку про слушність аргументації представників КПСГ-опозиційної. Зокрема, він писав: “... Очевидно, що в центральних інстанціях РКП(б) і КП(б)У не було однакових поглядів на питання участі комуністів у виборах до сейму в Польщі, причому частина “розламівців” КПСГ отримала чітку директиву бойкоту виборів” [1115, с. 46–47].

Найбільше уваги на цей аспект проблеми звернув Т.Бернацек. У спеціальних дослідженнях він показав виборчу кампанію 1922 р. на широкому тлі внутрішнього і міжнародного становища Східної Галичини. Автор дійшов висновку, що тактика КПСГ-офіційної була правильною, а тактика КПСГ-опозиційної – помилковою. Сподівання “васильківців” на загальне збройне повстання, у результаті якого Західна Україна відірветься від Польщі і приєднається до радянської України, розцінено як прояв “дрібноміщанського революційного авантюризму”. У тогочасній міжнародній ситуації, коли не склалася революційна криза в Польщі і Західній Україні, таке повстання неминуче зазнало б поразки. Підсумовуючи, дослідник ще раз наголосив: застосовуючи тактику бойкоту виборів, КПСГ-опозиційна опинилася в ар’єргарді мас [44, с. 73; 1068, с. 120–126].

Як бачимо, авторська концепція повністю збігалася з комінтернівськими оцінками позиції КПСГ на виборах 1922 р. Очевидним є й те, що Т.Бернацек зігнував національний аспект у політичній поведінці групи Васильківа – Турянського. У цьому зв’язку варто зауважити, що інший відомий дослідник робітничого руху в Польщі Г.Ціmek кваліфікував тактику “васильківців” як “націоналістичну” [1089, с. 179].

А.Гвіздзь уперше порушив проблему діяльності комуністичних депутатів у парламенті Другої Речі Посполитої [1103]. Згодом це питання вивчали М.Папежинська-Турек [1167, с. 254–280; 1165, с. 47–50] і З.Запоровський [1250; 1251]. Проте найбільших успіхів досягнув Т.Бернацек. У спеціальній монографії

[1065] він відтворив історію утворення комуністичної посольської фракції, показав її діяльність під керівництвом КПП і КПЗУ до травневого перевороту 1926 р. і в умовах санації, а також позапарламентську роботу комуністичних послів. Автора цікавили і тактика партії під час виборчих кампаній, взаємини між партією і комуністичною фракцією, основні принципи діяльності останньої. Показано, що КПЗУ, як складова частина КПП на правах автономії, не створила власної парламентського угруповання в сеймі, її представники співпрацювали з депутатами від КПП, володіючи чотирма із шести посольських мандатів комуністичної фракції (від 1924 до 1927 рр.). З утворенням комуністичного представництва закінчився процес кристалізації лівих елементів Українського сеймового клубу як найбільш радикального і революційного його крила [1065, с. 54]. КПП, стверджував автор, постійно керувала роботою своєї фракції в сеймі, визначала її зміст, а комуністичні депутати послідовно втілювали у життя настанови своєї партії. Головна увага посольської фракції концентрувалася на викритті “антинародної” політики правлячого табору, відстоюванні інтересів робітництва, селянства та національних меншин. Українські комуністичні послы Я.Войтюк, А.Пашук, Х.Пристапа і Й.Скрипа своєю активною діяльністю в роботі партійних організацій допомагали ідеологічному та організаційному зміцненню партійних рядів [1065, с. 106, 163].

Представники зарубіжного українства фахово не вивчали діяльність ліворадикальних організацій на західних землях України. Лише Р.Сольчаник здійснив ретельне зіставлення багатомовних друкованих джерел на тему початків комуністичного руху у Східній Галичині [1198]. Він уперше впровадив до наукового обігу статтю одного з ідеологів комуністичного руху в Західній Україні у період його формування Р.Роздольського під назвою “До історії українського лівосоціалістичного руху в Галичині (Підчасвоєнні “Драгоманівки” 1916–18 р.)”.

Окремі автори зробили загальні оцінки крайньо лівої течії західноукраїнського політикуму. Так, І.Лисяк-Рудницький писав, що “націоналістичні ухили” в УСРР мали відгук і серед українських комуністів

в інших країнах, зокрема у Польщі. Якийсь час більшість ЦК КПЗУ була на боці національної опозиції в КП(б)У. Не можна не погодитися з висновком дослідника, що напередодні Другої світової війни комуністичний рух у Галичині й на Волині повністю втратив своє значення, зберігши деякий вплив тільки на Закарпатті (у Чехо-Словаччині) [509, с. 76]. О.Субтельний пов'язував виникнення лівих революційних організацій у Східній Галичині передовсім із прорадянськими симпатіями частини населення краю [883, с. 377]. Цілком очевидно, що дослідник не з'ясував усіх джерел формування ліворадикального руху в національному регіоні. Не можна не згадати багатотомну "Енциклопедію українознавства", у якій уміщено статті про КПЗУ, "Сельроб" та їхні друковані органи, а також короткі відомості про видатних західноукраїнських націонал-комуністів – Р.Роздольського, О.Крілика, Р.Кузьму та ін. Є тут інформація і про С.Волинця, але урізана [253, т. 1, с. 303]. Укладачі не подали відомостей про його активну діяльність у КПЗУ.

Як бачимо, у перше повоєнне десятиліття історія КПЗУ практично не вивчалася. Зазвичай увагу дослідників привертала революційна боротьба робітників і селян проти польської влади. Позитивні зрушення сталися після 1956 р.: долалися шкідливі наслідки культу особи Сталіна, розширився доступ до архівів, урізноманітнилася тематика досліджень. У результаті цього до кола наукових інтересів істориків потрапила історія КПЗУ, зокрема її внутріпартійний розвиток, національна програма, взаємини з КПШ і КП(б)У тощо. Суттєву переоцінку діяльності партії здійснив Є.Галушко. Зусилля радянських учених продовжували зосереджуватися на висвітленні матеріального і правового становища робітництва і селянства, соціальних рухів. Однак від початку 1970-х рр. з окремих питань суспільно-політичного життя Західної України помітним був рух назад. Зокрема, замовчувалися сталінські репресії проти національно орієнтованих членів КПЗУ і частини західноукраїнської інтелігенції, яка виїхала за кордон у радянську Україну. Як і в попередній історіографічний період дослідники перебували у полоні панівних тоді ідеологем. І все ж, монографічні дослідження М.Кравця, Є.Галушки,

М.Панчука, І.Васюти, С.Макарчука, Ю.Сливки та деяких інших авторів сприяли нарощуванню історичних знань, хоча нерідко у спотвореному вигляді.

Вагомим є доробок істориків народної Польщі. Порівняно з роботами радянських дослідників, у їхніх працях глибше висвітлені такі питання, як ідеологічне формування КПЗУ, її парламентська діяльність, тактика партії під час виборів до сейму і сенату 1922 р. тощо. Разом із тим, діяльність польських комуністів і фракції КПЗУ, що стояла на інтернаціональних позиціях, висвітлена в основному позитивно, а роботу КПЗУ-опозиційної – стримано негативно. Історія комуністичного руху на західних землях України перебувала на маргінесі наукових зацікавлень представників української діаспори.

Вітер перемін у другій половині 1980-х рр. заторкнув усі сфери життя радянського суспільства, у т. ч. й науку. Тоді пріоритетними ще залишалися історико-партійні дослідження. Причому робився наголос на політичній історії комуністичного руху. Саме таке спрямування мала монографія І.Васюти [112], у якій зроблено спробу охопити широке коло питань, як-от: соціально-економічні і політичні передумови формування “робітничо-селянського союзу” в Західній Україні, його становлення в умовах розвитку революційної боротьби на різних етапах міжвоєнного періоду, форми і канали політичного впливу міських робітників на масу сільських наймитів, якісні зміни, що відбулися у формуванні “політичної коаліції” працівників міста і села. У дослідженні І.Васюти присутні елементи “нового мислення”. Зокрема, порушивши питання ставлення комуністів до непролетарських партій, автор писав таке: “Виходячи з рішень VI конгресу Комінтерну, КПП і КПЗУ помилково оцінювали соціал-демократію як “соціал-фашизм”, а ліве крило соціалістичних партій – як найнебезпечнішого ворога робітничого класу. Звідси випливали лівацькі помилки у здійсненні тактики єдиного фронту” [112, с. 112].

Важливе значення для створення нової концепції історії комуністичного руху у міжвоєнній Польщі мала стаття Ф.Фірсова та І.Яжборовської [937]. 1989 р. з’явилися праці Ю.Сливки та М.Панчука, у яких автори поставили собі за мету усунути т. зв. “білі плями” історичного минулого західноукраїнських

комуністів [683; 684; 832]. За багатьма напрямками дослідники пішли далеко вперед порівняно зі своїми попередниками – істориками другої половини 1950-х – 1960-х рр. Зокрема, глибше досліджено фракційну боротьбу в КПЗУ 1927–1928 рр., наслідки розколу партії, опір партійного керівництва сталінському свавіллю, обставини розпуску комуністичних партій Польщі і Західної України. Цьому сприяло залучення до наукового обігу раніше недоступних архівних документів, прагнення вчених відродити історичну пам'ять, атмосфера загального осуду злочинів сталінізму тощо. Простежуючи трагічний шлях КПЗУ, автори дійшли важливого висновку: керівники західноукраїнських комуністів були, по суті, першими серед діячів комуністичних партій світу, що входили до Комінтерну, які повели рішучу і відверту боротьбу проти політики Сталіна та його найближчого оточення, в тому числі у ЦК КП(б)У.

Тоді ж, у 1989 р., відбулася радянсько-польська конференція, присвячена 70-річчю утворення КПЗУ. Наступного року у видавництві “Світ” окремим збірником вийшли матеріали наукового форуму. У них висвітлюються передумови виникнення і створення партії, її організаційні та ідеологічні засади, зв'язок з КПП, КП(б)У і Комінтерном, трагічні сторінки масових сталінських репресій проти західноукраїнських комуністів, причини необґрунтованого розпуску КПЗУ.

Окремі статті позначені новаторським підходом до предмета дослідження. Свідченням цього є те, що вперше почала порушуватися проблема альтернативності історичного розвитку. Хоча розгляд принципу альтернативності ще здійснювався на засадах марксистсько-ленінської методології, однак це був уже значний крок уперед у підходах до тлумачення, загальних оцінок історичного розвитку. Так, О.Юристовський та П.Чорновол, аналізуючи діяльність КПЗУ в легальних організаціях 1929–1939 рр., дійшли висновку, що партія мала би більший вплив на маси, коли б “не лівосектантські помилки комуністів щодо огульної оцінки всіх демократичних партій та організацій” [1036, с. 173]. Подібну думку висловив О.Зайцев: “... час уже відійти від тієї точки зору, що все, що робили українські буржуазні

націоналісти, вороже сприймали народні маси, і комуністам слід було діяти навпаки” [277, с. 166].

У цьому контексті треба розглядати статтю М.Швагуляка про події 1930 р. у Західній Україні та ролі у них КПЗУ. Автор переконаний, що найактуальнішими завданнями на той час були насамперед боротьба проти посилення тоталітарних тенденцій в політичному житті Польщі, активний національно-визвольний рух у поєднанні з аграрною боротьбою (тобто, завдання демократичної революції), а не сектантські настанови на застарілих ідеологічних кліше (на кшталт “соціал-фашизм”) чи штучне форсування збройного повстання [999, с. 182].

С.Макарчук вніс істотні корективи у трактування національної програми КПЗУ. Автор зауважив, що до 1931 р. партія дотримувалася сформульованого раніше лозунгу возз’єднання Західної України з УСРР “завдяки перемозі соціалістичної революції в Польщі”. Однак, враховуючи зміну настроїв західних українців у результаті насаджування військово-бюрократичних методів управління в СРСР, проведення насильницькими методами колективізації з непомірно жахливими соціальними наслідками, керівництво КПЗУ у 1931 р. висунуло інший лозунг: “самовизначення аж до відірвання”. На думку вченого, таке рішення було правильним з усіх точок зору. По-перше, це розширювало соціальну базу національно-визвольного руху. По-друге, лозунг самовизначення стояв ближче до загальнодемократичних завдань визвольної боротьби [551, с. 147–148].

Отже, в історичній літературі другої половини 1980-х рр. мали місце як нові, так і старі підходи до висвітлення вузлових проблем становлення і розвитку комуністичного та революційного рухів на українських землях у складі міжвоєнної Польщі. Дослідники повернулися до концепції історії КПЗУ періоду “хрущовської відлиги”, розгорнули дискусії щодо національної політики партії, доволі обережно, але на той час сміливо, порушили питання альтернативних підходів до аналізу процесів суспільного розвитку недалекого історичного минулого. Відродилася традиція залучення до наукового обігу

нових архівних документів і відтворення на цій основі історичної правди. Тим не менше, багато сторінок західноукраїнського комуністичного руху залишилися малодослідженими або зовсім не висвітленими.

Після 1991 р. не написано жодної спеціальної праці з історії ліворадикального руху. Якщо взяти до уваги фактологічний бік проблеми, то вона залишається на рівні 1989–1990 рр. Історики зазвичай вносили поправки до оцінок місця і ролі КПЗУ та прокомуністичних організацій в суспільно-політичному житті Західної України міжвоєнної доби ХХ ст. Зокрема, Ю.Сливка та О.Красівський в доволі стриманій формі зазначили, що ідеологія КПСГ-КПЗУ у 1920-х рр. “була близькою до націонал- комунізму” [830, с. 68–69; 449, с. 224]. Утім мають рацію А.Черненко, С.Макарчук та Я.Грицак, які вважають, що партія (принаймні та її частина, яка стояла на позиціях українського націонал-комунізму) була виразником української національної ідеї [982, с. 108; 554, с. 241–242; 192, с. 195–196]. Крім того, Я.Грицак звернув увагу на ту обставину, що комуністичний рух у Галичині мав вузькоінтелігентський характер, а на Волині він став справді масовою силою. Дослідники наголошують на тому, що з кінця 1920-х – початку 1930-х рр. почався занепад комуністичного руху в Західній Україні. Під впливом звісток про колективізацію, репресії і голодомор 1932–1933 рр. та частина населення, яка стояла на радянофільських позиціях, відвернулася від комуністів [468, с. 302; 192, с. 196–197]. Ю.Сливка, аналізуючи характер КПЗУ після завданого їй другого жорстокого удару московським керівництвом у 1933 р., зазначив, що вона поступово перетворювалася у партію тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх рядах і поборювала всі інші політичні сили [830, с. 69]. Оригінальний погляд на причини розпуску КПЗУ висловив І.Васюта. Він вважає, що це була недолуга спроба приховати злочини сталінського режиму, який не міг змиритися з відмовою партії від боротьби за радянську владу і переходом до нового політичного курсу [106, с. 58; 109, с. 288].

Національно-культурне відродження 1920-х років на Наддніпрянщині спричинило радянофільство серед частини діячів розумової праці Західної

України. За умов панування в СРСР комуністичної ідеології годі було сподіватися на об'єктивне висвітлення історії західноукраїнської інтелігенції. Лише на рубежі 1980–1990-х років з'явилися наукові розвідки, у яких частково порушувався означений аспект проблеми [203; 204; 353; 993]. Найповніше історія взаємин окремих представників західноукраїнської інтелігенції з їхніми колегами зі Сходу України та комуністичною адміністрацією в УСРР висвітлена у працях О.Рубльова. У монографії 1994 року, яка написана у співавторстві [780], в епіцентрі дослідницької уваги стали співпраця й співучасть східно- та західноукраїнських інтелектуалів у процесах національного відродження на підрадянській Україні, репресії тоталітарного режиму проти уродженців із Західної України у контексті антиукраїнської політики Москви 1930-х років, ставлення закордонної української громадськості до цих репресій.

Ці та низка інших важливих питань, пов'язаних із долею західноукраїнської інтелігенції, знайшли відображення у докторській дисертації О.Рубльова та його монографії, що побачила світ у 2004 р. [779]. Автор ґрунтовніше показав роль людей творчої праці західного регіону України у здійсненні політики “українізації” в УСРР, розкрив наукові й культурні зв'язки інтелігенції двох частин України, дослідив використання більшовицькою адміністрацією у своїй політиці щодо західноукраїнських інтелектуалів та митців такого потужного чинника впливу, як фінансовий, окреслив й проаналізував “галицький сегмент” загальної антиукраїнської репресивної політики більшовицького режиму 1930-х років. Зроблено висновок, що “на відміну від “ліберального” царату, російський комуністичний режим прагнув ліквідації або принаймні ув'язнення/заслання усіх членів родин західноукраїнських інтелігентів, які з тих або інших причин потрапили до підсоветської України, а в ідеалі – й до цілковитого знищення “галичан” (уродженців західних теренів національної території) як окремої виразної “репресивно-ліквідаційної” категорії” [779, с. 568]. На підставі нововиявлених документів і новітніх публікацій деталізовано обставини убивства комуністичним режимом соловецьких в'язнів – галичан, буковинців

і закарпатців – восени 1937 р. О.Рубльов переконливо довів, що протягом 1930–1933 рр. унаслідок загострення політико-ідеологічної ситуації в СРСР, стрімкого посилення впливу сталінського тоталітарного режиму на всі сфери суспільно-політичного й культурного життя країни, набирання обертів репресивною машиною, згорання “українізації” в УСРР відбулося різке звуження сфери контактів Наддніпрянщини з Галичиною. Трагічний характер подій у радянській Україні, систематичні репресії проти української інтелігенції, голодомор 1932–1933 рр. спричинили відмову переважної більшості західноукраїнських інтелектуалів та митців від колишніх прорадянських симпатій. Аналогічні процеси відбувалися тоді й у порівняно вузькому колі комуністичної інтелігенції.

У цьому зв’язку не можна оминати цінні спогади Л.Крушельницької, в яких долею родин Крушельницьких та Левицьких розкрито драму і трагедію галицької інтелігенції у ХХ ст. Стверджено, що політичне радянське фільтрування та прагнення дістати роботу за фахом були основними мотивами переїзду галичан у радянську Україну. Самий факт приїзду А.Крушельницького з родиною до Харкова 1934 р. мемуаристка пояснила його необізнаністю щодо масштабів трагедії, яка відбувалася тоді в УСРР [453, с. 81–90].

У демократичній Польщі революційна тематика втратила свою актуальність, хоча за інерцією ще вийшли праці Т.Бернацека, Е.Гороха, Г.Цімека [1066; 1086; 1110] та ін. Заслуговує на увагу монографія З.Запоровського, у якій автор намагався переосмислити місце і роль КПП у суспільно-політичному житті міжвоєнної Польщі, зокрема, діяльність Комуністичної посольської фракції у 1921–1935 рр. [1252]. У праці є багато сюжетів про виконання своїх депутатських повноважень українськими парламентарями. З’ясовано, що найактивнішим серед них був Й.Скрипа. Так, у сеймі першої каденції всі комуністичні послі виголосили 187 промов, половина з яких припала на українців: Й.Скрипа брав голос 34 рази, А.Пашук, Х.Приступа та Я.Войтюк відповідно 20, 18 і 22 рази [1252, с. 49]. Слабкими ланками у діяльності КПП, на переконання автора, були “революційна

більшовицька програма” та вимога “самовизначення”, тобто “відірвання від Польщі не тільки східних кресів і південно-східних воєводств, але й Шльонська, Помор’я й навіть південної частини Краківського й Люблінського воєводств”. “Нема на світі такого уряду, – емоційно констатує З.Запоровський, – який би схвалив відірвання частини своєї території і приєднання її до сусідньої держави” [1252, с. 180].

Підбиваючи підсумок, доречно навести оригінальну думку О.Рубльова: “Історія КПЗУ ще чекає на своє об’єктивне висвітлення. Це справді героїчна і водночас страдницька історія, в якій чимало драматичних зіткнень ідеалів, що надихали на боротьбу з окупантами за возз’єднання усіх українських земель, з жахливою реальністю, що у вигляді сталінського (російського) тоталітаризму фактично була найбільшим ворогом комуністичного руху на західноукраїнських теренах” [779, с. 551]. Провісником відновлення інтересу сучасних дослідників до цієї проблеми є вартісна публікація Я.Грицака та І.-П.Химки про видатного марксолога Р.Роздольського [193]. Стараннями цих науковців нещодавно оприлюднена тридцятилітньої давності стаття польського історика Я.Радзейовського, яка є фактично вступом до так і не завершеної автором монографії про Р.Роздольського [757]. Проте на учених чекає ще значний обсяг роботи. Так, на вивчення заслуговує діяльність КПЗУ у 1929–1938 рр. При цьому треба з’ясувати її зв’язки з Комінтерном, КП(б)У та КПП, розкрити структуру, територіальне розміщення партійних осередків, соціальний, професійний і національний склад партії. Зовсім не опрацьовано історію Українського селянського об’єднання – масової легальної селянської організації, яка працювала під проводом КПЗУ впродовж 1931–1934 рр. Недостатньо досліджена діяльність Українського соціалістичного об’єднання “Селянський союз”, а також парламентська діяльність “Сельробу”. Далеко неповними є біографи видатних діячів КПЗУ-опозиційної. Необхідно створити базу для істориків ліворадикального руху шляхом видання основних джерел, документів КПСГ і КПЗУ – постанов та резолюцій з’їздів, пленарних засідань конференцій центральних інстанцій партії.

РОЗДІЛ ІV

РЕЗУЛЬТАТИ Й ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДІЯЛЬНОСТІ МАСОВИХ САМОВРЯДНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

1. Діяльність культурно-освітніх організацій

Провідною національно-громадською організацією західних українців була “Просвіта”, найактивніший час функціонування якої припав на міжвоєнний період ХХ ст. В умовах дискримінаційної освітньої і культурної політики польського уряду Товариство зуміло не лише відновити, але й розширити свою діяльність, охоплюючи Волинь, Холмщину, Підляшшя, під його впливом з'явилися нові самоврядні національні організації. Другою масовою громадською інституцією в Галичині після “Просвіти” стало Українське педагогічне товариство (УПТ). У 1920–1930-х рр. викристалізовується його ідеологічна програма із засадами “опертя на власні сили”, бачення рідної школи як протистояння урядовій політиці полонізації й одного з провідних чинників національної ідентичності.

Вивчення досвіду культурно-просвітньої праці західноукраїнців розпочалося в 20–30-ті рр. ХХ ст. Більшість публікацій того часу з'явилася з нагоди ювілеїв громадських товариств, тому головна увага в них акцентувалася на провідних діячах і здобутках спілок, а внутрішні механізми і прорахунки майже не розкривалися. Так, у ювілейній книзі, присвяченій 60-річчю “Просвіти”, П.Петрик показав процес розвитку Товариства в Галичині у першій половині 1920-х рр., зробивши наголос на складнощах відновлення просвітньо-організаційної діяльності (зокрема, перепонах влади, що вимагала зміни статутів у зв'язку з новим адміністративно-територіальним поділом Галичини). У результаті на кінець 1922 р. було відновлено 63 філії і 882 читальні (до війни їх було відповідно 77 і 2869) [707, с. 91–92]. Тут треба мати на увазі, що державні структури вимагали не лише статутів, які відповідали б новому поділу Галичини на воєводства, але й забороняли відновлення

читальних осередків, зважаючи на санітарно-епідеміологічні заходи, гарантію того, що вони не займатимуться політичними справами. Навіть після отримання нових статутів не всі читальні змогли відновити свою діяльність, бо місцева влада таких дозволів не надавала. П.Петрик вказував, що Товариство намагалося поширити діяльність на всі українські землі, що входили до складу міжвоєнної Польщі, однак влада дозволила функціонування “Просвіти” лише у чотирьох воєводствах. На Волині, Холмщині, Підляшші й Поліссі діяли окремі самостійні повітові товариства, що мали право засновувати тільки бібліотеки-читальні. Автор виділив три основні форми освітньої праці цієї організації: постановка аматорських вистав, відбудова читалень та комплектування бібліотек. За його даними, наприкінці 1926 р. уже було 83 філії, 2473 читальні, 1195 аматорських гуртків, 404 хорів, 22 оркестри, 1702 бібліотеки з 177789 книжками в читальнях, приблизно 50 курсів для неграмотних [707, с. 93–96]. Щоправда, за цією статистикою не видно самого змісту роботи низових ланок “Просвіти” та її рядових членів.

Шістдесятилітньому ювілеєві “Просвіти” присвячена книга С.Перського (псевдонім С.Шаха) “Популярна історія Товариства “Просвіта” у Львові”, яка з незалежних від автора причин вийшла друком лише у 1932 р. Основна частина нарису містить відомості з історії Товариства до 1918 р. С.Перський вказував, що “Просвіта” у часи ЗУНР стала основою Міністерства освіти, однак так і не змогла реалізувати свої плани, не отримавши фінансової підтримки й матеріальних фондів [701, с. 94–96]. З відновленням Товариства в умовах польської займанщини основними були три види його діяльності, про які вже писав П.Петрик, а “рух у видавничій ділянці був ще заслабкий”. Вагоме місце у функціонуванні цього громадського об’єднання відведено дев’ятому голові “Просвіти” М.Галущинському, який “робив головний натиск на освітньо-організаційну працю, а також виховну на західноєвропейських взірцях” [701, с. 105–106]. Звернено увагу на основні засади Товариства: вони передбачали у перспективі підготовку фахівців для освітньої сфери, наповнення її глибоким змістом, формування й виховання нового національного типу галицького

українця на ґрунті самотності, віри, моралі, інтересів колективу, прагнення до самоосвіти, гартування духу й сили волі [701, с. 108].

С.Перський глибше розглянув проблему внутрішнього розвитку Товариства. До перешкод, які чинила польська влада, додалися й інші, а саме: “сельробівсько-комуністичний наступ за опанування “Просвіти”, який розпочався 1926 р.”, і тиск “зі сторони націоналістичної академічної молоді, яка стала в опозицію до українського національного політичного проводу в краю” [701, с. 109]. Та найбільшого удару “Просвіти” завдала матеріальна скрута в Товаристві, яка поглибилася внаслідок загальної господарської кризи в Польщі та в цілій Європі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Так, заборгованість “Просвіти” на 22 травня 1931 р. складала суму в розмірі 59 тис. дол. [701, с. 109–111]. Незважаючи на труднощі внутрішнього розвитку, у ювілейному 1928 р. працювало 86 філій та 2934 читальні (на 65 більше, ніж до війни). Автор звернув увагу на таку особливість культурно-освітньої праці: “Внутрішня, духовна справа повоєнних читалень “Просвіти” є глибша, змістовніша й інтенсивніша, ніж була перед війною” [701, с. 158]. С.Перський не ставив собі за мету показати поширення національно-культурного руху за межі Галичини. Цю проблему частково розв’язав визначний церковний, громадський і педагогічний діяч, один з організаторів Луцької “Просвіти” І.Власовський. У невеликій за обсягом книзі автор не тільки висвітлив розвиток культурно-освітнього життя волинського краю у перше міжвоєнне десятиліття, але й доповнив це власними спогадами та роздумами [132]. Проте Власовський обмежився тільки територією Луцького повіту.

Виразно пропагандистсько-популяризаторський характер мали публікації, приурочені сімдесятирічному ювілеєві “Просвіти”. Основна їх сюжетна лінія – місце і роль Товариства у формуванні українського громадянського суспільства. Саме тому Головний відділ проголосив 1938 рік – роком “Просвіти” й гідного відзначення ювілейної дати [631]. Визначаючи мету ювілею, С.Перський закликав використати святкування для самовідданої освітньої праці, жертвності й допомоги Товариству. Ведучи мову про значення організації,

автор вказав, що завдяки його всебічній, загальнонаціональній і безпартійній діяльності поступ української нації свідчив про зростання національної свідомості українства [702, с. 12]. Проте Перський перебільшив ступінь аполітичності Товариства, насправді в його середовищі були представники різних політичних угруповань, що, безумовно, накладало відбиток на функціонування громадської інституції.

Донесенню до широкого читацького загалу ідейно-теоретичних і практичних напрацювань “Просвіти” мали слугувати публікації безпосередніх активних учасників й організаторів культурно-просвітнього руху. Насамперед варто згадати публіцистичні праці М.Галущинського, у яких автор спробував глянути на весь спектр актуальних питань, що поставило саме життя перед Товариством. Головне призначення “Просвіти”, на думку Галущинського, – об’єднання громадянства через окрему особу до спільного колективу, що сприяло б вихованню українства в національному дусі [154]. Недоліком у розвитку просвітнього руху вважав відсутність чіткого змісту освітньої роботи, партійно-політичне протистояння й “класовий підхід”, що проявився у позашкільній сфері. На його думку, рушієм формування громадянського суспільства виступала не класова боротьба, що її наполегливо нав’язували “Просвіті” ліві сили, а національна свідомість [157]. Класове протиборство, вважав Галущинський, лежало у площині боротьби національного й комуністичного світоглядів, що негативно впливало на розвиток культурно-освітнього руху. Проте найбільшою небезпекою для останнього були спроби прокомуністичних сил опанувати національні інституції, дезорганізувати їх та внести розлад у їхню роботу [160]. Крім того, серйозною загрозою була неписьменність, ліквідація якої пов’язувалася з активністю громадянства й негативним ставленням влади, репрезентованої Львівською шкільною кураторією й повітовими радами, що паралізувало акцію просвітніх установ у цій сфері. “Питання неписьменності, – писав автор, – це у вужчому зміслі питання освіти. Це право до освіти, одно з найдорожчих прав” [155, с. 25].

Виходячи зі складної ситуації, що склалася в освітній сфері, М.Галущинський наголошував на тому, що головною метою просвітнього руху є формування національної свідомості, культури й самобутності, виховання громадянина-українця. Цього не можна було досягнути без добре налагодженої видавничої справи, яка, на жаль, страждала не тільки від браку коштів, а й недостатньої кількості публікацій, розрахованих на різні групи населення. Тому важлива роль у піднесенні рівня освіченості населення відводилася народним читанням, курсам ліквідації неписьменності, заснуванню читальняних бібліотек, аматорсько-театральним колективам, гуртковій роботі тощо [153; 156; 158].

Директор канцелярії Головного відділу “Просвіти” С.Магалаєс основну увагу акцентував на практичних питаннях функціонування осередків Товариства. У брошурі “Порадник для освітників. Форми і методи освітньої праці” він розглядав освіту для дорослого населення як важливу окрему ділянку суспільного розвитку, виділивши такі основні типи освітньої праці, як освітньо-виховні заклади інтернатного типу, громади, народні університети, установи й партійні структури [545, с. 15–21]. Автор констатував, що освітня праця мала інтенсивний (поглиблений) і екстенсивний (масовий) характер, проте рівень роботи значної кількості читалень був низьким. Окремим напрямом освітньо-виховної праці вважав участь членів Товариства у діяльності аматорських колективів, самоосвітніх гуртків. Щоправда, не відніс її до масової, оскільки від перших двох форм вона відрізнялася тим, що учасники просвітнього процесу підпорядковані провідній ідеї. С.Магалаєс дотримувався думки, що аматорський читальняний театр виступав важливим чинником формування національної свідомості, і його функціонування об’єднувало громадськість певної місцевості у згуртовану спільноту. Загалом же увесь методичний посібник пронизує ідея національної за духом освітньої праці. “Тільки опираючись на властивостях свого народу, – стверджував автор, – можна витворити шляхом освіти й виховання спільну волю цілого народу, розвивати його добрі прикмети й викорінювати хиби” [545, с. 14].

Низку питань, пов'язаних із різнобічною діяльністю “Просвіти” (національне виховання сільської молоді, методи народної освіти, історія Календарів Товариства, фінансова підтримка його діяльності тощо), порушили Я.Татомир, М.Дужий, С.Сірополко, І.Брик, М.Творидло та ін.

У цей історіографічний період з'явився й перший історичний нарис про Українське педагогічне товариство (з 1926 р. – УПТ “Рідна школа”). Його автором був визначний громадський діяч і педагог Л.Ясінчук. Книгу було приурочено 50-літньому ювілею Товариства, тому його історію доведено до 1930 р. [1051]. Л.Ясінчук зосередив увагу на таких питаннях, як стан українського шкільництва в Галичині після закінчення Першої світової війни, відновлення народних шкіл, учительських семінарій, піднесення рідношкільного руху та адаптація його до умов польського окупаційного режиму, розбудова структури УПТ. На думку автора, переломним у післявоєнній історії інституції став 1923 рік. Саме тоді відбувся надзвичайний з'їзд, який прийняв проект нового статуту і створив дієві комісії – організаційну й видавничу, – які підносилися до важливих чинників не лише розвитку педагогічного товариства, а й ставали координаторами національного громадського життя загалом. Після затвердження Львівським воєводським управлінням статуту УПТ (1924 р.) почався його швидкий розвиток. Так, якщо у 1924 р. зареєстровано 61 гурток із 12867 членами, то у 1928 р. їх було відповідно 499 і 25443, а в 1930 р. – 593 і 31615 [1051, с. 164–169]. Роль “Рідної школи” у житті західноукраїнців Л.Ясінчук визначив так: це – перша культурно-освітня інституція, яка “намагається познайомити наше громадянство з розвитком нашого національного шкільництва від найдавніших часів аж до сьогодні, на основі знання шкільної традиції будувати святиню рідної школи” [1051, с. 248].

Різні форми шкільної діяльності та дошкільного виховання УПТ розкриває ще одна книга Л.Ясінчука [1052]. У ній, як і в попередній праці, провідною є ідея українського національного шкільництва. Ідейними речниками рідношкільного руху виступали також М.Галуцинський [159], Я.Біленький [49],

О.Терлецький [902], І.Герасимович [167] та ін. На початку головне призначення “Рідної школи” вони вбачали у вихованні молоді на “ініціативах громадян з високими національно-патріотичними почуттями”. Проте чимдалі розуміння покликання Товариства почало виходити за межі освітньо-виховної діяльності. Зважаючи на потужну мобілізаційну роль у боротьбі за українську школу, у ньому став убачатися чинник, який мав підносити масову суспільну активність. Тобто, плекалося переконання, що за цих умов усі досягнення у сфері національної культури можна здобути лише власними силами.

Як бачимо, першими “літописцями” найбільших культурно-освітніх товариств “Просвіти” і УПТ “Рідна школа” були їхні провідні діячі. Прикладом вдалого комбінування особистих спогадів, опублікованих документів та матеріалів тогочасної періодики були історичні нариси С.Перського та Л.Ясінчука. Ці та інші автори першими порушили важливі теоретичні питання українського культурно-освітнього руху, ввели до наукового обігу чимало історичних фактів, вивели на “історичну сцену” немало дійових осіб. Вже тоді була сформульована концепція просвітницького руху як важливого чинника формування національної свідомості українців. Незважаючи на переважно пропагандистську спрямованість аналізованих праць, усе ж вони заклали основу для подальшого вивчення проблем національної освіти і шкільництва із суто науково-історичних позицій.

У повоєнний період у середовищі української діаспори була створена низка праць з історії “Просвіти”. Найґрунтовнішим, на наш погляд, є збірник “Нарис історії Матірнього Товариства Просвіти і огляд Просвітніх товариств у Канаді”, що вийшов друком до 100-літнього ювілею інституції. Головний його зміст становить передрук “Популярної історії Товариства “Просвіта” у Львові” С.Перського, доповнений “Нарисом історії Матірнього Товариства за роки 1932–1939” С.Волинця та “Оглядом Просвітніх товариств у Канаді” А.Господина. Стаття С.Волинця, що побудована переважно на матеріалах календарів Товариства і довоєнної української періодики, містить багато статистичних даних про організаційну розбудову філій та читалень “Просвіти”, акцентує на

структурі її керівного органу. Так, у 1937 р. він мав 11 комісій, а канцелярія складалася з трьох відділів – адміністративного, організаційного та видавничо-редакційного [136, с. 277–278]. Цікавою є також інформація про перипетії виборів Головного відділу на останніх загальних зборах “Просвіти” у червні 1939 р. Цей хвилюючий момент в історії просвітницького руху привернув увагу і Я.Падоха – очевидця й учасника загальних зборів. Автор назвав декілька причин, що перетворили Товариство, зокрема його керівний орган, в “яблуко розбрату” у національно-державницькому таборі [677, с. 100–102]. Окремі фрагменти діяльності “Просвіти” в Галичині у міжвоєнний період та значення Товариства в економічному розвитку краю подають розвідки В.Дорошенка [239] і А.Качора [362].

Роль “Просвіти” у вітчизняній історії окреслили й інші автори. Один із них, який заховав своє ім’я під криптонімом “М.М.”, називав її неофіційним міністерством освіти, духовної і матеріальної культури українського народу на західних землях, що в часи занепаду нації формували її свідомість [607]. Інший дописувач наголошував, що діяльність Товариства мала всебічний характер, стосувалася практично усіх сфер суспільного життя українців [227]. Відомий мовознавець й історик літератури В.Лев проаналізував наукові видання “Просвіти”. Щоправда, дослідник включив до переліку деякі твори, які за формою написання і змістом були мало подібні на наукові [493]. Діяльність філій “Просвіти” і читалень зафіксували у своїх спогадах Б.Стефанишин [874], І.Скочиляс [828], В.Лисий [505], І.Пеленська [692] та ін.

Цінною є наукова розвідка активного громадського і політичного діяча у міжвоєнний період, згодом відомого в еміграції українського вченого В.Яніва, у якій зроблено соціологічний аналіз діяльності “Просвіти” за весь час її існування [1044]. “Просвіта” в розумінні автора була виявом “всенародности та всеобіймаючости”. Із “всенародности” Товариства дослідник зробив висновок, що поділ на суспільні верстви в українців не був органічний. Так само “всеобіймаючість” “Просвіти” існувала весь час, виявляючись у постійному плеканні науки, освіти, від початкової школи до університету, в поширенні

книжок, підручників, у плеканні української мови, обороні церкви, соціально-економічній допомозі селянам тощо. Надзвичайно важливий підсумок автора: у всіх ділянках життя “Просвіта” виявляла динаміку, “намагаючись заступити державу й стати передвісником держави”. Усі організації, товариства Галичини йшли від “Просвіти”, з її ініціативи та з її допомогою. Тому цілком природно було названо її “Матір’ю-Просвітою” [1044, с. 169].

У радянській Україні діяльність культурно-освітніх та інших масових самоврядних товариств не вивчалася, на них висіло тавро “буржуазно-націоналістичні організації”. Дослідники лише згадували про них, розглядаючи тактику КПЗУ щодо непролетарських партій та громадських об’єднань. За приклад може слугувати монографія Л.Баїка, присвячена боротьбі за “демократизацію школи” на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Книга містить трафаретні для досліджень того часу оцінки українських національних інституцій. Зокрема, автор писав таке: “Захоплення українською націоналістичною буржуазією керівних позицій у “Просвіті”, “Рідній школі”, кооперативних, спортивних та інших товариствах давало їй можливість широко проповідувати фашизм, клерикалізм, сіяти недовір’я і ненависть до народів Радянського Союзу” [26, с. 112].

Дещо іншою була історіографічна ситуація в народній Польщі. Українська проблематика, яка актуалізувалася у 1970–1980-х рр., перебувала у полі зору А.Хойновського, М.Папезинської-Турек, Р.Тожецького та інших українців. Їхні праці відзначаються, з одного боку, наявністю класового аспекту (який, однак, не був зведений в абсолют), а з іншого – багатою джерельною базою, відсутністю войовничої риторики та зваженим підходом до національних прагнень українців. З-поміж інших досліджень належить виділити монографію М.Іваницького, присвячену розвитку української освіти і шкільництва в Польщі у міжвоєнні роки [1114]. Автор, зокрема, висвітлив суспільну і культурну діяльність українців, генезу і розвиток окремих інституцій та організацій. Більше місця відведено найстаршій українській організації – “Просвіті”. Представлено також діяльність Українського педагогічного

товариства “Рідна школа”, коротко показано видавництво газет і журналів. У результаті дослідник дійшов низки важливих висновків: “Просвіта” централізувала все українське культурно-освітнє життя, великою мірою сприяла росту національної свідомості, утруднювала роботу польського “Товариства народної школи” і була, без сумніву, найбільш заслуженою українською культурно-освітньою організацією [1114, с. 64–65]. Аналізуючи діяльність УПТ “Рідна школа”, Іваницький виділив основні його завдання, а саме: здійснювати роз’яснювальну роботу серед широких верств українського населення щодо необхідності підтримки власного шкільництва та брати активну участь у шкільній племісцитній акції з метою впровадження навчання українською мовою і виховання в “українсько-національному” дусі [1114, с. 67]. Заслугою автора є й те, що він уперше зробив огляд діяльності культурно-освітнього товариства “Рідна хата” і освітньої політики польської влади на Холмщині [1114, с. 93–104], а також побіжно описав громадсько-культурну працю 26-ти інших українських товариств і організацій – “Союзу українок”, “Дружини княгині Ольги”, товариства “Захоронка”, “Учительської громади” та ін.

Велику фактографічну цінність має праця С.Мауерсберга, у якій зроблено детальний аналіз стану українського шкільництва в міжвоєнній Польщі [1151]. За підрахунками автора, лише в 1925/26 навчальному році кількість українських шкіл зменшилася на 1253, натомість зросло число т. зв. утраквістичних на 1359 (від 103 до 1462). Польські учні у двомовних школах становили 9,5 %, а українські – 88,2 % [1151, с. 78]. Праця Мауерсберга показує важкий шлях українських дітей до народної школи. На перешкоді стояли різні адміністративні утиски – складання батьками декларацій щодо мови викладання, непедагогічний підхід в утраквізації, непропорційне співвідношення навчальних годин польської і української мов тощо [1151, с. 74, 76]. Полонізація шкільництва сильно вдарила і по Волині, де, згідно із шкільним законом від 1924 р., повинно було бути (враховуючи чисельність українців) 783 українські школи замість 7, утраквістичних 253 замість 517, а польських шкіл 337 замість 849 [1151, с. 81]. Автор також звернув увагу на те, що

в Краківському і Люблінському воєводствах, де не діяв *Lex Grabski*, шкільництво не зазнало змін, тобто українці були позбавлені можливості навчати своїх дітей рідною мовою.

М.Папежинська-Турек констатувала, що в міру ліквідації державних шкіл з українською мовою викладання активізувалися різні українські культурні організації, які мали на меті пробуджувати національну свідомість корінного населення краю, поширювати історичні і географічні знання, прищеплювати любов до читання книг, підносити фаховий рівень, аграрну культуру тощо. Дослідниця вказувала, що головним у діяльності “Просвіти”, крім “безперервного піднесення освіти в українському дусі”, була організація національних свят [1167, с. 92]. За її спостереженнями, майже вся “Просвіта” на початку 1920-х рр. перебувала під впливом партії трудовиків. Через те, що була добрим “пасом” до народних мас, то й стала об’єктом уваги КПСГ. Особливо гострою була боротьба за впливи у 1928 р. під час підготовки і в ході загальних зборів Товариства, на яких із 400 членів було близько 20 % комуністів. Однак УНДО зуміло втримати перевагу у більшості філій і читалень [1167, с. 93].

Варто згадати і науковий доробок Р.Тожецького, який вказав на “виняткове значення” “Просвіти” у національному відродженні українців і на основі статистичних даних розкрив динаміку її організаційного поступу. Так, станом на 1 січня 1929 р. у колишній Східній Галичині функціонувало 84 філій і 2916 читалень, а в Краківському воєводстві – 2 філії і 18 читалень [1228, с. 300]. Привертає увагу аналіз особливостей українського культурно-освітнього руху. Якщо у південно-східних воєводствах Польщі “Просвіта” була зцентралізована, то на Волині найбільшими були повітові осередки. Пік розвитку читалень і світлиць “Просвіти” у Волинському краї припав на 1928 р., коли там було 478 осередків; переважний вплив на них мали УНДО і УСРП. Подібною до волинської була історія “Просвіти” на Поліссі, але з тою різницею, що у цьому регіоні велику популярність мав “Сельроб”. Динамічніше розвивався культурно-освітній рух на Холмщині і Підляшші. На початку 1930 р. там нараховувалося понад 120 філій товариства “Рідна хата” і близько 2800 членів.

Ці організації, перебуваючи під переважним впливом лівих сил, відзначалися радикалізмом, що й стало приводом для польської адміністрації у 1930 р. заборонити їх діяльність [1228, с. 301–304]. Тим не менше, підсумував Р.Тожецький, після галицької “Просвіти” “Рідна хата” завоювала всенародну пошану і багато зробила у напрямі “пробудження національної і громадської свідомості українського населення” [1228, с. 305].

Наприкінці 1980-х рр. ряди фахових українців поповнив В.Менджецький. Узагальнивши науковий доробок своїх попередників та увівши до наукового обігу нові документальні матеріали, автор комплексно дослідив економічні, соціальні, політичні та культурні зміни на Волині у 1921–1939 рр. Одна із сюжетних ліній його монографії [1155] – розвиток національної свідомості українців Волинського краю. Важливу роль у цьому процесі, зауважив дослідник, відігравали не тільки політичні партії і господарські товариства, а й культурно-освітні організації. Найчисельнішою і найпотужнішою з них, яка “діяла на національній ниві”, була “Просвіта”. Найбільшого розвитку ця громадська інституція набула у луцькому, кременецькому, рівненському, ковельському і володимирському повітах [1155, с. 105]. “Просвіти” перебували під впливом різних політичних сил – від лівих до правих, – натомість “Просвітянські хати” (у містах вони мали назву “Рідні хати”) безпосередньо контролювало Волинське українське об’єднання. З’ясовано, що у 1937 р. було 5 “Рідних хат”, які нараховували 400 членів, а “Просвітянських хат” діяло 129 із 4830 членами. Цілком можна погодитися з думкою В.Менджецького, що це “не був поважний доробок проурядової партії” [1155, с. 156].

Отже, у другій половині ХХ ст. історія культурно-просвітницького руху українців у міжвоєнній Польщі знайшла свій дальший розвиток у працях представників української діаспори. Щоправда, з об’єктивних причин (головно через відсутність документальної бази) приріст нових знань був незначним. Книга С.Перського і надалі залишалася основним джерелом достовірної інформації про діяльність “Просвіти” упродовж 1868–1928 рр. Окремі автори намагалися з перспективи історичного досвіду осягнути місце і роль Товариства

у громадському житті українського народу. Не сталося зрушень у вивченні історії УПТ “Рідна школа”. Радянські дослідники через ідеологічні заборони не порушували цієї проблеми, замість них це зробили учені народної Польщі. Їхні праці містять багато об’єктивних даних про діяльність українських культурно-освітніх товариств не тільки у Галичині, а й поза її межами. Однак у цей історіографічний період основний масив історичних фактів не був оприлюднений, для цього ще не визріли необхідні умови.

На сучасному етапі розвитку теми одним із перших почав вивчати історію громадських організацій Б.Савчук. У докторській дисертації і монографії 1999 р. [791] він зробив спробу класифікації, виділивши серед них три великі групи: 1) масові товариства, що були покликані вирішувати загальнонаціональні проблеми у крайовому масштабі; 2) добровільні асоціації, які групували різні верстви українського населення на становій основі; 3) товариства, покликані вирішувати специфічні завдання культурно-освітньої та соціально-економічної сфери. Зрозуміло, що така класифікація є умовною, оскільки більшість добровільних об’єднань не існували в “чистому” вигляді, а переслідували широкий комплекс суспільних завдань. Стисло показавши роль громадських організацій в культурно-освітній, господарській та соціальній ділянках, автор дійшов правильного висновку, що вони стали свого роду “етнокультурною альтернативою” до влади. Це виявилось у намаганні добровільних товариств, за умов бездержавного розвитку галицького українства, перебрати на себе частину державних функцій для більш повного забезпечення його потреб у життєво важливих суспільних сферах [791, с. 120]. Автор не ставив собі за мету детально вивчити історію окремих громадських об’єднань, а спрямував свої зусилля на синтезований показ їх організаційно-ідеологічного становлення, вивчення партійно-політичної боротьби навколо товариств, а також на узагальнення здобутків їхньої діяльності у різних галузях суспільного життя західних українців.

Перші публікації з історії “Просвіти” з’явилися в періодичній пресі вже у 1988 р. Причому потік статей наростав із року в рік. Свого апогею він сягає

1993 р., коли йшла активна підготовка до відзначення 125-річчя культурно-освітньої організації. Багато обласних і районних газет на той час вже мали спеціальні рубрики, де висвітлювалися історичні та сучасні проблеми розвитку просвітянського руху. В 1992–1993 рр. у Львові, Івано-Франківську та інших містах відбулися науково-теоретичні конференції, спеціально присвячені історії Товариства, інші заходи, де це питання порушувалося у зв'язку з актуальними проблемами української минувшини. Однією з перших спроб показати історію національної інституції від часу її виникнення до сьогодення стало видання “Нарису історії “Просвіти” за редакцією І. Мельника, чим було започатковано “Популярну енциклопедію “Просвіти”. Праця цікава головно тим, що містить біографічні дані про керівників інституції та багато інших довідкових матеріалів. Щодо самого змісту, то історія Товариства до 1939 р. висвітлюється досить однобічно і фактично зводиться до його видавничої діяльності. Саме таке спрямування мають публікації А.Середяк [810; 811; 812] про розвиток просвітницького руху в Галичині міжвоєнного періоду. На її думку, 1915–1928 рр. були періодом поновлення діяльності Товариства після воєнної руйнації, а найвищого розквіту воно досягає у 1936–1939 рр. Назагал із цими твердженнями можна погодитися, але при цьому треба зробити низку застережень. По-перше, “Просвіта” поновила своє функціонування у січні 1920 р. і до 1928 р. зуміла не лише відновити свою працю в регіоні, а й досягти значних якісних і кількісних показників у діяльності. По-друге, у другій половині 30-х років ХХ ст. склалася кризова ситуація, пов'язана зі значною заборгованістю кредиторам, просвітніх осередків Головному відділу у Львові. Крім того, період морального та матеріального занепаду в роботі “Просвіти” (1928–1932 рр.) був спричинений не тільки економічною кризою, а й репресивними акціями польської влади, т. зв. політикою “пацифікації” 1930 р.

До ювілею “Просвіти” вийшла книга Ж.Ковби [410], яка отримала схвальні відгуки серед широкого читацького загалу. Авторка намагалася охопити всі сфери діяльності Товариства в Галичині за 70-річний період його існування, що практично неможливо у невеликій за обсягом праці. Тим не

менше, це дослідження не позбавлене наукової новизни, зокрема, нестандартних оцінок-висновків. Варто погодитися із твердженням Ж.Ковби, що “Просвіта” була школою адміністративної, організаційної праці для тисяч галичан. Вона не лише зберегла авторитет “українського магістрату” часів Австро-Угорщини, але й стала для українців організацією, яку польська влада змушена була трактувати як державну установу [410, с. 41]. Ще одна особливість книги – її виховне спрямування. Тут міститься заклик до молоді збирати матеріали з історії “Просвіти” у рідному селі чи місті і настанови, як це робити. Дослідниця показала особливості праці інституції в умовах польської окупаційної політики на західноукраїнських землях у цілому й, зокрема, будні та свята просвітніх осередків, подала статистичні дані про почесних членів тощо. Однак поза її увагою залишилися питання посилення антиукраїнської політики й переслідування владою просвітнього руху, організаційна політика “Просвіти”, практична реалізація програми ліквідації неписьменності серед українців регіону, розвиток фахових шкіл – важливого чинника поступу національної освіти, розширення розгалуженої мережі членства. У книзі надто поверхово розглянуто фінансові аспекти розвитку інституції та її господарсько-економічне становище, зокрема, функціонування маєтків товариства й праця їх управителів, розвиток видавничої й бібліотечної сфери, становлення аматорсько-театрального мистецтва тощо.

Розвиткові видавничої справи організації присвячені “Видання “Просвіти” Галичини: книги та аркушева продукція (1868–1939): Бібліографічний покажчик” [121] й “Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939” [906]. Ці праці мають бібліографічно-довідковий характер. Щоправда, назва першої з них не зовсім точно відображає суть зазначеної проблеми, оскільки, по-перше, обмежує видавничу сферу, що за змістовим наповненням, жанровими особливостями й формою була набагато різноманітнішою, по-друге, видавничою діяльністю займалася відповідна комісія при Головному відділі у Львові, а філії, які “Просвіта” закликала прилучитися до видавничої справи, так і не змогли цей заклик повною мірою реалізувати й суттєво втілити у життя.

Лише деякі з них підтримали цю акцію. Друге видання – це достатньо репрезентативна збірка, що характеризує працю Товариства у видавничій сфері. Укладачі покажчика здійснили спробу класифікувати видання інституції. У тематичному спектрі найбільшими у кількісному плані розділами є історія – 112 назв, природничі науки – 50, сільське господарство – 47, економіка – 27, теологія – 30, юриспунденція – 26, медицина й ветеринарія – 25, літературознавство – 23. Видання Товариства диференціюються за таким типом: книжкові, до яких належать й так звані “змішані”, періодичні, нотні, образотворчі й картографічні, аркушеві, покажчик альманахів і збірників, серійні. Водночас із поля зору укладачів випала періодика, що видавалася філіями. Зокрема, “Бюлетин Філії Товариства “Просвіта” в Дрогобичі для читалень “Просвіти” міста й повіту Дрогобич” (1936–1937), “Бюлетень Філії “Просвіти” в Калуші (1936–1939), “Просвітні вісти Філії Товариства “Просвіта” в Перемишлі (1935), “Бюлетень Філії Товариства “Просвіта в Ходорові” (1931–1932) та ін.

Заслуговує на увагу й спеціальне дослідження М.Люзняка [541], у якому висвітлюється одна з маловідомих сторінок діяльності “Просвіти” – виховання засобами періодики національної свідомості етнічних українців Лемківщини. Авторка довела, що найбільший внесок у розвиток українства краю зробив журнал “Життя і знання”, який виходив протягом 1927–1939 рр., а центральною ланкою виховного процесу були місцеві священики. Історик з’ясувала, що у 1933 р. 180 громад Лемківщини передплачували 668 примірників українських часописів, 156 російських, 76 чисел “Землі і волі” і “Руського голосу” та 80 варшавського “Слова” [541, с. 25]. Щоправда, із цієї статистики не зрозуміло, скільки передплачували лемки примірників журналу “Життя і знання”.

Корисною є археографічна робота В.Пашука. У книзі “Товариство “Просвіта” у Львові. Статути” він уперше зібрав усі чинні статути Товариства за період 1868–1939 рр. Автор віднайшов у Центральному державному історичному архіві у Львові проекти трьох статутів (один датований 1929 роком, два інші – 1933-ім) і з’ясував, що з об’єктивних причин (з одного боку –

певна внутрішня боротьба у самому товаристві, а з другого – наступ польського шовінізму) жоден із них не був прийнятий. Тому шостий за рахунком статут 1924 р. діяв до кінця 1930-х років [907, с. 5–6].

З нагоди 130-річчя заснування Товариства було видано збірник матеріалів та документів Всеукраїнського Товариства “Просвіта” ім. Т.Шевченка, присвячених ювілеєві [751]. Тут уміщено декілька публікацій В.Пашука, які, однак, побудовані на матеріалах діаспорних видань. Ф.Коваль у статті “Просвіта” – “хресна мати” галицької кооперації” [751, с. 67–70] вказує, що завдяки підтримці української кооперації Товариство стало не лише духовно, але й матеріально багатою організацією, і наводить кількісні статистичні дані щодо розвитку інституції станом на 1938 р. Проте автор мусів би додати, що, незважаючи на підтримку українських кооперативів, фінансове становище цього громадського об’єднання упродовж міжвоєнного періоду було дуже складним, постійно відчувалася нестача коштів, що було однією з причин гальмування розвитку матеріальної бази в цілому.

Дослідженню історії “Просвіти” на Волині поклала початок розвідка рівненського краєзнавця Г.Бухала, що вийшла друком 1993 року [90]. Невдовзі з’явилася непересічна праця Б.Савчука [787], у якій головна увага звернена на 1917–1930 рр. – час виникнення та широкого розвою Товариства в період польської влади. Заслугою автора є те, що він реконструював етапи та особливості просвітянського руху. Легалізувавшись на початку 1920-х років, цей рух досяг свого апогею у 1926–1927 рр. Саме тоді “Просвіта” перетворюється у вагомий фактор національного життя української спільноти. Свідченням об’єктивного підходу до предмета дослідження є те, що автор не схильний прикрашувати культурно-освітній рух у краї. Так, він з’ясував, що живу, систематичну роботу проводили 15–17 відсотків філій. Більше половини осередків з різною інтенсивністю проводили звичайну просвітницьку роботу. Проте чимало (15–20 відсотків) філій існували лише на папері. Роками вони не виказували жодної діяльності, не передплачували українських часописів, не мали книжок [787, с. 40–41]. Негативно позначилися на розвиткові “Просвіти” й

інші чинники: дуже мала кількість жіноцтва у просвітянському русі (8–11 відсотків від загальної кількості просвітян), високий ступінь його заполітизованості, недостатній інтелектуальний рівень керівництва організаційних осередків та ін. [787, с. 44–57]. Оцінюючи значення просвітянського руху крізь призму історичних умов розвитку волинського краю, дослідник слушно констатує, що саме “Просвіта” стала першим досвідом самостійної національної праці українців Волині в широких масштабах. Конструктивною нам також видається думка Б.Савчука про справжні причини занепаду Товариства: “Лише до певної міри буде вірним твердження, що волинське громадянство не змогло зберегти свою національну інституцію. Дійсна ж причина полягає у тому, що в цілеспрямованій урядовій політиці денационалізації та колонізації для неї просто не було місця. Коли ж перед товариством “Просвіта” виникла дилема: стати на ґрунт “регіоналізму”, що означало перетворення в простий додаток до ідеологічної машини польської держави і цим продовжити своє існування, чи залишитися дійсно національною за характером і змістом інституцією, без коливань було обрано друге. І тоді послідувало остаточне знищення” [787, с. 138].

Окремі аспекти цього питання описали луцькі історики М.Кучерепа і Р.Давидюк. Так, перший автор на основі матеріалів польських архівів уточнив число осередків і філій “Волинської Просвіти”: станом на 1930 р. їх було 641 із 17760 членами [482, с. 14]. У дещо категоричній формі М.Кучерепа висловив думку стосовно невдачі об’єднання волинських просвітянських організацій із галицькими. Він вважає, що причиною цього була як певна упередженість галицьких діячів до волинян, так і дії владних структур [482, с. 13]. Перша причина стає більш зрозумілою у світлі даних, які подала Р.Давидюк: наприкінці 1920-х років більшість “Просвіт” на Волині перебували під впливом лівих сил [200, с. 26]. Проаналізувавши діяльність проурядових “Просвітянських хат”, авторка дійшла правильного висновку: вони не змогли повноцінно замінити заборонені “Просвіти”, хоча сприяли збереженню

української культури, виховували любов до української книги, пісні, вистави у складних умовах польської дійсності [200, с. 33].

Варто згадати й інших волинських дослідників, які прагнуть ретроспективно відтворити культурно-освітні процеси у своєму краї. У полі зору В.Колесника перебуває питання участі української інтелігенції Волині та Холмщини у боротьбі за національну школу. Автор слушно зауважив, що всі політичні сили (від комуністів до націоналістів) були єдині в одному – українське населення Волині повинно мати свою національну школу, навчатися українською мовою, готувати власні учительські кадри. Це й визначило головний зміст освітньої діяльності численного загону інтелігенції в політичних партіях і об'єднаннях упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття [413]. Ще недостатньо вивчену проблему – діяльність товариства “Рідна хата” на Холмщині і Підляшші – порушила Л.Понедельник [732]. Системою аргументів дослідниця показала високу місію національно-патріотичного товариства у справі руйнування польської політики асиміляції українців та поверненню українському народові його духовних скарбів.

У кандидатській дисертації М.Філіпович [938] реконструйовано цілісну картину функціонування “Просвіти” в Луцькому повіті протягом 1918–1935 рр. Авторка з'ясувала, що на час заборони у 1932 р. осередки Товариства мали понад 3 тис. осіб. Тобто, кількість просвітян становила 2 % від загальної кількості українців Луцького повіту. Господарська діяльність була одним із найслабших місць роботи Луцької “Просвіти”. За весь час її існування так і не було забезпечено обладнанням театральні зали, читальні, бібліотеки. Незважаючи на зусилля, більшість філій так і не змогла побудувати народні просвітянські дома. Відсутність коштів перешкоджала Раді Товариства проводити загальні збори, організаційні та благодійні заходи, заснувати власне видавництво [938, с. 9–10]. Та попри численні труднощі було сформовано стійкий інтерес до культурних надбань рідного народу. Відбувалося поширення знань шляхом проведення свят, читання рефератів, лекцій, підтримання тісного зв'язку з початковими школами, створення бібліотек (бібліотеки діяли

практично у всіх філіях). Широка мережа гуртків сприяла масовості та забезпеченню єдності поглядів і переконань, згуртуванню українського населення. Луцька “Просвіта” брала участь в українізації Православної церкви Польщі. Найактивнішу роботу з розвитку естетичних уподобань проводили хори та драматичні гуртки. Згідно з даними М.Філіпович, власний хор мала кожна третя філія, аматорські гуртки – близько половини просвітянських осередків [938, с. 12–13; 939, с. 143–145].

Комплексне вивчення не окремих, а всіх діючих на Волині у міжвоєнний період культурно-освітніх організацій здійснила С.Пономаренко. Авторка з'ясувала, що із понад 40 українських об'єднань 28 займалися освітньою та культурно-мистецькою діяльністю. Основою їх поступу стали засади демократизму і націоцентризму, що дало змогу залучити до громадського життя більшість дорослого українського населення краю [733, с. 7–8].

Розвиток культурно-освітнього руху в Галичині на регіональному рівні досліджують П.Арсенич, О.Максимонько, М.Олійник. У колективній праці “Просвіта Івано-Франківська: минуле й сучасне” вони відтворили історію та основні здобутки філії культурно-освітньої організації у Станіславові за весь період її існування, подали короткі біографічні відомості про видатних діячів “Просвіти” у минулому й тепер [750, с. 7–82]. Підсумком пошукової роботи А.Грицана стала монографія [194], у якій відтворені правові, соціально-економічні й політичні аспекти діяльності філій і читалень “Просвіти” на Прикарпатті у міжвоєнний період, показано, як в умовах польської займанщини культурно-освітні осередки намагалися консолідувати націю в боротьбі проти чужоземного поневолення, залучити галицьких українців до просвітньої роботи. Чи не найгострішим було протиборство на ниві культурно-освітньої праці між різними суспільно-політичними силами саме у цьому регіоні. Не випадково Головний відділ “Просвіти” своїм розпорядженням у 1928 р. припинив діяльність 28 читалень Станіславівського воєводства, якими опанували комуністи [194, с. 100]. Проте серед багатства фактологічного матеріалу читач не знайде докладної інформації про організаційну мережу “Просвіти” у краї, їх

чисельність, баланс політичних впливів, розвиток видавничої справи. Із поля зору автора зовсім випав національно-культурний рух у Коломийському і Надвірнянському повітах, а також взаємини “Просвіти” і церкви, зокрема зі станіславівським єпископом Г.Хомишиним.

Донедавна ще були відсутні синтетичні праці, які б на значному, належним чином опрацьованому джерельному матеріалі розкривали як загальні закономірності розвитку українського культурно-просвітнього руху в цілому, так і його регіональні особливості у міжвоєнне двадцятиліття. Цей вакуум нині великою мірою заповнив І.Зуляк. У капітальній монографії [314] він простежив роль просвітніх осередків у контексті реалізації національних прагнень українства. На переконання автора, “Просвіта” перебувала в опозиції до польської влади, але виражала це в ненасильницькій формі діяльності. В історичній літературі нерідко навіюється думка, що на культурно-освітню інституцію переважний вплив мало Українське національно-демократичне об’єднання. Однак І.Зуляк не поділяє такого погляду. Він небезпідставно вважає, що навіть члени Головного відділу, голови філій і читалень представляли різні політичні сили, що свідчило про належність до багатовекторного, подекуди абсолютно протилежного за ідеологією, політикуму, відсутність єдиної політичної орієнтації, яка б об’єднувала Товариство у цілому і його членів зокрема [314, с. 172]. Звичайно, було би добре показати співвідношення партійно-політичних впливів на Товариство, динаміку його членства за роками і регіонами (повітами, воєводствами). Не сприяло розвиткові просвітнього руху і протистояння у середовищі греко-католицького кліру, а також між протестантами і греко-католиками. Цей аспект не залишився поза увагою автора, хоча, на нашу думку, у книзі бажано було б виділити окремий параграф, присвячений стосункам “Просвіти” і церкви.

І.Зуляк спробував з’ясувати особливості функціонування програми ліквідації неписьменності як української проблеми. Він дійшов висновку, що через суб’єктивні і об’єктивні чинники “Просвіта” не змогла подолати повністю неписьменність, однак розгалуженою мережею курсів, самоосвітніх гуртків

і бібліотек сприяла формуванню у середовищі українства почуття національної гідності, прагнення до самоосвіти і самоствердження [314, с. 222]. Щоправда, дослідник не подав власних підрахунків, які б засвідчували поступ у справі ліквідації неписьменності. Наведена статистика викликає лише додаткові питання. Так, за його даними, станом на 1931 р. у Польщі було 41,7 % неписьменних українців віком від 10 років і стільки ж у 1938 р., а за іншими даними, які автор залишив без коментарів, – 50 % [314, с. 189, 222].

Привертають увагу ті розділи книги, де автор показує генезу, особливості функціонування й структуру Головного відділу “Просвіти”, галузевих комісій, кадровий потенціал, зміст і основні форми діяльності. Не можна не погодитися з висновком І.Зуляка, що безперечними здобутками “Просвіти” в громадському житті Західної України стали: 1) створення міцної ідейно-теоретичної основи національно-культурного руху, обґрунтування його конкретних вимог й засад; 2) формування розгалуженої мережі товариства, що сприяло залученню широких верств до участі у його функціонуванні; 3) масове зростання національної свідомості українства; 4) залучення до просвітніх осередків молодого покоління; 5) перетворення українства краю у добре організовану спільноту, яка чітко усвідомлювала національні потреби, прагнення та інтереси [314, с. 560].

Позитивної оцінки заслуговують зусилля учених, спрямовані на комплексне вивчення історії товариства “Рідна школа”. Найбільшу пізнавальну цінність серед значного числа праць, авторами яких є переважно представники педагогічної науки, має монографія Г.Білавич та Б.Савчука [46]. У книзі, яка вводить до наукового обігу маловідомі архівні документи, історичні факти, спогади діячів УПТ, подолано стереотип попереднього висвітлення національної освіти і шкільництва у Галичині, показано діяльність “Рідної школи” у контексті суспільно-політичного розвитку краю, обґрунтовано етапи становлення та ідеологічного й організаційного поступу Товариства. Автори показали, що у 1930-х рр. УПТ досягає найвищого рівня розвитку. У складні часи “пацифікації”, коли було ліквідовано понад 30 первинних осередків,

інституція не лише зберігає, а й розвиває свою організаційну структуру: станом на 1939 р. її чисельність, де близько 90 % становило селянство й міщанство, зростає до 105 тис. осіб, об'єднаних у 2074 гуртках (вони діяли у більшій половині галицьких громад) [46, с. 48–51]. Ці здобутки могли бути більшими, якби не перешкоди зовнішнього (адміністративні утиски) та внутрішнього (конкуренція зі збирання добровільних пожертв, улаштування культурно-освітніх заходів, непорозуміння через “подвійне членство”, прорахунки у фінансовій політиці тощо) характеру. Та все ж внутрішні суперечності, слушно констатують дослідники, не переросли у глибоку кризу, не довели до внутрішніх розколів. При вирішенні спірних питань домінантою були загальнонаціональні інтереси українства [46, с. 66–67].

Заслуга Українського педагогічного товариства, як довели учені, полягає в тому, що впродовж багатьох десятиліть воно створювало мережу навчально-освітніх закладів (дошкілля, загальноосвітні, професійні школи, учительські семінарії) – “державу в державі”. УПТ 1939 р. утримувало 604 дитячі садки, 10 захоронок, 33 народні школи, 12 гімназій і 11 ліцеїв, де навчалося понад 20 % української молоді, 5 професійних шкіл і 5 бурс, проводило десятки курсів. Під його опікою перебували 3 гімназії, одна фахова школа “Сестер Василянок”. У приватних учительських семінаріях, які відкрила “Рідна школа”, готувалися висококваліфіковані педагогічні кадри для українських дошкільних закладів і народних шкіл [46, с. 197–198].

УПТ у культурній та освітній сферах виступало самостійною суспільною силою. Згідно зі статутами, воно не переслідувало політичних завдань, було позапартійним. У збереженні цих засад його ідеологи та провідники вбачали головний гарант розвитку Товариства як загальнонаціональної всенародної інституції, покликаної згуртувати усі стани без урахування ідеологічних уподобань. У книзі наведено численні приклади партійно-політичної боротьби навколо “Рідної школи”, що, на думку авторів, мало різні, проте здебільшого негативні наслідки для діяльності Товариства. З одного боку, таким шляхом УПТ ширше і глибше втягувалося у вир національного суспільного життя, що

об'єктивно підносило його вагу та значення, а з іншого – політичне протиборство позначилося на внутрішній єдності Товариства, забиравало багато зусиль на поборювання політичних опонентів, давало привід польській владі для утисків і заборон. Усе це виснажувало та відволікало від вирішення першочергових завдань щодо розбудови приватного шкільництва й масового просвітництва.

Варті уваги й інші розмірковування дослідників. В умовах асиміляторської політики польських властей, активного наступу на рідну мову, стверджують вони, УПТ “Рідна школа” стало осередком національного життя, оберегом української культури. У 20–30-х рр. ХХ ст. на наукових засадах воно створило альтернативну державній системі приватного українського шкільництва, де основою навчально-виховного процесу було формування національного компонента змісту освіти. Він здійснювався на фундаменті українознавства, яке ставило завдання опанувати навчальні дисципліни крізь призму української ментальності, етнопсихології, етнографії тощо [46, с. 198]. Актуальною залишається рекомендація Г.Білавич і Б.Савчука використовувати досвід “Рідної школи” у процесі розбудови національної системи освіти і виховання в незалежній Українській державі.

Діяльність УПТ “Рідна школа” на дисертаційному рівні дослідив П.Хмельовський [946]. Автор зосередив увагу на тих питаннях, які недостатньо висвітлили його попередники, як-от: діяльність українських політичних партій і організацій в культурно-освітній сфері, міжпартійна боротьба за впливи на Товариство, взаємини УПТ з іншими культурно-освітніми товариствами краю. У роботі, особливо у її четвертому розділі, мають місце нові акценти в оцінці рідношкільної організації. Зокрема, дослідник пише: “Незважаючи на гостре міжпартійне протистояння, УПТ залишалося самостійним впливовим чинником суспільно-політичного життя Західної України... Переживши складну внутрішню еволюцію під впливом загальних суспільних процесів та культурних потреб українства, воно пройшло еволюцію від локально-станового (вчительського) об'єднання до масової громадсько-політичної інституції, яка

розбудувала не тільки приватне шкільництво, а охопила сферу позашкільного виховання і проводила широку культурно-масову роботу” [946, с. 16].

В останні два десятиліття набув розвитку новий тематичний напрям – дослідження життя та діяльності видатних представників культурно-освітнього руху. Так, М.Карпець почерпнув з архівних фондів факти, які розкривають організаторську діяльність восьмого голови “Просвіти” І.Кивелюка на початку 1920-х рр. [351]. Показано, що з його ініціативи засновано видавничий фонд “Учітеся, брати мої...”, оголошено конкурс на кращі військові спомини 1914–1920 рр., організовано “Комітет будови пам’ятника І.Франка” на гробниці письменника. Неабияку роль відігравали бібліотеки, створені при читальнях; завдяки “мандрівним бібліотекам” розповсюджувалися книги на західних окраїнах, де проводилися курси української мови і письма.

Упродовж семи років (1932–1939) біля керма “Просвіти” стояв І.Брик. Його громадську діяльність досліджує У.Безпалько [38]. Однією з ідей І.Брика, вважає дослідниця, був процес ефективного функціонування організаційної структури Товариства з урахуванням поділу території Західної України на східну й західну округи, що контролювалися інспекторами Головного відділу. Відповідне рішення було викликане, передовсім, необхідністю централізації й об’єднання зусиль філій і читалень для виконання рішень керівного органу, оскільки віддаленість окремих просвітніх осередків від Львова не сприяла ефективній праці. Утворення центрів на місцях мало на меті усунення відцентрових явищ, забезпечення більш планової і якісної діяльності Товариства. У.Безпалько показала, що І.Брик особисто доклав неабияких зусиль для відновлення функціонування інституції на початку 1920-х рр. та розширення мережі її членства.

І.Скакальська на прикладі подвижницької праці Б.Козубського, М.Черкавського, Р.Бжеського, С.Жука та ін. розкрила роль “Просвіти” у поширенні культури та освіти на Волині, зокрема на Кременеччині у міжвоєнні роки [825]. Авторка навела чимало прикладів конкретних досягнень повітового товариства, а саме: організація читалень, сільських хорів, різних

вечорів, театральних вистав тощо. Кременецька “Просвіта” намагалася впливати на виховання молоді, тому тісно співпрацювала з українською гімназією. Стабільними були зв’язки з товариством “Просвіта” у Львові, що було одним із свідчень штучності, нетривкості т. зв. “сокальського кордону”.

Діяльності М.Галущинського присвячені матеріали наукової конференції, організованої Рогатинською гімназією ім. Володимира Великого та Інститутом українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України з нагоди 120-ї річниці від дня його народження. У публікаціях Б.Ступарика, С.Гелея і А.Прокопа, В.Гориня та ін. М.Галущинський постав як громадсько-політичний і військовий діяч, визначний організатор гімназійної освіти, успішний керівник “Просвіти” у 1923–1931 рр. Саме за його головування Товариство досягло найкращих показників розвитку організаційних структур: напередодні сумнозвісної “пацифікації” 1930 р. було 87 філій і 3110 читалень, у той час, як у 1939 р. їх нараховувалося відповідно 83 і 3075 [596, с. 22–51]. Проте вагомішими з наукової точки зору є праці, що вийшли у книжковому форматі. Їх автори Б.Ступарик і В.Ковальчук [882], Я.Малик і А.Прокіп [570] на фаховому рівні представили М.Галущинського як поборника української національної ідеї.

Дійсними або почесними членами “Просвіти” були відомі політики, письменники, науковці. Про це пишуть у своїх розвідках І.Василик [95], А.Кліш [377], Н.Білик [50], О.Полянський і Р.Полянська [729], О.Цимбала [969], Т.Литвин і М.Литвин [523]. Викликає зацікавлення стаття двох останніх авторів, у якій показано І.Крип’якевича як активного популяризатора історії та культури українського народу через “Просвіту”, зокрема, через її видання, бібліотеки і читальні. Книги “Просвіти” учений мав в особистій бібліотеці, яка на початку 30-х рр. налічувала понад 2 тис. примірників. У читальнях Товариства знаходилися редаговані Крип’якевичем часописи “Дзвінок”, “Ілюстрована Україна”, “Історичні листки”, а згодом його численні брошури, книги, збірники. Зокрема, науковець редагував “Історичну бібліотеку” “Просвіти”, у якій з’явилися його праці, розраховані для широкого загалу – “Безіменні герої”, “Княжий город Галич”, “Іван Федорович – перший український друкар” та ін.

Статті історика (про княжий Галич, герб України, проблеми шкільництва в добу середньовіччя) часто друкувалися в “Календарях Просвіти”.

Завдяки С.Борчуку почав заповнюватися вакуум у вивченні діяльності голови УПТ “Рідна школа” у 1930-х рр. І.Галущинського [76]. Саме за його керівництва після потрясінь початку 1930-х рр. (“пацифікація”, новий закон про громадські організації) наступив новий етап у розвитку Товариства. На основі положень нового статуту йшов процес розбудови рідношкільної організації, вироблення її ідеологічної платформи. Лише за 1933–1934 рр. кількість гуртків збільшилася на 453, а кількість членів – на 19977. Велике значення для організаційного зміцнення Товариства мав перший Українських педагогічний конгрес (листопад 1935 р.). С.Борчук показав, що І.Галущинський ініціював посилення зв’язків УПТ з іншими громадськими організаціями та церквою. Ілюстрацією успішної роботи у цьому напрямі було створення 1934 р. у Львівській духовній семінарії гуртка прихильників “Рідної школи”.

Аналізована проблема не втратила актуальності і в сучасній польській україністиці. Стан українського шкільництва у південно-східних воєводствах Польщі, розвиток позашкільної освіти, аматорський культурно-освітній рух українців частково висвітлені у працях Я.Кенсіка, З.Запоровського, К.Гринберга і Б.Шпренгеля [1130, с. 116–125; 1257, с. 107–119; 1102, с. 462–482]. Ці питання також стали предметом пильної уваги М.Сирника [1210]. Услід за істориками колишньої ПНР автори трактують “Просвіти” і “Просвітянські хати” як “осередки культури і поступу”, “важливі ознаки української самоідентичності”.

Стараннями Г.Купріяновича збагатилися наукові знання про організаційну структуру та основні форми діяльності товариства “Рідна хата”. На переконання дослідника, у 1920-х рр. це була найважливіша і найдинамічніша інституція українського національного життя на Холмщині і Південному Підляшші [1146, с. 172]. Детальніше цей аспект проблеми розглянув Є.Дорошевський у монографії, що побачила світ 2000 р. [1095]. Автор показав, що згідно із шкільним законом 1924 р. Люблінщина була

позбавлена можливості створювати утравістичні (двомовні) школи. Через це діти українських родин не могли отримати навіть мінімальних знань з мови, якою послуговувалися вдома. За цих умов велику роль відігравала позашкільна освіта, яка знайшла втілення у діяльності громадського товариства “Рідна хата”. Систематичний розвиток організації наступив у 1924 р., причому у всіх (дев’яти) повітах, де мешкало українське населення. Протягом останніх п’яти років діяльності “Рідної хати” (1926–1930) створено і зареєстровано 86 філій. Найбільша динаміка росту мала місце у 1926–1927 рр., тоді постало 65 філій. У 1930 р. було всього 128 таких осередків: найбільше у Грубешівському (36) і Володавському (34), а найменше – у Білгорайському (1), Любартівському (2), Красноставському (2) і Більському (3) повітах [1095, с. 178]. Товариство організовувало роботу зі всіма віковими групами населення. Найбільші його заслуги були у розвитку бібліотечної справи, аматорського театру, у проведенні урочистостей з нагоди національних свят. Популярність “Рідної хати” намагалися використати для власних цілей політичні партії. За не повними даними, у 1925 р. в 11-ти філіях домінували комуністи. У наступні роки їх вплив зростав, що й дало підставу люблінському воєводі заборонити Товариство. “Ліквідація цієї заслуженої організації, – підсумував дослідник, – була великою втратою для українського суспільства. Вона змогла досягти значних успіхів і розбудила ініціативу багатьох місцевих діячів. Відіграла велику культуротворчу роль – реалізувала в широких масштабах основні цілі, спрямовані на культивування й утвердження власної національної культури” [1095, с. 188].

Знавцем історії українського просвітницького руху на Лемківщині зарекомендував себе Я.Мокляк. Автор фахово показав здобутки на культурно-освітній ниві Лемківської комісії, діяльність двох філій “Просвіти” – у Новому Сончі та Сяноку, розкрив освітню працю греко-католицького духовенства і світської інтелігенції, особливо таких інституцій, як Товариство взаємної допомоги українських учителів та Музею Лемківщини. Простежуючи діяльність УПТ “Рідна школа”, Мокляк звернув увагу на диспропорцію розташування її осередків у регіоні – їх було більше у східній частині Лемківщини і менше –

у західній. Остання обставина негативно позначилася на розвиткові української ідеї у повітах, що належали до Краківського воєводства [1157, с. 102–127].

Отже, сучасний етап розвитку теми позначений суттєвим приростом знань про діяльність українських культурно-освітніх товариств у міжвоєнній Польщі. Ретельне опрацювання чималим загоном дослідників заборонених раніше архівних фондів, творче використання спадщини наукових кіл української діаспори дозволило ширше і глибше розкрити націєтворчу місію громадських організацій. На високому професійному рівні написані узагальнювальні праці з історії “Просвіти” та УПТ “Рідна школа”. Заслуговують схвалення наукові розробки істориків демократичної Польщі. Проте згадану проблему не можна вважати вичерпаною. Зокрема, маємо лише фрагментарні відомості про діяльність “Молодої Просвіти”. Предметом систематичного, а не спорадичного вивчення мала би стати тема взаємин культурно-освітніх товариств із церквою. Більш докладного аналізу потребує функціонування повітових “Просвіт”, як-от: розширення мережі членства, господарсько-економічний стан, організація бібліотечної справи тощо. Так само необхідно ретельніше вивчити роботу комісій УПТ “Рідна школа” та її низових ланок. Окремим напрямом наукового пошуку може стати видавнича діяльність масових самоврядних об’єднань. Ґрунтовнішого висвітлення вимагає питання персонального внеску діячів культурно-освітньої сфери у розбудову українського національного життя міжвоєнного періоду.

2. Молодіжні товариства і жіночий рух

Важливою складовою суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі був молодіжний рух, що динамічно розвивався. Цьому рухові була властива неоднорідність, що впливала із завдань та ідеологічних орієнтирів його суб’єктів. Національно-демократичний табір представляли руханково-спортивні товариства “Сокіл-Батько”, “Луг”, “Пласт”, “Каменярі”, багато студентських організацій. Близьким до молодіжного руху за своїми цілями

і віковими ознаками був жіночий рух, репрезентований “Союзом українок”, “Дружиною княгині Ольги” та іншими організаціями. До цього середовища можна зарахувати і громадське товариство “Відродження”, бо найактивнішою складовою руху тверезості виступала студентська і середньошкільна молодь. Велику популярність серед західноукраїнського юнацтва завоювали праворадикальні молодіжні організації. Крім того, частина молоді зазнала впливів радянофільства та перебувала в орбіті ліворадикального руху.

Перші спроби узагальнити історію легальних західноукраїнських молодіжних товариств були зроблені вже у міжвоєнне двадцятиліття. Зокрема, на замовлення Верховної пластової команди у Львові один із її функціонерів П.Ісаїв наприкінці 1920-х рр. написав історію Пласту. Однак його праця, базована на опублікованих матеріалах і власному досвіді, загубилася під час ліквідаційних заходів польської влади щодо Організації у 1930 р. На основі рукопису П.Ісаїва нарис історії Пласту склав у 1934 р. С.Левицький, окремі частини якого автор публікував у журналі “Вогні” під псевдонімом Шерш. Рукопис нарису Левицького пропав у 1939 р. при ліквідації радянською адміністрацією видавничого кооперативу “Вогні”. Лише 1967 р. у Мюнхені вдалося видати працю С.Левицького “Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора. (Причинки до історії Пласту)”.

Варто відзначити написану до 10-літнього ювілею молодіжного руханково-спортивного товариства “Луг” працю В.Федорчака “Лугова Організація в рр. 1925–1935. Історичний нарис”. Автор пояснив причини, які не дозволили відновити діяльність довоєнного молодіжного товариства “Січ”, показав процес становлення нової організації, розглянув ідеологічні засади “Лугів” – “не лише плекати фізичну силу і справність серед членів; організація, як цілість, має бути свідомою, карною, готовою до самопосягати силою української нації” [936, с. 6]. Нарис містить чимало статистичних даних, які ілюструють динаміку організаційного зростання Товариства. Так, якщо у 1925 р. воно мало понад 100 осередків, то у 1927 р. їх нараховувалося вже 600 із 40 тис. членів [936, с. 19]. В.Федорчак звернув увагу і на той факт, що великою перешкодою у діяльності

“Лугів” були не тільки дії польської адміністрації, а й втручання у роботу первинних організацій УСРП. Спроби радикальних соціалістів підпорядкувати собі “Луги” призвели лише до розколу Товариства, а відтак і до його послаблення. Проте у праці В.Федорчака дуже мало фактологічного матеріалу про діяльність повітових комітетів та місцевих організацій.

Ще більш загальний і фрагментарний характер має робота організатора сокільського руху на західних землях України до Першої світової війни І.Боберського [54]. У невеликій за обсягом брошурі автор тільки на декількох сторінках зробив поверховий огляд діяльності “Сокола-Батька” у міжвоєнний період. І це не дивно, адже І.Боберський після 1919 р. проживав за кордоном, а тому, погано знав проблеми українського сокільського руху. Незаперечним є й те, що праця мала пропагандистське призначення. Не випадково вона з’явилася напередодні Другої світової війни.

В означений період було започатковано вивчення історії ліворадикального молодіжного руху. Короткі нариси про становище молоді у Польщі, зародження і перші кроки Комуністичної спілки молоді Західної України (КСМЗУ) вийшли з-під пера галичан, які виїхали в радянську Україну, а також партійних і державних діячів УСРР [255; 466; 544; 1050]. Наприкінці 1920-х рр. висвітлення історії юнацького руху сильно політизується. До звичного для публікацій радянських функціонерів класового аспекту додається інший – показ ідеологічної та організаційної боротьби із т. зв. “розламівцями”, тобто національно орієнтованою частиною КПЗУ та КСМЗУ. М.Якубович, керуючись рішеннями вищих партійних органів, кваліфікував кризу в комсомолі Західної України як вплив “натиску на нього буржуазної і дрібноміщанської стихії” [1042, с. 64].

З непримиренно класових позицій написав працю і М.Борець [68]. У центрі його уваги – становище робітничої та селянської молоді, національне і культурне пригнічення, боротьба за молодь як польських державних установ, так і українських політичних партій та організацій. Про легальні молодіжні товариства згадав побіжно, та й то у різко негативному плані. Автор

спекулятивно стверджував, що через спортивні організації “Сокіл”, “Луг” відбувалася мілітаризація молоді та ідеологічна підготовка мас до нападу на СРСР. У книзі зроблено короткий екскурс в історію комсомолу Західної України. Показано, що наприкінці 1923 – на початку 1924 рр. Спілка переживала процес не тільки внутрішньої консолідації та централізації в крайовому масштабі, а й остаточного утвердження на марксистських позиціях. Це був час, коли Організація прийняла гасла: “самоокреслення окупованої Західної України та приєднання її до радянської” і “земля селянам без викупу” [68, с. 52]. М.Борець торкнувся питань внутрішнього розвитку КСМЗУ. За його даними, на початку 1930-х рр. Спілка нараховувала близько 2 тис. членів (інших статистичних даних із конспіративних міркувань не подано). Звернуто увагу на зміну соціального і національного обличчя Організації: її ряди усе більше поповнювала молодь із великої промисловості, а національний склад змінювався у бік збільшення відсотків українців і поляків. Відзначивши деякі зрушення у роботі ліворадикальної молоді Дрогобича і Львова, автор указав і на суттєві недоліки діяльності КСМЗУ в цілому: політична активність відставала від темпу радикалізації молоді, квола участь комсомолу в національно-визвольній боротьбі мас, хаотизм, політиканство, невміння керувати Організацією у змінених умовах тощо [68, с. 72–74].

У 20–30-ті рр. ХХ ст. ще не було узагальнено досвід діяльності українських жіночих організацій. Проте не можна нехтувати публіцистикою активних учасників громадського життя, у якій знаходимо оцінки емансипаційного руху. Зразком розвитку теорії національно-ліберального фемінізму є публікації довголітньої голови “Союзу українок” М.Рудницької. Протягом 1919–1939 рр. вона опублікувала кілька десятків статей та інтерв'ю у різних львівських часописах, у жіночих виданнях “Наша мета”, “Жінка”, “Громадянка”, “Українка”, а також щоденних українських газетах “Громадський вісник”, “Діло”, “Новий час” та ін. Деякі праці вийшли окремим виданням, як, наприклад, “Українська дійсність і завдання жінки”. Це – виступ М.Рудницької на відкритті Українського жіночого конгресу 23 червня 1934 р. у Станіславові,

в якому йдеться про важке становище західноукраїнської жінки, особливо в освітній сфері, відстоюється правомірність руху за емансипацію жінок, їхнє право на політичну діяльність. У відповідь на критичні закиди молодого покоління феміністок про безсенсовність самостійного жіночого руху в умовах, коли він отримав рівноправність та досяг поставленої мети, авторка доводила: справжні цілі фемінізму полягають у тому, щоб “жінка могла виконати свою велику місію”, на сучасному етапі він лише закінчив “зі стадією боротьби за рівноправність” і перейшов до творчої праці. Вона стверджувала, що жіночі організації є винятково важливим “тереном кристалізації жіночих поглядів”, які “протистоять” лише “односторонньому чоловічому суспільному порядку” і покликані забезпечити активну участь жінок в усіх сферах суспільного життя [783, с. 18–26]. Свою промову громадська діячка завершила такими словами: “Будьмо матерями в суспільному житті! Наша політична місія зв’язана з нашою біологічною ролюю, як родительок і опікунок нових поколінь” [783, с. 31].

У статті “Вартість політичної рівноправності для жінок” М.Рудницька порушила питання про організований жіночий рух у Галичині. Найяскравішим його виявом, на думку авторки, стали виборчі кампанії у Польщі. Так, політично свідомі жінки спільно з усіма українськими політичними партіями Галичини взяли активну участь у бойкоті польських виборів 1922 р. Українська громадськість Волині пішла дещо іншим шляхом, обравши першу парламентську репрезентацію, до якої як сенаторка увійшла О.Левчанівська. Небачений спалах суспільної активності та національної свідомості продемонструвало жіноцтво під час парламентських виборів 1928 і 1930 рр.: і в першому, і в другому випадках було здобуто два “жіночі мандати” за списками УНДО. В окремих повітах активність жінок сягала 90 %. Зміни суспільно-політичної ситуації зумовили інший характер і наслідки передвиборчої парламентської кампанії українського жіноцтва у 1935 р. Тоді “Союз українок” виступив проти “нормалізаційного курсу” керівництва УНДО і відмовився співпрацювати з ним. З цього приводу М.Рудницька резонно зауважила: “Розуміємо прекрасно значіння парламентського представництва для

недержавної нації, розуміємо, що національний інтерес каже не раз іти на перемир'я з противником. Але поруч з тим українське жіноцтво знає теж, що т. зв. “політичний реалізм” не сміє ніколи йти врозріз із національною гідністю” [781, с. 3]. В іншій публікації М.Рудницька висловила власний погляд на значення Першого Всеукраїнського жіночого з'їзду, який відбувся 22 грудня 1921 р. у Львові [782]. На переконання авторки, від нього датується новий етап українського жіночого руху, який “своєю динамікою, організаційною суцільністю і напрямом діяльності так дуже різниться від попереднього”. Як ствердила М.Рудницька, з'їзд “примусив загал громадянства до уваги й поваги для жіночих змагань; він пробудив в самих жінках довір'я до себе та заактивізував їх; він дозволив українкам різних земель пізнати себе і нав'язати зо собою тривкі зв'язки”.

Варта уваги неопублікована стаття М.Рудницької “Дружини Княгині Ольги (Іделогічно-організаційний реферат)”, що знаходиться у 319-у фонді ЦДІА України у м.Львові [963]. На цей раз авторка торкнулася питання ідеологічної платформи нової жіночої політичної організації, знову висловила власне бачення найважливіших справ суспільного життя. “Дружина княгині Ольги”, вважала Рудницька, мала працювати над піднесенням політичного, економічного і культурно-освітнього рівня жіноцтва. Християнська віра визначалася нею як основа духовного розвитку нації, а родина – як її головний національно-суспільний компонент.

Проблемами фемінізму цікавився й активний громадський діяч О.Назарук. На засіданні Генерального інституту Католицької акції у Львові 13 квітня 1934 р. він виголосив реферат на тему: “Жінка і суспільність”. У своїй доповіді Назарук звернувся насамперед до консерваторів, які втратили зв'язок із селом, де концентрувалася основна діяльність “Союзу українок”, – до світських інтелігентів і вищого духовенства. Обстоюючи рівноправність жінок, Назарук доводив, що без освіченої, громадськи свідомої жінки неможлива здорова родина, яка є основою демократичного суспільства. Жінки, які не цікавилися суспільними справами, завжди сприяли розвиткові тоталітарних рухів, які

є гірші за радикалізм і атеїзм. Найбільше обурювала Назарука громадська пасивність багатьох жінок, їхнє небажання виробити власний світогляд. Він громив українську пресу за її неприхильність до вищої освіти жінок, твердячи, що неосвіченість жіноцтва доведе українське суспільство до ще більшої відсталості. Головне завдання жіноцтва вбачав у тому, щоб зберегти “блимаючий іще огник життя української нації” [626, с. 34].

Українські жіночі організації намагалися знайти шляхи до налагодження українсько-польських відносин, хоча польські жінки вороже ставилися до цих зусиль. 1927 р. польська феміністка Л.Харевічова видала книжку (під псевдонімом) [1156], у якій оцінила український жіночий рух як небезпечний для польського населення, зокрема Галичини й Волині. Вона твердила, що спонукою громадської діяльності українських жінок є ворожість до поляків. Закидаючи полякам, які жили в районах компактного мешкання українців, завелику ліберальність і прихильність до національних меншин, вона мимоволі виявила острах поляків перед зрослим патріотичним рухом українців. Харевічова особливо “вболівала” за “зукраїнізування” творчої інтелігенції: Г.Домбровської, яка писала під псевдонімом Журба, В.Липинського та всієї родини Антоновичів. Вона також глузувала з єврейського походження М.Рудницької.

Отже, історія молодіжних і жіночих громадських товариств створювалася в процесі їхнього розвитку. Початок цьому поклали роботи безпосередніх учасників подій. З огляду на зміст і висвітлення подієвої історії ці публікації мають мемуарний або напівмемуарний характер. Дослідники радянської України розвивали жанр пропагандистської публіцистики. Для більшості праць, що з'явилися до 1939 р., притаманні деталізація, певна ідеалізація та однобічність висвітлення діяльності товариств, їх автори зазвичай обходили увагою аспекти, пов'язані з прорахунками та невикористаними можливостями розвитку добровільних об'єднань. Тим не менше напрацювання дослідників 1920–1930-х рр. лягли в основу наукових студій у наступний історіографічний період.

Після закінчення Другої світової війни аналізована проблема знайшла своє продовження у працях представників зарубіжного українства. Насамперед відзначимо узагальнювальну статтю про західноукраїнські молодіжні товариства, надруковану у тритомній “Енциклопедії українознавства” (за термінологією В.Кубійовича – ЕУ-1) [252, с. 955–965]. Проте у цій публікації найбільшу увагу звернено на Пласт, діяльність інших молодіжних організацій представлена слабо. Такий принцип збережено і в словниковій частині ЕУ-2 [253, с. 1382, 1874, 2101–2107, 2940–2942].

Вище уже мовилося про вихід у світ 1967 р. у видавництві “Молоде життя” праці С.Левицького, яка упродовж трьох десятиліть залишалася єдиним системним викладом історії Пласту. Незважаючи на те, що автор писав нарис, за його ж словами, “далеко від батьківщини, не користуючись ніякими іншими матеріалами крім пам’яті власної та інших”, усе ж його працю слід розглядати як важливий історіографічний факт. Для такого висновку є декілька підстав. Передовсім відзначимо, що Левицький довів помилковість розуміння Пласту як тільки “виховної системи молоді” та показав його як самостійну організацію і широкий рух молоді нової генерації з власною ідеологією. Не випадково різнополярні українські політичні сили намагалися підпорядкувати собі цей рух. Якщо Верховній пластовій команді вдалося ізолювати від Товариства “ліві комунізуючі кола”, то цього не було зроблено у стосунку до праворадикальних організацій. Автор однозначно негативно висловився щодо дій останніх: “Серйозною проблемою стало ставлення Пласту до УВО, пізніше до ОУН, яка, як тоталістична організація намагалася повести Пласт по своєму шляху або довести його до ліквідації. ... Гасла націоналізму, поширювані їхніми прихильниками у Пласті, в деяких випадках різко суперечили основним пластовим ідеологічним засадам. Їхня тактика боротьби з окупантами була відмінна від пластової тактики” [494, с. 63]. Водночас дослідник віддав належне пластунам-націоналістам, які відіграли особливу роль у розвитку ОУН, “виявили там великі провідницькі вартості й моральну стійкість” [494, с. 75]. До позитиву необхідно віднести й показ структури пластової організації. Автор

подав коротку інформацію про 25 куренів старших пластунів і 93 відділи (курени) Уладу юнацтва [494, с. 46–57]. До того ж С.Левицький не обмежився висвітленням розвитку молодіжного руху в Галичині, він також торкнувся діяльності Пласту на Волині, у Закарпатті й на еміграції.

Вагомим внеском у розвиток теорії українського Пласту стала книжка одного з його визначних представників у Галичині Ю.Старосольського “Велика гра”, що перший раз на еміграції вийшла ще у 1948 р., а потім перевидавалася у 1979-у та у 1995-у вже в Україні. Поштовхом до її написання стала, за словами автора, “небезпека успіху швидкої появи пластових осередків у різних кутках повоєнного світу”, що могло спричинити “відхід від класичної пластової ідеї”. За задумом Ю.Старосольського, “Велика гра” не мала на меті “бути книгою знання практичного пластування і виховної роботи”. Вона мала дати “загальний погляд на пластову ідею і методу, бути інспірацією для поглиблення їх розуміння, для відчування пластової “філософії життя” і місця пластування в особистому житті пластуна і в його громадській функції” [862, с. 9]. Відповідно до поставленої мети автор виділив такі структурні елементи своєї праці: ідея, людина, метод, пластунський стиль життя.

На окрему увагу заслуговує ювілейний збірник “Лісові Чорти”, присвячений одному з найвизначніших в українському Пласті куренів з однойменною назвою. Книга складається з двох частин – історичної та мемуарної. У першій уміщено дві статті – В.Яніва про суспільну функцію “Лісових Чортів” (ЛЧ) у міжвоєнний період [1045] та Р.Рогожі, яка висвітлює діяльність куреня у таємному Пласті протягом 1930–1945 рр. [774]. До мемуарної частини увійшли спогади колишніх пластунів Б.Кравціва, Я.Макарушки, Ю.Старосольського, В.Яніва, Т.Крушельницького та ін. Автори створили образ громадської активності куреня, наголошуючи на зростанні ідейного світогляду пластової молоді. Глибокі узагальнення щодо місця і ролі Пласту характерні для публікації В.Яніва. Наприклад, аналізуючи причини і наслідки заборони польською владою Пласту, автор зауважив, що цей тяжкий удар “не припинив динаміки життя, ані знеохотив пластунів”. Саме “Лісові

Чорти”, на його думку, тоді прискорили створення студентського центру – Союзу українських студентських організацій під Польщею, – через який змогли посилити культурно-освітню працю, взяти дієву участь у протинікотиній і протиалкогольній акціях, впливати на масовість спорту тощо. На відміну від діячів УВО та ОУН, стверджував учений, керівництво Пласту мало “трохи ширше розуміння революції: вона не сміла заперечувати конструктивної дії в лоні власного суспільства” [1045, с. 59].

Немало фактологічного матеріалу про регіональні особливості молодіжного руху містять історико-мемуарні збірники, що вийшли друком стараннями Наукового товариства імені Шевченка і присвячені минулому Станіславщини, Дрогобиччини, Стрийщини, Золочівщини, Бучаччини й іншим теренам Галичини [175; 208; 786; 846]. Цінною є публікація Я.Падоха, у якій зроблено узагальнення щодо усього розвитку пластового руху [678].

У зарубіжних наукових центрах започатковано вивчення історії українського студентського руху міжвоєнної Польщі. Це питання частково знайшло відображення в ґрунтовній праці С.Наріжного [638, с. 96–98], а також у нарисі історії Центрального союзу українського студентства М.Антоновича [16]. Як важливий історіографічний факт слід розглядати спогади В.Мудрого про Український таємний університет [616]. Тут міститься не тільки унікальний фактологічний матеріал (у т. ч. й про Український студентський союз, Крайову студентську раду, Галицько-руську студентську організацію), але й цікаві авторські візії стосовно проблем становлення української нації, серед яких проблема національних “високих шкіл” належить до ключових.

Участь українського студентства в культурно-освітньому житті 1930-х рр. із соціологічного та історичного поглядів висвітлив В.Янів [1043]. Автор почав статтю з показу конфлікту між студентством (що було власне виховане “Просвітою”) і “Просвітою”, ілюструючи цим боротьбу між “батьками та дітьми”. В її основі лежало нерозуміння батьками прагнень дітей. Дослідник задокументував цікаву картину, як студентство Галичини “забирає голос” у громадських питаннях і як наслідок – зростає його роль як речника молодого

покоління. У статті звернено увагу на заснування Союзу українських студентів під Польщею (СУСОП) та діяльність його регіональних секцій, подано силуети керівників студентства – М.Дужого, Ю.Редька, С.Мілянича. Показано як широко розгорнули студенти свою активність у ділянці освітньої праці, благодійних імпрез, організації читалень, хорів. На цьому тлі відзначено роль часопису “Студентський шлях”, що об’єднував молодь і знайомив широкі кола громадянства з його завданнями та подвижницькою роботою студентів. Заборона друкованого органу 1934 р. стала справжньою катастрофою для СУСОП; вона, за висловом В.Яніва, “була важчим ударом, ніж навіть виарештування студентського активу у червні 1934 р.” [1043, с. 208].

Розвідка В.Яніва містить важливі статистичні дані про структуру студентського об’єднання і його чисельність. З’ясовано, що після заборони у 1921 р. Українського студентського союзу секції шукали для себе нових форм функціонування і здебільшого стали відділами при філіях “Просвіти”. Станом на 1931 р. таку форму діяльності обрали 34 секції із 50-ти існуючих. Чотири секції працювали при гуртках “Рідної школи”, три при кооперативах (але у цьому ж 1931 р. їх заборонили) і лише дев’ять повітових “земляцтв” мали свої окремі статuti. Число українського студентства у Польщі на зламі 1930 і 1931 рр. становило 2850 – 2900 осіб (студенток було 365 або 13 %, з Галичини походило близько 2700, з Волині й північно-західних земель України – 200 осіб) [1043, с. 185–187].

Автор завершив статтю аналізом поширеного погляду про нібито одностороннє заангажування студентства в революційно-політичному напрямі. Тенденційність такої оцінки він спростував низкою аргументів, як-от: на всіх чотирьох студентських Конгресах цього періоду діяльності наголошувалося на важливості культурно-освітньої роботи; традиційному проведенні щорічних зібрань, які, з одного боку, ставали своєрідними інституціоналізованими культурно-освітніми комісіями Конгресу, а з іншого – “були справжнім форумом зустрічі студентської молоді із старшим громадянством у конкретній праці”; функціонуванні при студентській ексекютиві постійно діючого відділу із

розбудованою системою фахових студентських товариств, які мали централізувати культурно-освітню працю юнацтва; постійному впливі на думку молоді через студентський друкований орган; конкретних результатах праці, які виявилися у тисячах доповідей та поїздок на села, сотнях аматорських вистав та імпрез тощо [1043, с. 222–223].

Дослідники українського зарубіжжя окремо не вивчали історію праворадикальних молодіжних організацій. Це питання принагідно висвітлювалося в контексті ширшої теми – історії зародження та розвитку українського організованого націоналізму. В.Мартинець, П.Мірчук і З.Книш показали, що першою власне націоналістичною молодіжною організацією в Західній Україні стала Група української державницької молоді (ГУДМ). Вона була створена 1925 р. колишніми студентами Львівського (таємного) українського університету для боротьби проти впливу комуністичної ідеології на українське суспільство. Протягом першої половини 1920-х рр. у Львові, Тернополі, Станіславові, Дрогобичі та інших містах діяла Організація вищих класів українських гімназій (ОВКУГ). Основними завданнями, які ставили перед собою її члени, були: підготовка учнів до навчання у таємному університеті, сприяння молоді у вивченні українознавства та зацікавлення гімназистів суспільно-політичними проблемами краю. У результаті об'єднання 1926 р. ГУДМ, ОВКУГ і Української студентської громади виник Союз української незалежної молоді (СУНМ). В основу ідеологічних засад підпільної організації, які базувалися на ідеалістичному світогляді, було покладено культ героїзму. Тактику СУНМ визначала концепція “перманентної революції” [577, с. 286–293; 602, с. 54–62; 391, с. 35–50].

Цінні матеріали з історії молодіжного націоналістичного руху містить збірник “Євген Коновалець та його доба”. Зокрема, настрої молодого західноукраїнського покоління, процес його революціонізації точно передала Д.Ребет, яка у 1930-х рр. була референтом юнацтва ОУН і провідником жіночих груп у Стрийській окружній ексекутивні ОУН. Проаналізувавши організаційну побудову націоналістичних організацій у 1920–1930-х рр., їхні ідейні засади

(особливо вплив на молодь ідеології “чинного націоналізму” Д.Донцова), авторка зробила головний висновок: практично весь праворадикальний рух на західноукраїнських землях у міжвоєнний період був передовсім рухом молоді. А це означало, що “наймолодші його учасники підростали і з Юнацтва в організаційні кадри приносили з собою ще свіжий капітал своєї бравурної й оптимістичної юности, бадьорого ідеалізму, впертої зачіпливості та одчайдушної готовності реалізувати намічену програму” [763, с. 500]. Дослідниця звернула увагу і на той факт, що вік учасників підпільно-революційного руху дуже рідко перевищував тридцять років, і це було однією з причин конфлікту молоді зі старшим поколінням, що переважно знаходилося за кордоном і втрачало через це авторитет в очах галицької радикальної молоді.

У повоєнній УРСР історія національних організацій західноукраїнської молоді через ідеологічні заборони не вивчалася. Під пильним оком партійного керівництва дослідники були змушені “історично” обґрунтовувати провідну роль КСМЗУ у молодіжному русі Західної України. Уже у 1950-х рр. з’явилися роботи І.Фольварочного [942], В.Маланчука [561; 563], Н.Гурладі [198]. Автори зосередилися на висвітленні соціально-економічного становища української молоді, фрагментарно описали процес створення і діяльність перших комсомольських організацій, найбільше уваги звернули на показ революційних методів боротьби ліворадикальної молоді проти польської влади. Проте свої праці вони побудували переважно на спогадах безпосередніх учасників подій, архівні матеріали були рідкістю. Після 1956 р. вищим партійним і комсомольським керівництвом республіки ініціювалася публікація історико-мемуарної літератури. У тогочасному молодіжному середовищі західних областей України популяризували спогади Б.Дудикевича [244], М.Кіх [373], К.Пильо [710] та інших діячів КСМЗУ.

У 1960–1980-х рр. збільшилося число дослідників руху ліворадикальної молоді, дещо урізноманітнілася проблематика, багатшою стала джерельна база наукових робіт, проте основна канва досліджень залишалася незмінною. Зокрема, у полі зору Є.Новицького та І.Шумейка перебувало питання створення

комуністичних організацій молоді у 1919–1923 рр. [646]. У праці З.Чуприни висвітлено засоби впливу КПЗУ на робітничу і селянську молодь у період загострення соціальних суперечностей у Польщі 1929–1933 рр., показано діяльність нелегальної комуністичної організації “Червоний піонер Західної України” [990]. Комуністичний рух дітей у 1920-х – на початку 1930-х рр. став предметом аналізу і К.Ятлук [1053]. Започатковано і такий напрям наукового пошуку, як участь КСМЗУ у русі на захист СРСР [224]. Діяльність секції молоді “Сельробу” висвітлила Г.Сизоненко. Авторка зробила висновок, що вирішальний вплив на Організацію мали західноукраїнські комсомольці, які через неї змогли вийти за рамки підпільної роботи [816, с. 69–74].

1983 р. вийшла друком монографія В.Твердохліба, у якій зроблено спробу подати цілісну картину історії КСМЗУ, розкрити керівну роль КПЗУ в організації ліворадикальної молоді, вплив ЛКСМУ на західноукраїнський комсомол, участь молоді в русі за створення “єдиного антифашистського народного фронту”, показати роботу комсомольців у масових легальних організаціях. Автор торкнувся питання внутрішнього розвитку КСМЗУ. Так, за його даними, організаційна структура Спілки у 1920-х рр. була такою ж, як і КПЗУ: 12 окружних комітетів та численні місцеві осередки [898, с. 42]. Однак не з’ясував імена їхніх керівників, кількість первинних ланок, не простежив структурні зміни Організації у наступне десятиліття. Викликає недовір’я інформація про чисельний склад КСМЗУ (2600 членів у 1931 р.) [898, с. 55]. І не тільки тому, що під цю цифру не підведено серйозну джерельну базу, а й через відсутність методики підрахунків. Автор сильно перебільшив роль комсомолу у визвольній боротьбі західноукраїнців, висвітлив діяльність прокомуністичних молодіжних організацій відірвано від багатогранного суспільно-політичного життя краю, навіть не згадав про репресії і переслідування, яких зазнала молодь, котра перебралася за кордон у радянську Україну.

В УРСР до заборонених тем було віднесено й історію національних жіночих організацій. Їх діяльність вважалася “буржуазною”, “націоналістичною” та й не гідною уваги. Українка як така в роботах істориків

не існувала; якщо про неї згадували, то не враховували специфічних умов національного розвитку. Окремі праці, як, наприклад, Ж.Тимченко “Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні” (К., 1966), акцентували на питанні суспільної діяльності жінок, однак проблема організованого жіночого руху не порушувалася. Зазвичай з’являлися видання про радісне життя колгоспниць та про прагнення миру серед українського жіноцтва.

Комплексне вивчення історії жіночих організацій розпочали дослідники діаспори. Першим кроком на цьому шляху стала робота І.Павликовської, написана з нагоди 70-річчя українського жіночого руху [670]. Послугуючись доступними їй опублікованими матеріалами та власними спостереженнями і переживаннями, авторка здійснила загальний огляд діяльності українського організованого жіноцтва. Незважаючи на форму написання, праця не позбавлена елементу творчості, її головним компонентом є концептуальна визначеність. І.Павликовська показала емансипаційні змагання як форму участі жінок у загальнонаціональному громадському русі, підкреслила зв’язок жіночого і національно-визвольного рухів. Історична дистанція дала змогу дослідниці виділити етапи українського жіночого руху: перший – остання чверть ХІХ ст. – 1914 р., другий – міжвоєнне двадцятиліття і третій – повоєнні роки. Основними формами роботи “Союзу українок” були культурно-освітня та господарська діяльність, участь у політичному житті та національному русі [670, с. 41–54]. Праця І.Павликовської приваблює й тим, що у ній виразно простежується ідея соборності українського жіночого руху, а отже, й українських земель.

Поступово інтелектуальні кола української еміграції виходили на науковий рівень вивчення історичного шляху розвитку емансипаційних устремлінь жінок в Україні. Великий резонанс викликала англомовна робота М.Богачевської-Хом’як “Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939” (Edmonton, 1988). В Україні короткий виклад цієї праці опубліковано під назвою “Дума України – жіночого роду” (К., 1993), а повний переклад вийшов у світ під заголовком “Білим по білому. Жінки в громадському

житті України. 1884–1939” (К., 1995). Насамперед необхідно відзначити концептуальні засади дослідження. По-перше, діяльність українських жіночих організацій висвітлено у контексті подієвої історії українського народу. Історичне тло дало змогу авторці побачити взаємозалежність і зв’язок між суспільно-державною детермінованістю становища жінок та їхніми емансипаційними прагненнями, потенціалом жіночої самоемансипації. По суті, тут представлено жіночу історію українського суспільства. По-друге, аналіз проблеми здійснено у площині співдії і протидії фемінізму та націоналізму. По-третє, для визначення суті українського жіночого руху в науковий обіг уведено поняття “прагматичний фемінізм”, тобто фемінізм не стільки з акцентом на ідеології, скільки на практичній громадській спрямованості праці жінок. Виходячи з цього, авторка, розглянула жіночий рух у двох аспектах – як частину національно-визвольного і як феміністичного рухів.

У книзі відтворено цілісну картину розвитку українського жіночого руху в міжвоєнній Польщі. Фактологічно насиченими є питання створення та функціонування “Союзу українок”, взаємини Товариства з політичними партіями та організаціями, участь жіноцтва у політичних процесах, розгортання жіночого руху поза межами Галичини. Неодноразово акцентовано на феноменальності цього суспільного явища. Так, на противагу іншим громадським організаціям Східної Європи, які дуже ретельно займалися розробкою теоретичних концепцій своєї діяльності, жіночі організації на західноукраїнських землях не звертали увагу на ідеологічні питання, не ідентифікували себе з теоретичним фемінізмом, а ставили за мету сприяння розкріпаченню особистості, розвитку економіки, соціальному і культурному прогресі нації. У жодній із країн Європи організований жіночий рух не підносив так високо роль жінки-матері, як у Західній Україні [55, с. 201–205, 234]. Водночас дослідниця показала, що у процесі взаємодії з іншими політичними середовищами, зазнаючи атак з боку консерваторів і лібералів, “Союз українок” був змушений уточнити свої ідеологічні позиції, і напівсвідомий фемінізм жінок 1920-х рр. напередодні Другої світової війни перетворився на справжню

ідеологічну зброю українського жіноцтва [55, с. 256]. Через те, що прагматичний фемінізм “погано сполучався” з політичною діяльністю, була покликана до життя нова, ідеологічна й політична організація – “Дружина княгині Ольги” (ДКО). Її мета, за висловом авторки, була патріотична, риторика націоналістична, а специфічна ціль полягала у збереженні на тлі грізної передвоєнної ситуації прав жінки [55, с. 279].

Безумовно, складно однаковою мірою висвітлити всі аспекти багатогранної проблеми, уникнути деяких неточностей перекладу. Та попри це робота М.Богачевської-Хом’як заповнила велику прогалину в дослідженні історії українських суспільно-політичних рухів. Вона стала вагомим внеском у сучасний український історіографічний процес.

Аналізовані проблеми частково торкнулися польські україністи. У їхніх працях відсутня політична риторика, але назагал фахові оцінки діяльності українських громадських інституцій зроблено з позицій полоноцентризму. Наприклад, Р.Тожецький стверджував, що спортивно-гімнастичні, скаутські, протипожежні і жіночі організації відіграли “поважну виховну роль у національному і націоналістичному дусі”. Разом із тим, автор зауважив, що діяльність Пласту була “спрямована проти цілісності II Речі Посполитої, проти приналежності східних кресів до Польщі” [1228, с. 307, 309]. Учений позитивно охарактеризував громадську і політичну діяльність М.Рудницької. При цьому не забув відзначити і такі її риси: “Не була ворогом поляків, але також не була до них прихильна. Керувалася інтересами українського національного руху” [1228, с. 311–312]. Цікавим видається ще один висновок Тожецького: український національний рух задавав тон у політичному і культурно-освітньому житті Галичини, він переважав рух ліворадикальний [1228, с. 313].

Як бачимо, у другій половині ХХ ст. сталися суттєві зрушення у вивченні окресленої проблеми. Дослідники української діаспори найбільшу увагу зосередили на історії Пласту. Хоча праці С.Левицького, Ю.Старосольського та інших побудовані в основному на власних спогадах, тим не менше вони з великою долею об’єктивності відображають історичні реалії. Стараннями

В.Мудрого і В.Яніва розпочалося вивчення історії студентського руху. У поле зору дослідників потрапила й історія молодіжних націоналістичних організацій. Та найбільших успіхів досягнуто у справі вивчення історії зародження та розвитку українського жіночого руху. Праця М.Богачевської-Хом'як і тепер залишається зразком сумлінного наукового пошуку. В радянській Україні дослідження діяльності національних українських товариств перебувало під забороною. Зусилля істориків було спрямовано на вивчення досвіду боротьби ліворадикальних організацій за молодь. Натомість історики ПНР частково аналізували цю проблему, даючи назагал зважені оцінки і не навішуючи ярликів.

У незалежній Українській державі одним із перших почав вивчати громадське життя західних українців І.Андрухів. У невеликій за обсягом книзі [12] він зробив спробу показати всю історію українських молодіжних товариств “Сокіл”, “Січ”, “Пласт” і “Луг” від часу їх виникнення наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. і до заборони у 1939 р. Важливим є те, що автор використав значну кількість історичних джерел, виявлених в архівосховищах переважно Львова та Івано-Франківська. Читач знайде у праці немало вибіркового статистичних даних, зокрема про кількість сокільських і лугових товариств, число їх членів тощо. Дослідник правильно визначив мету діяльності молодіжних організацій. На його погляд, усі вони націлювали свою роботу на виховання свідомого патріота-українця, сприяли захисту і розвитку української мови, культури, історії. Не залишилися поза увагою автора й особливості цього суспільного феномену: на відміну від інших молодіжних товариств, “Луг” намагався бути позапартійною, чисто культурницького характеру організацією [12, с. 65].

Розвідка І.Андрухіва лише окреслила контури багатогранної проблеми і вказала на орієнтири для подальших наукових пошуків. Невдовзі з'явилися ґрунтовніші дослідження. 1997 року Міністерство освіти України видало навчальний посібник Б.Трофим'яка для студентів вищих навчальних закладів і вчителів історії [914]. Наукова праця охоплює всі структурні ланки руханково-

спортивних організацій західного регіону України. Автору вдалося розкрити, на тлі генези фізичної культури і спорту в умовах польського окупаційного режиму, місце і роль товариств “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг”, “Каменярі”, “Орли”, спортивних клубів не лише як чинника тілесного виховання, але й вагомого соціально-політичного фактора в процесі націєтворення. Як наголошує дослідник, суттю діяльності руханково-спортивних товариств та клубів було не виховання амбітних індивідуалістів, рекордсменів-прагматиків, інтернаціоналістів, а загартованих душею і тілом національно свідомих борців, готових віддати життя за визволення свого народу, щоб збудувати Українську самостійну соборну державу. Викликають зацікавлення й ті розділи книги, де показано процес формування Українського лугового війська Романа Дашкевича, роль Греко-католицької церкви в духовному та тілесному вдосконаленні галицької молоді.

Б.Трофим'як не зупинився на досягнутому. 2001 р. побачила світ модифікована праця [913] як вислід його докторської дисертації. Тут на основі великого масиву опублікованих й архівних джерел переконливішими є доводи про те, що масові молодіжні товариства та спортивні організації були вагомим чинником суспільно-політичного життя українців у Другій Речі Посполитій. У монографії виділено основні етапи створення спільно з ГКЦ національно-християнської ідеології товариств, спортивного руху у міжвоєнний період ХХ ст. Автор цілком слушно розглядає руханково-спортивні організації як кадрову військову школу національно-визвольних змагань галичан першої половини ХХ ст.

У праці вперше простежено процес становлення і розвитку Союзу української поступової молоді ім. М.Драгоманова “Каменярі” – наймолодшої організації, що була причетна до фізичного, культурно-освітнього, національного та морального виховання української галицької молоді в останні довоєнні роки. Автор показав, що Союз, як прибудівка Української соціалістичної радикальної партії, діяв спочатку на соціалістичних, антиклерикальних засадах та виступав проти методів боротьби ОУН.

Напередодні Другої світової війни ця організація повністю перейшла на національну платформу.

До Б.Трофим'яка ніхто з істориків материкової України не досліджував місце і роль Греко-католицької церкви в духовному і фізичному вихованні української молоді. У книзі показано поширення в Галичині на початку 30-х рр. ХХ ст. християнсько-апостольського руху “Католицька акція української молоді”, проаналізовано ідейні засади, структуру і методи діяльності товариства “Орли”-КАУМ, доведено, що ГКЦ також брала активну участь в організації українських спортивних робітничих товариств, клубів та секцій.

Водночас, незважаючи на великий обсяг праці (близько 700 сторінок тексту), Б. Трофим'яку не вдалося висвітлити деякі важливі аспекти теми. Так, у книзі є багато інформації про стан сокільського руху на Тернопільщині, проте мало таких відомостей із Львівського і ще менше із Станіславівського воєводств. Автор добре виклав репресивну політику польської влади щодо сокільських, лугових та інших товариств, вплив на них українських праворадикальних організацій, але тільки принагідно згадує інші політичні фактори у діяльності молодіжних організацій, зокрема спроби лівих сил і центристських партій підпорядкувати їх своєму контролю. У монографії незаслужено другорядні позиції посідає видавнича діяльність товариств. На жаль, має місце плутанина зі статистикою. Наприклад, в одному випадку стверджується, що у 1928 р. на теренах Галичини було 508 сокільських гнізд, а в іншому – 586 [913, с. 137,146]. Не зрозуміло, скільки було таких організацій у 1935 р. – 233 чи 182 [913, с. 146,159]? Та попри це, ми розглядаємо працю Б.Трофим'яка як важливий історіографічний факт.

Досвід та ідейну спадщину молодіжних товариств “Сокіл”, “Січ”, “Луг” у контексті розвитку спортивно-гімнастичного руху в Західній Україні періоду кінця ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. вивчає також О.Вацеба [113]. Ці організації вона цілком слушно трактує, з одного боку, як важливий засіб фізичної культури та спорту, а з іншого, – як стрижень національно-виховного процесу. Провідною ланкою українського спортивно-гімнастичного руху було українське сокільство

– носій ідей всебічного тілесного й духовного виховання. Має рацію авторка, вважаючи теоретичну і практичну спадщину молодіжних товариств корисною для формування сучасної моделі фізичної культури в Україні [113, с. 154–156].

Діяльність українських молодіжних організацій у міжвоєнній Польщі тривалий час досліджував І.Шумський. Підсумком його наукової праці стали низка статей і монографія [1027]. Автор розглядає молодіжний рух Західної України крізь призму дальшого розвитку і зміцнення ідеї української державності, прагнення західних українців до національного самовизначення. Вартий уваги погляд історика, що цей рух мав яскраво виражену антипольську спрямованість. Аналіз культурно-освітньої роботи найбільш чисельних товариств “Луг”, “Сокіл-Батько”, “Пласт” дозволив йому дійти іншого важливого висновку: їх головною метою було виховання національно свідомих, фізично здорових патріотів для боротьби за державну самостійність України [1027, с. 153]. Відрадно, що ця думка суголосна тій, яку кількома роками раніше висловив Б.Трофим’як. Заслугою І.Шумського є й те, що він розглянув діяльність не тільки легальних, а й нелегальних організацій – ліворадикальної Комуністичної спілки молоді Західної України і праворадикального Союзу української націоналістичної молоді. Автор чітко визначив принципову відмінність між ними у сфері ідеології, тактики і кінцевої мети. Оцінюючи з історичної ретроспективи ліворадикальний і націоналістичний рухи, він стверджує, що перший пережив періоди піднесення, кризи і повного краху своїх ідейно-світоглядних шукань, а другий перебував у стані постійного розвитку і зміцнення [1027, с. 65]. Щоправда, остання теза потребує коректив. Після вбивства націоналістами у червні 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького поліція завдала ОУН сильного удару, який на деякий час паралізував націоналістичний рух.

Монографія І.Шумського не позбавлена деяких інших контроверсійних положень. Так, автор вважає, що західноукраїнські молодіжні організації національно-демократичного спрямування не йшли далі вимог здобуття культурної незалежності й автономії у Польській державі [1027, с. 75]. Таке

твердження є надто категоричним. Адже треба розрізняти декларовані програмні засади і конкретні результати роботи. Вельми втішно, що у кінці книги міститься зважена оцінка діяльності молодіжних товариств.

Впадає в очі, що у процесі вивчення діяльності радянофільських організацій дослідник остаточно не позбувся залежності від старого багажу знань і джерельної бази попереднього історіографічного періоду. Наведемо декілька прикладів. Подавши відомості про існування ряду піонерських організацій у селах Снятинського і Дрогобицького повітів, а також у м. Броди (загальної їх кількості не встановлено), історик доходить висновку: “Протягом 1932–1934 років піонерські організації діяли вже практично на всіх західноукраїнських землях”. Не підкріплена фактами й інша теза: піонерські організації відіграли “досить важливу роль у вихованні підростаючого покоління, даючи йому надію на перемогу соціалістичного ладу в Західній Україні”. Читачеві важко збагнути ще такий пасаж: “Якщо вірити інформації КСМЗУ, на початку 1937 р. 42 із 240 організацій “Каменярів” працювали під керівництвом комсомольців, у багатьох інших існували невеликі комсомольські організації” [1027, с. 131–134].

Поза увагою І.Шумського залишився український студентський рух міжвоєнного періоду. Але цю лакуну великою мірою заповнив Р.Ковалюк. Його монографія [409] залишається на сьогодні єдиним дослідженням цієї проблеми. Широкі хронологічні рамки роботи дозволили вченому побачити особливості національно-патріотичного руху молоді на різних етапах його розвитку. Слушною є думка Р.Ковалюка, що до Першої світової війни не спостерігалось різкої поляризації суспільно-політичних поглядів студентства; воно тоді було “національно-українським”. Однак після 1917 р. у його середовищі помітним став вплив інтернаціональної ідеології. З часом світоглядні відмінності загострюються до такої міри, що унеможливають співпрацю у спільних студентських організаціях [409, с. 208].

Не викликає застережень періодизація студентського руху: 1921–1929 і 1930–1939 рр. 1929 рік, як вважає автор, був переломним у суспільному житті

західноукраїнського студентства. Саме тоді покінчено з радянофільськими настроями, відбувається поворот від чисто професійних організацій до “творення гуртів з певним ідеологічним забарвленням”, завершується процес формування крайової студентської організації [409, с. 235, 260–261]. У книзі показано динаміку чисельності студентських об’єднань. Так, якщо у другій половині 1920-х рр. у Галичині було 36 секцій, то у 1930 р. їх стало 50 [409, с. 228, 254]. Аналізуючи суспільну діяльність студентських спілок, дослідник правильно зазначив, що основним її змістом була популяризація національної ідеї [409, с. 280].

На жаль, книга не позбавлена т. зв. “вузьких місць”. Зокрема є неточності у підрахунках числа студентських організацій Львова та визначенні їхнього правового статусу [409, с. 248–253, 277]. Р.Ковалюк не висвітлив культурно-освітню роботу Союзу українських студентів під Польщею у 1934–1939 рр., посилаючись на те, що “відсутні дані для проведення підсумків та висновків” [409, с. 273]. У монографії не показано вплив ОУН та легальних українських партій на студентський рух, немає аналізу періодичних видань тощо.

1924 року у Львові було відновлене москвофільське студентське товариство “Друг”, яке діяло до 1939 р. Ця ланка історії студентського руху стала предметом дослідження Л.Матюшко [585]. У спеціальній розвідці вона показала культурно-просвітницьку, наукову, економічну та політичну діяльність Товариства, проаналізувала його програмні засади та політико-національні вподобання і дійшла таких висновків: товариство “Друг” дотримувалося ідеї єдності всього руського народу, до якого зараховувалися і галичани; своїм основним політичним завданням воно вважало виховання галицької молоді в дусі москвофільської ідеології, продукування нових кадрів, які в майбутньому мали б очолити національний рух в Галичині [585, с. 322]. Однак Л.Матюшко не з’ясувала кількісний склад Товариства, не показала його стосунків з іншими українськими студентськими організаціями тощо.

В епіцентрі дослідницької уваги опинився феномен національної скаутської організації Пласт. У змістовній праці Б.Савчука [793] вперше

комплексно аналізується теорія і практика цього молодіжного товариства, його історичний поступ на рідних землях. Головний поштовх до створення інституції, як правильно зазначив автор, дало виникнення та розвиток світового скаутського руху. Крім того, західні українці у межах конституції і законодавства Другої Речі Посполитої розбудували потужні форпости свого культурно-освітнього життя. Витворилася свого роду “держава в державі”. У 1920–1930-х рр. в Галичині діяло близько 70 різноманітних українських культурницьких, освітніх, фахових, професійних та інших установ. До них належало близько 45 % молодих людей краю віком від 18 до 25 років. На чолі йшло студентство, 90 % якого входило до громадських та політичних об’єднань. Усе це разом узятє створило сприятливі умови для функціонування українського скаутингу [793, с. 26–27].

В актив дослідника належить віднести запропоновану ним періодизацію пластового руху міжвоєнної доби: 1920–1923, 1924–1927, 1928–1930 і 1930–1939 рр. Кожен з етапів мав свої особливості. Найбурхливіше Український пластовий улад (УПУ) розвивався від I Верховного з’їзду (1924 р.) до кінця 1927 р., коли число куренів зросло з 35 до 78, а кількість членів відповідно з 1750 до 4083. Автор з’ясував також соціальний склад членства. Якщо в 1924 р. шкільна молодь становила 60 %, реміснича і сільська – 7,2 %, а решта – студентська та міщанська, то 1927 року робітничо-реміснича молодь становила всього 0,6 %, натомість селянська вже 26 %. До Уладу українських пластунів-юнаків входили понад дві третини членів УПУ [793, с. 110].

У праці виділено й інші тенденції діяльності Пласту. Кількісний і водночас спорадичний його розвиток призупинив III Пластовий з’їзд (грудень 1927 р.), який взяв курс на “поглиблення пластового виховання” та “внутрішню консолідацію організацій” [793, с. 110]. Пласт діяв не ізольовано від суспільного життя Західної України. На нього чинився тиск з боку різних, передовсім, нелегальних політичних організацій з тим, щоб втягнути молодь в орбіту своєї політики. Історик не схильний перебільшувати вплив радикальних націоналістів на пластунів. Полемізуючи з дослідником націоналістичного руху П.Мірчуком,

Савчук слушно зауважив, що конкретну допомогу і підтримку у своїй діяльності Пласт отримував не від УВО-ОУН, а від легальних українських інституцій та благодійної громадськості. Конструктивною видається нам інша думка автора: “Найголовнішим наслідком підпільної діяльності пластуна у період легального існування його організації стала участь практично у всіх найбільших молодіжних націоналістичних організаціях, що були важливою частиною загальнонаціонального руху опору польській владі. Більше того, саме вони, а в основному це були старші пластуни, – виступили їх організаторами та провідниками” [793, с. 191–195].

У монографії показано, що у своїй діяльності Пласт використовував широкий арсенал форм та методів виховання молоді нової генерації. Її головний зміст становили фахово-пластовий вишкіл, культурно-освітня та економічна праця, громадсько-патріотична та міжнародна діяльність. Високого рівня досягли мандрівництво і таборування – головні напрями пластуна. Вагомим позитивом стало налагодження видання різноманітної пластової літератури.

Ця проблема знайшла дальший розвиток у творчій лабораторії В.Окаринського. У численних статтях і монографіях [653; 654; 655] він акцентує увагу на тих аспектах, які частково або зовсім не відображені у дослідженні Б.Савчука. В.Окаринський увів до наукового вжитку низку нових джерел, насамперед архівних, розглянув діяльність Пласту крізь призму націє- і державотворчих процесів в Україні, а також формування української національної еліти, з’ясував ареал товариств, які можна зарахувати до українського скаутського руху. Дослідник уточнив реєстраційні дані про скаутські частини у Галичині та в еміграції, зокрема у 1920-х рр., окремо узагальнив відомості про полеглих за незалежність України вихованців пластових організацій. Заслугою історика є глибоке вивчення українського пластового руху на Тернопільщині.

У В.Окаринського більш випукло простежується “роздвоєність” в оцінці взаємин Пласту і ОУН. З одного боку, він вказує на негативну роль останньої у діяльності молодіжного товариства, що призвело до його заборони у 1930 р.,

а з іншого – стверджує, що Пласту належала першість в організації Юнацтва ОУН. Так, на його думку, під впливом скаутської ідеології було укладено “12 прикмет характеру українського націоналіста” та “44 правила життя українського націоналіста” [655, с. 167]. Не можна не погодитися з автором і в тому, що саме пластова середовище виплекало найкращих провідників ОУН передвоєнного десятиліття [653, с. 145].

Помітним історіографічним фактом є колективна праця “Матеріали до пластового мартиролога” (Львів, 2003), де представлено інформацію про українських героїв-вихованців легального і підпільного Пласту, які полягли за волю України. Упорядниками мартиролога є В.Окаринський і наукові співробітники Центру досліджень визвольного руху (Львів) – Т.Гривул, В.Мороз, В.Муравський (автор передмови – О.Сич). У книзі містяться біографічні довідки про 481 особу [190]. Однак реєстр полеглих пластунів є більшим, і це повинно спонукати молодих учених до продовження пошукової роботи.

Важливе значення у справі поширення ідей молодіжних товариств мала символіка – прапори, відзнаки, печатки, емблеми, однострої тощо. Цю проблему активно вивчає А.Сова, перу якого належить кілька розвідок, присвячених печаткам окремих сокільських і пластових товариств, а також Українського спортивного союзу [840; 841; 843]. Львівський історик не оминув увагою й іншу атрибутику [838; 839]. Велике зацікавлення викликає його стаття, у якій розглядається еволюція прапорництва українського пожежно-спортивного товариства “Сокіл” від кінця XIX ст. до 1939 р. [842]. Заслужують на увагу дослідження А.Сови про діяльність товариств “Луг” і “Сокіл” на Дрогобиччині [837; 844].

Специфічну функцію в західноукраїнському суспільстві виконувало молодіжне товариство “Відродження”. Процес його виникнення, становлення і розвитку відображено у спеціальній праці Б.Савчука [790]. Автор показав, що ідеологія “Відродження” мала яскраво виражений національно-державницький характер. У своїй діяльності Товариство зустрічалося з численними зовнішніми

перешкодами, насамперед, опором з боку польської влади. Водночас воно не змогло реалізувати весь організаційний потенціал саморозвитку, особливо через формалізм у роботі багатьох його відділень. Учений правомірно наголошує, що “Відродження”, незважаючи на відносну масовість (наприкінці 1938 р. нараховувало 15 філій та 121 гурток із 3770 членами), було “фатально” приречене на непопулярність та упереджене ставлення з боку частини української громадськості вже в силу своїх основоположних специфічних завдань, які вносили важливі зміни у деякі елементи традиційного укладу життя народу. Крім того, його керівникам не вистачало толерантності та почуття реалій у їх реалізації. І все ж, історичне значення антиалкогольного і антинікотинового товариства “Відродження” полягає в тому, що у складний період національного й соціального поневолення воно вказало на один із реальних шляхів поліпшення матеріального добробуту та збереження морального і фізичного здоров’я українського народу [790, с. 154–171].

У 90-ті рр. ХХ ст. поживалося вивчення ролі жінки в історії. Про це засвідчили науково-практичні конференції, що відбулися в 1993, 1994 і 1995 рр. в Одесі та Києві, численні публікації в періодичній пресі матеріалів про діяльність окремих жіночих організацій та їхніх діячів, вплив спеціальних досліджень представників зарубіжного українства тощо. Неабияке значення для розвитку жіночих студій мав науковий доробок дослідниці зі США М.Богачевської-Хом’як. Запропоновані нею концептуальні засади та методи дослідження лягли в основу монографії Б.Савчука [789]. Учений сфокусував увагу на низці проблем, а саме: організаційне та ідеологічне становлення жіночого руху, участь українок у національно-визвольних змаганнях, підпільному націоналістичному русі, їх роль у політичному, культурному та соціально-економічному розвитку. Тобто, визначальна історіософська засада цієї праці – перевага національно-визвольних прагнень учасниць жіночого руху над власне феміністичним.

Конкретний текст історика відзначається багатством фактологічного матеріалу, почерпнутого з вітчизняних архівів та міжвоєнної періодики. Це дало

змогу йому поглибити вже наявні знання про особливості громадського життя західноукраїнців. Зокрема, автор детальніше розглянув модернізаційні процеси українського жіночого руху 1920–1930-х рр. З'ясував, що на противагу “воюючому фемінізму” кінця XIX – початку XX ст. з головними вимогами емансипації та рівності тепер на перше місце висувалися загальні суспільні завдання національного характеру. Фемінізм став розглядатися не як самоціль, а тільки як засіб залучення до громадського життя. Тобто, він мав органічно доповнювати ідею визволення нації. У цей час завершилось оформлення західноукраїнського жіночого руху. Широко розгалужена організаційна структура охоплювала різні верстви жіноцтва, складалася з різних за характером і спрямованістю організацій. “Союз українок”, як одне з масових національних товариств, зайняв вагоме і примітне місце в розвитку української спільноти.

У книзі зацентровано увагу на питанні участі жінок у націоналістичному русі. Автор допускає, що жіноцтво складало 6–8 % членства УВО та ОУН [789, с. 148], стверджує, що жіноча молодь виявилася готовою до революційної діяльності. Вона пройшла вишкіл у пластових, січових, сокільських і студентських організаціях і, як правило, з них рекрутувалася. Сотні представниць молодшої генерації мужньо й жертвовно виступили на боротьбу з окупаційним режимом. Славну сторінку в літопис українського визвольного руху вписали О.Басараб, Д.Ребет, М.Кравців, К.Зарицька, Д.Гнатківська та ін.

Участь жіноцтва в кооперативно-підприємницькій діяльності Б.Савчук розглядає у двох площинах: з одного боку, як засіб реалізації ідеї емансипації, а з іншого – як один із шляхів підвищення рівня господарської культури. З'ясовано, наприклад, що за міжвоєнних років у Галичині діяло 20 українських жіночих кооперативних підприємств, із них вісім було створено заходами “Союзу українок”. Характер їх виробництва відрізнявся спрямованістю на задоволення жіночих потреб. Проте у розвитку кооперативного руху жіночий потенціал був використаний далеко не повністю. Головні наслідки принесла просвітницька праця, завдяки якій маса селянок отримала можливість застосувати нові форми та методи господарювання [789, с. 161–163].

Науковою компетентністю та аналітичністю відзначаються праці О.Рибак (Маланчук-Рибак) [565; 566; 567; 568a]. Вона звернулася до тих питань, які слабо висвітлені її попередниками. Зокрема, львівська дослідниця відтворила еволюцію розвитку ідеї емансипації жінки в західноукраїнському суспільстві, охарактеризувала основні дискурси ідеології фемінізму в системі ідеологічних концепцій консерватизму, лібералізму, соціалізму (соціал-демократизму), з'ясувала залежність між характером громадської діяльності жіночих організацій та їх програмними настановами, показала становлення і розвиток західноукраїнського жіночого руху у зв'язку із загальносвітовими процесами. Велика й різноманітна джерельна база дала змогу О.Рибак трактувати ідею емансипації жінки та ідеологію фемінізму не лише як явище громадсько-політичного життя, як ідейні засади жіночого руху, але й як органічну частину тогочасного культурного та інтелектуального простору.

Велике науково-пізнавальне значення має типологічна ідентифікація і порівняльна характеристика різних напрямів західноукраїнського жіночого руху. Слушною є думка дослідниці, що у першій третині ХХ ст. ліберальний фемінізм перетворився у визначальний, по суті, репрезентативний варіант фемінізму. Основними його засадами були: легальна діяльність у межах чинного законодавства і, відповідно, легальне поширення у суспільстві феміністичної ідеології; ліберальна справедливість (у сенсі максимально можливого усунення соціальної дискримінації) і релігійна толерантність; еволюційна розбудова громадянського суспільства. Ідея національної єдності, палкими прихильниками якої були західноукраїнські ідеологи ліберального фемінізму, неминуче приводила їх у табір прихильників культу національної держави. Конкретно-історична державно-політична ситуація змусила представниць "елітарної" ідеології відступити від ліберальних засад політики пацифізму, національного порозуміння і співпраці, долучитися до українсько-польської політичної конфронтації. Відданість принципам соціального радикалізму та прагматизму, національної та соціальної солідарності зумовила

заперечення крайнього індивідуалізму, характерного для класичного лібералізму [565, с. 325–326].

О.Рибак внесла елемент новизни і в питання організаційного розвитку західноукраїнського жіночого руху у міжвоєнний період, зокрема у такі його аспекти, як принципи побудови жіночих організацій, взаємини останніх з іншими громадськими організаціями та політичними партіями, причини виникнення ДКО. Показано, що, незважаючи на організаційну розбудову “Союзу українок” та ріст кількості членів, тогочасні засади організаційного розвитку зумовили ряд невирішених проблем. Наприклад, дуже часто західноукраїнські організації дублювали свою роботу. “Просвіта”, “Рідна школа”, “Союз українок”, “Жіноча громада”, “Товариство охорони дітей”, “Товариство українська захоронка” активно займалися просвітньо-виховною роботою серед дітей. Але таке скупчення громадських організацій на одній ділянці не приносило очікуваних результатів, до того ж створювало організаційний хаос. Подібно виглядала ситуація і в культурно-просвітній роботі серед дорослих [565, с. 437–438]. Авторка наголосила, що у міжвоєнний період жіночий рух дедалі чіткіше структурувався за характером ідейних гасел та практичної діяльності. Відповідно структурувалися і періодичні видання, призначені для жінок [565, с. 449–450].

Значний приріст наукових знань з історії західноукраїнського жіночого руху простежується в кандидатських дисертаціях М.Дядюк, Т.Раєвич і О.Бежук. Так, перша авторка подала точні дані про структуру та чисельність “Союзу українок”: у 1939 р. налічувалося 82 філії, 1022 сільських гуртків, а кількісний склад сягав 60 тис.; Союз організовувався та діяв як культурно-освітнє та економічне товариство, що фіксували статuti 1918 і 1924 рр.; 1935 р. Організація офіційно отримала назву “Центральне українське жіноче товариство Союз Українок”; організаційна діяльність “Союзу українок” поширювалася на Львівське, Станіславівське, Тернопільське та Краківське воєводства; вищим органом Товариства був загальний з’їзд, а виконавчим – Головний відділ; Товариство мало релігійно-гуманітарну, просвітньо-шкільну, робітничо-

промислову і господарсько-торговельну секції, які 1932 р. були реорганізовані у секції організаційну, промислову, міжнародних зв'язків і товариську [250, с. 6].

Дослідження Т.Раєвич присвячене становленню та розвитку українського жіночого руху на Волині 1921–1939 рр. Авторка з'ясувала, що в регіоні діяли українські жіночі інституції двох типів: секції при політичних і національних об'єднаннях і самостійні організації. Прикладом першого типу стали жіночі секції при товариствах “Просвіта” і “Сільський господар”, другого – “Союз українок Волині”. Показано особливості жіночого руху на території Волинського воєводства. Одна із них полягала в тому, що він формувався як організаційно багатонаціональний. Жінки усіх національностей, які проживали тут, окрім росіянок, були заангажовані до участі в національних жіночих товариствах. Найбільш цілісно ідейно-теоретичним та організаційно структурованим був український жіночий рух [758, с. 14].

О.Бежук уперше здійснила спробу комплексного дослідження громадської та політичної діяльності О.Левицької-Басараб, у т. ч. її активної участі у жіночому русі. Показано, що, перебуваючи на посаді касирки “Союзу українок”, співпрацювала з усіма соціальними верствами галицького жіноцтва, прилучившись тим самим до процесу формування національно свідомих українок. О.Левицька-Басараб, як слушно констатує дослідниця, – це приклад нового типу жінки, що сформувався у час національно-визвольних змагань українців. Її ім'я стало символом національного духу та гарту, воно кликало на боротьбу за відновлення незалежної Української держави [37, с. 13].

Серед науково вартісних видань треба назвати збірник “Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи”, у передмові до якого М.Богачевська-Хом'як подала цілісний образ голови “Союзу українок” [599, с. 7–28]. Скорочений варіант цього нарису опубліковано у тематичному збірнику, що побачив світ 2004 р. [919, с. 124–129]. Сюди увійшли також цікаві розвідки Т.Раєвич про сенаторку О.Левчанівську, Н.Миронець – про О.Бесараб і М.Дядюк – про О.Степанів [922, с. 139–147]. Зв'язки визначної української феміністки С.Русової з Галичиною розкриває науково-документальне видання, підготовлене до друку

З.Нагачевською [858]. Непересічне значення для цілісного і системного дослідження історії українських періодичних видань має опублікований тематичний анований каталог [927], у якому подано характеристику т. зв. “жіночої періодики, що виходила в Галичині, короткі відомості про людей, причетних до цих видань, а також уривки з публікацій.

У зарубіжній історіографії аналізована проблема представлена нечисленними працями польських дослідників. На увагу заслуговує монографія С.Заборняка “Фізична культура українського населення на польських землях (1868–1939)”. Звичайно, важко погодитися із самою назвою книги або авторською концепцією, згідно з якою українські гімнастично-пожежний, спортивний, скаутський і туристичний рухи розглядаються у площині інтеграції українців до Польської держави [1249, с. 16]. Проте важливим є інше – вперше у польській історичній науці на новій джерельній базі (у т. ч. із залученням матеріалів ЦДА України у Львові) узагальнено досвід національних українських молодіжних організацій від часу їх виникнення до 1939 р. Традиції польської україністики виразно простежуються у прикінцевих рефлексіях автора. Він слушно зауважив, що в розвитку української фізичної культури домінував український національно-визвольний рух. Польська влада вбачала тісний зв’язок між діяльністю праворадикальних і спортивних організацій. Тому національна специфіка фізичної культури українців у Другій Речі Посполитій характеризувалася поєднанням її розвитку із “намірами створити сильну основу для майбутньої української держави”. Метою українського спортивного руху було також зберегти мову, культуру, звичаї, тобто українську ідентичність. Водночас дослідник обстоює й таку тезу: головною причиною, яка мала негативний вплив на розвиток української фізичної культури, була політична ситуація, “зв’язана з безперервним прагненням до утворення української держави і підпорядкуванням цій меті політичною елітою всієї діяльності української суспільності” [1249, с. 467–468].

Отже, історіографічний аналіз показав, що після 1991 р. вивчення історії молодіжного руху Західної України міжвоєнного двадцятиліття вступило

в якісно новий етап. До наукового обігу введено великий масив архівних джерел, праці представників української діаспори. На монографічному рівні досліджується генеза і розвиток громадських організацій “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг”. Новими фактами збагатилася історія студентського руху. Можна вважати, що в основному вивчені ідеологічні засади українського жіночого руху, організаційна структура, форми і методи діяльності “Союзу українок”. Водночас вимагає детальної реконструкції процес формування та “органічна праця” молодіжних інституцій на Волині, а також в інших регіонах Західної України. Таку роботу вже розпочали В.Окаринський та А.Сова. Історикам слід уточнити кількісні параметри товариств. Окремим напрямом наукового пошуку може стати їх видавнича діяльність. На первинному етапі нагромадження історичних фактів перебуває проблема молодіжного руху москвофілів і радянофілів. Недостатньо уваги звернено на діяльність Пласту протягом 1930–1939 рр. та долю його вихованців. Існує потреба поглибити вивчення діяльності “Союзу українок” та “Дружини княгині Ольги” на місцевому рівні. Зазначене стосується жіночих секцій та гуртків при “Просвіті”, “Сільському господарі”, молодіжних і спортивних організаціях. Недостатньо висвітлена й історія соціально-християнських жіночих організацій.

3. Соціальна роль кооперації

Однією з форм самоорганізації західних українців був господарсько-кооперативний рух, який набув масового характеру в 20–30-х рр. ХХ ст. На цей час припадають певні надбання у справі інтелектуального осмислення цієї ділянки суспільного життя народу. Праці, що були написані економістами та громадськими діячами, мали двояку мету – розробити теоретичні основи української кооперації та узагальнити історичний поступ її суб’єктів.

До грона ідеологів регіональної української економічної політики належав Ю.Павликовський. Він наголошував, що “основою, на якій народ будує своє вільне життя, є ділянка культурна, економічна, політична. Всі вони важні, та

найважливіша з них – ділянка економічна” [675]. Переконавав громадськість, що “з духовної темноти можна вийти через освободження її з кліщів матеріальної нужди” [674, с. 6]. Українці повинні добиватися права формувати і проводити в життя засади власної економічної політики. Обґрунтовувалася ідея господарського націоналізму і “боротьби за право на економічний розвиток”, розбудови в рамках Другої Речі Посполитої “національного господарства на власних матеріальних і моральних можливостях”. З економічної нужди край міг вийти лише через піднесення видатності народного господарства, створення можливостей праці для українців шляхом побудови нових промислових і торговельних підприємств. “Тому мусимо братися енергійно до концентрації розпорошеного народного капіталу і приступити з виробленою програмою до оборони рідної землі” [675].

Господарським, суспільним і національним питанням українського народу стало формування національної аграрної програми. Вона включала “оборону життєвих потреб хліборобської верстви ... працю організованих сил народу над добуттям землі, над розповсюдженням і поглибленням знання сільськогосподарської культури, над підношенням видатності та прибутковості сільськогосподарського виробництва” [675]. Принциповою основою було визнання індивідуальної приватної власності. Ю.Павликовський вважав, що обмеження прав українців на землю має суспільно-політичні та національні наслідки. У працях “Земельна справа у Східній Галичині”, “В обороні рідної землі” та “За землю Батьківщини” учений обґрунтував природні, історичні, економічні права українців на споконвічну спадщину – землю своєї національної території [671; 672; 673]. Земельне питання для української нації мало особливе значення не тільки тому, що українці – практично всі хлібороби, але й тому, що іноземці змінюють етнічне обличчя української землі, а це знищує джерела відродження народу. Автор зазначив, що “природні права українського народу до землі української національної території – це святі права”. Наголошував на значенні рідної землі для майбутнього нації: “Любов рідної землі – це любов Батьківщини, любов національної території, на якій

зростають і трудяться у безперервній черзі покоління народу... Любов рідної землі – це сув'язь минулого, сучасного і майбутнього” [672, с. 10].

Пропагандистом кооперативної ідеї був К.Коберський. Спільно з В.Левицьким він підготував добірку оригінальних писань визначних європейських теоретиків кооперативного руху, у т. ч. й українських економістів – М.Туган-Барановського, К.Паньківського і А.Жука [398]. На думку укладачів хрестоматії, найбільш суттєвими визначеннями кооперації є дефініції М.Туган-Барановського і Г.Міллера.

Непересічне значення для фахової освіти молоді мав курс лекцій К.Коберського, призначений для різномірних кооперативних курсів [399]. Уперше праця опублікована 1928 р., а друге доповнене видання вийшло друком у 1939 р. У 13-й лекції автор показав розвиток української кооперації у міжвоєнний період, виділивши при цьому її особливості, досягнення та нереалізовані можливості. Втрати пов'язував передовсім із політикою польської влади, яка, наприклад, окремим рішенням від 1934 р. заборонила кооперативам Волині, Полісся, Холмщини і Західної Лемківщини членство у Ревізійному союзі українських кооперативів (РСУК). Тоді від РСУК відійшло 430 кооперативних організацій, а його діяльність була обмежена територіями трьох південно-східних воєводств Польщі [399, с. 111]. Учений неодноразово наголошував на національних засадах кооперації. Коли народ хоче стати “повною нацією”, писав він, то “мусить побудувати власний промисел, торгівлю, банківництво, кредитову систему, іншими словами – мусить розбудувати власне національне господарство”. Заслугу української кооперації вбачав у тому, що вона стала поштовхом до створення власної роздрібно торгівлі, а головне – “дала початок рідному фабричному промислові” [399, с. 131–132]. Априорі кооперація – рух неполітичний. Проте в конкретних реаліях, тобто в умовах польського панування на етнічних українських землях, вона, як правильно зауважив К.Коберський, не може замкнутися в самих тільки господарських справах. “Як широкий суспільний рух, стверджував він, вона мусить вести також культурну, освітню і гуманітарну діяльність” [399, с. 139].

Питання “господарського націоналізму”, ролі кооперації в національній справі К.Коберський порушив і в інших працях [396; 397]. Через національну кооперацію, стверджував він, недержавні народи “можуть виявити свою волю до суспільного будування, до скріплення свого господарського, а через те й культурного та політичного буття” [397, с. 29]. Наступ польської влади на автономію української кооперації автор порівнював з подібними діями режимів в Італії, СРСР, Румунії та Німеччині [399, с. 37–38].

Великої слави зажила науково-публіцистична діяльність організатора кооперативного молочарства, теоретика модерного хліборобства Є.Храпливого. На його переконання, кооперація на селі – це організація селян в обороні своїх господарських інтересів. “Коли народ розпоряджається сильними господарськими організаціями, коли його народне господарство сильне й зорганізоване, – твердив учений, – тоді й сильні клоняють перед ним голову” [953, с. 148]. Автор наполегливо переконував українського селянина зміцнювати економічні засади національної гідності. Від кооперативного молочарства до високорозвинутого сільського господарства, а далі до господарської незалежності нації – такою уявлялася перспектива економічного життя українського народу.

Книгу Є.Храпливого “За хліборобську справу” можна вважати програмою діяльності товариства “Сільський господар”, яке він очолив від 1929 р. Стверджував, що завданням Товариства є “не тільки вчити наших хліборобів розумно господарювати та вести їх до поступу”, воно “має єднати українських хліборобів для виборювання їх хліборобських прав” [952, с. 12]. Висвітлюючи питання про способи заснування гуртків і філій “Сільського господаря” та налагодження у них продуктивної праці, зазначив, що агрономічна допомога надавалася господарям, які організовували і вели приватне господарство за власною волею і розумом. Він охарактеризував методи впливу на розум і свідомість хліборобів: просвітницький (позашкільне поширення знань шляхом теоретичного навчання через усну і друковану пропаганду), практичне навчання

через показові заходи і наочний приклад у напрямі поліпшення господарства, змагально-заохочувальний, організаційно-виробничий.

За основу перебудови життя селян Є.Храпливий пропонував суспільну агрономію і селянський кооперативний рух. У роботі “Шляхи праці нашої суспільної агрономії” [956] він визначив принципи, програмні напрями і завдання суспільної агрономії у розвитку західноукраїнського сільського господарства. Запропонована ним програма охоплювала агрономічні заходи держави й “Сільського господаря” щодо розвитку селянських господарств, зокрема виробничої аграрної культури селян, вибору напрямів і організації рентабельності господарювання та засад життя і праці селянського родинного господарства. Вона передбачала захист селян від правопорушень державних органів влади, містила чітко сформульовані положення щодо розвитку різних галузей сільського господарства краю. До цієї теми Є.Храпливий звертався часто, і не тільки у своїх спеціальних працях, доповідях, виступах на наукових конференціях. По суті, усе своє творче життя вчений і організатор розтлумачував значення суспільної агрономії, бо “агрономічна робота, – зазначав він, – для кожної околиці – це справа важна, яка приносить тільки тоді користь, коли вона оперта на випробуваних способах і методах праці. Треба не раз цілих десятиліть, щоби установити цей зміст агрономічної роботи в поодиноких районах” [957, с. 12].

Є.Храпливий зробив значний внесок у теорію і практику української економічно-професійної освіти. У низці публікацій [950; 954] він розробив програму хліборобського українського вишколу молоді, що передбачала створення національних навчальних закладів під опікою авторитетних економічних інституцій – “Сільського господаря”, “Центросоюзу”, “Маслосоюзу”. Для досягнення цієї мети останні повинні були співпрацювати з “Рідною школою” та “Просвітою”. Першочерговим завданням, на думку вченого, було створення сільськогосподарсько-економічного вищого навчального закладу, що мав перетворитися на осередок української агрономічної й економічної науки. Фахові школи мали стати центрами

поширення хліборобської культури в краї, для цього необхідно було пристосувати навчальний процес до певного середовища. Проте за умов, коли далеко не всі селянські родини могли навчати своїх дітей у спеціалізованих господарських навчальних закладах, справу освіти хліборобської молоді повинно було перебрати товариство “Сільський господар”, впровадивши спеціалізовані курси з різних сфер сільського господарства.

Перша ілюстрована праця з історії “Сільського господаря” вийшла друком у 1939 р. з нагоди 40-річчя Товариства за авторством його директора Є.Храпливого [952]. У ній висвітлюються передумови виникнення та процес перебудови Товариства з місцевого у Крайове, його громадсько-агрономічна діяльність та роль у розбудові української кооперації. Брошура насичена статистичними даними, які показують динаміку росту “Сільського господаря”. Так, у 1928 р. Товариство мало 74 філії, 1054 гуртки і налічувало 26150 членів [955, с. 35]. Через десять років воно було наймасовішою громадською інституцією західних українців (об’єднувало 160 тис. членів, 60 філій, 2008 гуртків; понад 13 тис. юнаків і дівчат охоплено хліборобським вишколом) [955, с. 39]. Праця Є.Храпливого, у якій йшлося лише про роботу центрального управління у Львові, мала популярно-пропагандистський характер, була розрахована на широкі кола читачів. У міжвоєнний період опубліковано окремі статті, присвячені ювілеям провідників Товариства – Є.Олесницькому, Ю.Павликовському, Т.Войнаровському [124; 128; 1032].

Отже, теоретичні праці Ю.Павликовського, К.Коберського, Є.Храпливого засвідчили значний поступ української економічної думки першої половини ХХ ст. Найважливішим результатом досліджень став розвиток наукових засад громадської агрономії відповідно до політичних умов та суспільно-економічних особливостей господарювання західного регіону України і вироблення регіональної програми індустріалізації селянського сільськогосподарського виробництва за допомогою громадсько-агрономічної діяльності. Прикметно, що діячі українського кооперативного руху розглядали кооперацію як широкий суспільний рух. У 1930-х рр. зроблено першу спробу узагальнити пройдений

шлях товариства “Сільський господар”. У періодичних виданнях “Кооперативна республіка”, “Український кооперативний вісник”, “Господарсько-кооперативний часопис” та ін., а також у “Звідомленнях” центральної кооперативної установи нагромаджено значний фактологічний матеріал, який заклав основу для фахового вивчення історії західноукраїнської кооперації.

Подальший процес прирощування знань з історії західноукраїнської кооперації припадає на післявоєнні десятиліття. До того ж найсуттєвіших результатів досягнуто представниками української діаспори. Відомий історик, педагог і кооператор І.Витанович у 1964 р. завершив великий науковий проект – видав понад шістсотсторінкову монографію, присвячену історії українського кооперативного руху [125]. Найбільше уваги зосередив на двох його етапах: 1) короткому періоді визвольних змагань 1917–1921 рр., який, на його думку, був найбурхливіший “не тільки господарським і організаційним розмахом, але важливого зформуванням та повним виявом свого ідейного спрямування” і 2) 1921–1939 рр. – періоді, який “удосконалив організаційну справність кооперативного будівництва, поглибив у широких масах об’єднаного членства вірність кооперативним ідеалам та виявив велику міць солідарної кооперативної громади” [125, с. 9]. Автор не надав особливого значення статистиці, натомість акцентував на виявленні та оцінці тих ідей і факторів, які стимулювали український кооперативний рух, визначили його місце у визвольних змаганнях та підносили культурні прагнення українського народу.

Сьомий розділ праці цілком присвячений українському кооперативному рухові у міжвоєнній Польщі. У ньому автор висвітлив такі питання, як формування організаційних структур різних рівнів української кооперації, діяльність Ревізійного союзу українських кооперативів; подав кількісні та якісні характеристики динаміки розвитку різних галузей кооперації, показав її внесок в активізацію господарсько-економічного, суспільно-політичного, культурного життя західноукраїнців. Не обійшов увагою співпрацю кооперації з товариством “Сільський господар”, діяльність кооперативних підприємств у сфері охорони здоров’я та видавничій ділянці, кооперативний рух “Українське народне

мистецтво”. Стосовно сільськогосподарської кооперації, то доволі детально висвітлив діяльність кооперативів для закупівлі і збуту молочної продукції та кредитної кооперації. Позитивним є й те, що І.Витанович проаналізував діяльність кожної галузі не в цілому, а за окремими рівнями їх організаційної структури, розкривши при цьому характер відносин між ними та труднощі розвитку. Часом важких випробувань західноукраїнської кооперації назвав 1930–1935 рр., коли до економічних додалися й політичні удари у формі “пацифікації” 1930 р. Автор звернув увагу на синхронізацію “натиску на українське національне життя по обох сторонах кордонів” [125, с. 363–366]. Та незважаючи на зовнішні загрози, західноукраїнська кооперація “приходила до себе”, зміцнювала свої громадські позиції, щораз активніше поширювала і краще налагоджувала економічну діяльність, наочно показувала, “яку користь вона приносила всьому громадському життю й національній самообороні українців під Польщею” [125, с. 368].

Соціальну роль кооперації дослідник розглянув передовсім під кутом зору залучення молоді й жіноцтва до суспільного виробництва та громадського життя. Саме з молодих людей, які “знайшли себе” в кооперації, вирости цінні кадри сільської й міської фахової інтелігенції, практичної та ідейно відданої громадській економічній організації. Водночас кооперативний рух дав змогу виявити природні, вроджені здібності та здорові амбіції багатьом своїм співробітникам і співучасникам, які без формальної вищої освіти розвивали в кооперації свої знання, у практичній громадсько-економічній співпраці чесно підвищували заслужений соціальний статус та доходили до провідних становищ у кооперативних установах [125, с. 329]. У книзі містяться деякі соціологічні характеристики кооперативного руху. Так, членами сільської закупно-збутової кооперації було 10,4 % жінок, членами “Українбанків” – 18,7 %, у міській споживчій кооперації – 19,2 %, у молочарських кооперативах кількість членів-жінок сягнула 25 % [125, с. 455].

Витримали перевірку часом концептуальні узагальнення автора. На його думку, кооперативний рух на західних землях України у складі Польщі був

частиною, продовженням національно-визвольних змагань українців. Українське громадянство одночасно шукало в кооперації “і ліку на свої важкі суспільно-економічні обставини, і засобів для національної самооборони”. Під її впливом відбулася “тиха революція” у господарюванні і культурі села, запроваджувалася нова плодозміна, засвоювалися нові методи виробництва. Кооперація допомагала селянам “завойовувати місто”, брати й від нього культурні здобутки. Таким шляхом починала зникати відчуженість між містом і селом. Українська кооперація мала вплив не лише на громадські стосунки, була не лише засобом самопорятунку населення у скрутний час, “засобом кращого дорібку” в об’єднанні, а й “школою громадського життя”, поширювала та поглиблювала суспільно-економічний і національний світогляд народу. Дослідник слушно вбачав націєтворчу функцію кооперативного руху і в тому, що він перекреслював плани польської влади полонізувати українців. Кооперація “допомагала зміцнити здоровий патріотизм населення, збагатила його реальнішим змістом, зберегла українську інтелігенцію від винищення і сприяла навіть побільшенню її стану” [125, с. 480–481].

У наступні роки І.Витанович ще не раз звертався до питання про соціальну роль кооперації. Зокрема, у вступному слові до книги А.Качора про творців “Маслосоюзу” і молочарської кооперації у Західній Україні, він писав, що українська кооперація була “головною підставою суспільно-організаційної сили всього українського населення”, ставала “матеріальною базою для інших культурних і суспільних українських організацій, позбавлених належної їм пайки з публічних фондів”. У самоврядних формах громадсько-економічної організації, стверджував автор, виховувався новий тип українця, що “звикав до реального вияву справної організації, в малих, але масових виявах самодопомоги, де формувалася нова ідея справедливого господарського ладу” [360, с. 10–11].

А.Качор належав до співзасновників кооперативного руху, працював в організаційному відділі “Маслосоюзу”, був добрим публіцистом. Він уважав своїм прямим обов’язком написати історію цього кооперативного об’єднання.

Автор докладно представив організацію і методи праці “Маслосоюзу”, з’ясував труднощі та перешкоди у цій справі, навів цифрові показники результатів розбудови “Маслосоюзу” й українських кооперативних молочарень і водночас спробував подати точну характеристику головних діячів та керівників цього руху – А.Палія і А.Мудрика.

З-під пера названого автора вийшли ще декілька біографічних нарисів. Так, увагу дослідника привернули громадська праця О.Луцького на Стрийщині, його персональний внесок у розбудову кооперації періоду керівництва РСУК (1928–1939) та діяльності в УНДО і польському парламенті [361]. В іншій роботі А.Качор уперше подав силует Д.Коренця – педагога, кооператора, одного з піонерів українського фахового шкільництва (протягом 1917–1934 рр. обіймав посаду директора української торговельної школи товариства “Просвіта” у Львові). Д.Коренець постав також і як професійний історик, здібний учень М.Грушевського [358].

А.Качору належить пріоритет у висвітленні громадської, наукової та організаторської роботи Є.Храпливого. Автор цілком справедливо назвав його одним із найкращих теоретиків та ідеологів модерного хліборобства в Європі. У 1930-х рр. Є.Храпливий у співпраці з українською кооперацією розробив нову систему громадської агрономії, яка поставила собі за мету перебудувати західноукраїнське село на зразок сіл Данії та Німеччини [359, с. 14]. А.Качор показав, що у своїй практичній діяльності вчений найбільше уваги надавав фаховому хліборобському шкільництву, зокрема господарським школам і курсам у Милованні, Шибалині, Коршові, Янчині та Державному хліборобському ліцеї в Черниці [359, с. 17].

У 1970 р. група колишніх ентузіастів-агрономів і кооператорів видала збірник статей і спогадів про діяльність товариства “Сільський господар”. Окремі публікації мають наукову вартість, серед них – історичні нариси А.Романенка [777], Є.Храпливого [951] і М.Боровського [69; 70]. Більшість матеріалів – це спогади, у яких описано роботу окремих секцій “Сільського господаря”, організацію навчального процесу у хліборобському вишколі молоді,

висвітлено співпрацю Товариства з різними видатними діячами української кооперації та культурно-освітніми організаціями. Цікавими є розповіді про діяльність філій Товариства у Бережанах, Борщеві, Дрогобичі, Жовкві, Калуші, Станіславові та інших населених пунктах Галичини. Всього у збірнику вміщено статті 60-ти авторів. Велику кількість матеріалів про розвиток кооперативного руху опубліковано в історико-мемуарних збірниках [342; 345; 363; 464; 571; 827; 857; 1010]. Багато подій та імен господарсько-економічного життя міжвоєнного періоду зафіксовано в періодиці. Наприклад, неабияке значення має нарис І.Витановича про довголітнього директора “Маслосоюзу” А.Палія, написаний у зв’язку зі смертю останнього [123]. І.Витанович у своїй основній праці звернув недостатньо уваги на діяльність Центросоюзу. Цю прогалину значною мірою заповнюють спогади колишнього директора цієї установи І.Мартюка, які вийшли друком у книжковому форматі [579].

Кооперативний рух 20–30-х рр. ХХ ст. залишився практично поза увагою радянських істориків. Окремі аспекти цієї проблеми трактувалися у контексті критики “буржуазного способу життя” чи показу боротьби “прогресивних сил” проти “українського буржуазного націоналізму”, а про західноукраїнську кооперацію як свідчення певного ступеня зрілості українського національного руху взагалі не згадувалося. З публікацій на цю тему зберігають значення окремі монографії, присвячені історії західноукраїнських земель. Зокрема, Г.Ковальчак на основі матеріалів тогочасних польських статистичних джерел відтворив динаміку розвитку основних галузей промисловості, ремесла, стан зовнішньо-економічних зв’язків та внутрішньої торгівлі національного регіону [404]. Автор з’ясував, що найбільш поширеними серед українських кооперативних організацій були споживчі. Розвивалася й промислова переробка сировини. “Маслосоюз” об’єднував 140 районних молочарень і молочарських спілок. У Галичині активно діяло товариство “Сільський господар”, членами якого були в 1938 р. 156 тис. індивідуальних господарств і 2,3 тис. кооперативів. У 30-ті рр. “Сільський господар” перейшов від агротехнічної пропаганди до економічної діяльності, став власником або співвласником підприємств,

учасником різних акціонерних компаній, а також загальнодержавних експортних об'єднань, які торгували продукцією тваринництва і землеробства [404, с. 215].

На окрему увагу заслуговує спеціальна праця Л.Олесевича [659]. Це перша спроба в радянській історіографії дати аналіз західноукраїнської кооперації від кінця XIX ст. до 1939 р. Звісно, що визначальним у дослідженні є класовий підхід. Автор розглядав кооперацію як “засіб політичної та ідеологічної діяльності західноукраїнського буржуазно-націоналістичного табору, як зняття буржуазії в боротьбі з революційним рухом” [659, с. 7]. Проте книга не позбавлена позитиву. Тут багато інформації, почерпнутої з архівних фондів, міжвоєнних періодичних видань (“Діло”, “Кооперативні вісті”, “Господарсько-кооперативний часопис” та ін.). Завдяки багатій джерельній базі авторові вдалося розкрити структуру, соціальну природу, особливості та роль кооперації в економічному житті краю. Він наголосив, що кооперація виховувала у своїх членів почуття колективізму, допомагала набутти практичні навички суспільної праці. Вона показувала дрібним товаровиробникам переваги організації, силу сумісних дій, розвивала самодіяльність народних мас, підвищувала рівень їх свідомості і сприяла усвідомленню ними спільності інтересів. Дослідник звернув увагу і на той факт, що на західноукраїнських землях кооперація мала значення і для розвитку національного господарства. Вона також служила справі капіталістичного економічного прогресу, бо, об'єднуючи дрібних товаровиробників, сприяла ліквідації патріархальної замкнутості, кращій організації праці, механізації і піднесенню культури виробництва. Вагомою була культурно-освітня діяльність українських кооперативів, спрямована на поширення агрономічних і зоотехнічних знань [659, с. 40–41].

Зібраний і систематизований Л.Олесевичем цікавий фактографічний матеріал сильно контрастує з ідеологічними нашаруваннями його тексту. Впадає в очі, що загальні висновки автора є штучними. Наприклад, він писав (точніше – змушений був писати) таке: “За часів буржуазно-поміщицької

Польщі західноукраїнська буржуазія щораз більше будувала свою економічну програму на фашистських програмах, спочатку на корпоративній програмі Муссоліні, а згодом на економічній програмі гітлерівської націонал-соціалістичної партії” [659, с. 161].

Різних аспектів досліджуваної теми торкнулися польські історики. Так, М.Папежинська-Турек у монографії, присвяченій українському питанню в Польщі у 1922–1926 рр., розглядала кооперацію як основну форму організації господарського життя українців. На її думку, головною метою українського кооперативного руху було економічне піднесення земель, заселених українцями, а згодом і “політичне посилення” [1167, с. 80]. Значного поширення кооперація набула тому, що не вимагала вкладення значних коштів, а могла розвиватися на основі невеликих, іноді почастинних внесків. Аналізуючи динаміку росту українських кооперативних спілок, дослідниця зауважила, що від 1925 р. почалося швидке їх збільшення, і пояснила це загальною економічною кон’юнктурою в Польщі й активізацією діяльності українських політичних партій. М.Папежинська-Турек у порівняльному плані охарактеризувала розвиток різних галузей кооперації. Активний ріст господарсько-споживчої кооперації вона справедливо пояснювала тим, що кооперативи цієї галузі сприяли захисту селян від факторів ризику, а саме: браку кваліфікованого персоналу, обмеженості обігових коштів, низької ефективності господарювання.

Р.Тожецький поряд із діяльністю кооперативів, що належали до РСУК, детальніше висвітлив діяльність товариства “Сільський господар”. Автор вказав на нерівномірність розвитку української кооперації: у Галичині цей рух був активніший, ніж на Волині. Такий стан він пояснював тим, що адміністрація Волинського і Поліського воєводств намагалася ізолювати місцевих кооператорів від впливу РСУК, чинила різні адміністративні утиски. За даними історика, у Польщі 1929 р. на 10 тис. жителів припадало тільки 3,6 кооператива, тоді як у трьох південно-східних воєводствах (у РСУК) – аж 7,3 кооператива [1228, с. 280]. Дослідник принагідно проаналізував діяльність кооперативних

спілок різних галузей, Сільськогосподарського іпотечного банку, акціонерного товариства “Дністер”. Вказуючи на труднощі в їх діяльності, автор підкреслив насамперед брак власних коштів. Що стосується допомоги з боку уряду, то, на думку Р.Тожецького, вона була надто скромною, і на підтримку держави могли розраховувати лише ті українські кооперативи, які не загрожували польським національним інтересам [1228, с. 284].

Про дискримінаційну політику польської влади щодо української кооперації писали також В.Русінський [1189], З.Ландау і Є.Томашевський [1147]. Щоправда, автори, так само, як М.Папежинська-Турек чи Р.Тожецький, висвітлювали розвиток українських кооперативних організацій в основному на матеріалах, що стосуються Галичини, а волинські землі згадували епізодично. Цю прогалину дещо заповнила монографія В.Менджецького [1155]. Дослідник на основі багатого статистичного матеріалу дав загальну характеристику економічного розвитку Волинського воєводства, проаналізував розвиток окремих галузей промисловості, сільського господарства, зробив висновок щодо місця і значення кооперації в соціально-економічному, суспільно-політичному і культурному житті. За його спостереженнями, після позбавлення волинських кооперативів організаційної опіки РСУК, українська кооперація в краю почала занепадати.

Як бачимо, у другій половині ХХ ст. провідну роль у розробці цієї проблематики відігравали представники української діаспори. У їхніх працях відображена діяльність різних видів західноукраїнської кооперації та її видатних теоретиків і практиків. Найпомітнішою є монографія І.Витановича, причому не лише в науково-інформаційному плані, але й у багатьох концептуально-визначальних моментах. Праці радянських дослідників були вкрай заполітизовані, з обов’язковим дотриманням постулатів партійної доктрини. Тим не менше, з огляду на інформаційний потенціал робота Л.Олесневича не втратила свого значення й тепер. Дослідження істориків ПНР були більш об’єктивними, ніж праці радянських учених, проте висвітлювали розвиток українського кооперативного руху побіжно і фрагментарно.

У материковій Україні історія західноукраїнського кооперативного руху почала інтенсивно вивчатися на рубежі XX і XXI ст. Лідерство у цьому напрямку наукових студій належить ученим Львівської комерційної академії. Уже 1995 р. С.Бабенко, Я.Гончарук, С.Гелей та ін. опублікували підручник з історії кооперативного руху, один із параграфів якого висвітлює розвиток національної кооперації на західних землях України у міжвоєнний період [330]. В основу цього видання покладені концептуальні засади монографії І.Витановича. Невдовзі цей же колектив авторів підготував і видав двотомник “Українські кооператори. Історичні нариси” [926]. Тут міститься близько 40 коротких розповідей про життєвий шлях і творчу діяльність відомих громадсько-політичних діячів – учених, правників, священників, які були подвижниками кооперативної ідеї на західних землях України міжвоєнної доби XX ст., аналізується їхній науковий та практичний доробок. Автори переконані, що досвід кооперативного руху дорадянської епохи може бути використаний в сучасних умовах державотворення, становлення ринкової економіки, розв’язання соціальних проблем більшості населення. Заслуговує на увагу й збірник статей “Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти” [924], у якому опубліковані вартісні розвідки С.Гелея та Я.Шабали про кооперативний рух на Волині і Л.Пинди про періодичні видання Крайового товариства “Сільський господар”.

Поступово почала розширюватися географія історико-економічних студій. Предметом дослідження молодого науковця з Тернополя Л.Рєви-Родіонової стала діяльність товариства “Сільський господар” з індустріального, організаційного та технологічного реформування селянських господарств, піднесення національної аграрної культури та розвитку аграрного ринку; аналіз теорії, практики і досвіду агрономічної допомоги суб’єктам господарювання як складової державно-громадської діяльності, що спрямовувалися на зростання масового сільськогосподарського виробництва і формування агроринкової економіки. Авторка висвітлює концептуальні засадничі складові діяльності “Сільського господаря”, обґрунтовує зв’язок форм і методів агрономічної

допомоги селянству з панівними політичними і соціально-економічними умовами [765].

Узагальнення, сформульовані Л.Ревою-Родіоною у висновках, мають конкретний, синтетичний характер і практичну спрямованість [765, с. 261–278]. Зокрема, стверджено, що у 1920–1930-х рр. громадсько-агрономічна діяльність “Сільського господаря” розвивалася в умовах національного господарства та колоніальної політики на українських землях унітарної Польської держави. У 1919–1924 рр. ставилися і частково розв’язувалися питання української кооперативної агрономії. Кооперативи, крім організації збуту, переробки і постачання сільськогосподарської продукції, повинні були займатися агрономічною допомогою селянству. Наступне десятиліття було періодом відродження і розширення організаційної мережі “Сільського господаря”, у т. ч. на територію волинських земель, удосконалення методів і засобів агрономічної праці, налагодження тісного зв’язку з місцевими господарствами. Переломним став 1927 р., коли українські агрономи очолили Товариство. Вони створили власну агрономічну організацію і громадські колегіальні органи сприяння розвитку сільського господарства, організували масову агрономічну допомогу українському селянству, розробили і почали впроваджувати програму технічної і соціальної реконструкції села. Друга половина 1930-х рр. характеризувалася піднесенням громадсько-агрономічної діяльності “Сільського господаря”, кількісним і якісним зростанням агроперсоналу, залученням усе більшого числа селян до поліпшення власних господарств.

Авторка обстоює думку, що товариство “Сільський господар” було школою громадсько-господарського життя галицьких українців. Після програної боротьби за політичну незалежність діяльність Товариства у міжвоєнний період стала проявом боротьби за економічне визволення і самовизначення українських земель у рамках Польської держави, спільно з українською кооперацією – економічним підґрунтям національно-визвольного руху, формувала національні ідеали, свідомість і характер, а також ідеологію, практику та традиції самоорганізації українського селянства, набула значення

національного чинника. Завдяки силі єдності, спільної ідеї та праці громадсько-економічних установ, їх провідників і селянства було виявлено право і спроможність української нації на самостійне і незалежне політичне та економічне життя. Тобто, діяльність Товариства об'єднала національний і соціальний моменти у боротьбі за незалежну Україну.

Вивченням процесу розвитку кооперативних структур займається З.Струк. Підсумком її наукового пошуку стала кандидатська дисертація і монографія, що вийшла друком 2000 р. [881]. Авторка зосередила основну увагу на виробничо-збутовій діяльності кооперативів. Зокрема, показано роль “Маслосоюзу” в економічному відродженні села. З'ясовано, що вже у другій половині 1920-х рр. 86 % господарств були членами української молочарсько-споживчої кооперації [881, с. 21]. Вагомою була участь західноукраїнських кооператорів в ефективному веденні сільського господарства й виробництві та збуті іншої сільськогосподарської продукції. Спираючись на два великі центральні управління – “Центросоюз” як споживчу кооперацію та “Маслосоюз” як молочарський центр – під керівництвом РСУК і у співпраці з товариством “Сільський господар” сільськогосподарська кооперація економічно відродила галицьке село та українські села на північних західноукраїнських землях. Життєвий рівень селян значно зріс і потреби села ставали щораз вищими. У 1930-х рр. українська міська кооперація перетворюється у консолідуючий центр, ядро української промисловості. На кооперативних промислових підприємствах працювало майже 25 % міського населення краю. Це призводило до того, що міста Галичини і Волині усе більше набували вигляду українських міст, осередків української культури [881, с. 104].

У монографії належне місце відведено й культурно-освітній діяльності української кооперації. Показано, що основними напрямками її роботи були: організація загальних культурно-освітніх курсів та фахових господарських шкіл, фінансова підтримка українського шкільництва, участь в антиалкогольній кампанії, видавнича діяльність тощо. До кінця 1929 р. майже у 43 % кооперативів були засновані бібліотеки, в яких налічувалося понад 200

найменувань книжкової продукції [881, с. 114]. У підсумку авторка дійшла важливого висновку: “Західноукраїнська кооперація – це не тільки суто господарський, може навіть не стільки господарський, як політико-державницький рух. Кооперативний рух у міжвоєнній Польщі створив своєрідну кооперативну республіку, немов державу в державі, допоміг зміцнити здоровий патріотизм населення, вивершити її національний організм” [881, с. 150–151].

Тривалий час кооперативний рух на Волині висвітлювався фрагментарно і без урахування основних джерел. Цю тенденцію перервала луцька дослідниця Т.Вісіна. У кандидатській дисертації [127] авторка охарактеризувала стан кооперації в краї після Першої світової війни, політичні та соціально-економічні умови функціонування, шляхи її структурної відбудови та основні напрями організаційного розвитку. Доведено, що найбільш розвиненою в кількісному і господарському відношеннях була кредитна кооперація. У Волинському воєводстві наприкінці 1926 р. діяло 95 кооперативів. Вони переважно обслуговували торгівлю і промисловість, сільське господарство і т. зв. “Каси Стефчика”, які кредитували дрібного сільгоспвиробника, а в містечках – дрібного промисловця. Кредитні кооперативи, з огляду на приналежність до ревізійних союзів, були дуже різномірними. Серед них суто українських було п’ять. Волиняни брали участь в кооперативах різних національностей. Другим за ступенем розвитку видом кооперації була споживча. У 1926 р. із 103 споживчих товариств 50 були українськими. У другій половині 20-х рр. у краї виникла виробнича кооперація, яка була представлена тільки молочарнями. 1926 р. їх налічувалося лише п’ять. У господарському відношенні виробнича кооперація була досить слабкою, до того ж українці майже не брали в ній участі [127, с. 7].

Т.Вісіна показала також особливості функціонування української кооперації в 1930-х рр. Після прийняття нового кооперативного закону Польщі (1934 р.) відбулася реорганізація кооперативної мережі усєї держави, внаслідок чого найбільше потерпіла українська кооперація на Волині. Кооперативи, що

належали до РСУК, було насильно від нього відірвано і приєднано до трьох союзів, що діяли на терені воєводства, в основному до українсько-польського “Гурту” та польського Союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Це було зумовлено зміною політичного режиму в Польщі та політикою волинського воєводи Г.Юзевського. Якщо до середини 1937 р. кооперативи Волині ще виказували якийсь поступ, то з кінця 1937 р. наступив застій. Під кінець 30-х років були ще деякі штучні проекти створення Волинського союзу кооперативів, проте до здійснення цих планів так і не дійшло. Український кооперативний рух на Волині був по суті ліквідований, розчинений у польських кооперативних центрах. Авторка, як і її попередники, слушно констатує, що у міжвоєнний період волинська кооперація була не лише господарським, а й політико-державницьким рухом. Вона стала школою громадського життя, поглиблювала суспільно-економічний та національний світогляд людей, рятувала українців від денационалізації, утверджувала їх національну гордість, формувала національну еліту та уберегала її від знищення [127, с. 13].

На новій археографічній базі вивчається розвиток українського кооперативного молочарства Галичини. О.Шміло у кандидатській дисертації [1019] показала, що українська молочарська кооперація у міжвоєнній Польщі стала невід’ємною частиною національного суспільно-політичного, економічного і культурного життя та розвивалася з іншими формами кооперативної організації. У міжвоєнний період сформовано ефективну організаційну структуру кооперативного молочарства. В її основу закладено двоступеневу систему: районні молочарні та “Маслосоюз”. Така структура забезпечувала злагоджену співпрацю між усіма ланками. Кооперативні підприємства з кожним роком нарощували обсяги виробництва молочної продукції, розширювали її асортимент, урізноманітнювали надання послуг. У 1926 р. “Маслосоюз” вийшов на закордонний ринок, експортуючи масло в європейські країни. Молочарська кооперація втягувала селян у товарно-грошові відносини, прилучала до новітніх технологій та передових

європейських методів господарювання, сприяла внутрішньому згуртуванню українського селянства, а відтак ставала важливою передумовою піднесення його господарської культури і підвищення рівня життя. Налагоджена система молочарського кооперативного просвітництва забезпечила підготовку патріотично налаштованих фахівців для господарської роботи, внаслідок чого з'явилася чимала група кооперативних працівників, яка наперекір польським властям докладала зусиль для розвитку українського національного життя. Молочарська кооперація співпрацювала з “Просвітою”, “Сільським господарем”, “Рідною школою”, “Союзом українок” та іншими громадськими організаціями і тим самим забезпечувала потреби українства у життєво важливих суспільних сферах [1019, с. 14–15].

В епіцентрі дослідницької уваги опинилася постать Є.Храпливого. Його економічні погляди, наукові здобутки, творча спадщина й організаційно-громадська діяльність найповніше розкриті у монографії С.Злупка [311]. Автор переконливо довів, що постійним прагненням Є.Храпливого було вивести українське сільське господарство, зокрема молочарство, на високий цивілізаційний рівень. У кооперативній молочарні вчений-агроном убачав одну з важливих клітинок великого господарського організму української нації. За короткий час наукової творчості та організаційної діяльності Є.Храпливий продемонстрував відданість справі розбудови сільськогосподарської кооперації на засадах використання новітніх технологій, зміцнення економічних і морально-ціннісних основ модерного перетворення українського селянства і села. У своїх задумах він не відривав економіку від освіти і культури, виходив з їх органічної єдності та генетично-еволюційної поступовості. На думку С.Злупка, Є.Храпливого можна вважати засновником українського хліборобського менеджменту [311, с. 41].

До 100-річчя від дня народження Є.Храпливого шанувальники його ідей і творчості видали 1997 р. у Львові збірник матеріалів [256]. Цінними у книзі є спогади Л.Храпливої-Щур про батька та стаття А.Качора – скорочений варіант його біографічної праці, що вийшла друком 1980 р. у Вінніпезі. Подібний

збірник вийшов на пошану А.Палія [10]. Його укладач Р.Матейко подав короткий нарис життя і діяльності керівника “Маслосоюзу” та вмістив спогади про нього діаспорних авторів – Т.Котика, М.Яновича та І.Витановича. Деякі упущені дослідниками моменти наукової і громадської діяльності Є.Храпливого порушила тернопільський історик Н.Заяць (Н.Лубкович) [301; 539]. Власне бачення діяльності кооперативного союзу “Гурт” на Волині та його провідника Й.Волошиновського представив вінницький дослідник В.Подольян [718]. Автор намагався абстрагуватися від політизації українського кооперативного руху. На його думку, засновники “Гурту” наслідували світові кооперативні принципи, закладені у “рочдельській кооперативній доктрині”. Запровадження європейської моделі обслуговування членів кооперації позитивно вплинуло на економічний стан громадян усіх національностей, котрі брали участь у діяльності товариств. Інтернаціональний підхід до членства в Союзі (що було заслугою Й.Волошиновського) дозволив зберегти українські кооперативні традиції, мову, діловодство і залучити до співпраці та спілкування українців і поляків у кооперативному середовищі [718, с. 108].

Зарубіжна історіографія українського кооперативного руху представлена доробком польських українців. Окремі фрагменти проблеми знайшли відображення в узагальнювальній роботі К.Гринберга і Б.Шпренгеля [1102, с. 361–370], проте набагато більше значення мають спеціальні праці. Так, Р.Домбровський на основі багатих статистичних даних висвітлює діяльність окремих фахових підрозділів кооперації, які підпорядковувалися Ревізійному союзу (товарообіг, обсяги збуту і заготівель на місцях, експортні операції тощо). Констатуючи сталу тенденцію до кількісного та якісного росту української кооперації, він зазначає, що це було б неможливим, якби польська влада чинила перешкоди на шляху розвитку української кооперації [1094, с. 126]. Тобто, дослідник став на шлях апології внутрішньої політики урядів Другої Речі Посполитої. Р.Домбровський виділив в українському кооперативному русі два напрями: поміркований та екстремістський. Останній, на його думку, розглядав кооперацію як засіб політичної боротьби [1094, с. 135]. Очевидно, що й ця теза

потребує суттєвих коректив. Назагал окремі судження автора мають суперечливий характер, але зібраний ним фактичний матеріал, безперечно, заслуговує на увагу. Крім того, масштаби українського кооперативного руху стають більш зрозумілими на тлі розвитку польської, німецької і єврейської кооперації.

Інший автор – М.Сич – перший розділ своєї монографії [1209] присвятив безпосередньо розвитку українського кооперативного руху в Галичині у міжвоєнний період. Дослідник коротко висвітлив основні етапи формування кооперації, подав її організаційну структуру у вигляді схеми, яка показує основні ступені та ланки кооперативних спілок у рамках РСУК. Заслужують на увагу стислий огляд кожної галузі кооперації – господарсько-торговельної, молочарської, споживчої та ощадно-кредитної, – аналіз кількісних та якісних показників їх діяльності, які для більшої наочності зведені у таблиці.

Предметом розгляду цієї та іншої праці М.Сича [1208] є також політика польської влади щодо українського кооперативного руху. Автор вказує, що кооперація на західноукраїнських землях була однією з найважливіших форм посилення економічних і політичних позицій українців, тому польська влада, як центральна, так і на місцях, із самого початку старалася підпорядкувати її своєму впливу. Цій меті слугували затверджені польським парламентом у 1934 р. зміни до закону про кооперацію. У результаті РСУК утратив 423 кооперативи, у т. ч. у Волинському воєводстві – 308, Люблінському – 69, Поліському – 25 і Краківському – 21. Проте набагато більшими, слушно стверджує автор, були втрати політичні: у 1934 р. польська влада “знищила єдиний український інституційний міст, який з’єднував українців Східної Галичини з рештою українських етнічних земель у Польщі, серед яких ключове місце посідала Волинь”. Тільки українська кооперація, продовжує розмірковування дослідник, через свій ревізійний зв’язок єднала практично ціле українське суспільство в Другій Речі Посполитій. Зміни до закону про кооперацію яскраво продемонстрували справжню мету “волинської програми” воєводи Г.Юзевського [1209, с. 42; 1208, с. 43–44].

Отже, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилося немало фахових робіт з історії західноукраїнського кооперативного руху. На основі великої кількості історичних джерел висвітлено різнобічну діяльність “Сільського господаря”, “Маслосоюзу” та інших кооперативів. Уперше створено цілісну картину організаційного становлення та функціонування української кооперації на Волині, показано її специфічні риси та регіональні особливості за умов дискримінаційної політики польських урядів. Вітчизняні дослідники розглядають кооперацію не тільки як господарський, а й як суспільно-політичний або політико-державницький рух. У їхніх працях є чимало новаторських думок щодо ролі кооперативів у виробничій і соціальній сферах, культурно-освітньому житті, розвитку громадянського суспільства західних українців. Вагомим є внесок польської історіографії у дослідження проблеми. Та попри значні здобутки низка аспектів потребує поглибленого вивчення. Це стосується функцій кооперативів низової ланки, розвитку українського кооперативного руху на Холмщині і Поліссі, діяльності “Центросоюзу”, “Народної торгівлі”, “Центробанку”. У літературі зустрічаємо лише поодинокі згадки про “Руський ревізійний союз”. На порядку денному – створення більшого числа наукових розвідок про людей кооперації, а також про умови життя та працю українського хлібороба.

ВИСНОВКИ

Вивчення процесів розвитку історичної думки у дослідженні проблеми суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі дозволяє зробити низку загальних висновків. Передовсім зауважимо, що окремі фрагменти теми в історіографічному аспекті узагальнили дослідники, які належать до різних національних історіографій, шкіл і напрямів у системі історичної науки: діаспорні – О.Оглоблін, Л.Шанковський, З.Пеленський, радянські – М.Кравець, В.Осечинський, М.Швагуляк, С.Макарчук, Ю.Киричук, С.Чапуга, польські – В.Серчик, Г.Іванський, Е.Коко, В.Менджецький, Т.Стриєк, сучасні українські вчені – М.Кучерепа, С.Віднянський, Л.Зашкільняк, М.Швагуляк, Б.Савчук, М.Кугутяк, М.Стопчак та ін. Але аналітичних праць недостатньо порівняно з наявним обсягом фактологічних досліджень. До тепер не написано жодної узагальнювальної історіографічної роботи. Між тим за дев'ять десятиліть дослідження історії західноукраїнського соціуму міжвоєнної доби ХХ ст. та української державно-політичної еміграції у Другій Речі Посполитій створено величезний масив літератури, у тому числі й наукової, в якій розкриваються основні аспекти теми. Лише за роки незалежності України захищено щонайменше 10 докторських (М.Кугутяк, О.Рубльов, І.Дробот, Б.Савчук, І.Зуляк та ін.) і понад 40 кандидатських (О.Зайцев, І.Гаврилів, І.Райківський, Р.Давидюк, В.Окаринський, М.Посівнич, З.Струк та ін.) фахових дисертацій. Наявна джерельна база виявилася цілком достатньою для здійснення комплексного історіографічного дослідження актуальної наукової проблеми.

У процесі пошукової роботи використано широкий спектр пізнавальних засобів. Застосування методу періодизації дозволило виокремити характерні риси розвитку теми від 1920-х рр. до початку ХХІ ст., показати його залежність від дії політичних, соціальних, культурних та інших факторів.

Гострота українсько-польських взаємин, розпорошеність української еміграції, поступове утвердження тоталітаризму в радянській Україні у міжвоєнний період не сприяли розвитку національної історичної думки. Але

і в цих умовах, зважаючи, зокрема, на наявність в устрої відродженої Польської держави елементів демократії, здійснювалася пошукова робота, створювалася наукова й полемічна література. Західноукраїнська й емігрантська історіографії розвивалися у нерозривному взаємозв'язку. Найбільше їх єднало ведення дослідницької роботи в річищі державницького напрямку. Основними центрами, де почали розроблятися питання суспільного розвитку західних земель України, діяльності української військової еміграції, були НТШ у Львові, партійні середовища, громадські об'єднання та емігрантські осередки з мережею їхніх друкованих органів і видавництв.

Виразною поліваріантністю позначений розвиток досліджуваної теми у 1940–1980-х рр. Фундаторами і оборонцями національних традицій української історіографії залишалися УВАН, НТШ та УВУ, що діяли в діаспорі. Велику наукову роботу проводили Українське історичне товариство, Канадський інститут українських студій, інші українознавчі центри. У науковому полі зарубіжного українства поряд з традиційними консервативною та національно-демократичною течіями торувала собі дорогу й націоналістична. Першими дослідниками, які аналізували суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі на основі позитивістсько-романтичних схем, були колишні партійні та громадські діячі, учасники національно-визвольного руху. Молодша генерація істориків (І.Лисяк-Рудницький, О.Субтельний, М.Богачевська-Хом'як) була пов'язана переважно із провідними науковими установами США і Канади, а отже, зорієнтована на західні теоретико-методологічні концепти. Представники діаспори назагал об'єктивно висвітлювали події недалекого минулого українців, однак обмеженість джерельної бази та партійно-політична заангажованість окремих авторів не сприяли відтворенню всієї правди історії.

На відміну від діаспорної, радянська історіографія характеризувалася високим ступенем заідеологізованості, цитатно-ілюстративним викладом матеріалу, войовничою термінологією, процвітанням колективних робіт, поступовою уніфікацією наукового стилю. Дослідження з новітньої історії

західноукраїнських земель перебували під пильним контролем цензури, вони були прерогативою вчених академічних установ, партійних функціонерів та невеликого кола представників університетської освіти. Суспільно-політичні процеси на українських землях у складі міжвоєнної Польщі висвітлювалися однобічно: переважав показ революційної боротьби широких людських мас під керівництвом комуністичних організацій, натомість діяльність національних політичних сил замовчувалася, а якщо висвітлювалася, то надто викривлено. Лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР позначилася лише на тематиці і підходах до вивчення історії комуністичного руху. Та попри це радянську історичну науку не можна розглядати як єдиний потік. Праці окремих авторів (М.Кравця, Є.Галушки, С.Макарчука, М.Панчука, Ю.Сливки, Л.Олесевича) не втратили свого значення і тепер з огляду на фактографічні напрацювання і навіть окремі аналітичні висновки.

Кінець епохи сталінізму здебільшого позитивно вплинув на розвиток польської історичної науки. Найважливішим явищем нового періоду став методологічний плюралізм. Поряд із партійною ортодоксальністю відродилася тенденція до неупередженого погляду на історичні події, враховуючи, у міру можливості, багатоманітність факторів, у т. ч. національного, а не тільки вузькокласового. Поступово ця тенденція стала домінантною. Чимало уваги польські дослідники присвятили питанням новітньої історії України, яку аналізували більш об'єктивно, ніж це дозволялося історикам в УРСР. Цю традицію успадкували вчені демократичної Польщі. Після 1989 р. спостерігається справжній “бум” українознавчих студій, у т. ч. із вивчення різних проблем суспільно-політичного життя українців у Другій Речі Посполитій. Хоч праці польських істориків у своїй більшості і містять зважені оцінки українського національного руху, все ж написані з виразним ухилом у бік “полоноцентризму”.

Найпродуктивнішими для розвитку задекларованої теми стали 90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст. Це пов'язано з тим, що після проголошення державної незалежності України почалася нова епоха в історичній науці: змінилися

пріоритети, підходи і методи дослідження, утвердився дух плюралізму в науковій творчості, вперше за багато десятиліть учені отримали доступ до заборонених раніше архівних матеріалів. Великий вплив на відродження національних традицій історичної науки справила українська діаспора. Суттєвими є успіхи у справі структурної перебудови системи історичної освіти, підготовки нових кадрів, які легко сприймають методологічні інновації. Суспільно-політичні процеси на західних землях України у міжвоєнний період, історія української військової еміграції опинилися у центрі уваги вчених академічних інститутів та широкого кола істориків наукових центрів західного регіону України. Свідченням цього є десятки монографічних і дисертаційних праць, численні наукові конференції та семінари. Швидкими темпами нарощується сукупний археографічний продукт. Історики традиційно зосередили увагу навколо політичної та соціально-економічної проблематики, намагаючись інтерпретувати відомі й невідомі факти в річищі еволюціонізму, проте окремі автори демонструють рух і в напрямку культурної та інтелектуальної історії (О.Рубльов, В.Потульницький, С.Гелей, Б.Савчук), гендерних студій (О.Маланчук-Рибак, М.Дядюк, Т.Раєвич). Нові політичні реалії й нова інтелектуальна атмосфера сприяють переглядові усталених поглядів на спільну українсько-польську історію і подоланню стереотипів.

Аналіз історіографічних джерел про функціонування українського легального політичного табору у міжвоєнній Польщі показує, що у своїй сукупності вони витворюють окремий тематичний напрям історіографії. Основні контури цієї проблеми були окреслені у 1920–1930-х рр. У цей час опубліковано значне число різноманітної літератури, переважно полемічного характеру, в якій у гострій формі обговорювалися питання стратегії і тактики партій у нових політичних реаліях, їхнього ставлення до Польщі та УСРР, консолідації національно-державницьких сил тощо (праці І.Кедрина-Рудницького, М.Стахіва, П.Лисяка, В.Целевича, А.Крушельницького та ін.). Ідеологія християнських суспільників найповніше відображена у роботах С.Томашівського і В.Кучабського. На підставі власних наукових концепцій

вони пропонували своє бачення майбутньої форми Української держави, шляхи унормування українсько-польських відносин. Питання розбудови партійно-політичної структури українців та міжетнічних узаємин цікавили польських дослідників – А.Белціковську, М.Фелінського, З.Урбанського, С.Лося, О.Бохенського та ін. Тоді ж започатковано військово-історичні студії. Проте цілеспрямованого дослідження історії української державно-політичної еміграції в Польщі ще не здійснювалося. У публікаціях представників унерівського середовища висвітлювалися окремі аспекти табірної життя емігрантів, робилися спроби оцінити діяльність С.Петлюри, обґрунтувати закономірність функціонування еміграційного уряду.

У повоєнні десятиліття різних питань партійно-політичної розбудови Західної України торкалися представники зарубіжного українства. Тоді ще не було створено глибоких наукових праць, переважали публікації, побудовані на спогадах авторів. Особливо цінними у цьому відношенні є праці І.Кедрина-Рудницького та І.Макуха. Роботу останнього можна розглядати як першу спробу написати історію УРП-УСРП. Вплив західних методик наукового пошуку позначився на творчості М.Стахіва, який подав розгорнуту соціологічну характеристику західноукраїнського політичного спектру. Певних успіхів досягнуто у вивченні клерикального консерватизму, зокрема соціальних функцій ГКЦ, діяльності митрополита А.Шептицького (С.Баран, В.Дорошенко, В.Лаба), національно-культурного руху у Православній церкві в Польщі (І.Власовський, О.Купранець). Доля петлюрівської еміграції відображена переважно в історико-мемуарних працях, хоча зроблено перші кроки у справі наукового узагальнення культурно-освітнього життя інтернованого українського вояцтва (С.Наріжний). Професор В.Маркусь зробив важливі оцінки місця і ролі еміграційного уряду УНР у системі міжнародних відносин.

Радянські вчені через ідеологічні заборони не вивчали історію українських національних партій, про них лише згадувалося (звісно, з позицій елементарного остракізму) у контексті висвітлення революційної тактики КПЗУ. Вони так само не подали жодного позитивного факту із суспільної

діяльності Греко-католицької церкви. Ідеологічно заангажованими були й праці, присвячені історичному минулому Православної церкви. До табуєваних тем належала проблема петлюрівської еміграції. Функціонування уряду УНР в екзилі замовчувалося або зображувалося як прислужницька діяльність на користь “імперіалістичних держав”. Історики народної Польщі, на відміну від радянських дослідників, мали можливість об’єктивніше висвітлювати суспільно-політичні процеси на західних землях України. Багатством фактологічного матеріалу та зваженими оцінками відзначаються праці М.Папежинської-Турек, Р.Тожецького, Є.Томашевського, Т.Сліви, А.Земби.

Після 1991 р. здійснено якісний стрибок у вивченні аналізованої проблеми. Предметом підвищеної уваги М.Кугутяка, І.Федика, Л.Зашкільняка, І.Соляра, М.Швагуляка, Б.Хруслова та ін. стали організаційно-політична діяльність націонал-демократів, вироблення стратегії і тактики УНТП-УНДО, масово-політична робота партії та її боротьба за згуртування українського політикуму. Вперше на науковому рівні порушено проблему “радянськості” представників українського національно-демократичного табору (О.Павлюк, О.Зайцев). О.Жерноклеєв та І.Райківський доволі ґрунтовно вивчили основні віхи історії української соціал-демократії. Почала висвітлюватися проблема використання західноукраїнськими політичними силами місцевих самоврядних та вищих законодавчих органів влади Польщі (М.Іваник, О.Зайцев). До числа пріоритетних напрямів висунулася історична біографістика (О.Сухий, Я.Комарницький, І.Скакальська, Л.Шептицька). Назагал історики сходяться на тому, що попри всі труднощі, взаємні непорозуміння та реальні принципові розходження західноукраїнський легальний політикум центристського напрямку, представляючи інтереси різних верств населення, в міру своїх сил робив немало для захисту національних інтересів, утвердження його державних прав.

Незаперечною заслугою польських учених – Р.Томчика, З.Запоровського, Ч.Бжози, Я.Мокляка, М.Шумила – є предметне вивчення історії УНДО, УРП та діяльності Української парламентської репрезентації. Вагомий внесок у висвітлення українського демократичного соціалізму зробив Е.Коко.

У сучасних умовах розширилося коло дослідників консервативного руху на західних землях України міжвоєнної доби. Характерно, що цю проблему вивчають, крім істориків, політологи та релігієзнавці. В.Потульницький та С.Гелей проаналізували теоретичні концепції В.Липинського, С.Томашівського і В.Кучабського, зокрема їхні погляди на перспективи української державності та українсько-польські взаємини. Вперше чітко окреслено організаційну структуру консервативного руху (М.Швагуляк), усебічно розкрито основні напрями діяльності християнських суспільників (М.Москалюк, О.Єгрешій). Із нових методологічних позицій вивчається суспільна місія ГКЦ та особиста роль А.Шептицького у справі збереження національно-культурної та релігійної ідентичності галицьких українців (В.Марчук, В.Сергійчук, У.Кошетар, Г.Гладка, Л.Крупа, В.Перевезій). В окремий напрям дослідження виділилася проблема відродження Української православної церкви у міжвоєнній Польщі (В.Борщевич, Н.Стоколос, Б.Савчук). Сталися зрушення у вивченні історії партій консервативного спрямування. Луцька дослідниця Р.Давидюк та польський учений З.Запоровський незалежно один від одного ґрунтовно проаналізували історію ВУО. За невеликим винятком (Е.Прус), сучасні польські дослідники (Р.Тожецький, А.Земба, С.Степень) об'єктивно висвітлюють суспільну роль ГКЦ та митрополита А.Шептицького.

Новими історіографічними фактами поповнилася петлюріана. Глибоко вивчені такі питання, як матеріальне становище українських політемігрантів у Польщі, діяльність УЦК та його відділів на етнічних польських землях, культурно-освітнє життя наддніпрянців, зокрема розвиток таборової преси, підготовка, перебіг і результати Другого Зимового походу частин Армії УНР, діяльність спецслужб ДЦ УНР в екзилі, міжнародно-правовий статус українського еміграційного уряду, політична діяльність С.Петлюри за кордоном. Найбільший внесок у вивчення цієї проблематики зробили представники київської школи істориків В.Троцинський, І.Срібняк, М.Павленко, Т.Вронська, В.Сідак, В.Сергійчук, С.Литвин. Значних результатів досягли і польські дослідники О.Вішка, З.Карпус, Я.Брусський, О.Колянчук.

Характерно, що праці українських і польських учених пронизує ідея боротьби наддніпрянської еміграції за відродження української державності.

Серед конкретно-історичних проблем, що піддавалися історіографічному аналізу, чи не найбільшим розмаїттям оцінок і суперечливістю трактувань позначений пласт літератури з історії українських радикальних рухів. Це зумовлювалося не тільки складними суспільними реаліями, але й відмінними ідейними поглядами авторів. Базову основу вивчення заклали публіцистичні праці дійових осіб тогочасної політичної сцени. Першими інтерпретаторами та пропагандистами ідеології і практики українського радикального націоналізму були Д.Андрієвський, М.Сціборський, Ю.Вассиян та ін. Помітне місце в українській суспільно-політичній думці 1920–1930-х рр. посіли твори Д.Донцова, у яких порушено найважливіші проблеми національного життя українців. Проте вже тоді українські більшовицькі автори започаткували критичний, здебільшого викривальний підхід до аналізу ідейних основ і практики націоналістичних організацій, творчості Д.Донцова. Перші сегменти польського бачення руху українських націоналістів (яке мало чим різнилося від радянського) представлені в роботах М.Фелінського і З.Урбанського. Праці діячів КПЗУ Г.Іваненка, О.Крїлика, Р.Кузьми та ін. приваблюють тим, що розкривають перипетії внутріпартійної боротьби, зокрема гостру полеміку навколо національної програми партії та її організаційного розвитку. Ідеологічні постулати, викладені в документах КП(б)У і статтях її керівників сталінського гарту надовго визначили основи трактування принципових питань історії КПЗУ.

На другому етапі розвитку теми історія праворадикального руху інтенсивно вивчалася лише в українських зарубіжних центрах. З висоти історичного досвіду здійснено глибоке дослідження основних елементів націоналістичного світогляду (Ю.Бойко, В.Мартинець), критично осмислено український націоналізм у цілому як політичний рух та політичну систему (Т.Лапичак, Ю.Пундик, А.Білинський, Т.Гунчак, І.Лисяк-Рудницький), зроблено неупереджені оцінки “донцовського” світогляду та безпосереднього впливу Д.Донцова на формування ідейних засад націоналізму (Р.Єндик,

М.Сосновський). Досягнуто значних успіхів у висвітленні процесу організаційного становлення і розвитку УВО та ОУН, підпільно-революційної діяльності націоналістичних організацій (П.Мірчук, З.Книш, С.Ленкавський, З.Пеленський, Л.Ребет). Характерно, що низку принципів питань революційної практики ОУН висвітлено з бандерівської і мельниківської перспектив. У працях Ю.Бойка, К.Зеленка, І.Каменецького, Р.Ільницького порушено питання зовнішньополітичної діяльності ОУН. Заслугою представників української діаспори є створення великої кількості просопографічних досліджень, присвячених лідерам українського націоналістичного руху.

В УРСР історія українського праворадикального руху вивчалася всупереч правилам історичної науки, дослідженням були властиві фрагментарність та упередженість. Більше того, окремі автори зумисне спотворювали історичну дійсність. Головна увага adeptів комуністичної ідеї була зосереджена на критиці світоглядних основ “українського буржуазного націоналізму” (В.Євдокименко, Ю.Римаренко, О.Поліщук). Іншим важливим завданням радянської історіографії було зобразити УВО та ОУН як “профашистські організації”, “штатні резидентури німецької розвідки” (С.Даниленко, В.Чередниченко, К.Дмитрук). Натомість зарубіжна інтелектуальна думка намагалася зрозуміти феномен українського націоналізму, віднайти аналогії в подібних рухах інших народів (Дж. Армстронг, О.Мотиль). У західній англійській літературі утвердився термін “інтегральний націоналізм” на означення ідеології і практики ОУН. У польській історіографії поряд із науковим підходом до вивчення проблеми (Р.Тожецький) пробивав собі дорогу запозичений у радянських істориків жанр пропагандистської публіцистики, носієм якої став Е.Прус.

Історія ліворадикального руху Західної України була прерогативою радянських істориків, причому досліджувалася нерівномірно за періодами. До 1956 р. діяльність КПЗУ фактично не вивчалася, увагу вчених привертала в основному революційна боротьба робітників і селян проти польського панування. У період першої лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР

ця проблема була віднесена до пріоритетних напрямів історичних досліджень. До кола наукових інтересів учених, окрім традиційної революційної тематики, потрапили такі питання, як формування та організаційний розвиток КПЗУ, еволюція її національної програми, взаємини партії з КПП і КП(б)У, історія “Сельробу” (О.Карпенко, Є.Галушко, Г.Сизоненко). У 1970-х – першій половині 1980-х рр. глибоке вивчення історії комуністичних організацій загальмувалося. І лише атмосфера горбачовської “перебудови” відродила науковий і суспільний інтерес до всього комплексу проблем ліворадикального руху. “Білі плями” історичного минулого КПЗУ великою мірою заповнили праці Ю.Сливки і М.Панчука. Вагомим є доробок істориків народної Польщі Я.Радзейовського, Г.Іванського, Г.Цімека та ін. У їхніх працях, порівняно з дослідженнями радянських істориків, докладніше висвітлені питання ідеологічного формування КПЗУ, її парламентської діяльності, взаємин із КПП.

В умовах незалежності України з аналізованої нами теми найбільше праць написано про український праворадикальний рух. Авторами монографій, дисертацій, статей є не тільки історики, але й філософи, правознавці, журналісти, публіцисти. Багатогранність проблеми спонукала вчених виокремити цілі напрями: політичні та інтелектуальні чинники формування ідеології і практики руху українських націоналістів (Г.Касьянов, С.Кульчицький, В.Лісовий, О.Зайцев, М.Мандрик, С.Квіт, І.Шліхта), революційно-визвольна боротьба УВО та ОУН (А.Кентій, І.Гаврилів, О.Дарованець, М.Посівнич, В.Ковальчук, В.Ходак), культурно-освітня діяльність ОУН (В.Ухач, О.Стасюк), історія спеціальних підрозділів націоналістичного руху (Д.Веденєєв, Г.Биструхін, О.Кучерук), зовнішньополітична діяльність ОУН (В.Косик, В.В’ятрович, Ю.Щур), політичні портрети діячів національно-визвольної боротьби (П.Дужий, Г.Гордасевич, Я.Сватко, Є.Перепічка, О.Сич, В.Мороз, М.Литвин, Л.Онишко). Кожний із вказаних напрямів позначений суттєвим приростом наукових знань. Уперше на науковому рівні почала вивчатися діяльність Фронту національної єдності (М.Швагуляк, Н.Іщук-Пазуняк). Переважна більшість істориків характеризує

український націоналізм міжвоєнного періоду як організований, досить впливовий політичний рух, що відзначався безкомпромісною боротьбою за Українську самостійну соборну державу.

Певний внесок у дослідження проблеми зробили представники зарубіжних історіографій, передовсім польської (Р.Висоцький). Проте більшість польських авторів оцінює діяльність націоналістичних організацій крізь призму українсько-польського протистояння 1940-х рр. За невеликим винятком (М.Семиряга) незмінним залишається і російське бачення українського самостійницького руху. У полоні старих стереотипів перебуває також німецька дослідниця Ф.Брудер.

Після 1991 р. по суті не вивчається історія ліворадикального руху. Якщо брати до уваги фактологічний бік проблеми, то вона залишається на рівні 1989–1990 рр. Історики зазвичай вносять поправки до оцінок місця і ролі КПЗУ та прокомуністичних організацій в суспільно-політичному житті Західної України міжвоєнної доби. Частково цю прогалину заповнюють новаторські праці О.Рубльова з історії радянофільського руху галицької інтелігенції, який за деякими параметрами був близьким до руху комуністичного. Революційна тематика втратила свою актуальність і в Польщі, хоча за інерцією у 1990-х рр. вийшли змістовні праці Г.Цімека, Т.Бернацека, Е.Гороха, З.Запоровського.

Своєрідне місце в українській та зарубіжній історіографіях посідає науковий доробок з історії масових самоврядних об'єднань. Це зумовлюється як суспільним феноменом самих асоціацій, так й особливостями його осмислення представниками різних наукових шкіл, напрямів та ідейних течій. При цьому відправними, визначальними залишаються історико-мемуарні праці відомих учасників культурно-освітнього, молодіжного, жіночого та господарсько-громадського рухів. Першим “літописцем” “Просвіти” став С.Перський, а УПТ “Рідна школа” – Л.Ясінчук. У міжвоєнні роки також були зроблені спроби узагальнити пройдений шлях західноукраїнських легальних молодіжних товариств (П.Ісаїв, С.Левицький, В.Федорчак). Найперші оцінки феміністичного руху взагалі і західноукраїнського зокрема знаходимо у публіцистичних

писаннях М.Рудницької та О.Назарука. Вагомий внесок у розвиток української економічної думки у першій половині ХХ ст. зробили Ю.Павликовський, К.Коберський, Є.Храпливий. Найважливішим результатом їхніх досліджень став розвиток наукових засад громадської агрономії відповідно до політичних умов та соціально-економічних особливостей господарювання західного регіону України. Прикметно, що діячі українського кооперативного руху розглядали кооперацію як широкий суспільний рух.

У другій половині ХХ ст. помітний поступ у вивченні проблеми спостерігався серед української діаспори. Новими фактичними даними збагатилася історія “Просвіти” і “Пласту”. Характерно, що праці окремих авторів – В.Яніва, С.Левицького, Ю.Старосольського – позначені історіософськими підходами. Стараннями С.Наріжного, В.Мудрого, М.Антоновича, В.Яніва почала розроблятися історія студентського руху. У поле зору дослідників потрапила й діяльність молодіжних націоналістичних структур. Та найбільших успіхів досягнуто у вивченні історії українських жіночих організацій. Монографія М.Богачевської-Хом’як характеризується оригінальністю й глибиною суджень, нетривіальним підходом до висвітлення досліджуваної проблеми. Авторка розглянула жіночий рух у двох аспектах – як частину національно-визвольного і як феміністичного рухів. Представникам діаспори також належить провідна роль у вивченні історії західноукраїнської кооперації. Книга І.Витановича цінна не лише з огляду на її інформаційний потенціал, але й з точки зору концептуальних оцінок-висновків.

В УРСР історія українських національних громадських організацій належала до заборонених тем. Зусилля істориків були спрямовані на дослідження руху ліворадикальної молоді (В.Маланчук, В.Твердохліб). В орбіту соціально-економічної тематики потрапила й історія західноукраїнської кооперації (Г.Ковальчак, Л.Олесневич). Окремі аспекти цієї проблеми трактувалися у контексті критики “буржуазного способу життя” та “українського буржуазного націоналізму”. Про західноукраїнську кооперацію як свідчення певного ступеня зрілості українського національного руху не

здавалося. Набагато більшими є досягнення польських істориків, особливо у вивченні культурно-освітнього руху українців. Витримали перевірку часом праці Г.Іванського, М.Папежинської-Турек, Р.Тожецького, В.Менджецького.

Прикметною рисою сьогодення є розширення тематичного поля аналізованої проблеми, наповнення її архівними матеріалами, використання набутку представників української діаспори, критичне осмислення спадщини радянської історіографії. Все це разом із застосуванням сучасних методик дослідження дало колосальні результати. Передовсім зауважимо, що рельєфніше висвітлено націєтворчу функцію західноукраїнських громадських організацій, показано значення їхнього досвіду для формування нової системи цінностей в умовах незалежності України. На професійному рівні написані комплексні роботи з історії “Просвіти” (І.Зуляк), УПТ “Рідна школа” (Г.Білавич і Б.Савчук), молодіжних організацій “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг” (І.Андрухів, Б.Трофим’як, Б.Савчук, В.Окаринський), студентського руху (Р.Ковалюк). Концептуальні засади монографії М.Богачевської-Хом’як лягли в основу цінних досліджень Б.Савчука, Т.Раєвич, М.Дядюк з історії західноукраїнського жіночого руху міжвоєнного двадцятиліття. Високим ступенем аналітики відзначаються роботи з цієї тематики О.Маланчук-Рибак, яка трактує ідею емансипації жінки та ідеологію фемінізму не лише як явище громадсько-політичного життя, але й як органічну частину тогочасного культурного та інтелектуального простору. У працях Л.Реві-Родіонової, З.Струк, О.Шміло, учених Львівської комерційної академії (С.Гелея та ін.) показано тяглу ретроспективу західноукраїнського кооперативного руху. Вперше створено цілісну картину організаційного становлення та функціонування української кооперації на Волині (Т.Вісіна). Дослідники розглядають кооперацію не тільки як господарський, а й як суспільно-політичний або політико-державницький рух. Про різні аспекти, фрагменти і проблеми культурно-освітнього життя, гімнастично-спортивного і кооперативного рухів українців у міжвоєнній Польщі написали вартісні праці польські автори – М.Сирник, Г.Купріянович, Є.Дорошевський, Я.Мокляк, С.Заборняк, М.Сич.

Як бачимо, кожен етап нарощування знань відзначається поступальністю і специфічною змістовною наповненістю. Водночас чимало питань цієї комплексної теми залишаються маловивченими, а то й не з'ясованими. Це стосується, зокрема, організаційної структури, мережі, чисельності, соціального складу, функціонування низових ланок провідних українських легальних партій. Зовсім мало інформації маємо про Радикальну партію періоду 1926–1939 рр. Історикам необхідно звернути більшу увагу на зовнішньополітичний аспект політики “нормалізації” українсько-польських взаємин. Не знімається з порядку денного питання про створення узагальнювального дослідження з історії української націонал-демократії. Відсутні спеціальні праці, присвячені діяльності клерикальних партій. Існує потреба детального аналізу ідейних розбіжностей в середовищі Греко-католицької церкви, ґрунтовного вивчення мотивів прийняття рішень єпископом Г.Хомишином. Історики не висвітлили діяльність повітових і гмінних відділів ВУО, не подали їх чисельність, недостатньо показали причини і наслідки внутріпартійної кризи у другій половині 1930-х рр. Слабо висвітлена діяльність москвофільських організацій на Холмщині і Лемківщині.

Сьогодні вже добре відомий основний обсяг фактів, що стосуються української військової еміграції в Польщі. Однак подальшого пошуку потребують питання, пов'язані з функціонуванням еміграційного уряду УНР, відділів УЦК у Галичині, взаєминами наддніпрянців і місцевого населення. Сучасному читачеві майже нічого не відомо про Братство української державності. Потребує поглибленого вивчення робота національних спецслужб у радянських та компартійних установах, а також агентурне проникнення у військові формування більшовиків. Не вичерпана тема розвитку української еміграційної преси в Польщі.

Незважаючи на вражаючі успіхи у вивченні історії праворадикального руху, існує потреба комплексного дослідження цієї проблеми. Зокрема, актуальними залишаються такі аспекти, як революційна діяльність УВО та ОУН, структурна реорганізація націоналістичного табору, різновекторна

зовнішня політика ОУН, взаємини націоналістичного підпілля з “легальним сектором” і ГКЦ. Історикам необхідно остаточно розв’язати питання про т. зв. “архів Сеника”. Це дасть змогу глибше пізнати непрості стосунки “крайовиків” із закордонним центром. Є всі підстави сподіватися, що невдовзі з’являться науково виважені біографії керівників праворадикального руху.

В останні роки окремі українські інтелектуали почали виявляти зацікавленість ліворадикальним рухом Західної України. Однак на дослідників чекає великий обсяг роботи. Зокрема, треба ґрунтовно вивчити діяльність КПЗУ у 1929–1938 рр. Першочергового розв’язання потребують такі питання, як зв’язки партії з Комінтерном, КП(б)У та КПП, структура і територіальне розміщення партійних осередків, соціальний, професійний і національний склад партійних рядів. Зовсім не досліджено історію Українського селянського об’єднання – масової легальної селянської організації, яка функціонувала під керівництвом КПЗУ у першій половині 1930-х рр. Недостатньо вивчена діяльність Українського соціалістичного об’єднання “Селянський союз”, а також парламентська діяльність “Сельробу”. Далеко не повними є біограми діячів КПЗУ-опозиційної, і до тепер не встановлено повний склад членів партії та її керівних органів. Необхідно створити якісно нову археографічну базу для вивчення всього спектру ліворадикального руху.

Має перспективу розвитку й історія українських самоврядних об’єднань. Більш детального аналізу потребує функціонування повітових “Просвіт”, а також низових ланок УПТ “Рідна школа”. Увагу дослідників повинна привернути діяльність фахових об’єднань – Українського лікарського товариства, Учительської громади, товариства “Взаємна поміч” та ін., – які займалися і громадською роботою. Зазначене стосується й інституцій, що виконували специфічні суспільні функції (діяльність однієї з них – Товариства опіки над українськими емігрантами – вже дослідив С. Качараба). Науковцям необхідно повернутися до вивчення історії українського профспілкового руху, до того ж у широкому контексті суспільних процесів міжвоєнної Польщі. Недостатньо досліджено нелегальну діяльність Пласту у 1930-х рр. та подальшу

долю його вихованців. На первинному етапі нагромадження фактів перебуває проблема молодіжного руху москвофілів і радянофілів. Вимагає детальної реконструкції процес формування та “органічна праця” молодіжних інституцій на Волині. Існує потреба поглибленого дослідження діяльності філій та сільських осередків “Союзу українок” і “Дружини княгині Ольги”. Слабо висвітлена історія соціально-християнських жіночих організацій. Недостатньо розроблені питання, що стосуються розвитку кооперативного руху на Холмщині і Підляшші, діяльності “Руського ревізійного союзу”, функцій кооперативів низової ланки на всіх теренах національного регіону. Необхідно створити більшу кількість наукових розвідок про діячів кооперації.

Добрі результати може принести такий напрям історичної евристики, як повсякденне життя українців у міжвоєнній Польщі. Потребою дня є створення синтетичної праці, яка би розкривала культурний образ епохи (міжвоєнного двадцятиліття), показала роль еліт й інтелігенції у національній історії. У пошуковій роботі необхідно також змістити акценти на місцеву історію, тобто висвітлювати суспільно-політичні процеси на рівні міста, села, повіту.

У цій роботі виправлено помилки і необґрунтовані твердження окремих авторів (щодо розмаху українських саботажницьких акцій 1922–1923 і 1930 рр., чисельності УВО, наявності “архіву Сеніка”, кінцевої мети ВУО). Це повинно спонукати майбутніх дослідників теми ретельно вивчати історичні джерела, у т. ч. й зарубіжні, враховувати наукові надбання польських істориків. Водночас слід мати на увазі, що значна частина документів написана польською мовою і належать перу людей, що займали відверто вороже ставлення до українського національного руху та його провідних діячів. Тому актуальним залишається питання верифікації пам’яток минулого, їх наукового пізнання.

Отже, перед істориками постає важливе завдання: продовжити реконструкцію історії українських політичних партій, організацій, громадських об’єднань, військово-політичної еміграції у міжвоєнній Польщі, враховуючи досягнутий рівень знань, наявну джерельну базу та сучасні теоретико-методологічні інновації.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926 / Леся Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
2. Андрієвський Д. До ідеологічно-статутарної підготовки організації українських націоналістів / Дмитро Андрієвський // Розбудова Нації (Прага). – 1928. – Ч. 6. – С. 217–222.
3. Андрієвський Д. Засади організації / Дмитро Андрієвський // Національна Думка (Прага). – 1927. – Ч. 9. – С. 1–5.
4. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН / Дмитро Андрієвський // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – На чужині: Видання першої української друкарні у Франції, 1955. – С. 141–166.
5. Андрієвський Д. Моя відповідь (Духовим батькам молодого покоління в пам'ятну книгу) / Дмитро Андрієвський // Розбудова Нації (Прага). – 1928. – Ч. 7–8. – С. 310–312.
6. Андрієвський Д. Наша позиція / Дмитро Андрієвський // Розбудова Нації (Прага). – 1928. – Ч. 1. – С. 8–11.
7. Андрієвський Д. Політика націоналізму / Дмитро Андрієвський // Розбудова Нації (Прага). – 1930. – Ч. 7–8. – С. 157–164.
8. Андрієвський Д. Розбудова Нації / Дмитро Андрієвський // Національна Думка (Прага). – 1927. – Ч. 7–8. – С. 1–7.
9. Андрієвський Д. Шляхи розбудови / Дмитро Андрієвський // Розбудова Нації (Прага). – 1928. – Ч. 4. – С. 125–136; Ч. 5. – С. 180–189.
10. Андрій Палій – будівничий та керманіч “Маслосоюзу”. Статті, спогади, листи / [Укл. Р.Матейко]. – Тернопіль: Вид-во “Економічна думка”, 2001. – 293 с.
11. Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства / Микола Андрусак. – Львів: Видавництво Товариства “Просвіта”, 1935. – 79 с.

12. Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні організації “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг” / Ігор Андрухів. – Івано-Франківськ: Накладом Івано-Франківського міського товариства “Союзу українок”, 1992. – 80 с.
13. Андрухів І. Католицька Акція та її виховний вплив на українську молодь Галичини / Ігор Андрухів // Джерела: науково-методичний вісник. – Івано-Франківськ, 1997. – № 2. – С. 36–42.
14. Андрухів І. Початок активної політичної діяльності та перший арешт Степана Бандери (за матеріалами кримінальної справи) / Ігор Андрухів, Василь Марчук // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 579–586.
15. Антисоветская интервенция и ее крах. 1917–1922 / [Ю.А.Поляков, В.А.Шишкин, Ю.В.Мухачев и др.; Ред. кол.: Ю.В.Мухачев и др.]. – М.: Политиздат, 1987. – 208 с.
16. Антонович М. Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945) / Марко Антонович // Український історик. – 1974. – № 1–3. – С. 136–154.
17. Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне. Воспоминания: В 4-х т. / В.Антонов-Овсиенко. – М.–Л.: Госиздат – Госвоениздат. – Т. 1. – 1924. – 297 с.; Т. 2. – 1930. – 297 с.; Т. 3. – 1932. – 350 с.; Т. 4. – 1933. – 343 с.
18. Артюшенко Ю. Легія Українських Націоналістів / Юрій Артюшенко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 380–394.
19. Архівознавство: підручник для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / [За заг. ред. Я.С.Калакури та І.Б.Матяш]. – К.: Видавн. Дім “КМ Академія”, 2002. – 356 с.
20. Бабій Б.М. Возз’єднання Західної України з Українською РСР / Борис Мойсейович Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 194 с.
21. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. (Історія та ідеї) / Олег Баган. – Дрогобич: “Відродження”, 1994. – 201 с.

- 22.Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ї половини ХХ ст.) / Олег Баган // Дмитро Донцов. Твори. В 5 т. – Львів: Кальварія, 2001. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 23–63.
- 23.Бадяк В. Наш владика. Життя та посмертні митарства перемишльського єпископа Йосафата Коциловського / Володимир Бадяк . – Львів: Вид-во Отців Василіан “Місіонер”, 2000. – 110 с.
- 24.Бажанський М. Зенон Коссак, Михайло Колодзінський і їхні друзі, що загинули за Карпато-Українську державу / Михайло Бажанський // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1986. – Т. 3. – С. 58–65.
- 25.Бажанський М. Початки УВО на Покутті / Михайло Бажанський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 316–327.
- 26.Баїк Л.Г. За освіту для трудящих (Боротьба проти буржуазного націоналізму і клерикалізму в галузі освіти на західноукраїнських землях до возз’єднання їх з Радянською Україною) / Лев Григорович Баїк. – Львів: “Вища школа”, 1983. – 192 с.
- 27.Бандеризация Украины – главная угроза для России / [Автор-составитель Ю.К.Козлов]. – М.: Яуза-пресс, 2008. – 480 с. (Угрозы России).
- 28.Бандеровщина / [Сост.: А.Андреев, С.Шумов]. – Москва: Эксмо, Алгоритм, 2005. – 304 с. (Русский бунт).
- 29.Бараба Г. [Іваненко]. Дещо про перший і другий розлам в компартії Західної України / Гр. Бараба // Західна Україна. – 1930. – № 10. – С. 26–31.
- 30.Бараба Г. [Іваненко]. Західноукраїнське працююче селянство в боротьбі з окупацією / Г.Бараба // Західна Україна. – 1930. – № 11–12. – С. 51–68.
- 31.Бараба Г. Західньо-українське трудяще селянство в боротьбі проти окупації / Г.Бараба // Більшовик України. – 1930. – № 22. – С. 17–29.
- 32.Баран С. Митрополит Андрей Шептицький / Степан Баран. – Мюнхен: “Вернигора”, 1947. – 151 с.

- 33.Бедрій А. Воїни полковника Коновальця на Далекім Сході / Анатоль Бедрій // Визвольний шлях (Лондон). – 1988. – Кн. 10. – С. 1260–1263.
- 34.Бедрій А. Політична спадщина полк. Євгена Коновальця / Анатоль Бедрій // Визвольний шлях (Лондон). – 1988. – Кн. 7. – С. 778–791.
- 35.Бедрій А. Провідник ОУН Степан Бандера з перспективи 30 років / Анатоль Бедрій // Альманах “Гомону України”. – Торонто, 1990. – С. 34–47.
- 36.Бедрій А. Шляхом великого революціонера-націоналіста / Анатоль Бедрій // Визвольний шлях (Лондон). – 1980. – Кн. 5. – С. 517–528.
- 37.Бежук О.М. Громадсько-політична діяльність Ольги Левицької-Басараб: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.М.Бежук. – Львів, 2010. – 16 с.
- 38.Безпалько У. Культурно-просвітня діяльність Івана Брика / Уляна Безпалько // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування) / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 226–228.
- 39.Без срока давности: кол. монографія / [Под. ред. А.А.Войцеховского, Г.С.Ткаченко]. – Харьков: Изд. Дом “Фактор”, 2001. – 242 с.
- 40.Безсмертний Р.М. Соціально-політичний устрій українського суспільства (концепція Донцова): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук: спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / Р.М.Безсмертний. – К., 1997. – 25 с.
- 41.Беляев В. Под чужими знаменами [Памфлети. Пер. с укр. А.Кравченко] / Владимир Беляев, Михаил Рудницкий. – М.: “Молодая гвардия”, 1954. – 208 с.
- 42.Бензя П. Політичні партії Західної України / П.Бензя // Західна Україна. Ілюстрований літературно-мистецький та громадсько-політичний зшиток. – 1927. – № 1. – С. 22–24.
- 43.Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні 1817–1939 рр. / Роман Берест. – Дрогобич: “Відродження”, 1995. – 128 с.

- 44.Бернацек Т.В. Парламентська діяльність Комуністичної партії Західної України (1922–1927 рр.) / Т.В. Бернацек // Укр. іст. журн. –1967. – № 1. – С. 69–74.
- 45.Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті / М.Битинський // Гуртуймося. – 1932. – № 9. – С. 35–42.
- 46.Білавич Г. Товариство “Рідна школа” (1881–1939 рр.) / Галина Білавич, Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 208 с.
- 47.Білас і Данилишин / Опрацював Данило Чайковський. – Нью-Йорк: Вид-во Організації Оборони Чотирьох Свобід України, 1969. – 276 с.
- 48.Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Я.І.Білас. – К., 2003. – 18 с.
- 49.Біленький Я. Українські приватні школи в Галичині / Ярослав Біленький // Літературно-Науковий Вістник. – 1922. – Т. LXXVI. – Кн. III. – С. 247–257.
- 50.Білик Н. Богдан Лепкий – почесний член товариства “Просвіта” / Надія Білик // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування)” / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 211–215.
- 51.Білинський А. Ми і світ: Аналіза української політики на тлі конфлікту вільної демократії з комунізмом / Андрій Білинський. – Мюнхен–Чикаго: Вид-во “Орлик”, 1963. – 348 с.
- 52.Білокінь С.І. Православні єпархії України: 1917–1941 рр. / С.І.Білокінь // Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 100–120.
- 53.Білон П. Похідна церква 6-ої Стрілецької Січової дивізії / П.Білон // За Державність. – Каліш, 1937. – Зб. 8. – С. 152–155.
- 54.Боберський І. Українське сокільство. 1894–1939 / Іван Боберський. – Львів: Видавець Сокіл-Батько, 1939. – 16 с.

55. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1884–1939 / Марта Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
56. Боген Д. Преследование нацменьшинств в Польше / Дмитрий Боген. – Москва: Изд-во ЦК МОПР СССР, 1927. – 56 с.
57. Богодист І.П. Революційна боротьба трудящих Західної України (1917–1939 рр.) / Іван Пилипович Богодист. – Львів: “Вільна Україна”, 1948. – 40 с.
58. Боднар О.М. Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1928–1935): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.М.Боднар. – Львів, 2010. – 15 с.
59. Боднар О. Українська соціалістично-радикальна партія: основи політичної платформи (1926–1939) / Ольга Боднар // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / [Голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відповідальний редактор Олена Аркуша]. – Львів, 2008. – С. 430–436.
60. Боднарчук І. Великий чернець й народолобець / Іван Боднарчук. – Прудентополіс, Бразилія: Вид-во ОО Василіан, 1949. – 160 с.
61. Бойдуник О. Як дійшло до створення ОУН / Осип Бойдуник // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. – С. 359–379.
62. Бойків О. Командир – Державний муж – Творець організованого націоналізму / Олександр Бойків // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – На чужині: Видання першої української друкарні у Франції, 1955. – С. 49–68.
63. Бойко О.Д. Історія України: Посібник / О.Д.Бойко. – К.: “Академвидав”, 2003. – 656 с.
64. Бойко Ю. Євген Коновалець і осередньо-східні землі / Юрій Бойко. – На чужині, 1947. – 64 с.

- 65.Бойко Ю. Націоналізм на СУЗ у добі Коновальця / Юрій Бойко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 577–617.
- 66.Бойко Ю. Основи українського націоналізму / Юрій Бойко. – Б.м.: На чужині, 1951. – 128 с.
- 67.Бондаренко К. Фашизм в Україні. До історії проблеми / Кость Бондаренко // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 77–80.
- 68.Борець М. Молодь на Західній Україні / М.Борець. – Харків: Молодий більшовик, 1931. – 86 с.
- 69.Боровський М. Видавнича діяльність Товариства “Сільський Господар” / Михайло Боровський // Крайове Господарське Товариство “Сільський Господар” у Львові 1899–1944 / [Ред. кол.: П.Дубровний (ред.), М.Капличний, М.Боровський та ін.]. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1970. – С. 85–92.
- 70.Боровський М. Сільсько-господарське шкільництво на західноукраїнських землях / Михайло Боровський // Крайове Господарське Товариство “Сільський Господар” у Львові 1899–1944 / [Ред. кол.: П.Дубровний (ред.), М.Капличний, М.Боровський та ін.]. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1970. – С. 93–111.
- 71.Бородач В. Сотник Юліян Головінський / В.Бородач // Альманах “Гомону України”. – Торонто, 1984. – С. 57–63.
- 72.Боротьба за возз’єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939: Збірник документів і матеріалів / [Ред. кол.: Д.А.Яремчук (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1979. – 557 с.
- 73.Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз’єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.): Документи і матеріали. – Ч. 1: 1921–1928 рр. / [Упор. Буднікова Л.М., Горохова З.А., Жаворонкова З.І. та ін.]. – Луцьк: Волин. обл. вид-во, 1957. – 271 с.
- 74.Боротьба трудящих Волині за возз’єднання з Радянською Україною (1929–1939 рр.): Збірник документів. – Львів: Каменярь, 1965. – Ч. 2. – 432 с.

- 75.Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів і матеріалів (1921–1939 рр.). – Станіслав: Обл. вид-во, 1957. – 319 с.
- 76.Борчук С. Іван Галушинський і УПТ “Рідна школа” / Степан Борчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / [Голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відповідальний редактор Олена Аркуша]. – Львів, 2008. – С. 464–471.
- 77.Борщевич В. До питання доцільності автономного устрою Української православної церкви / Володимир Борщевич // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII-го Міжнародного круглого столу. – Львів: Логос, 1998. – С. 29–33.
- 78.Борщевич В. Переклад і видання богословської літератури українською мовою на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. / Володимир Борщевич // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1997. – Вип. 2. – С. 115–118.
- 79.Борщевич В. Політика Другої Речі Посполитої щодо Православної церкви на Волині / Володимир Борщевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 362–371.
- 80.Борщевич В. Роль парламентської репрезентації в обороні українського православ'я на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. / Володимир Борщевич // Український православний календар на 1998 рік [видання Української православної церкви у США]. – С.Бовнд-Брук, 1998. – С. 243–247.
- 81.Борщевич В.Т. Митрофорний протоієрей Петро Табінський / В.Т.Борщевич // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2008. – № 11. – С. 91–98.

82. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-і рр. ХХ ст.): Монографія / Володимир Борщевич. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.
83. Бочковський О. Наука про націю та її життя / Ольгерд Бочковський. – Нью-Йорк: Вид-во Говерля, 1958. – 79 с.
84. Братковський Ю. Революційний підйом у Польщі / Юрій Братковський. – Харків: “Український робітник”, 1932. – 48 с.
85. Бриль Г. До ліквідації зради в КПЗУ / Гнат Бриль // Більшовик України. – 1929. – № 4. – С. 88–101.
86. Бриль Г. Лицарі патріотичного інтересу / Гн. Бриль. – Харків: Вид-во “Пролетарий”, 1930. – 283 с.
87. Бурачок Л.В. Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883– 1940 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л.В.Бурачок. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
88. Бурковська І. Зовнішньополітичні орієнтири УНДО (1925–1935) / Ірина Бурковська // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірн. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 140–145.
89. Бурковська І. Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО (1925–1935) / Ірина Бурковська // Розбудова держави. – 1997. – № 1. – С. 26–32.
90. Бухало Г.В. “Просвіта” сяє світло (Сторінки історії Рівненської “Просвіти” 1917–1928, 1942–1944 рр.) / Г.В.Бухало.– Рівне: Редакційно-видавниче підприємство, 1993. – 46 с.
91. Ваврик В.Р. Справка о русском движении в Галичине съ библиографией за 1929 годъ / В.Р. Ваврик . – Львів: Типографія Ставропігійского Інститута, 1930. – 16 с.
92. Ваврик В.Р. Талергоф. В 20-ті роковини народної трагедії галицько-руського народу / В.Р.Ваврик. – Львів: Типографія Ставропіг. Інст., 1934. – 64 с.

93. Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упор. М.Посівнич. – Львів: Вид-во “Мс”, 2005. – 200 с.
94. Варшавчик М.Я. Джерела історіографічні / М.Я.Варшавчик // Джерелознавство історії України: Довідник / [Під кер. М.Варшавчика і Я.Калакури]. – К.: Київський ун-т ім. Т.Шевченка, 1998. – С. 26–27.
95. Василик І. Роль Костя Левицького у діяльності товариства “Просвіта” / Ірина Василик // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування)” / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 195–200.
96. Васильків О. [Крілик О.] КПЗУ і другий з’їзд КПРП / Осип Васильків // Наша Правда. – 1923. – № 1. – С. 5–13.
97. Васильків О. [Крілик О.] Національне визволення і українське дрібноміщанство / Осип Васильків // Наша Правда. – 1924. – № 1. – С. 5–11.
98. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Юліан Вассиян // Розбудова Нації (Прага). – 1928. – Ч. 2. – С. 33–42.
99. Вассиян Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму / Юліан Вассиян // Розбудова Нації (Прага). – 1929. – Ч. 3–4. – С. 65–77.
100. Вассиян Ю. Пізнання життя / Юліан Вассиян // Національна Думка (Прага). – 1927. – Ч. 10. – С. 23–32; Ч. 11. – С. 3–8.
101. Вассиян Ю. Рефлексії / Юліан Вассиян // Національна Думка (Прага). – 1927. – Ч.1. – С. 1–6; Ч. 2. – С. 16–22; Ч. 3. – С. 1–12; Ч. 4. – С. 12–22.
102. Васьків А.Ю. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / А.Ю.Васьків. – К., 1997. – 25 с.
103. Васькович Г. Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920–1921 роках / Григорій Васькович // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 303–315.

104. Васькович Г. Національна ідеологія Донцова / Григорій Васькович // Визвольний шлях (Лондон). – 1956. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 163–170.
105. Васюта И.К. Положение и борьба рабочего класса Западной Украины (1923–1929 гг.): автореф. диссерт. на соискание ученой степени канд. ист. наук / И.К.Васюта. – Львов, 1953. – 17 с.
106. Васюта І.К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939) / І.К.Васюта // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 35–64.
107. Васюта І. Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки по анексії Східної Галичини / Іван Васюта // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 341–354.
108. Васюта І. Повстання 1922 р. в Західній Україні / Іван Васюта // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 131–144.
109. Васюта І.К. Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Кирилович Васюта. – Львів: Каменярь, 2006. – 335 с.
110. Васюта І.К. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / Іван Кирилович Васюта. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1971. – 222 с.
111. Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / Іван Кирилович Васюта. – Львів: Вища школа, 1978. – 191 с.
112. Васюта І.К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні. 1921–1939 / Іван Кирилович Васюта. – Львів: Вища школа, 1988. – 175 с.
113. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні / Оксана Вацеба. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 232 с.
114. Ващенко П. До рейду 1921 р. / П.Ващенко // За Державність. – Каліш, 1932. – Зб. 3. – С. 135–139.

115. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Ярослава Володимирівна Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.
116. Веденєєв Д.В. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Дмитро Валерійович Веденєєв, Геннадій Степанович Биструхін. – К.: “Генеза”, 2006. – 408 с.
117. Веденєєв Д.В. Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920–1950-ті рр.) / Д.В. Веденєєв, О.Є.Лисенко // Укр. іст. журн. – 2009. – № 3. – С. 132–146.
118. Веденєєв Д. Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів (1920–1930 рр.) / Дмитро Веденєєв // Пам’ять століть. – 2001. – № 4. – С. 109–117.
119. Веденєєв Д. Служби безпеки українських націоналістичних організацій 1920–1950-х рр. / Дмитро Веденєєв // Пам’ять століть. – 2003. – № 1. – С. 59–69.
120. Веденєєв Д. Спеціальні підрозділи Української військової організації (1920 – початок 1930-х рр.) / Дмитро Веденєєв // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 142–152.
121. Видання “Просвіт” Галичини: книги та аркушева продукція (1868–1939): Бібліографічний покажчик. – К.: Абрис, 1996. – 248 с.
122. Винар Л. Ідеологія Д.Донцова / Любомир Винар // Розбудова держави (Клівленд; Денвер; Торонто). – 1951. – Ч. 1. – С. 7–10.
123. Витанович І. Андрій Палій (1893–1961) / Ілля Витанович // Овид (Чикаго). – 1961. – Ч. 7 (118). – С. 21–23.
124. Витанович І. Євген Олесницький – провідник українського селянства / Ілля Витанович // Український агрономічний вісник. – 1938. – № 5. – С. 5–7.
125. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк: ТУК – Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с.

126. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С.В.Віднянський // Укр. іст. журн. – 2003. – № 2. – С. 39–55.
127. Вісіна Т.М. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20–30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.М.Вісіна. – Львів, 2002. – 18 с.
128. Вісімдесят літ життя о.митрата Т.Войнаровського, президента Товариства “Сільський Господар”: [Редакційна] // Сільський Господар. – 1936. – № 4. – С. 49–50.
129. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження / Омелян Вішка / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка; Науково-дослідний центр періодики. – Львів, 2002. – 480 с.
130. Вішка О. Українська еміграція на Холмщині та Підляшші у 1920–1939 роках / Омелян Вішка // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / [За заг. ред. М.Кучерепи]. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 87–119.
131. Вішка О. Українська таборова преса вояків Армії УНР, інтернованих у Польщі в 1920–1924 рр. / Омелян Вішка // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: ХХ століття / Міжнародна асоціація українців. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 430–440.
132. Власовський І. Луцька “Просвіта” (10 років просвітянської праці 1918–1928) / Іван Власовський. – Львів: Накладом Товариства “Просвіта”, 1928. – 62 с.
133. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Репринтне відтворення видання 1966 р. / Іван Власовський. – К.: Либідь, 1998. – Т. 4: (ХХ ст.). – Ч. 2. – 400 с.

134. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю.Ю.Сливка, В.І.Масловський, М.М.Швагуляк та ін. Відп. ред. Ю.Ю.Сливка; АН УРСР. Ін-т суспільних наук. – К.: Наук. думка, 1989. – 488 с.
135. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939–1949 рр.). Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1949. – 209 с.
136. Волинець С. Нарис історії Матірнього Товариства “Просвіта” за роки 1932–1939 / Степан Волинець // Нарис історії Матірнього Товариства Просвіти і огляд Просвітніх товариств у Канаді. – Вінніпег: Накладом Українського Товариства Читальні “Просвіти”, 1968. – С. 271–288.
137. Волянюк М.М. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні / Микола Михайлович Волянюк, Валентин Юхимович Маланчук. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1960. – 231 с.
138. Врецьона Є. Мої зустрічі з Полковником / Євген Врецьона // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 466–481.
139. В'ятрович В. Основні принципи зовнішньої політики ОУН / Володимир В'ятрович // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Коло”, 2004. – Збірник 3. – С. 16–29.
140. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / Володимир В'ятрович. – Львів: Вид-во “Мс”, 2006. – 144 с.
141. Гаврилів І. Бойова діяльність УВО-ОУН на тлі західноукраїнського національно-визвольного руху / Ігор Гаврилів // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): Матеріали міжнар. наук. конф., Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р. / [Упоряд. В.Футала]. – Дрогобич: “Коло”, 2005. – С. 97–110.
142. Гаврилів І. Військова та політична діяльність ОУН напередодні Другої світової війни / Ігор Гаврилів // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. /

- [Львівський нац. ун-т ім. І.Франка. Гол. ред. К.Кондратюк]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – С. 77–81.
143. Гаврилів І. Військове питання в діяльності УВО-ОУН у міжвоєнний період / Ігор Гаврилів // Держава та армія. Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. – Львів, 1998. – № 344. – С. 32–40.
144. Гаврилів І. Степан Бандера на чолі Крайової ексекютиви ОУН / Ігор Гаврилів // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск / [ред. кол.: К.Кондратюк (відп. ред.) та ін.]. – Дрогобич: НВЦ “Каменярь”, 2002. – С. 232–241.
145. Гаврилів І. УВО: підпільна армія в боротьбі за державність / Ігор Гаврилів // Держава та армія. Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів, 2006. – № 572. – С. 11–17.
146. Гаврилів І. Український націоналіст: бойовий шлях Романа Шухевича / Ігор Гаврилів // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 181–189.
147. Гаврилюк О. Береза. Повість / Олександр Гаврилюк. – Львів: “Вільна Україна”, 1949. – 91 с.
148. Гадзинский В. Революционное движение в Восточной Галиции / Владимир Гадзинский / [Пер. с укр.]. – Москва–Петроград: ГИЗ, 1923. – 100 с.
149. Гайковський М. Українська Греко-Католицька Церква в часи митрополитування Андрея Шептицького / Михайло Гайковський // Київська церква. Альманах християнської думки / [Гол. ред. о. Теодозій Янків]. – К.–Львів: Видавець ЧСВВ, 2000. – № 2–3. – С. 32–48.
150. Галайко Б. Військовий вишкіл молоді в діяльності Української військової організації / Богдан Галайко // Військово-науковий вісник. – Львів: Вид-во Львівського ін-ту Сухопутних військ Національного університету “Львівська політехніка”, 2009. – № 11. – С. 32–47.

151. Галайко Б. Залучення молоді до діяльності в Українській військовій організації / Богдан Галайко // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. – Львів, 2008. – Вип. 9–10. – Част. 2. – С. 68–74.
152. Галушко Є.М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. / Євген Максимович Галушко – Львів: Вид-во Львівського у-ту, 1965. – 263 с.
153. Галущинський М. Видавнича діяльність “Просвіти” / Михайло Галущинський // Діло. – 1923. – 17 липня. – С. 2.
154. Галущинський М. В Освітній день! / Михайло Галущинський // Життя і Знання. Ілюстрований популярно-науковий журнал. Рік II. Видання Товариства “Просвіта”. – Львів, 1928. – Ч. 3 (15), грудень. – С. 69.
155. Галущинський М. “Геть неписьменність!” / Михайло Галущинський. – Львів: Накладом Товариства “Просвіта”, 1927. – 25 с.
156. Галущинський М. До самоосвіти / Михайло Галущинський // Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1930. Коштом Товариства “Просвіта” у Львові. – Львів, 1929. – С. 71.
157. Галущинський М. На роздоріжжі / Михайло Галущинський // Діло. – 1928. – 15 квітня. – С. 6.
158. Галущинський М. Новими шляхами. Передрук з “Літ.-Наук. Вістника”, кн. 1 за 1926 рік / Михайло Галущинський. – Львів: Накладом Михайла Галущинського. З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1926. – 7 с.
159. Галущинський М. Позашкільна освіта (Народина. – Освітні установи. – Організаційні форми. – Мета) / Михайло Галущинський. – Львів: Видання Товариства “Просвіта”, 1927. – 45 с.
160. Галущинський М. Політика в освіті чи освіта в політиці / Михайло Галущинський // Діло. – 1930. – 20 квітня. – С. 3.

161. Гапончук Г.У Так веліла совість: [Про рев. діяльність учасників ком. підпілля зах. обл. України у 20–30-ті рр.] / Григорій Ульянович Гапончук. – Львів: Каменяр, 1985. – 176 с., 7 арк. іл.
162. Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності: українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку / Степан Гелей. – Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Львів, 1998. – 531 с.
163. Гелей С. Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність / Степан Гелей. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – 584 с.; 420 іл.; порт.
164. Гелей С. Консервативно-політологічна концепція державотворення. Василь Кучабський / Степан Гелей. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997. – 160 с.
165. Генік М.А. Українське питання у діяльності польських політичних партій (1920–1926): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.А.Генік. – Чернівці, 1997. – 19 с.
166. Герасименко М.П. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.) / Михайло Петрович Герасименко, Богдан Корнілович Дудикевич. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 246 с.
167. Герасимович І. На тривогу! Основи української нації zagrożені / Іван Герасимович. – Львів: Накладом Товариства “Рідна Школа”, 1929. – 149 с.
168. Герчанівський Д. Вигнати окупанта / Дмитро Герчанівський. – Мюнхен: Видання Крайової Управи Братства кол. Вояків 1-ої Української Дивізії УНА в Німеччині, 1963. – 142 с.
169. Гетьманчук М.П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / Микола Петрович Гетьманчук. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – 432 с.

170. Гетьманчук М.П. Православна церква у політиці Польської держави міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) / М.П.Гетьманчук // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – Вип. 5. – С. 128–135.
171. Гетьманчук М.П. Українська Греко-Католицька церква і політика Польщі в українському питанні міжвоєнного періоду (березень 1921 – серпень 1939 рр.) / М.П.Гетьманчук // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2002. – Т. 9. – С. 48–58.
172. Гірчак Є. На два фронти в боротьбі проти націоналізму: Зб. ст. 1926–1931 рр. / Є.Гірчак. – Харків: ДВУ, 1932. – 348 с.
173. Гірчак Є. Хвильовим та донцовщина / Є.Гірчак // Західна Україна. – 1930. – № 2. – С. 47–52.
174. Гладилевич А. Володимир Тимчій-Лопатинський (У тридцятиліття його загину) / Адольф Гладилевич // Визвольний шлях (Лондон). – 1979. – Кн. 5. – С. 556–565.
175. Гладилевич А. Дрогобицький Пласт у моїх спогадах / Адольф Гладилевич // Дрогобиччина – земля Івана Франка / [Голова ред. кол. Л.Луців]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1973. – Т. 1. – С. 500–504.
176. Гладилевич А. Зенон Коссак / А.Гладилевич // Дрогобиччина – земля Івана Франка / [Голова ред. кол. Л.Луців]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1973. – Т. 1. – С. 680–682.
177. Гладилевич А. Михайло Смола (1912–1934) / А.Гладилевич // Дрогобиччина – земля Івана Франка / [Голова ред. кол. Л.Луців]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1973. – Т. 1. – С. 747–750.
178. Гладилевич А. Олекса Гасин: (Спогад) / Адольф Гладилевич // Визвольний шлях (Лондон). – 1980. – Кн. 7–8. – С. 825–830.
179. Гладка Г.Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Г.Л.Гладка. – Івано-Франківськ, 2000. – 18 с.
180. Гладка Г. Тероризм в оцінці митрополита А.Шептицького в контексті етико-моральної доктрини християнства / Галина Гладка // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 76–81.
181. Гладкий, сотн. Кілька слів про повстанчу Групу на Україні осінню 1921-го року / Гладкий, сотн. // На руїнах. Видання Культурно-Освітнього відділу 6-ї Стрілецької дивізії. – Каліш, 1922. – С. 7–16.
182. Гловацький І.Ю. Політичний судовий процес Ольги Басараб та “басарабівців”. Історико-правове дослідження. Монографія / Іван Юхимович Гловацький. – Львів: ЛЮІ, 2004. – 208 с.
183. Гнот С.І. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.І.Гнот. – Львів, 2003. – 19 с.
184. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.) / Давид Львович Голинков. – М.: Политиздат, 1975. – 703 с.
185. Головацький І. Українське духовенство і Наукове Товариство ім. Т.Шевченка / Іван Головацький // Київська церква. Альманах християнської думки / [Гол. ред. о. Теодозій Янків]. – К.–Львів: Видавець ЧСВВ, 2000. – № 4. – С. 37–40.
186. Голубко В. Останній шанс: Другий Зимовий похід Армії УНР 1921 р. / Віктор Голубко // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1996. – Т. 3. – S. 161–169.
187. Гордасевич Г.Л. Степан Бандера – людина і міф / Г.Л.Гордасевич. – Львів: Вид-во “Сполом”, 2000. – 192 с.
188. Гошко Ю.Г. Громадський побут робітників Західної України (1920–1939 рр.) / Юрій Григорович Гошко. – К.: Наук. думка, 1967. – 263 с.

189. Гражданская война и иностранная интервенция в СССР: Энциклопедия / [Гл. ред. С.С.Хромов]. – 2-е изд. – М.– Л.: Сов. энциклопедия, 1987. – 720 с.
190. Гривул Т. Матеріали до пластового мартиролага / Тарас Гривул, Володимир Мороз, Володимир Муравський, Володимир Окаринський / Передмова О.Сича. – Львів: “Місто-НВ”, 2003. – 120 с.
191. Гриньох І. Слуга Божий Андрей – благовісник єдності / Іван Гриньох. – Мюнхен: Viblos, 1961. – 220 с.
192. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
193. Грицак Я. Листування Івана Лисяка-Рудницького й Романа Роздольського / Ярослав Грицак, Іван-Павло Химка // Україна модерна. – Львів, 1997. – Ч. 2–3. – С. 376–413.
194. Грицан А. Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства “Просвіта” на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921–1939 рр.) / Анатолій Васильович Грицан. – Івано-Франківськ: Сіверія, 2000. – 180 с.
195. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва. 1917–1921 / Богдан Гудь, Віктор Голубко. – Львів: Українські технології, 1997. – 68 с.
196. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
197. Гунчак Т. Українська політична думка 1920-х років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм / Тарас Гунчак // Сучасність (Мюнхен). – 1986. – Ч. 1. – С. 69–78.
198. Гурладі Н.С. Проти фашизму і війни, за владу Рад і возз’єднання із Радянською Україною. (З історії революційного руху молоді в Західній Україні 1929–1939 рр.) / Н.С.Гурладі. – Львів: Кн.-журн. вид., 1959. – 49 с.

199. Давидюк Р. Відносини Організації українських націоналістів (ОУН) і Волинського українського об'єднання (ВУО) у 1931–1939 роках / Р.Давидюк, М.Кучерепа // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 1999. – № 5. – С. 107–111.
200. Давидюк Р. З історії “Просвіт” та “Просвітянських хат” на Волині / Руслана Давидюк // “Просвіта” на Волині: минуле і сучасне. Збірник наукових статей, документів / [За ред. В.К.Барана]. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2001. – С. 23–35.
201. Давидюк Р.П. Волинське українське об'єднання та українізація церкви / Р.П.Давидюк // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2001. – № 11. – С. 40–43.
202. Давидюк Р. Український лояльний табір на Волині (30-ті роки ХХ ст.) / Руслана Давидюк // У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / [Упоряд. В.К.Баран, М.М.Кучерепа та ін.]. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2003. – С. 86–94.
203. Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція: 20–30-ті роки / Віктор Михайлович Даниленко, Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Наук. думка, 1991. – 96 с.
204. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / Віктор Михайлович Даниленко, Георгій Володимирович Касьянов, Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
205. Даниленко С.Т. Дорогою ганьби і зради (Історична хроніка) / Сергій Тарасович Даниленко. – К.: Наук. думка, 1970. – 360 с.
206. Даниленко С.Т. Униаты / С.Т.Даниленко. – Москва: Политиздат, 1972. – 223 с.

207. Данилович К. Боротьба сільського пролетаріату та бідноти на Західній Україні / К.Данилович. – Харків: ДВУ, 1930. – 82 с.
208. Данилів Т. Організація молоді в Бучаччині / Теодор Данилів // Бучач і Бучаччина. Історико-мемуарний збірник / Наукове Товариство ім. Шевченка / [Ред. кол. : М.Островерха (голова) та ін.]. – Нью-Йорк–Лондон–Париж–Сидней–Торонто: Українська Видавнича Спілка у Лондоні, 1972. – С. 281–287.
209. Дарованець О. Боротьба Організації Українських Націоналістів проти асиміляційно-репресивної політики польської влади щодо українців Волині (1929–1939) / Олександр Дарованець // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Мс”, 2003. – Збірник 2. – С. 53–73.
210. Дарованець О. Експропріаційна діяльність УВО у 1924–1929 рр. / Олександр Дарованець // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 205–213.
211. Дарованець О. Націоналістичний рух 1920–1930-х років (матеріали до біографічного довідника) / Олександр Дарованець, Володимир Мороз, Володимир Муравський // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене / [Відп. ред. В.Мороз]. – К.: Українське видавництво, 2007. – С. 611–856.
212. Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922) / Олександр Дарованець // Український визвольний рух. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – Збірник 11. – С. 5–60.
213. Дарованець О. Протимонопольна акція ОУН на Волині в міжвоєнний період / Олександр Дарованець // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Мс”, 2005. – Збірник 5. – С. 97–117.
214. Дарованець О. Репресивна акція польської влади щодо Організації Українських Націоналістів на Волині в листопаді 1938 – вересні 1939 р. / Олександр Дарованець // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Коло”, 2004. – Збірник 3. – С. 102–144.

215. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Ярослав Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / [За ред. Я.Грицака, Я.Дашкевича]. – Львів: Ін-т історич. досліджень Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка; Ін-т україн. археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 226–266.
216. Дашкевич Я. Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини / Ярослав Дашкевич // Дмитро Донцов. Твори. В 5 т. – Львів: Кальварія, 2001. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 7–19.
217. Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні завваги / Ярослав Дашкевич // Україна в минулому / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Львівське відділення. [Ред. кол.: Я.Дашкевич та ін.]. – К.–Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 7–17.
218. Дашкевич Я. Нація та націоналізм: теоретичні проблеми та історіографічні висновки / Ярослав Дашкевич // Україна в минулому / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Львівське відділення. [Ред. кол.: Я.Дашкевич та ін.]. – К.–Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 177–185.
219. Дем'ян Г. Матеріали до Енциклопедії “ОУН і УПА” / Григорій Дем'ян // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 9. – С. 55–61; Кн. 10. – С. 34–37, 40–52.
220. Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова / Ігор Дерев'яний // Український визвольний рух. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2006. – Збірник 8. – С. 102–117.
221. Державний архів Львівської області. – Ф. 1 “Львівське воєводське управління. 1920–1939”. – Оп. 52. – Спр. 122 “Донесення Міністерству внутрішніх справ про діяльність членів українських військових націоналістичних організацій на території воєводства”. – 22 арк.

222. Державний архів Львівської області. – Ф. 11 “Львівський окружний суд. 1919–1939”. – Оп. 29. – Спр. 2218 “Справа по обвинуваченню Жарського Мирослава за приналежність до ОУН”. – 67 арк.
223. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / [Ред. Л.Винар і Н.Пазуняк]. – Філадельфія–Київ–Вашингтон: Фондація ім. С.Петлюри та ін., 1993. – 494 с.
224. Дмитрук В.Г. Участь КСМЗУ в народному русі на захист СРСР (1920–1939 рр.) / В.Г.Дмитрук // Укр. іст. журн. – 1971. – № 6. – С. 86–91.
225. Дмитрук К. Безбатченки (Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР) / Клим Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1972. – 223 с.
226. Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму / Клим Дмитрук. – К.: Наук. думка, 1976. – 384 с.
227. [Дм. М.]. Для добра і щастя народу (століття громадської служби Т-ва “Просвіта”) / [Дм. М.] // Календар “Слово” на ювілейний 1969 рік у 50-ту Річницю Соборности України. – Торонто: Вид-во “Вільне слово”, 1969. – С. 126.
228. Дністрянський П. По обидва боки Збруча / Петро Дністрянський. – Харків: “Український робітник”, 1932. – 32 с.
229. Добричев В.П. У тіні святого Юра (Про реакційну діяльність греко-католицької церкви). Вид. 2-е, доп. / Володимир Павлович Добричев. – Львів: Каменяр, 1970. – 214 с.
230. Добролюбська Ю.А. Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі “нової історичної науки”): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Ю.А. Добролюбська – Одеса, 1999. – 18 с.
231. Довідник з історії України. Видання в трьох томах / [За ред. І.З.Підкови, Р.М.Шуста]. – К.: Генеза, 1993–1999. – Т. 1. – 1993. – 239 с.; Т. 2. – 1995. – 440 с.; Т. 3. – 1999. – 688 с.

232. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / [Редкол.: В.Верига та ін.]. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2005. – Т. 1: 1927–1930 / [Упоряд. Ю.Черченко, О.Кучерук]. – 480 с.
233. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / [Редкол.: В.Верига та ін.]. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2007. – Т. 2. – Ч. 2: Листування Є.Коновальця з Д.Андрієвським / [Упоряд. Ю.Черченко; Наук. ред. Н.Миронець]. – 536 с.
234. Документы изобличают (Сборник документов и материалов о сотрудничестве украинских националистов со спецслужбами фашистской Германии). Изд. 2-е, доп. и испр. / [Авторы и составители: Г.С.Ткаченко, А.А.Войцеховский, А.В.Ткачук]. – К.: Б.и., 2004. – 316 с.
235. Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 243–425. – . – (Твори: в 5 т. / Д.Донцов; т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці).
236. Донцов Д. Проблема поколінь / Дмитро Донцов // Літературно-Науковий Вістник . – 1928. – Т. ХСVІ. – Кн. 7–8. – С. 318–328.
237. Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: життя і діяльність / Борис Дорошенко-Товмацький. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2005. – XXIV, 608 с.
238. Дорошенко В. Митрополит А.Шептицький на тлі доби / Володимир Дорошенко // Логос. – Йорктон–Сакс, 1956–1957. – Т. 7. – Ч. 3. – С. 195–205; Ч. 4. – С. 275–282; Т. 8. – Ч. 1. – С. 32–36.
239. Дорошенко В. “Просвіта”, її заснування й праця: короткий історичний нарис з додатком про “Просвіти” в інших країнах / Володимир Дорошенко. – Філадельфія: Вид-во “Молода Просвіта” ім. Митрополита А.Шептицького, 1959. – 103 с.
240. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу / Дмитро Дорошенко. – Берлін: Видавництво “Нація в поході”, 1940. – 69 с.
241. Дробот І.І. Державно-соборницька ідея в практиці українських суспільно-політичних сил еміграції та на західноукраїнських землях (1920–1930-ті

- рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. І. Дробот. – К., 2002. – 39 с.
242. Дробот І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті роки) / Іван Дробот. – К.: ФАДА, ЛТД, 2002. – 343 с.
243. Дудикевич Б. В боротьбі за Радянську владу / Богдан Дудикевич // Під зорями Кремля. Літературно-художній і громадсько-політичний альманах Львівської організації Спілки радянських письменників України. – Львів: “Вільна Україна”, 1949. – С. 53–72.
244. Дудикевич Б.К. Під бойовим прапором комсомолу / Б.К.Дудикевич // На чолі визвольної боротьби. – К.: Політвидав України, 1965. – С. 85–102.
245. Дудикевич Б. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародних імперіалістів / Б.Дудикевич, Я.Вітошинський. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1952. – 58 с.
246. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин / Петро Дужий. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1998. – 256 с.
247. Дужий П. Степан Бандера – символ нації: Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН: У 2 ч. / Петро Дужий. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1996. – Ч. 1. – 190 с. ; 1997. – Ч. 2. – 383 с.
248. Дурачински Э. Польская историография новейшей истории / Эугениуш Дурачински // Новая и новейшая история. – Москва, 2002. – № 3. – С. 28–57.
249. Дядиченко В.А. Розвиток історичної науки в Українській РСР (1945–1970) / В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось, В.Г.Сарбей. – К.: Наук. думка, 1970. – 82 с.
250. Дядюк М.С. Політизація українського жіночого руху в Галичині: 1921–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.С.Дядюк. – Львів, 2002. – 20 с.
251. Енциклопедія історії України / [Ред. рада: В.М.Литвин (голова) та ін.; Ред. кол.: В.А.Смолій (голова) та ін.]; Національна академія наук України, Інститут історії України – К.: Наук. думка, 2003 – . – Т. 1: А – В. – 2003. –

- 688 с.; Т. 2: Г – Д. – 2003. – 528 с.; Т. 5: Кон – Кю. – 2008. – 568 с.; Т. 6: Ла – Мі. – 2009. – 784 с.
252. Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – Перевидання в Україні. Репр. відтв. вид. 1949 року / НАН України; Ін-т української археографії. – К., 1995. – Т. 3. – 1230 с.
253. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. / [Гол. ред. проф. д-р В.Кубійович]. – Париж–Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1955–1984. – 4015 с.
254. Енциклопедія українознавства: В двох томах / Наукове Товариство ім. Шевченка; [під гол. ред. В.Кубійовича, З.Кузелі]. – Мюнхен–Нью-Йорк: Видавництво “Молоде життя”, 1949. – 1230 с.
255. Е-р. КСМ Західної України / Е-р // Молодь за кордоном. Збірник [Улож. М.Трублаїні]. – Харків: ДВУ. Юнацький сектор, 1927. – С. 58–61.
256. Євген Храпливий: Збірник науково-популярних статей / [Ред. І.Гургула]. – Львів: РВО “Основа”, 1997. – 101 с.
257. Євдокименко В.Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму / АН УРСР, Ін-т філософії. – 2-е вид., випр. і доп. / Володимир Юхимович Євдокименко. – К.: Наук. думка, 1968. – 293 с.
258. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / Олег Єгрешій. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 168 с.
259. Єгрешій О. Український клерикалізм та націоналізм у міжвоєнні роки: ідейні розходження, взаємовпливи, пошуки компромісу / Олег Єгрешій, Михайло Москалюк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 225–229.
260. Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917–1939). – Львів: “Вища школа”, 1979. – 300 с.
261. Є.Коновалець “Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...” Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік

- 1930: Документально-наукове видання / [Передм. А.Кентій, В.Лозицький]. – К.: Темпора, 2003. – 272 с.
262. Єндик Р. Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму / Ростислав Єндик. – Мюнхен: Українське видавництво, 1955. – 176 с.
263. Жерноклеєв О. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії / Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський. – К.: Основні цінності, 2004. – 283 с. (Сер. “Спадщина”).
264. Життя і смерть полковника Коновальця. Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. – Львів: Червона Калина, 1993. – 328 с.
265. Жуковський А. Євген Коновалець – у 55-річницю смерті / Аркадій Жуковський // ОУН: минуле і майбуття / [Відп. ред. С.Таран]. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993. – С. 36–44.
266. Забілий Р. Діяльність Української Військової Організації на Долинщині в 1920–1929 роках / Руслан Забілий // Український визвольний рух. – Львів: Центр досліджень українського визвольного руху, 2008. – Збірник 12. – С. 5–22.
267. Забілик С.У. Боротьба КПП і КПЗУ за інтернаціональну єдність революційних дій трудящих у 1921–1939 рр. / С.У.Забілик // Укр. іст. журн. – 1978. – № 12. – С. 37–45.
268. Заблоцький Ю. Тривале місце С.Бандери в історії народу / Юліан Заблоцький // Визвольний шлях (Лондон). – 1981. – Кн. 10. – С. 1155–1160.
269. Заболотний І.П. До історії виникнення Волинської організації КПЗУ / І.П. Заболотний // Наук. зап. Луцького педінституту ім. Лесі Українки. Серія суспільних наук. – Т. VII. – Луцьк, 1957. – С. 124–141.
270. Заболотний І.П. Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині. 1917–1939 / Іван Прокопович Заболотний. – Львів: Каменяр, 1964. – 204 с.

271. Заболотний І.П. Червона Волинь. (Нариси з історії революційного руху трудящих Волині. 1917–1939 рр.) / Іван Прокопович Заболотний. – Луцьк: Волин. обл. вид-во, 1958. – 207 с.
272. За владу Рад. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьби за Радянську владу на західноукраїнських землях / [Упоряд. В.Маланчук та Ю.Гошко]. – Львів: Кн.-журн. вид., 1957. – 298 с.
273. Зайцев О. Вибори 1922 року у Західній Україні / Олександр Зайцев // Україна модерна. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, Інститут історичних досліджень, 1997–1998. – Ч. 2–3. – С. 194–205.
274. Зайцев О. До питання про “саботажну акцію УВО” 1930 р. / Олександр Зайцев // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 21–22 листопада 1996 р. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 224–227.
275. Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919–1923) / Олександр Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 188–194.
276. Зайцев О. “Орієнтація на Схід” в українському національно-державницькому таборі Галичини (1920-ті рр.) / Олександр Зайцев // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: ХХ століття / Міжнародна асоціація україністів. [Відп. ред.: С.Кульчицький, В.Даниленко]. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 9–12.
277. Зайцев О.Ю. Парламентська діяльність КПЗУ / О.Ю.Зайцев // Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / [Упорядники: М.І.Панчук, Ю.Ю.Сливка]. – Львів: Вид-во “Світ”, 1990. – С. 164–170.
278. Зайцев О. Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. / Олександр Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна

- свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – Вип. 2. – С. 172–186.
279. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) / Олександр Зайцев // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 72–84.
280. Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919–1925) / Олександр Зайцев // Україна модерна / [За ред. В.Верстюка, Я.Грицака, Л.Зашкільняка, В.Кравченка, М.Крикуна]. – К.: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002. – Ч. 7. – С. 69–90.
281. Зайцев О. Український націоналізм і фашизм (1920–30-ті рр.) / Олександр Зайцев // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 102–109.
282. Замлинський В.О. Прогресивні діячі культури Західної України і Польщі в боротьбі за єдиний антифашистський народний фронт / В.О.Замлинський // Укр. іст. журн. – 1979. – № 4. – С. 26–36.
283. Замлинський В. Шлях чорної зради / Володимир Замлинський. – Львів: Каменяр, 1969. – 167 с.
284. За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины // Коммунист. – 1963. – № 10. – С. 37–47.
285. Заріцький В. Нескінченна справа. Випад повстанського загону від Гусятина під Київ 1921 р. / В.Заріцький // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 7. – С. 87–97.
286. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію / В.Затонський // Літопис революції. – 1929. – № 4. – С. 139–172; № 5. – С. 115–141.
287. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. / Леонід Зашкільняк // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. [Red. Z.Karpus, W.Rezmer, E.Wiszka]. – Toruń: Wyd. Uniwer. M.Kopernika, 1997. – S. 431–454.

288. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Леонід Зашкільняк // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / [Відп. редактор М.Крикун, заст. відп. редактора О.Середа]. – Львів, 2006–2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15 / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України). – С. 855–862.
289. Зашкільняк Л. Історія Польщі та українсько-польських відносин у відображенні сучасної української історіографії (90-ті роки ХХ ст.) / Леонід Зашкільняк // *Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku* / [Pod red. W.Bonusiaka]. – Rzeszów: WSP, 2000. – S. 99–128.
290. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів: Львівський державний університет імені І. Франка, 1999. – 227 с.
291. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2002. – 752с.
292. Зашкільняк Л.О. Польська історіографія після другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки) / Л.О.Зашкільняк. – Львів: Навч.-метод. кабінет з вищої освіти при Міністерстві освіти України, 1992. – 86 с.
293. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Леонід Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
294. Зашкільняк Л. Теоретичні проблеми історії та методологічні новації в сучасній українській історіографії / Леонід Зашкільняк // *Шляхами історії*. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І.Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / [Упорядник О.Сухий]. – Львів, 2004. – С. 33–48.

295. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича / [Голова ред. колегії Я.Ісаєвич, упорядники М.Литвин, В.Футала]. – Львів, 2008. – С. 3–18.
296. Зашкільняк Л. Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського / Леонід Зашкільняк // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 142–152.
297. Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я.С.Лося) / Леонід Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів: Львівський державний університет, Інститут славістики, 1996. – Вип. 48. – С. 62–72.
298. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки у ХХ ст.: Історіографічні аспекти / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – С. 3–22.
299. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки у ХХ ст.: традиції та сучасність / Леонід Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів: Львівський державний університет, Інститут славістики, 1996. – Вип. 49. – С. 71–76.
300. Зашкільняк Л. Які історики потрібні сучасній Україні? [Рец.]: Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. – 852 s. / Леонід Зашкільняк // Україна модерна. – К.: Критика, 2009. – Ч. 3 (14). – С. 297–309.
301. Заяць Н. Наукова та громадська діяльність Євгена Храпливого (1898–1949 рр.) / Наталя Заяць // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-

- ту ім. В.Гнатюка. Серія Історія / [За заг. ред. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – С. 53–59.
302. Збірник на пошану ген. Романа Шухевича / Уложив Г.Васькович. – Лондон–Мюнхен: Видання Української Видавничої Спілки й Українського Інституту Освітньої Політики, 1990. – 356 с.
303. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: Вид-во “Фенікс”, 1992. – 260 с.
304. Здіорук С.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.) / С.І. Здіорук, Л.В.Гриневич, О.І.Здіорук. – К.: Інститут історії України НАН України; Національний інститут стратегічних досліджень, 1999. – 173 с.
305. Зелевський А. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) / А.Зелевський // Укр. іст. журн. – 1959. – № 4. – С. 62–70.
306. Зелена О. Суспільно-політичні погляди Осипа Назарука / Оксана Зелена. – Дрогобич: Ред.-вид. від. ДДПУ ім. І.Франка, 2010. – 174 с.
307. Зелена О.Я. Суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали Осипа Назарука: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук: спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / О.Я.Зелена. – Львів, 2008. – 20 с.
308. Зеленко К. Великобританія і Україна / Костянтин Зеленко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 883–906.
309. Зільберман М.Й. Революційна боротьба трудящих Західної України (1924–1928 рр.) / Марк Йосипович Зільберман. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1968. – 199 с.
310. Зленко П. Симон Петлюра. (Матеріали для бібліографічного показника) / П.Зленко. – Париж: Вид-во Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, 1939. – 72 с.

311. Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот / Степан Злупко. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – 184 с. + 18 вкл.
312. Зоренко Д. На партизанці / Д.Зоренко // За Державність. – Каліш, 1932. – Зб. 3. – С. 206–225.
313. Зубенко І. Наші лицарі і мученики / І.Зубенко. – Каліш, 1922. – 28 с.
314. Зуляк І. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / Іван Зуляк. – Тернопіль: “Воля”, 2005. – 946 с.
315. Зуляк І. Діяльність “Просвіти” у Східній Галичині (1868–1939): історіографія та джерельна база дослідження / Іван Зуляк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 287–292.
316. Іванейко М. [Шлемкевич М.]. Творчий націоналізм як філософія мілітанс / М.Іванейко. – Львів: Вид-во “Батьківщина”, 1935. – 23 с.
317. Іванейко М. [Шлемкевич М.]. Ундизм-УНДО і ФНС / М.Іванейко. – Львів: Вид-во “Батьківщина”, 1938. – 48 с.
318. Іваник М.М. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 рр. Історико-правовий аспект / Микола Миколайович Іваник, Сергій Володимирович Кондратюк. – Львів: Компакт-ЛВ, 2007. – 252 с.
319. Іваник М.М. УНДО у виборах до органів місцевого самоврядування в 1925–1939 рр. / М.М.Іваник // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 11. – С. 34–39.
320. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 / Василь Іванис. – Торонто: Накладом “5-ї Станиці Союзу бувших українських вояків”, 1952. – 258 с.
321. Іванишин П. Олег Ольжич – герольд нескореного покоління / Петро Іванишин. – Дрогобич: “Відродження”, 1996. – 220 с.

322. Іванський Г. Польська історіографія КПЗУ / Герсон Іванський // Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / [Упорядники: М.І.Панчук, Ю.Ю.Сливка]. – Львів: Вид-во “Світ”, 1990. – С. 216–221.
323. Івасюта М.К. Західноукраїнська прогресивна інтелігенція у боротьбі за возз’єднання з Радянською Україною (1921–1939). Історіографія питання / М.К.Івасюта, В.А.Савинець, В.Ю.Чоповський // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 19: Питання історіографії. – Львів: “Вища школа”, 1983. – С. 17–22.
324. Івасюта М.К. З історії революційного руху на Тернопільщині в роки окупації її панською Польщею (1926–1939 рр.) / М.К.Івасюта // З історії західноукраїнських земель. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 1. – С. 91–104.
325. Іващук В. Діяльність відділень Українського центрального комітету в Західній Україні у 1920–30-х роках / Володимир Іващук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 95–102.
326. Історична наука і сучасність (Матеріали “круглого столу”) // Укр. іст. журн. – 1988. – № 8. – С. 5–93.
327. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник / [В.М.Литвин, В.І.Гусєв, А.Г.Слюсаренко та ін.]. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
328. Історичне джерелознавство: Підручник / [Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін.]. – К.: Либідь, 2003. – 488 с.
329. Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / [С.І.Посохов, С.М.Куделко, Ю.Л.Зайцева та ін.; За ред. С.І.Посохова]. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.
330. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / [С.Г.Бабенко, С.Д.Гелей, Я.А.Гончарук та ін.]. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 410 с.

331. Історія релігій в Україні: У 10 т. / [За ред. А.Колодного]. – К., 1996–2002. – Т. 4: Католицизм / [За ред. П.Яроцького]. – К.: Світ знань, 2001. – 598 с.
332. Історія України / [В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; Під ред. В.А.Смолія]. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.
333. Історія України: нове бачення. У 2 т. / [Авт. кол. Гуржій О.І. та ін.; за заг. ред. академіка НАН України В.Смолія]. – К.: “Україна”, 1996. – Том 2. – 496 с.
334. Історія України / [Ю.Зайцев, В.Баран, Я.Грицак та ін.; Керівник авт. кол. Ю.Зайцев]. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
335. Історія українського війська. У 3-х частинах. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – VIII, 568 с.
336. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах / [Головна ред. кол. А.Г.Шевелєв (гол. ред.), І.І.Артеменко, Б.М.Бабій та ін.]. – Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / [Ред. кол.: П.П.Гудзенко (відп. ред.), М.Д.Березовчук, В.О.Горбик та ін.]. – К.: Наук. думка, 1977. – 544 с.
337. Іщук-Пазуняк Н. Дмитро Паліїв: життя і діяльність / Наталія Іщук-Пазуняк // Дмитро Паліїв: життя і діяльність. 1896–1944. Збірник праць і матеріалів / [за заг. ред. О.Купчинського; передм. Василь Верига]. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2007. – С. 9–94.
338. Йова П. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною / Павло Йова. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1954. – 112 с.
339. Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки / Ярослав Калакура // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Об'єднаний випуск. У 2-х частинах. Част. 2: Історіографія. – К., 2000. – С. 402–415.
340. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

341. Калакура Я.С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії / Я.С.Калакура // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2001. – Вип. 54. – С. 10–14.
342. Калинович І. Філія Т-ва “Сільський Господар” у Золочеві 1927–1930 рр. / Іан Калинович // Золочівщина – її минуле і сучасне / Канадське Наукове Товариство ім. Шевченка / [Упоряд. В.Болюбаш]. – Нью-Йорк–Торонто–Канберра: Вид-во “Гомін України”, 1982. – С. 487–493.
343. Калиняк Л. УНДО і ОУН у контексті “політики нормалізації” (1935–1939) / Лев Калиняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича / [Голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відповідальний редактор Олена Аркуша]. – Львів, 2008. – С. 421–429.
344. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами / Ігор Каменецький // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 851–882.
345. Каплистий М. Праця філії Т-ва “Сільський Господар” у Дрогобиччині 1934/39 роках / Макар Каплистий // Дрогобиччина – земля Івана Франка / [Голова ред. кол. Л.Луців]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1973. – Т. 1. – С. 515–535.
346. Капустянський М. Військова підготовка ОУН / Микола Капустянський // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – На чужині: Видання першої української друкарні у Франції, 1955. – С. 115–139.
347. Карбович З. Не сплямований прапор національно-визвольної революції (Про С.Бандеру) / Зеновій Карбович // Визвольний шлях (Лондон). – 1969. – Кн. 10. – С. 1098–1107.

348. Карпенко О. Деякі питання історії КПЗУ (1924–1925 рр.) / О.Карпенко // Укр. іст. журн. – 1958. – № 3. – С. 83–95.
349. Карпенко О.Ю. До питання про виникнення і організаційне оформлення Комуністичної партії Східної Галичини (1919–1923) / О.Ю.Карпенко // З історії західноукраїнських земель. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 2. – С. 163–190.
350. Карпенко О.Ю. Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр. / Олександр Юхимович Карпенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 131 с.
351. Карпець М. Іван Кивелюк як просвітній діяч (1866–1922) / Микола Карпець // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування)” / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 204–207.
352. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
353. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Глобус; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с.
354. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд / Георгій Касьянов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 63 с.
355. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: Соціально-політичний портрет / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
356. Качараба С. Василь Мудрий – громадський діяч, політик, публіцист / Степан Качараба, Ярослав Комарницький. – Дрогобич: Ред.-вид. відділ Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2009. – 240 с.
357. Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939 / Степан Качараба. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с.

358. Качор А. Денис Коренець: (Начерк його життя та праці на тлі українського фахового шкільництва і сільсько-господарської кооперації в Західній Україні) / Андрій Качор. – Вінніпег: Видання “Кооперативної Громади”, 1955. – 71 с.
359. Качор А. Євген Храпливий / Андрій Качор. – Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1980. – 32 с.
360. Качор А. Мужі ідеї і праці: Андрій Палій і Андрій Мудрик – творці “Маслосоюзу” і модерної української молочарської кооперації в Західній Україні / Андрій Качор. – Вінніпег–Торонто–Клівленд: Видання “Братства Маслосоюзників” у Канаді та ЗСА, 1974. – 344 с.
361. Качор А. Остап Луцький: (Пам’яті визначного українського громадського діяча) / Андрій Качор. – Вінніпег: Накладом “Кооперативної Громади” в Вінніпегу, 1952. – 31 с.
362. Качор А. Роля “Просвіти” в економічному розвитку Західної України / Андрій Качор. – Вінніпег: Накладом Товариства “Просвіта” в Порт-Артурі, 1960. – 29 с.
363. Качор А. Стрий – колыска українського кооперативного молочарства / Андрій Качор // Стрийщина: історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавненщини, Жидачівщини і Миколаївщини / Наукове Товариство ім. Шевченка / [Редактори: І.Пеленська, К.Баб’як]. – Нью-Йорк–Торонто–Париж–Сідней: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 2. – С. 345–365.
364. Квіт С.М. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет: Монографія / Сергій Миронович Квіт. – К.: РВЦ “Київський університет”, 2000. – 260 с.
365. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / Іван Кедрин. – Нью-Йорк: Видавничча кооператива “Червона Калина”, 1976. – 724 с.
366. Кедрин І. У межах зацікавлення / Іван Кедрин. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1986. – 527 с.

367. Кедрин-Рудницький І. Видатна індивідуальність / Іван Кедрин-Рудницький // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 341–355.
368. Кедрин-Рудницький І. Несамовитий процес / Іван Кедрин-Рудницький // Календар Українського Народного Союзу за 1962 рік. – Джерзі Сіті, 1962. – 148 с.
369. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.) / А.В.Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 201 с.
370. Кентій А.В. Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис / А.В.Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 81 с.
371. Кентій А.В. Фонд “Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова “Празького Архіву” / А.В.Кентій // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 43–49.
372. Кириленко В.А. Українська філософія національного радикалізму ХХ ст.: історичне становлення та змістовне формування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 “Історія філософії” / В.А. Кириленко. – К., 1997. – 25 с.
373. Кіх М.С. Краю мій возз’єднаний / Марія Семенівна Кіх. – Львів: Каменяр, 1979. – 83 с.
374. Кленович Л. До джерел селянського руху на Західній Україні / Л.Кленович // Більшовик України. – 1931. – № 8. – С. 84–97.
375. Климач Ю. Спогади про листопадовий похід / Ю.Климач // Гуртуймося. – 1937. – № 19. – С. 17–21.
376. Климишин М. Значення Степана Бандери в історії ОУН / Микола Климишин // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 2. – С. 131–140.
377. Кліш А. Співпраця Кирила Студинського з діячами “Просвіти” (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Андрій Кліш // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського

- народу (до 140-річчя з часу заснування)” / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 207–211.
378. Книш З. Архів Сеника. Історично-критична студія / Зиновій Книш. – Торонто–Нью-Йорк–Лондон–Сідней: Фундація ім. О.Ольжича, 1992. – 205 с.
379. Книш З. Варшавський процес ОУН. На підложжі польсько-українських відносин тієї доби. У 2 т. / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1986. – Т. 1. – 674 с.; Т. 2. – 535 с.
380. Книш З. Власним руслом: Українська Військова Організація від осени 1922 до літа 1924 року / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1966. – 184 с.
381. Книш З. В сутінках зради (убивство Тадеуша Голуфка на тлі зради Романа Барановського) / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1975. – 659 с.
382. Книш З. Городок / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1973. – 532 с.
383. Книш З. Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927–1929 роках / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1967. – 471 с.
384. Книш З. Два процеси, як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, б.р. – 94 с.
385. Книш З. Дрижить підземний гук: (Спогади з 1930 і 1931 років у Галичині) / Зиновій Книш. – Вінніпег: Б.в., 1953. – 337 с.
386. Книш З. Дух, що тіло рве до бою...: (Юліан Головінський – Крайовий Командант У.В.О.) / Зиновій Книш. – Вінніпег: Накл. Від. ОДВУ ім. Ю.Головінського, 1951. – 198 с.
387. Книш З. ЗУНРО: Західньо-Українська Національно-Революційна Організація: історично-політичний нарис / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1974. – 304 с.
388. Книш З. На життя і смерть... (Сторінки з історії Української Військової Організації) / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1980. – 255 с.

389. Книш З. На повні вітрила! : (Українська військова організація в 1924–1926 роках) / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1970. – 423 с.
390. Книш З. Начальна Команда УВО у Львові / Зиновій Книш // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 288–297.
391. Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1970. – 186 с.
392. Книш З. Смерть Станіслава Собінського на тлі шкільного народоббивства / Зиновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1982. – 683 с.
393. Книш З. Українська Військова Організація / Зиновій Книш // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. / [Гол. ред. проф. д-р В.Кубійович] / Перевидання в Україні. – Львів: Наукове Товариство ім. Т.Шевченка у Львові, 2000. – Т. 9. – С. 3340–3342.
394. Книш З. Устрій Організації Українських Націоналістів: Порівняльна студія / Зиновій Книш. – Вінніпег: Б.в., 1952. – 163 с.
395. Княжинський А. Дух нації. Соціологічно-етнопсихологічна студія / Антін Княжинський. – Нью-Йорк: НТШ в ЗДА, 1959. – 291 с.
396. Коберський К. Великі проблеми сучасної господарської політики / Карло Коберський. – Львів: “Самоосвіта”, 1935. – 40 с.
397. Коберський К. Вільне спілчанство (Кооперація): Шлях до піднесення народу / Карло Коберський. – Львів: “Самоосвіта”, 1934. – 40 с.
398. [Коберський К.]. Идеология кооперации. Выбор з кооперативного письменства. Впорядкували К.Коберський і Вит. Левицький. – Львів: Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооператив, 1934. – 109 с.
399. Коберський К. Буквар кооперации. Для вжитку самостійників, кооперативних курсів і курсів вишколу хліборобської молоді / Карло Коберський. – Львів, 1939. – 158 с. (Бібліотека Ревізійного Союзу Українських Кооператив. Ч. 80).
400. Ковалишин Л.В. Суспільно-політична та наукова діяльність О.Кандиби-Ольжича у першій половині ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01.05 “Історія України” / Л.В.Ковалишин. – Чернівці, 2004. – 20 с.
401. Коваль В. Зізнання убивці (Як було здійснено замах на полковника Є.Коновальця) / Валентин Коваль // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 302–311.
402. Коваль О. Євген Коновалець на тлі боротьби за державність / Омелян Коваль // Авангард (Лондон). – 1963. – № 2. – С. 31–35.
403. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії / М.П. Ковальський // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. Міжвузів. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 1995. – С. 5–16.
404. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Григорій Іванович Ковальчак. – К.: Наук. думка, 1988. – 250 с.
405. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / Иван Дмитриевич Ковальченко. – Москва: Наука, 2003. – 486 с.
406. Ковальчук В. Історія Організації українських націоналістів та Усташської хорватської революційної організації: спроба порівняльного аналізу / Володимир Ковальчук // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 104–110.
407. Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є.Коновальця у 1920–1921 рр. / Михайло Ковальчук // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Мс”, 2006. – Збірник 7. – С. 5–78.
408. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881–1969) / Михайло Ковальчук. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 128 с., іл.
409. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. ХІХ–ХХ ст. / Роман Ковалюк. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2001. – 420 с.
410. Ковба Ж.М. “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу / Жанна Миколаївна Ковба. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 128 с.

411. Козельський Б.В. Шлях зрадництва і авантур / Б.В.Козельський. – Харків: ДВУ, 1927. – 108 с.
412. Козоріс М. Панський терор на Західній Україні / М.Козоріс. – К.: Вид-во ВУАН, 1932. – 74 с.
413. Колесник В. Українська інтелігенція Волині та Холмщини у боротьбі за національну школу / Віктор Колесник // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / [Упорядн. М.М.Кучерепа і Н.Г.Сташенко; за заг. ред. М.М.Кучерепа]. – Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня” – РВВ “Вежа” Волин. націон. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 336–345.
414. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози / Ірина Колесник // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару 17 червня 2004 р. – К., 2005. – С. 22–35.
415. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / Ірина Іванівна Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
416. Колесник І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу / Ірина Колесник // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: XX століття / Міжнародна асоціація українців. [Відп. ред.: С.Кульчицький, В.Даниленко]. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 27–32.
417. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І.І.Колесник // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 26–37.
418. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття / Олександр Колянчук, Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 1995. – 284 с.
419. Колянчук О. Незабутні могили / Олександр Колянчук. – Львів: Основи, 1993. – 48 с.

420. Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі / Олександр Колянчук. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2003. – 246 с.
421. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / Олександр Колянчук. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2000. – 278 с.
422. Колянчук О. Хрести на чужій землі / Олександр Колянчук // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – Ч. 1–2. – С.46–53.
423. Комар В.Л. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.Л.Комар. – Чернівці, 1998. – 19 с.
424. Комар [Кузьма Р.] Перегрупування сил в зах. укр. дрібнобуржуазному таборі / Комар // Наша правда. Видає Комуністична партія Західної України. – 1926. – Ч. 9–10. – С. 46–59.
425. Комарницький Я.М. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого (1893–1966 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Я.М.Комарницький. – Львів, 2008. – 20 с.
426. Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны. Материалы и документы. Пер. с польск. / [Ред. и предисл. И.А.Хренов]. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1955. – 400 с.
427. Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський. – Львів: НАН України, ЛНБ ім. В.Стефаника, Центр досліджень визвольного руху, 2006. – 420 с.
428. Кондратюк К. Західноукраїнський консерватизм у міжвоєнний період / Костянтин Кондратюк // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): Матеріали міжнародної наукової конференції, Дрогобич 8–9 жовтня 2004 р. / [Упоряд. В.Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 52–62.

429. Кондратюк К. Західноукраїнські землі міжвоєнного періоду у висвітленні сучасних вітчизняних істориків / Костянтин Кондратюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / [Голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відповідальний редактор Олена Аркуша]. – Львів, 2008. – С. 386–398.
430. Кондратюк О.К. Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України (1919–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01; 23.00.02 “Історія України” / О.К.Кондратюк. – Львів, 1997. – 27 с.
431. Коржан М. Фрагмент з діяльності ОУН на північних землях Західної України / Михайло Коржан // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 537–551.
432. Корнійчук Л.Я. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939) / Людмила Яківна Корнійчук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 71 с.
433. Кос В. Яке становище УНДО до Радянської України? (“Нова ера” 1926–1927 рр.) / В.Кос // Культура. Журнал культурного, суспільного й політичного життя. – 1927. – Ч. 3–4. – С. 83–87.
434. Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби / Володимир Косик. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2009. – 160 с., іл.
435. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик / [Ред. львів. видання Олег Романів; пер. із французької Романа Осадчука]. – Львів: Наукове Товариство ім. Т.Шевченка у Львові, 1993. – 659 с.
436. Коссак, Охримович, Тураш. – Торонто: Ліга Визволення України, 1968. – 191 с.
437. Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій / Віктор Петрович Коцур, Анатолій Петрович Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.

438. Кошетар У.П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939): Навч. посібник / У.П.Кошетар. – К.: МАУП, 2005. – 128 с.
439. КПЗУ – організатор революційної боротьби. Спогади колишніх членів Комуністичної партії Західної України / [Ред. кол.: Гошко Ю.Г., Маланчук В.Ю. (відп. ред.) та ін.]. – Львів: Кн.-журн. вид., 1958. – 316 с., 4 іл.
440. Кравець М.М. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною в радянській історіографії / М.М.Кравець, В.К.Осечинський // У боротьбі за світлі ідеали комунізму / [Ред. кол.: М.М.Кравець (відп. ред.) та ін.]. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – С. 92–104.
441. Кравець М.М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921– 1939 рр. / Микола Миколайович Кравець. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 235 с.
442. Кравець М.М. Революційний рух на Волині в 1921–1923 рр. / М.М.Кравець // З історії західноукраїнських земель. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 2. – С. 206–232.
443. Кравченко О. Велетень зо Святоюрської гори / О.Кравченко. – Йорктон–Сакс: Бібліотека Логосу, 1963. – 148 с.
444. Кравчук А. Індекс української католицької періодики Галичини 1871–1942 / Андрій Кравчук. – Львів: Свічадо, 2000. – 520 с.
445. Крамар Ю. Наддніпрянська еміграція на Волині та її роль у реалізації “Волинської програми” Г.Юзевського / Ю.Крамар // Науковий збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк: Вид-во Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки “Вежа”, 1998. – № 3. – С. 8–11.
446. Крамар Ю.В. Політика державної асиміляції на Волині (1928–1938 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю.В.Крамар. – Львів, 1998. – 17 с.

447. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків / Орест Красівський. – Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. – 416 с.
448. Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А.Шептицького в 1918–1923 рр. / Орест Красівський. – Львів, 1996. – 84 с.
449. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблеми взаємовідносин / Орест Красівський. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.
450. Красівський О.Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О.Я.Красівський. – К.: ІІЕНД, 2008. – 544 с.
451. Кр-ий Ю. [Підгайний Б.] Актентат (спомин про Романа Шухевича) / Ю.Кр-ий [Богдан Підгайний] // Визвольний шлях (Лондон). – 1970. – Кн. 3. – С. 328–331.
452. Крупа Л.Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця ХІХ – першої половини ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л.Л.Крупа. – Чернівці, 2003. – 20 с.
453. Крушельницька Л.І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). Третє, доп. вид. / Лариса Іванівна Крушельницька. – Львів: Астролябія, 2008. – 352 с., 32 с. іл.
454. Крушельницький А. Боротьба двох світоглядів (з приводу угодовських пропозицій, розмов і заяв) / Антін Крушельницький // Нові шляхи. Літературно-науковий, мистецький і громадський журнал. – 1931. – Ч. 5. – С. 175–196.
455. Крушельницький А. Західноукраїнське політичне життя / Антін Крушельницький // Нові шляхи. Літературно-науковий, мистецький і громадський журнал. – 1930. – № 10. – С. 92–111.
456. Крушельницький А. Політична лінія західно-української національної демократії (історичні нариси) / Антін Крушельницький // Нові шляхи.

- Літературно-науковий, мистецький і громадський журнал. – 1931. – Ч. 1. – С. 65–109.
457. Кугутяк М.В. Українська націонал-демократія. У 4-х т. Т. 2: Українська націонал-демократія 1918–1929: Документи і матеріали / М.В.Кугутяк / Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – К.–Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 703 с.
458. Кугутяк М. Галицькі українці у боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках / Микола Кугутяк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1997. – № 1. – С. 45–57; 1998. – № 1 (2). – С. 56–66.
459. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ: Б.в., 1993. – 204 с.
460. Кугутяк М. Історіографія українського національно-демократичного руху (1918–1939 рр.) / Микола Кугутяк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2002. – № 8. – С. 54–69.
461. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1. / Микола Кугутяк. – К. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.
462. Кугутяк М. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928–1930) / Микола Кугутяк // Галичина. Науковий і культурно-просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 1999. – № 3. – С. 24–34; 2000. – № 4. – С. 90–96.
463. Кугутяк М. Українські політичні партії і ЗУНР / Микола Кугутяк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 163–169.
464. Кузів І. На шляху розбудови кооперації (До історії Повітового Союзу Кооператив у Стрию) / Іван Кузів // Стрийщина: історично-мемуарний

- збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавненщини, Жидачівщини і Миколаївщини / Наукове Товариство ім. Шевченка / [Редактори: І.Пеленська, К.Баб'як]. – Нью-Йорк–Торонто–Париж–Сідней: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 2. – С. 332–344.
465. Кулик І. Боротьба трудящих Західної України за Радянську владу і возз'єднання з Радянською Україною / І.Кулик. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 48 с.
466. Кулик І. Східна Галичина (Сторінки з історії юнацького руху) / І.Кулик // Через кордон. Збірка [Укл. Усенко П., Височенко С.]. – Харків: ДВУ, 1925. – С. 82–87.
467. Кульчицький С.В. Ідеологія і практика українського праворадикального руху у довоєнній Польщі (1920–1939 рр.) / С.В.Кульчицький // Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 7–18.
468. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Видавничий Дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 11).
469. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі (1918–1939) / Орест Купранець. – Рим, 1974. – 235 с. (Серія II – “Записки ЧСВВ”. Секція I).
470. Купріянович Г. Український національний рух на Холмщині та Південному Підляшші в 1920-ті роки / Григорій Купріянович // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / [Голова редколегії Я.Ісаєвич, упорядники М.Литвин та О.Аркуша]. – Львів, 2000. – С. 115–126.
471. Курило В.М. Єдність українських і польських трудящих у революційній боротьбі (1924–1928) / В.М.Курило, М.М.Кравець // Укр. іст. журн. – 1975. – № 1. – С. 63–70.

472. Курчак М. Зенон Коссак – гордість дрогибицької землі / Микола Курчак // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк–Париж–Сидней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1986. – Т. 3. – С. 51–57.
473. Кутько Я. Пекельна машина в Роттердамі: Історія убивства полк. Євгена Коновальця на основі тогочасних матеріалів та сучасних свідчень / Ярослав Кутько. – Нью-Йорк–Детройт–Скрантон: З друкарні “Народної Волі” – органу Українського Робітничого Союзу, 1952–1953. – Ч. 1: На авансцені. – 1952. – 64 с.; Ч. 2: За лаштунками підпілля. – 1953. – 48 с.; Ч. 3: П’ята колюмна Валюха. – 1953. – 48 с.
474. Кучабський В. Отверта відповідь польському консерватистові / Василь Кучабський. – Львів: Накладом видавничої кооперативи “Мета”, 1932. – 236 + 16 с.
475. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. / О.О.Кучер. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. – 171 с.
476. Кучерепа М. Волинь у виборах до парламентів Другої Речі Посполитої / Микола Кучерепа // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 169–176.
477. Кучерепа М.М. Волинське українське об’єднання (1931–1939 рр.): Монографія / М.М.Кучерепа, Р.П.Давидюк . – Луцьк: Надстир’я, 2001. – 420 с.
478. Кучерепа М.М. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.): методичний матеріал на допомогу викладачам, вчителям, студентам вищих учбових закладів / М.М.Кучерепа, В.Г.Дмитрук, В.І.Прокопчук. – Луцьк: Редакційно-видавнича група “Реабілітовані історією”, 1994. – 60 с.
479. Кучерепа М.М. Зародження та діяльність на Волині українських політичних партій та громадських організацій в 1921–1939 рр. / М.М.Кучерепа // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 1995. – Вип. 1. – С. 69–78.

480. Кучерепа М. Національна політика Польщі щодо українців напередодні Другої світової війни / Микола Кучерепа // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 11. – С. 27–34.
481. Кучерепа М. Православ'я на Волині (1921–1939 рр.) / М.Кучерепа, В.Оніщук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1998. – № 3. – С. 73–77.
482. Кучерепа М. “Просвіта” на Волині у міжвоєнний період (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.) / Микола Кучерепа // “Просвіта” на Волині: минуле і сучасне. Збірник наукових статей, документів / [За ред. В.К.Барана]. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2001. – С. 11–23.
483. Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН / Олександр Кучерук. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2005. – 212 с.
484. Кучерук О. Розвідка Української військової організації та Осип Думін / Олександр Кучерук // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 117–128.
485. Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький, його життя і заслуги. У 100-річчя уродин / Василь Лаба. – Рим, 1965. – 148 с.
486. Лазаркевич Н. [Кузьма-Турянський Р.] Васильківщина як західноукраїнська модифікація укапізму / Н.Лазаркевич // Культура. – 1930. – № 7–8. – С. 182–187; № 9. – С. 215–226; № 10. – С. 277–279; № 11–12. – С. 296–299.
487. Лазаркевич Н. [Кузьма-Турянський Р.] Політичне безголов'я / Н.Лазаркевич // Культура.– 1925. – Ч. 2. – С. 115–123.
488. Лазаркевич Н. [Кузьма-Турянський Р.] Про ухили в українським націоналістичнім питанні / Н.Лазаркевич // Культура. – 1930. – № 1. – С. 30–71.
489. Лазаркевич Н. [Кузьма-Турянський Р.] Через призму марксистської критики / Н.Лазаркевич // Культура. – 1928. – № 7–10. – С. 1–54.

490. Лановик Б.Д. Історія України: Навч. посіб. – 2-е вид., переробл. і доп. / Б.Д.Лановик. – К.: Знання-Прес, 2003. – 733 с.
491. Лапичак Т. Український націоналізм: критика і оборона / Тома Лапичак. – Нью-Йорк: Ключі, 1962. – 144 с.
492. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської радянської влади / Г.Лапчинський // Літопис революції. – 1927. – № 5–6. – С. 46–66.
493. Лев В. Наукові видання Товариства “Просвіта” / Василь Лев // Збірник наукових праць на пошану Євгена Вертипороха – Президента Головної Ради НТШ і Голови Канадського НТШ з нагоди 70-річчя його життя. – Торонто: Вид-во НТШ ім. Шевченка, 1972. – С. 157–161.
494. Левицький С. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора (Причинки до історії Пласту) / Северин Левицький. – Мюнхен: “Молоде життя”, 1967. – 135 с.
495. Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-й Конгрес українських націоналістів / Степан Ленкавський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 395–425.
496. Ленкавський С. Український націоналізм / Степан Ленкавський // Його ж. Твори. Т. 1 / За ред. Олександра Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 600 с.
497. Ленкавський С. Філософічні підстави “Націоналізму” Донцова / Степан Ленкавський // Розбудова Нації (Прага). – 1928. – Ч. 7–8. – С. 273–276.
498. Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий / Василь Ленцик. – Львів: Свічадо, 2001. – 608 с.
499. Линкевич О. Польско-украинские отношения межвоенного периода в современной польской историографии / О. Линкевич // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005/2006 / [Гл. ред. Б.Н.Флоря]. – М.: Индрик, 2008. – С. 360–386.

500. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський. – Відень: [б.в], 1926. – XLVIII, 580 с.
501. Лисенко О. Військова діяльність Романа Шухевича / Олександр Лисенко // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 25–30.
502. Лисенко О.Є. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років / О.Є.Лисенко, О.В.Марущенко. – К.: Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2002. – 199 с.
503. Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. / О.Є.Лисенко // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С. 29–50.
504. Лисенко О. Релігія та церква у теорії і практиці українського націоналізму (20–40 роки ХХ ст.) / Олександр Лисенко // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових праць / [Відп. ред. В.А.Смолій]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 3. – С. 42–57.
505. Лисий В. Тернопільська філія “Просвіти” / Володимир Лисий // Шляхами Золотого Поділля. Регіональний збірник Тернопільщини / Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗСА. Том II. – Філадельфія: Вид-во “Америка”, 1970. – С. 49–58.
506. Лисяк П. Наша національна політика і останній народний з'їзд / Павло Лисяк. – Львів: Видання Українського Національно-Демократичного Об'єднання, 1938. – 61 с.
507. Лисяк-Рудницький І. Між історією та політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / Іван Лисяк-Рудницький. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – 441 с.
508. Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту / Іван Лисяк-Рудницький // Його ж. Історичні есе. В 2 т. / [Пер.

- з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака та ін.]. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 173–245.
509. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки / Іван Лисяк-Рудницький // Його ж. Історичні есе. В 2 т. / [Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака та ін.] – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 63–93.
510. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / Іван Лисяк-Рудницький // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. / [Гол. ред. проф. д-р В.Кубійович] / Перевидання в Україні. – Львів: Наукове Товариство ім. Т.Шевченка у Львові, 1996. – Т. 5. – 1723–1728.
511. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / Іван Лисяк-Рудницький // Його ж. Історичні есе. В 2 т. / [Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака та ін.]. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 247–259.
512. Литвин В. Історія України: Підручник / Володимир Литвин. – К.: Наук. думка, 2006. – 728 с.
513. Литвин М. Громадсько-політична й державотворча діяльність Романа Шухевича / Микола Литвин // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 20–24.
514. Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р.Литвин, К.Є.Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ; Видавнича фірма “ОЛПР”, 1995. – 368 с., іл.
515. Литвин С. Непохитна віра в українську державність (три нововіднайдені листи С.Петлюри) / Сергій Литвин // Пам'ять століть. – К., 2000. – № 5. – С. 137–144.
516. Литвин С. Постать Симона Петлюри: дискусійні оцінки в українській історіографії / Сергій Литвин // Збірник наукових праць Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – С. 171–197.

517. Литвин С. Симон Петлюра і Другий Зимовий похід / Сергій Литвин // Київська старовина. Науковий історико-філологічний журнал. – К., 2000. – № 1. – С. 105–119.
518. Литвин С. Симон Петлюра й українська еміграція. Історіографія проблеми / Сергій Литвин // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – № 1. – С. 167–175.
519. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела: Монографія / Сергій Литвин. – К.: “Аквілон Прес”, 2000. – 464 с.
520. Литвин С. Соборницький чин Симона Петлюри / Сергій Литвин // Пам’ять століть. – К., 1999. – № 3(18). – С. 51–64.
521. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / Сергій Литвин. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
522. Литвин С.Х. Симон Петлюра у національно-визвольній боротьбі українського народу (1917–1926). Історіографічний та джерелознавчий аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / С.Х.Литвин. – К., 2000. – 35 с.
523. Литвин Т. Іван Крип’якевич як діяч “Просвіти” / Тамара Литвин, Микола Литвин // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування) / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 229–234.
524. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / Андрей Васильевич Лихолат. – М.–Л.: Госполитиздат, 1954. – 620 с.
525. Лівницький М. Державний центр УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / Микола Лівницький. – Мюнхен–Філадельфія: Укр. Інформ. Бюро, 1984. – 72 с.
526. Лівчак Б. Полковник Євген Коновалець / Богдан Лівчак // Визвольний шлях (Лондон). – 1988. – Кн. 6. – С. 651–657.

527. Лісіна С.О. Військово-організаційна діяльність ОУН 1929–1939 рр. / С.О.Лісіна // Держава та армія. Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів, 2006. – № 572. – С. 22–29.
528. Лісовий В.С. Культура – ідеологія – політика / Василь Семенович Лісовий. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 350 с.
529. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / Василь Лісовий // Націоналізм: Антологія. 2-е вид. / [Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 453–476.
530. [Літній] Ст. До націонал-опортуністичних концепцій в революційному русі Західної України / [Літній] Ст. // Західна Україна. – 1930. – № 11–12. – С. 68–76.
531. Літній С. В лавах УНДО / Ст. Літній // Наша правда. Видає Комуністична партія Західної України. – 1926. – Ч. 6–7. – С. 59–68.
532. Лозенко Л.І. Празький український архів: історія і сьогодення / Л.І.Лозенко // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 18–30.
533. Лозинський М. З Новим роком 1924: Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель / Михайло Лозинський. – Женева: Наклад автора, 1924. – 75 с.
534. Лозинський М. Моє співробітництво з Президентом Петрушевичом / Михайло Лозинський. – Львів: Накладом “Нового Часу”, 1925. – 44 с.
535. Лозинський М. Уваги про українську державність / Михайло Лозинський. – Відень: Накладом Українського робітничого Товариства у Відні, 1927.– 87 с.
536. Лось С. За конструктивну політику на Червоній Русі / Станіслав Лось. – Львів: Накладом Організаційного Комітету Української Народної Обнови, 1932. – 84 с.
537. Лось Ст. Міжнародне положення Польщі та Галицькі українці / Станіслав Лось. – Львів: Видавнича спілка “Діло”, 1932. – 72 с.

538. Лотоцький О. Симон Петлюра / Олександр Лотоцький. – Варшава: Накладом Комітету для вшанування Х. річниці смерти Симона Петлюри, 1936. – 118 с.
539. Лубкович Н. Участь Євгена Храпливого в діяльності товариства “Сільський господар” / Наталія Лубкович // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування)” / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 242–246.
540. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя / Левко Лукашевич. – Нью-Йорк: Укр. православне вид-во св. Софії, 1982. – 342 с.
541. Люзняк М. Маловідоме з видавничої історії товариства “Просвіта” у Західній Україні: на шляху формування національної свідомості та політичного мислення українського народу / Марія Люзняк. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2001. – 60 с.
542. Лялька Я.С. Боротьба трудящих Західної України за єдиний фронт проти загрози фашизму і війни (1933–1935 рр.) / Я.С.Лялька // Укр. іст. журн. – 1973. – № 9. – С. 55–63.
543. Лялька Я.С. Интернациональная солидарность трудящихся Западной Украины и Западной Белоруссии в борьбе за воссоединение с СССР (1921–1939) / Я.С.Лялька // Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма [Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (отв. ред.) и др.]. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 140–170.
544. Лясоцький Я. Комсомол Польщі в боротьбі / Я. Лясоцький / [Пер. О.Ж.]. – Харків: ДВУ, 1927. – 98 с.
545. Магальяс С. Порадник для освітників. Форми і методи освітньої праці / Семен Магальяс. – Львів: Накладом Товариства “Просвіта”, 1933. – 96 с.
546. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР / Ісаак Мазепа. – Прага: Прометей, 1943. – 234 с.

547. Маймескулов Л.Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – 2-е изд., перераб. и дополн. / Л.Н.Маймескулов, А.И.Рогожин, В.В.Сташис. – Харьков: Изд-во “Основа” при Харьков. гос. ун-те, 1990. – 345 с.
548. Макаев В.К. Рабочее движение в Западной Украине (1929–1939 гг.): автореф. диссерт. на соискание ученой степени канд. ист. наук / В.К.Макаев. – Львов, 1951. – 16 с.
549. Макаєв В.К. Робітничі страйки у Львові в 1934–1935 рр. / В.К.Макаєв // З історії західноукраїнських земель. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 1. – С. 138–143.
550. Макар В. Береза Картузька: Спомини з 1934–1935 рр. / Володимир Макар. – Торонто: Ліга Визволення України, 1956. – 204 с.
551. Макарчук С.А. Возз’єднання Західної України з УРСР як головне завдання національної програми КПЗУ / С.А.Макарчук // Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / Упорядники: М.І.Панчук, Ю.Ю.Сливка. – Львів: Вид-во “Світ”, 1990. – С. 139–152.
552. Макарчук С.А. Джерелознавство історії України / Степан Арсентійович Макарчук. – Львів: Світ, 2008. – 512 с.
553. Макарчук С.А. Західна Україна 1917–1939 рр. в радянській історіографії / С.А.Макарчук, Ю.А.Киричук // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 19: Питання історіографії. – Львів: “Вища школа”, 1983. – С. 10–17.
554. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / Степан Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 351 с.
555. Макарчук С. Ставлення української громадськості Галичини до Польської держави (1918–1923) / Степан Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1995. – № 5. – С. 63–74.
556. Макарчук С.А. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст. / С.А. Макарчук //

- Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І.Крушельницької. – Львів: НАН України; ЛНБ ім. В.Стефаника, 1998. – С. 132–144.
557. Макарчук С.А. Етносоціальне розвитие и національніє отношенія на западноукраїнських землях в період імперіалізма / Степан Арсентьєвич Макарчук. – Львов: “Вища школа”, 1983. – 255 с.
558. Маківка С.А. Нескорені креси (Записки політв’язня) / Степан Адамович Маківка. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1954. – 108 с.
559. Макух І. На народній службі / Іван Макух. – Детройт: Видання Української Вільної Громади Америки, 1958. – 628 с.
560. Мала Енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; [Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.
561. Маланчук В. Молодість гартована в боях. Нариси про молодих революціонерів Західної України / В.Маланчук. – Львів: Кн.-журн. вид., 1957. – 112 с.
562. Маланчук В. Об’єктивність і суб’єктивність в історичному дослідженні / В.Маланчук // Комуніст України. – 1966. – № 1. – С 93–96.
563. Маланчук В.Ю. Бойовий шлях комсомолу Західної України / В.Ю.Маланчук. – К.: Молодь, 1959. – 92 с.
564. Маланчук В.Ю. Торжество ленінської національної політики. (Комуністична партія – організатор розв’язання національного питання в західних областях УРСР) / Валентин Юхимович Маланчук. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1960. – 696 с.
565. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія / Оксана Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги-ХХІ, 2006. – 500 с.
566. Маланчук-Рибак О. Соціально-християнський фемінізм: галицька ідеологічно-організаційна модель / Оксана Маланчук-Рибак // Вісник

- Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 229–245.
567. Маланчук-Рибак О. Український жіночий рух у Львові (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) / Оксана Маланчук-Рибак // Український історик. – Нью-Йорк–Київ–Торонто–Париж, 2000. – № 5 (148). – С. 145–167.
568. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія / Оксана Маланчук-Рибак. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1999. – 54 с.
- 568а. Маланчук-Рибак О. Юридичний статус жінок у контексті правової культури Галичини міжвоєнного періоду / Оксана Маланчук-Рибак // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, 2003. – Z. 15–16. – S. 127–141.
569. Малик Я. Михайло Галущинський: період парламентської діяльності / Ярослав Малик, Андрій Прокіп // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. Збірн. наук. праць. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 133–139.
570. Малик Я. Михайло Галущинський у боротьбі за національну ідею / Ярослав Малик, Андрій Прокіп / Львів. регіон. ін-т держ. управл. НА держ. управл. при Президентові України. – Львів, 2005. – ХХІV, 127 с.
571. Мамчин Р. Філія Т-ва “Сільський Господар” у Золочеві в роках 1932–1936 / Роман Мамчин // Золочівщина – її минуле і сучасне / Канадське Наукове Товариство ім. Шевченка / [Упоряд. В.Болюбаш]. – Нью-Йорк–Торонто–Канберра: Вид-во “Гомін України”, 1982. – С. 493–498.
572. Мандрик М. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу / Передмова Василя Вериги / Марія Мандрик. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 392 с.
573. Марітчак О. Процес проти Біласа й Данилишина / Олександр Марітчак // Детройтські вісті (Торонто). – 1967. – 28 січня. – С. 3.
574. Маркусь В. Екзильний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921–1939). Міжнародно-правна та порівняльна

- аналіза / Василь Маркусъ // Сучасність. – Нью-Йорк, 1986. – Ч. 12. – С. 70–84.
575. Маркусъ В. Півстоліття ОУН (1929–1979) / Василь Маркусъ // Сучасність (Мюнхен). – 1979. – Ч. 4. – С. 45–63.
576. Мартинець В. Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму. Аналітично-порівняльна студія / Володимир Мартинець. – Вінніпег: Новий шлях, 1954. – 200 с.
577. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / Володимир Мартинець. – Вінніпег: Видання ПУН. На скитальщині, 1949. – LXXVI, 349 с.
578. Мартинюк Я.М. Становлення та діяльність органів місцевого самоврядування на Волині (1919–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Я.М.Мартинюк. – Львів, 2001. – 21 с.
579. Мартюк І. Центросоюз: Союз Кооперативних Союзів у Львові в роках 1924–1944. (Спогади співучасника праці й змагань українського кооперативного руху) / Іван Мартюк. – Б.м. [США]: Вид-во “М.П.Коць”, 1973. – 127 с.
580. Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920–1923 / Михайло Марунчак. – Вінніпег–Едмонтон: Крайова Рада Української Організації за Патріархат Української Католицької Церкви, 1981. – 47 с.
581. Марущенко О. Висвітлення діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.) в українській зарубіжній та радянській історіографіях: порівняльний аналіз / Олександр Марущенко, Наталія Надурак // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 572–579.
582. Марущенко О. Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі (1929–1940) / Олександр Марущенко, Наталія Надурак // Галичина.

- Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 196–202.
583. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника / Василь Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
584. Матлашенко Н. Наукова і видавнича діяльність Богословського наукового товариства (Львів, 1923–1942) / Н.Матлашенко // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII Міжнародного круглого столу 11–13 травня 1998 року. – Львів: Логос, 1998. – С. 144–145.
585. Матюшко Л. Діяльність москвофільського студентського товариства “Друг” у міжвоєнний період / Людмила Матюшко // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І.Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / [Упоряд. О.Сухий]. – Львів, 2004. – С. 310–322.
586. Матюшко Л. Діяльність Ревізійного Союзу Руських кооперативів (1908–1939) / Людмила Матюшко // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – К.: “Політехніка”, 2006. – Вип. 22. – С. 51–61.
587. Матюшко Л. “Образ Талергофа” в західноукраїнській пресі міжвоєнного періоду / Людмила Матюшко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2004. – Вип. VIII. – С. 308–316.
588. Машотас В.В. Комуністична партія Західної України. Бібліографічний покажчик матеріалів і публікацій за 1919–1967 рр. / Володимир Володимирович Машотас. – Львів: Каменяр, 1969. – 439 с.
589. Медвідь О.В. Військово-політична діяльність Дмитра Палієва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 20.02.22 “Військова історія” / О.В.Медвідь. – Львів, 2000. – 20 с.
590. Мельничук П. Владика Григорій Хомишин – патріот, місіонер, мученик / Петро Мельничук. – Львів: Вид-во Отців Василіан “Місіонер”, 1997. – 415 с.

591. Миколаєвич М. Москвофільство. Його батьки і діти. Історичний нарис / Микола Миколаєвич. – Львів: Накладом “Громадського Голосу”, 1936. – 68 с.
592. Мин Д. Западная Украина / Дмитрий Мин. – Москва: Политиздат, 1939. – 56 с.
593. Минский Г. Под игом польских панов / Григорий Минский. – Москва: Соцэкгиз, 1939. – 96 с.
594. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали 1899–1944 рр. Т. II: Церква і суспільне питання. – Кн. 1: Пастирське вчення і діяльність / [Упоряд. А.Кравчук, О.Гайова]. – Львів: Місіонер, 1998. – 570 с.
595. Митрополит Андрей Шептицький. Про вагу і значення музеїв / Митрополит Андрей Шептицький // Літопис Національного Музею. – Львів, 1935. – С. 3–7.
596. Михайло Галущинський – Лицар обов’язку і чину (Матеріали наукової конференції, присвяченої 120-й річниці від дня народження і 90-й річниці відкриття Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого), Рогатин, 19 вересня 1998 р. / Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України та ін. – Львів–Рогатин, 1999. – 99 с.
597. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924– 1934 / Публ. В.Пристайка та Ю.Шаповала. – К.: “Україна”, 1996. – 335 с.
598. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934) / Публ. В.Пристайка та Ю.Шаповала. – К.: Критика, 1999. – 353 с.
599. Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи. Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / [Упорядник Мирослава Дядюк]. – Львів: “Місіонер”, 1998. – 844 с.
600. Міненко Т. Змагання за незалежнення Української православної церкви в ХХ ст. / Тимофій Міненко // Збірник праць Ювілейного конгресу у 1000-

- ліття Хрещення Руси-України / [Ред. д-р В.Янів]. – Мюнхен: УВУ, 1989. – С. 763–791.
601. Мірчук П. Євген Коновалець (у 20-річчя смерті) / Петро Мірчук. – Торонто: Видавнича спілка “Гомін України”, 1958. – 107 с.
602. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1920–1939 / [За ред. Степана Ленкавського] / Петро Мірчук. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – 639 с.
603. Мірчук П. Революційний змаг за УССД. (Хто такі “бандерівці”, “мельниківці”, “двійкарі”) / Петро Мірчук. – Нью-Йорк–Торонто–Лондон: Союз українських політв’язнів, 1985. – Т. 1. – 222 с.
604. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних / Петро Мірчук. – Нью-Йорк–Торонто–Лондон: Товариство кол. Вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. – 269 с.
605. Мірчук П. Справа вбивства Т.Голуфка / Петро Мірчук // Визвольний шлях (Лондон). – 1977. – Кн.1. – С. 117–124; Кн. 2. – С. 228–239; Кн. 3. – С. 348–359.
606. Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовости / Петро Мірчук. – Нью-Йорк–Торонто: Організація Оборони Чотирьох Свобід України; Ліга Визволення України, 1961. – 160 с.
607. [М.М.]. Століття матірної “Просвіти” / [М.М.] // Жіночий світ. Видає Організація Українок Канади ім. Ольги Басарабової. Рік XIX. – 1968. – Ч. 11–12. – С. 3.
608. Мокляк Я. Головні політичні напрямки на Лемківщині в міжвоєнний період (короткий історичний нарис) / Ярослав Мокляк // Zustriczi. – Warszawa, 1989. – № 19 (1). – S. 100–104.
609. Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920–1939 pp.): історико-політологічний аналіз / Михайло Москалюк // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 97–101.

610. Москалюк М. Проблема celibату в християнсько-суспільному житті Галичини 20-х – 30-х років ХХ століття / Михайло Москалюк // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1997. – № 1. – С. 58–62.
611. Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х роках ХХ ст. / М. Москалюк. – К.: Стилос, 1998. – 56 с.
612. Москалюк М.Ф. Гетьманський рух і українська клерикальна течія консервативної політичної думки міжвоєнної Галичини / М.Ф. Москалюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. – Ужгород, 2008. – Вип. 10. – С. 248–253.
613. Москалюк М.Ф. Український християнсько-суспільний рух Галичини в період ЗУНР / М.Ф. Москалюк // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. 1. – С. 127–134.
614. Мотузка М. “Зовсім нового типу українці”... (До організаційно-ідеологічних та програмових основ українського фашизму) / М. Мотузка // Більшовик України. – 1929. – № 7–8. – С. 70–79; № 9. – С. 70–81.
615. Мстиславець О. Розтлителі свідомості / О. Мстиславець. – Львів: “Вільна Україна”, 1950. – 104 с.
616. Мудрий В. Український університет у Львові (1921–1925) / Василь Мудрий. – Фюрт: Вид-во “Час”, 1948. – 60 с.
617. Мулик-Луцик Ю. Усопшому митрополиту Іларіону в пам’ять на віки вічні / Юрій Мулик-Луцик // Жалобна книга в пам’ять митрополита Іларіона. – Вінніпег: Вид-во Консисторії УГП Церкви в Канаді, 1973. – С. 19–68.
618. Муравський В. Документи Міністерства закордонних справ Чехословаччини про так званій “архів Сеника” / Володимир Муравський // Український визвольний рух. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2006. – Збірник 6. – С. 5–29.
619. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів / Микола Мушинка / Університет ім. Монаша; Відділ статистики. – Мельбурн, 1996. – 114 с.

620. Навроцький О. Початки УВО у Львові / Осип Навроцький // Срібна Сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. Збірник II. Початки УВО в Галичині / [Зібрав, упорядкував й зредагував Зиновій Книш]. – Торонто: Срібна Сурма, б.р. – С. 25–62.
621. Навроцький О. УВО, політичні партії, диктатура ЗУНРО та уряд УНР / Осип Навроцький // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 298–302.
622. Навроцький О. Українська Військова Організація: організаційні початки й створення Начальної Колегії УВО / Осип Навроцький // Голос Комбатанта. Журнал Об'єднання б. Вояків Українців в Америці (Нью-Йорк). – 1961. – Ч. 9 (15). – С. 6–11.
623. Назарук О. Греко-Католицька церква і українська ліберальна інтелігенція. Загальний огляд сучасної української кирині на церковній області в краю і на еміграції / Осип Назарук. – Львів: Накладом “Правди”, 1929. – 148 с.
624. Назарук О. Гоги і магоги. Політична брошура призначена для гуртування будучих українських провідників / Осип Назарук. – Львів, 1936. – 129 с. – (Бібліотека Української Народної Обнови).
625. Назарук О. Ерема кай аноніма. Політична брошура призначена для гартування будучих українських провідників / Осип Назарук. – Львів, 1936. – 128 с. (Бібліотека Української Народної Обнови).
626. Назарук О. Жінка і суспільність. Реферат виголошений на засіданні Генерального інституту Католицької Акції у Львові дня 13 квітня 1934 р. / Осип Назарук. – Львів: Накладом Української Католицької Організації, 1934. – 48 с.
627. Назарук О. Замах на Церкву. Про те, яка небезпека загрожує Українській Греко-Католицькій Церкві і про передумовини успішної оборони / Осип Назарук. – Львів: Накладом часопису “Нова Зоря”, 1939. – 96 с.
628. Назарук О. Ідеологічні основи Української Католицької Народної Партії / Осип Назарук. – Львів: Накладом Організаційного Комітету У.К.Н.П., 1931. – 64 с. (Політична бібліотека УКНП. Ч. 1).

629. Назарук О. Націоналізм Донцова й інші мишугізми / Осип Назарук. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шеченка у Львові, 1934. – 34 с. (Бібліотека Української Народної Обнови).
630. Назарук О. Узасаднення “Скали”. Реферат д-ра Осипа Назарука виголошений на Загальних Зборах делегатів читалень Товариства “Скала” в Станиславові дня 23 квітня 1936 р. / Осип Назарук. – Львів, 1936. – 56 с. (Бібліотека “Скали”. Ч. 1).
631. На порозі сімдесятиліття “Просвіти” // Життя і Знання. Ілюстрований науковий журнал-місячник. Рік X. – 1937. – Ч. 12. – С. 337.
632. Нарис історії філософії на Україні / [Ред. кол. : Д.Х. Острянин (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1966. – 656 с.
633. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX– XX ст.) / [Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін.: За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Малика Я.Й.]: Навч. посіб. – Львів: Світ, 2001. – 296 с.
634. Нариси історії Комуністичної партії України. Видання четверте, доповнене / [Авт. кол.: В.І.Юрчук (керівник), Ю.В.Бабко, П.Л.Варгатюк та ін.]. – К.: Політвидав України, 1977. – 762 с.
635. Нариси історії Волинської обласної партійної організації / [Редкол.: Є.А.Поліванов (гол.) та ін.]. – 2-е вид., перероб. і доп. – Львів: Каменяр, 1971. – 252 с.
636. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації / Редкол.: П.Д.Сардачук та ін. – Ужгород: Карпати, 1979. – 312 с.
637. Нариси історії Львівської обласної партійної організації / [Редкол.: Д.А.Яремчук (гол.) та ін.] – 3-є вид., випр. і доп. – Львів: Каменяр, 1980. – 386 с.
638. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша / Симон Наріжний. – Прага: Б.в., 1942. – 402 с. (Студії Музею визвольної боротьби України).
639. Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Українська історіографія на рубежі

- століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25–26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – 820 с.
640. Національне питання на Україні та розлам в КПЗУ. Збірник статей і документів. – Харків: Вид-во “Пролетарий”, 1928. – 212 с.
641. На чолі визвольної боротьби. Спогади колишніх активних діячів Комуністичної партії Західної України / [Упоряд. В.Ю.Маланчук]. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1965. – 203 с.
642. Незабутні герої визвольної боротьби (Спогади повстанця) // Трибуна України. – 1923. – № 2–3. – С. 51–69.
643. Непогасний огонь віри: Збірник на пошану полковника Андрія Мельника – Голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1974. – 763 с.
644. Недзвецька-Климишин О. Мирослав Тураш (спогад) / Олена Недзвецька-Климишин // Стрийщина: історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавненщини, Жидачівщини і Миколаївщини / Наукове Товариство ім. Шевченка / [Редактори: І.Пеленська, К.Баб'як]. – Нью-Йорк–Торонто–Париж–Сідней: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 1. – С. 244–246.
645. Никифорок Ю. Західна Україна. Матеріали до бібліографії. Спис літератури, опублікованої на терені УРСР. 1917–1929 рр. / Ю.Никифорок. – Харків: Пролетар, 1932. – 184 с.
646. Новицький Є.А. Комуністична партія Східної Галичини і створення комуністичної організації молоді (1919–1923 рр.) / Є.А.Новицький, І.М.Шумейко // Укр. іст. журн. – 1974. – № 1. – С.44–50.
647. Новиченко М. Богослов, політик, меценат (Деякі аспекти діяльності митрополита А.Шептицького) / Микола Новиченко // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3–8 травня 1995 р.). – Львів, 1996. – С. 154–155.

648. Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.М.Литвин та ін. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2002. – 719 с.
649. Овод Х. Полковник Роман Сушко (1894–1944): На вшанування його пам'яті / Христина Овод. – Торонто: Б.в., 2006. – 305 с.
650. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк: Організація Оборони Чотирьох Свобід України, 1963. – 87 с.
651. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / Олександр Оглоблин / [Пер. з англ.; Вступна стаття І.Верби]. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2003. – 251 с.
652. Оглоблин О. Українська церковна історіографія / Олександр Оглоблин // Український історик. – 1969. – Ч. 4 (24). – С. 12–29.
653. Окаринський В.М. Пласт в українському національно-визвольному русі (1911–1939 рр.): Монографія / Володимир Михайлович Окаринський. – Тернопіль: Б.в., 2006. – 221 с.
654. Окаринський В.М. Пластовий рух на Тернопільщині (від початків до сьогодення) / Володимир Михайлович Окаринський. – Тернопіль: “Астон”, 2007. – 64 с.
655. Окаринський В.М. Український скаутський рух (1911–1944 рр.): Монографія / Володимир Михайлович Окаринський. – Тернопіль: Вид-во “Рада”, 2006. – 264 с.
656. Олексюк М.М. Боротьба філософських течій на західноукраїнських землях у 20–30-х роках ХХ ст. / Мирослав Миронович Олексюк. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 299 с.
657. Олексюк М.М. Ленінська ідейна спадщина і прогресивна преса Західної України (20–30-ті роки ХХ ст.) / Мирослав Миронович Олексюк. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. – 276 с.
658. Олексюк М.М. Преса “Сельробу” в боротьбі за соціалістичну ідеологію на Західній Україні / М.М.Олексюк // У боротьбі за світлі ідеали комунізму /

- [Ред. кол.: М.М.Кравець (відп. ред.) та ін.]. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. – С. 71–81.
659. Олесевич Л.О. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність: Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939) / Любомир Олександрович Олесевич. – К.: Наук. думка, 1974. – 167 с.
660. Олесь О. [Кандиба О.] Євген Коновалець. Нарис про життя, чин і смерть великого українського патріота / Олександр Олесь. – На чужині: Вид-во “Український патріот”, 1948. – 31 с.
661. Олеськів В. В поклоні основоположників ОУН / Василь Олеськів // Визвольний шлях (Лондон). – 1988. – Кн. 7. – С. 771–777.
662. Онацький Є. У вічному місті / Євген Онацький // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – На чужині: Видання першої української друкарні у Франції, 1955. – С. 167–186.
663. Онацький Є. Шляхом на Роттердам / Євген Онацький. – Буенос-Айрес: Вид-во Юліана Середяка, 1983. – 184 с.
664. Онишко Л. Катерина Зарицька: Молитва до сина / Леся Онишко. – Львів: Світ, 2002. – 176 с.
665. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. 2-е стереотипне вид. – К.: Наук. думка, 2005. – 53 с.
666. Осечинський В.К. Квітневі події 1936 р. у Львові / В.К.Осечинський // Наукові записки Львівського державного університету ім. І.Франка. Серія історична. – 1946. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 40–48.
667. Островець М. Великий Василянин слуга Божий митрополит Андрей Шептицький ЧСВВ. Нарис / Михайло Островець. – Нью-Йорк: Накладом автора, 1960. – 48 с.
668. О-як [Лисяк О.]. Командир, революціонер, спортсмен / О-як [Олег Лисяк] // Визвольний шлях (Лондон). – 1970. – Кн. 3. – С. 352–354.

669. Павленко М. Українські війсьвополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / Микола Павленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 352 с.
670. Павликовська І. На громадський шлях. (З нагоди 70-ліття українського жіночого руху) / Ірина Павликовська. – Філадельфія: Накладом Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, 1956. – 81 с.
671. Павликовський Ю. В обороні рідної землі / Юліян Павликовський. – Львів: Б.в., 1925. – 73 с.
672. Павликовський Ю. За землю Батьківщини: [Реферат виголошений на протестаційних зборах українців Львова] / Юліян Павликовський. – Львів: Б.в., 1936. – 40 с.
673. Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині. Короткий історичний і економічний огляд земельного питання та сучасний його стан / Юліян Павликовський. – Львів: Б.в., 1922. – 19 с.
674. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху: (Промова на святочній Академії дня 16 січня 1934 р. в 30-ліття організованої праці РСУК) / Юліян Павликовський. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – 16 с.
675. Павликовський Ю. [Тези виступу на Другому Конгресі Українського національно-демократичного об'єднання] / Юліян Павликовський // Діло. – 1926. – 24 листопада. – № 261. – С. 2.
676. Павлюк О.В. Радянофільство Є.Петрушевича: переконання чи вимушеність? / О.В.Павлюк // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 109–118; № 4. – С. 95–102.
677. Падох Я. Останні загальні збори “Просвіти” у Львові / Ярослав Падох // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1970. Річник 60-й. – Джерзі-Ситі–Нью-Йорк: Вид-во “Свобода”, 1969. – С. 99–104.
678. Падох Я. Стрийський Пласт (Нарис історії) / Ярослав Падох // Стрийщина: історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини,

- Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавненщини, Жидачівщини і Миколаївщини / Наукове Товариство ім. Шевченка / [Редактори: І.Пеленська, К.Баб'як]. – Нью-Йорк–Торонто–Париж–Сидней: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 1. – С. 404–530.
679. Паклен Р. Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти: У 3 т. / Роберт Паклен. – Б.м.: Чужина, 1978. – Т. 3. – Ч. 1. – 108 с.
680. Паламарчук В.Е. Революционное крестьянское движение в Западной Украине в период мирового экономического кризиса (1929–1933 гг.): автореф. диссерт. на соискание ученой степени канд. ист. наук / В.Е.Паламарчук. – Львов, 1953. – 16 с.
- 680а.Палій-Сидорянський М. “На рейді” / М.Палій-Сидорянський // Гуртуймося. – 1929. – № 3. – С. 26–27; 1930. – № 4. – С. 37–40; 1931. – № 5. – С. 9–13.
681. Панфілова Т. Проблема соборності України в діяльності УНТП (жовтень 1918 р. – березень 1923 р.) / Тетяна Панфілова // Галичина. Науковий і культурно-просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 2003. – № 9. – С. 177–185.
682. Панченко О. Микола Лебедь. Життя. Діяльність. Державно-правові погляди / Олександр Панченко. – Лохвиця; Кобеляки, 2001. – 218 с.
683. Панчук М.І. “Білі плями” героїчного літопису: Із історії Ком. партії Зах. України / Май Іванович Панчук. – К.: Політвидав України, 1989. – 131 с.
684. Панчук М.І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси / Май Іванович Панчук. – К.: Вища школа, 1982. – 200 с.
685. Панчук М.І. Комуністична партія Західної України: героїзм і драматизм історії / М.І.Панчук // Про минуле – заради майбутнього / [Упоряд. Ю.І.Шаповал; Редкол.: І.Ф.Курас та ін.]. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С. 107–124.
686. Панчук М.І. У полум'ї класових битв (Про боротьбу КПЗУ за інтернаціональне згуртування західноукраїнських трудящих, проти

- буржуазного націоналізму) / Май Іванович Панчук. – К.: Політвидав України, 1979. – 214 с.
687. Папакін Г.В. Використання історичних джерел в археографічних публікаціях: суспільні виклики та наукові проблеми (роздуми архівознавця) / Г.В.Папакін // Укр. іст. журн. – 2009. – № 6. – С. 135–146.
688. Паславський І. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви / Іван Паславський. – Львів: Видавниче підприємство “Стрім”, 1994. – 144 с.
689. Пастух Р. Родинний архів Степана Бандери / Роман Пастух // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 677–690.
690. Патрило І. Джерела і бібліографія історії української церкви: В 3 т. / Ісидор Патрило. – Т. 1. – Рим, 1975. – 376 с.; Т. 2. – Рим, 1988. – Т. 3. – Рим, 1992. – 119 с.
691. Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. / Нина Михайловна Пашаева / Государственная публичная историческая библиотека России. – Москва, 2001. – 201 с.
692. Пеленська І. Освітнє життя Стрийщини / Ірина Пеленська // Стрийщина: історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавненщини, Жидачівщини і Миколаївщини / Наукове Товариство ім. Шевченка / [Редактори: І.Пеленська, К.Баб’як]. – Нью-Йорк–Торонто–Париж–Сідней: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 1. – С. 390–403.
693. Пеленський З. Критикани й опозиціонери / Зенон Пеленський // Шлях нації. – 1935. – Ч. 1. – С. 13–22.
694. Пеленський З. Між двома конечностями / Зенон Пеленський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. – С. 502–524.
695. Пеленський З. Проблеми нашого збірного устрою / Зенон Пеленський // Шлях нації. – 1936. – Ч. 3–4. – С. 211–224.

696. Пеленський Я. Україна в польській опозиційній публіцистиці / Ярослав Пеленський // Віднова: Політика. Суспільство. Культура. – 1985. – Т. 4: Україна і польська опозиція / [Гол. ред. Я.Пеленський]. – Мюнхен, 1986. – С. 5–21.
697. Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КПРС (Матеріали “круглого столу”) // Укр. іст. журн. – 1988. – № 10. – С. 17–54.
698. Перевезій В. Просвітницька діяльність греко-католицьких монаших чинів у 20–30-х рр. ХХ ст. / Віталій Перевезій // Історія релігій в Україні: Праці Х-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 р.). – Львів: Логос, 2000. – Кн. 1. – С. 292–299.
699. Перевезій В.О. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви в 20–30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.О.Перевезій. – К., 1998. – 18 с.
700. Перепічка Є. Феномен Степана Бандери / Євген Перепічка. – Львів: Видво “Сполом”, 2006. – 736 с.
701. Перський С. Популярна історія Товариства “Просвіта” у Львові / Степан Перський. – Львів: Накладом Товариства “Просвіта”, 1932. – 268 с.
702. Перський С. Ювілей “Просвіти” (думки з нагоди 70-ліття існування “Матері українських товариств”) / Степан Перський. – Львів: Накладом видавництва “Українська преса”, 1938. – 15 с. (Відбитка з альманаху “Нового часу” на 1938 рік).
703. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання / Симон Петлюра // Його ж. Статті / [Упоряд. та авт. передм. О.Климчук]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 231–275.
704. Петляков П.А. Уніатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма / Петр Андреевич Петляков. – Львов: “Вища школа”, 1982. – 168 с.
705. Петляков П.А. Уніатська церква – ідейний ворог трудящих / Петро Андрійович Петляков. – Львів: Вища школа, 1976. – 156 с.

706. Петренко, сотн. Листопадовий рейд 1921 р. через польсько-український кордон (Спомини з II Зимового походу в листопаді 1921 р.) / Петренко, сотн. // Літопис Червоної Калини. – 1934. – № 6. – С. 6–8.
707. Петрик П. З діяльності Товариства “Просвіта” / Петро Петрик // Шістьдесят літ. 1868–1928. Ювілейний альманах Т-ва у Львові. – Львів: Видання Т-ва “Просвіта”, 1927. – С. 82–105.
708. Пилипів І. Питання церковної єдності в діяльності УГКЦ в 20–30-ті роки ХХ ст. / Ігор Пилипів // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2001. Т. 6 (8). – С. 489–498.
709. Пилипів І. Участь греко-католицького духовенства в діяльності культурно-просвітницьких організацій Станіславщини в 30-ті роки ХХ ст. / Ігор Пилипів // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2003. – С. 171–177.
710. Пильо К.П. Перед новими боями / К.П.Пильо // На чолі визвольної боротьби. – К.: Політвидав України, 1965. – С. 139–150.
711. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методики джерелознавства з історії України ХХ ст.: навч. посіб. для істор. ф-тів ун-тів / Віктор Васильович Підгаєцький. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001. – 391 с.
712. Підгайний Б. Спогад про юні літа Романа Шухевича / Богдан Підгайний // Вісті Комбатанта (Торонто, Нью-Йорк). – 1975. – Ч. 2. – С. 31–38.
713. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні: Документи і матеріали. В 3-х кн. / [Упоряд. О.Ю.Карпенко та ін.].– Львів: Кн.-журн. вид-во, 1957–1966. – Кн. 2 (1921–1928 рр.). – 1964. – 380 с.; Кн. 3 (1929–1939). – 1966. – 491 с.
714. Пікуляк М. Проблема державно-політичного розвитку України в діяльності Української радикальної партії (1918–1926 рр.) / Мар’яна Пікуляк // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий

- часопис. – Івано-Франківськ, 2004. – № 10. – С. 179–187; 2005. – № 11. – С. 161–169.
715. Піскун В. Українська політична еміграція 20-х рр. ХХ ст. на сторінках “Українського історика”: генеза та історична тяглість / Валентина Піскун // Український історик. – 2004. – Т. ХІІ. – С. 52–63.
716. Пічета В. Боротьба українського народу проти Польщі / Володимир Пічета. – К.: Держполітвидав УРСР, 1940. – 44 с.
717. П.К. [Криптонім]. Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна Партія? / П.К. [Криптонім]. – Львів: Українська Видавнича Спілка “Громада”, 1926. – 48 с.
718. Подолян В.В. Кооперативна діяльність Й.А.Волошиновського на Волині у 1929–1939 рр. / В.В.Подолян // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць / [За заг. ред. П.С.Григорчука]. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 104–109.
719. Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине / [Под редакцией С.Скульского]. – Минск: Издательство Белорусской Академии Наук, 1935. – 335 с.
720. Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. / [Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін.]. – К.: Генеза, 2002 – . – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / [Керівник тому В.П.Трощинський]. – К., 2003. – 720 с.
721. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: історичні нариси / [Д.В. Архієрейський, О.Г.Бажан, С.І.Білокінь та ін.; Відп. ред. В.А.Смолій]. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
722. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студентів вузів / [За ред. Ю.Шемшученка, В.Бабкіна; Упоряд. В.Горбатенко, А.Саприкіна]. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
723. Політологія / [За ред. О.І.Семківа]. 2-е вид., зі змінами. – Львів: Світ, 1994. – 592 с.
724. Поліщук В.В. Гора породила мишу. Бандерівську: Критика “Звіту робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА.

- Основні тези з проблеми ОУН і УПА (історичний висновок)” / Віктор Варфоломійович Поліщук / Всеукраїнське громадське об’єднання “Інтелігенція України за соціалізм”, “Антифашистський комітет України”. – К., 2006. – 76 с.
- 724а. Поліщук В. Гірка правда: Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця) / Віктор Поліщук. – Торонто–Варшава–Київ: Б.в., 1995. – 483 с.
725. Поліщук О.О. Реакційна сутність концепції держави в ідеології українського буржуазного націоналізму / Олександр Олександрович Поліщук. – К.: “Вища школа”, 1981. – 157 с.
726. Поліщук О.О. Український буржуазний націоналізм і його “теорія” держави / Олександр Олександрович Поліщук. – К.: “Вища школа”, 1986. – 160 с.
727. Полтавська Петлюріана: Матеріали Четвертих Петлюрівських читань / Полтавське обласне об’єднання Всеукраїнського товариства “Просвіта” ім. Тараса Шевченка. – Полтава: Рік, 1999. – 160 с.
728. Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу / Олексій Полторацький. – К.: Держполітвидав, 1953. – 68 с.
729. Полянський О. Омелян Терлецький і товариство “Просвіта” / Олег Полянський, Руслана Полянська // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування)” / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 215–220.
730. Помогаев В.В. Украинский интегральный национализм в 20–50-х годах XX века: идеология и практика: дисс. на соискание ученой степени доктора историч. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Владислав Васильевич Помогаев. – Москва, 1996. – 164 с.
731. Помогаев В.В. Украинский национализм: теория и практика / Владислав Васильевич Помогаев. – Тамбов: Б.и., 1995. – 93 с.

732. Понедельник Л. Товариство “Рідна хата” у боротьбі за збереження національно-культурних традицій на терені Холмщини і Підляшшя / Лариса Понедельник // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / [Упорядн. М.М.Кучерепа і Н.Г.Стащенко; за заг. ред. М.М.Кучерепа]. – Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня” – РВВ “Вежа” Волин. націон. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 356–366.
733. Пономаренко С.Є. Культурно-освітні організації Волині 1921–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.Є.Пономаренко. – Львів, 2001. – 15 с.
734. Портнов А.В. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939) / А.В.Портнов / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича; Інститут європейських досліджень; Харківське історико-філологічне товариство. – Харків: ХІФТ, 2008. – 256 с.
735. Посівнич М. Антипольська діяльність ОУН в Західній Україні (лютий – серпень 1939 р.) / Микола Посівнич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ ст. / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича / [Голова редкол. Я.Ісаєвич; упор. М.Литвин, В.Футала]. – Львів, 2008. – С. 346–355.
736. Посівнич М. Військова доктрина ОУН 1929–1939 рр. / Микола Посівнич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 11: Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича; [Голова редкол. Я.Ісаєвич]. – Львів, 2004. – С. 92–100.
737. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках / Микола Посівнич. – Львів: Видавнича фірма “Афіша”, 2010. – 368 с., іл.

738. Посівнич М. Деякі аспекти діяльності Організації Українських Націоналістів на Далекому Сході / Микола Посівнич // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Мс”, 2005. – Збірник 5. – С. 97–117.
739. Посівнич М. Діяльність Романа Шухевича в бойовій референтурі УВО-ОУН (1923–1938 рр.) / Микола Посівнич // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 189–196.
740. Посівнич М. Діяльність Степана Бандери в Крайовій ексекутиві ОУН (1930–1934 рр.) / Микола Посівнич // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 303–309.
741. Посівнич М. Молодість Степана Бандери / Микола Посівнич // Степан Бандера: документи й матеріали (1920–1930 рр.) / [Упор. М. Посівнич]. – Львів: Б.в., 2006. – С. 5–35.
742. Посівнич М. Степан Бандера – життя, присвячене свободі / Микола Посівнич. – Торонто–Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 2008. – 112 с. (Серія “Події і люди”. Кн. 3).
743. Потіха О. УНДО і Всеукраїнський національний конгрес / Оксана Потіха // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / [Голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відповідальний редактор Олена Аркуша]. – Львів, 2008. – С. 414–420.
744. Потульницький В.А. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 230 с.
745. Потульницький В.А. Теорія української політології: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вузів / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либідь, 1993. – 189 с.

746. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 479 с.
747. Правда про унію: Документи і матеріали / [Ред. кол.: Д.А.Яремчук (голова) та ін.; Упоряд.: Ю.Ю.Сливка (керівник колективу) та ін.]. – 3-тє вид., доп. – Львів: Каменяр, 1981. – 448 с.
748. Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-Радикальної Партії (У.С.Р.П.). Друге поширене видання. – Львів: Видавнича Кооператива “Громада”, б.р. – 42 с.
749. Прокоп М. Організація Українських Націоналістів / М.Прокоп // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. / [Гол. ред. проф. д-р В.Кубійович] / Перевидання в Україні. – Львів: Наукове Товариство ім. Т.Шевченка у Львові, 1996. – Т. 5. – С. 1863–1867.
750. Просвіта Івано-Франківщини: минуле й сучасне. У двох книгах. – Івано-Франківськ: Сіверія, 2000. – Книга перша. – 208 с.
751. “Просвіта”: історія та сучасність (1868–1998): Збірник матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ “Просвіта” ім. Тараса Шевченка / [Упор., ред. В.Германа]. – К.: Вид. центр “Просвіта”; Вид. “Веселка”, 1998. – 480 с.
752. Прохода В. Записки непокірливого: Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. – Ч. 1: В Україні / Василь Прохода. – Торонто: Накл. укр. вид-ва “Пробоем”, 1967. – 430 с.
753. Прохода В. Симон Петлюра / Василь Прохода. – Новий Ульм, 1968. – 52 с.
754. Пундик Ю. Український націоналізм / Юрій Пундик. – Париж: Україн. націоналіст. вид-во в Європі, 1966. – 96 с.
755. Пушкар К. [Коберський К.] “Націоналізм”: Критика фраз / Карло Пушкар. – Львів: Вид-во “Громада”, 1933. – 152 с.
756. Рабій Ю. Процес Голуфка в Самборі (причинки до історії українського підпілля в ОУН) / Юліан Рабій // Америка (Філадельфія). – 1968. – 27 липня.

757. Радзейовський Я. Роман Роздольський: людина, діяч, науковець / Януш Радзейовський // Україна модерна. – К.: Критика, 2009. – Ч. 3 (14): Марксизм на сході Європи. – С. 166–177.
758. Раєвич Т.І. Український жіночий рух на Волині (1921–1939 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.І.Раєвич. – Чернівці, 2006. – 20 с.
759. Раєвич Т. Українська діаспора 1940–1980-х років про український жіночий рух / Т.Раєвич // Науковий вісник ВДУ. Журнал Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 1999. – № 5. – С. 46–50.
760. Райківський І.Я. Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в Другій Речі Посполитій / І.Я.Райківський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К., 2003. – Вип. 62. – С. 46–54.
761. Райківський І.Я. Ліворадикальна еволюція УСДП (1920–1924 рр.) / І.Я.Райківський // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. II. – С. 112–122.
762. Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939) / Ігор Райківський. – Івано-Франківськ: Б.в., 1995. – 67 с.
763. Ребет Д. Націоналістична молодь і молодечий націоналізм / Дарія Ребет // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 482–501.
764. Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Лев Ребет. – Мюнхен: Вид-во “Український самостійник”, 1964. – 131 с.
765. Рева-Родіонова Л. Українське товариство “Сільський господар”. 1899–1944 рр. Історія. Досвід / Лариса Рева-Родіонова. – Тернопіль: “Підручники і посібники”, 2000. – 368 с.
766. Реєнт О. Бентежний дух: ескізи до портрета С.Бандери / Олександр Реєнт, Олександр Лисенко // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-

- просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 17–21.
767. Реєнт О. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / Олександр Реєнт // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: XX століття / Міжнародна асоціація україністів. [Відп. ред.: С.Кульчицький, В.Даниленко]. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 9–22.
768. Реєнт О.П. Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні / О.П.Реєнт // Міжнародний науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Чернівці, 16–18 травня 2001 р.: Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство; Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича; [Відп. ред.: Л.Винар, Ю.Макар]. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 34–37.
769. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки / Олександр Петрович Реєнт / НАН України; Ін-т історії України; [Передмова П.Т.Тронька]. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. – 349 с., іл.
770. Рембалович І. Рейд 1921 року / І. Рембалович // За Державність. – Каліш, 1932. – Зб. 3. – С. 156–171.
771. Римаренко Ю. З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921–1922 рр.) / Ю.Римаренко // Укр. іст. журн. – 1965. – № 1. – С. 57–63.
772. Римаренко Ю.І. Буржуазний націоналізм та його “теорія” націй / Юрій Іванович Римаренко. – К.: Наук. думка, 1974. – 383 с.
773. Римаренко Ю.І. Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих / Юрій Іванович Римаренко. – К.: Наук. думка, 1970. – 160 с.
774. Рогожа Р. Діяльність Лісових Чортів у тайному Пласті (1930–1945) / Роман Рогожа // Лісові Чорти: їх життя і буття. 1922–1945: Ювілейний історико-мемуарний збірник у їх шістдесятиріччя. – Вашингтон–Нью-

- Йорк–Торонто: Накладом Великого Племені Лісових Чортів, 1983. – С. 64–72.
775. Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр.: Збірка документів і матеріалів / [За ред. В.С.Сідака; Упоряд. Д.Веденєєв, О.Стадник]. – К: Інститут Служби безпеки України, 1995. – 167 с.
776. Роман Шухевич – пластун. Юнацькі та молоді роки Головного Командира Української Повстанської Армії / [Упоряд. Андрій Сова]. – К.–Львів–Івано-Франківськ: “Місто-НВ”, 2007. – 168 с.
777. Романенко А. Крайове Господарське Товариство “Сільський Господар” у Львові (1899–1939) / Антін Романенко // Крайове Господарське Товариство “Сільський Господар” у Львові 1899–1944 / [Ред. кол.: П.Дубровний (ред.), М.Капличний, М.Боровський та ін.]. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1970. – С. 17–29.
778. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних теорій “безкласовості” та “єдиного потоку” / Михайло Рубач. – К.: Держполітвидав, 1955. – 72 с.
779. Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / Олександр Сергійович Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
780. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / Олександр Сергійович Рубльов, Юрій Анатолійович Черченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 351 с.
781. Рудницька М. Вартість політичної рівноправності для жінок / Мілена Рудницька // Жінка. – 1935. – Ч. 15–16. – С. 1–3.
782. Рудницька М. П’ятнадцятиліття одного з’їзду / Мілена Рудницька // Жінка. – 1937. – Ч. 1. – С. 2–3; Ч. 2. – С. 2–3.
783. Рудницька М. Українська дійсність і завдання жінки / Мілена Рудницька. – Львів: Накладом видавничого кооперативу “Союзу Українок”, 1934. – 32 с.
784. [Рудницький І.] Homo Politikus. Причини упадку Польщі / [Іван Рудницький]. – Краків: Українське видавництво, 1940. – 297 с.

785. Савченко В.А. Симон Петлюра / В.А.Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 416 с. (Серия “Время и судьбы”).
786. Савчинський О. Фізичне виховання і спорт (До історії спорту в Стрию 1925–1939) / Остап Савчинський // Стрийщина: історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавненщини, Жидачівщини і Миколаївщини / Наукове Товариство ім. Шевченка / [Редактори: І.Пеленська, К.Баб’як]. – Нью-Йорк–Торонто–Париж–Сидней: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 1. – С. 541–571.
787. Савчук Б. Волинська “Просвіта” / Борис Савчук. – Рівне: “Ліста”, 1996. – 154 с.
788. Савчук Б. За Українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті рр. ХХ ст. / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 116 с.
789. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина ХІХ ст. – 1939 р.) / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 280 с.
790. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
791. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ – кінець 30-х років ХХ ст.) / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 137 с.
792. Савчук Б.П. Українські громадські організації в Галичині у другій половині ХІХ – 30-х роках ХХ ст.: здобутки і перспективи історіографічного дослідження / Б.П.Савчук // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук. конф., 25–26 жовтня 2001 р. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 356–364.

793. Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939 / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. – 267 с.
794. Самчук У. На білому коні. Спомини і враження / Улас Самчук. – Вінніпег: Видання Товариства “Волинь”, 1972. – 251 с.
795. Санцевич А.В. Предмет та об’єкти дослідження історіографії / А.В.Санцевич // Укр. іст. журн. – 1989. – № 5. – С. 29–40.
796. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945–1982) / А.В.Санцевич. – К.: Вища школа, 1984. – 142 с.
797. Сардачук П.Д. Боротьба КПЗУ за сторення єдиного антифашистського народного фронту в радянській і польській історіографії / П.Д.Сардачук // Заграва волі. З історії Комуністичної партії Західної України / [Ред. кол.: Б.К.Дудикевич (відп. ред.) та ін.]. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 210–224.
798. Сардачук П.Д. КПП і КПЗУ на чолі інтернаціонального згуртування польських і західноукраїнських трудящих у революційно-визвольній боротьбі / П.Д.Сардачук // Укр. іст. журн. – 1977. – № 11. – С. 37–45.
799. Сардачук П.Д. Насувалась воєнна гроза... / [Вступ. ст. В.О.Замлинського] / Петро Данилович Сардачук, Михайло Миколайович Швагуляк. – Ужгород: Карпати, 1984. – 208.
800. Сватко Я. Євген Коновалець і справа його життя / Ярослав Сватко. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2001. – 40 с.
801. Сватко Я. Євген Коновалець – творець ОУН. Вид. третє, доп. і випр. / Ярослав Сватко. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2006. – 64 с.
802. Сватко Я. Місія Бандери / Ярослав Сватко. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2002. – 64 с.
803. Свинчук А. Церковно-релігійна політика польського уряду щодо Волині у 30-х рр. ХХ ст. / А.Свинчук // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 1999. – № 5. – С. 83–91.
804. Світильник істини / Видання Українського католицького університету ім. св. Климентія Папи. – Торонто–Чикаго: Накладом студентів

- Богословської Академії, 1973. – Ч. 1: Джерела до історії Української Католицької Академії у Львові 1928-1929–1944 (Матеріали зібрав д-р Павло Синиця. – 719 с.
805. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М.И.Семиряга. – Москва: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 863 с.
806. Сенченко А. Небезпека нової інтервенції та український фашизм / А.Сенченко // Знищити український націоналізм на теоретичному фронті. Зб. ст. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – Вип. 1. – С. 3–25.
807. Сергійчук В. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 492 с.
808. Сергійчук В.І. Симон Петлюра / Володимир Іванович Сергійчук. – К.: Україна, 2004. – 448 с.
809. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра. Вид. друге, доп. / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук, 2009. – 568 с.
810. Середяк А. Діяльність товариства “Просвіта” в 1929–1939 рр. / Алла Середяк // Нарис історії “Просвіти” / [Р.Іванчук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк]. – Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. – С. 53–63.
811. Середяк А. Товариство “Просвіта” в період першої світової війни, визвольних змагань українського народу і їх поразки (1914–1928) / Алла Середяк // Нарис історії “Просвіти” / [Р.Іванчук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк]. – Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. – С. 42–52.
812. Середяк А. Характеристика видань Львівського товариства “Просвіта” / Алла Середяк // Нарис історії “Просвіти” / [Р.Іванчук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк]. – Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. – С. 75–85.

813. Серчик В. Україна та українські землі в дослідженнях польської історичної науки / Владислав А. Серчик // Віднова: Політика. Суспільство. Культура. – 1985. – Т. 4: Україна і польська опозиція / [Гол. ред. Я.Пеленський]. – Мюнхен, 1986. – С. 169–182.
814. Сидор О. Внесок патріарха Йосифа Сліпого в історію українського музейництва / Олег Сидор // Київська церква. Альманах християнської думки / [Гол. ред. о. Теодозій Янків]. – К.–Львів: Видавець ЧСВВ, 2001. – № 2–3. – С. 124–132.
815. Сидоренко Н. “Задротяне життя” українських часописів на чужині (1919–1924) / Наталя Сидоренко. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – 88 с.
816. Сизоненко Г. “Сельроб” у боротьбі за возз’єднання / Галина Сизоненко. – Львів: Каменяр, 1971. – 176 с.
817. Симоненко Р.Г. Чорне перо фальсифікаторів: Проти перекручень історії боротьби за Радянську владу / Рем Георгійович Симоненко. – К., 1968. – 62 с. (Т-во “Знання” Української РСР. Серія 1, № 9).
818. Симон Петлюра. Статті, листи, документи / [Упор. В.Сергійчук]. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2006. – Т. IV. – 704 с.
819. Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі: Документи і матеріали / [Упоряд. і передм. В.Михальчука]. – К.: Вид-во “Рада”, 1996. – 319 с.
820. Сич О. Внесок Степана Ленкавського у формування та розвиток ідеології ОУН / Олександр Сич // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Мс”, 2005. – Збірник 4. – С. 231–252.
821. Сич О. Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН / Олександр Сич. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 160 с.
822. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія / В.С.Сідак. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – 320 с.

823. Сідак В.С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти / В.С.Сідак, Т.В.Вронська. – К.: Темпора, 2003. – 240 с.
824. Скакальська І.Б. Громадсько-політична діяльність Семена Жука / І.Б.Скакальська. – Кременець: ВЦ КОГП ім. Т. Шевченка, 2006. – 160 с.
825. Скакальська І. Історія Кременецької “Просвіти” в особах (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Ірина Скакальська // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування)” / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 261–266.
826. Скочиляс І. Повітовий комітет УНДО у суспільно-політичному житті Борщівщини середини 20-х – кінця 30-х рр. ХХ ст. / Ігор Скочиляс. – Львів: Краєзнавче товариство “Джерело”, 1995. – 56 с.
827. Скочиляс І. Повітовий Союз Українських Кооператив в Дрогобичі / Іван Скочиляс // Дрогобиччина – земля Івана Франка / [Голова ред. кол. Л.Луців]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1973. – Т. 1. – С. 509–514.
828. Скочиляс І. Товариство “Просвіта”. Читальні “Просвіти” в Дрогобичі і Дрогобиччині / Іван Скочиляс // Дрогобиччина – земля Івана Франка / [Голова ред. кол. Л.Луців]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1973. – Т. 1. – С. 215–228.
829. Славінський М. Симон Петлюра. Біографічний нарис / Опрацював П.Пічігін / М.Славінський. – Лондон: Вид-во Союзу Українців Британії, 1947. – 35 с.
830. Сливка Ю. Комуністична партія Західної України / Юрій Сливка // Довідник з історії України. Том 2 / [За ред. І.Підкови та Р.Шуста]. – К.: Генеза, 1995. – С. 68–69.
831. Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Юрій Юрійович Сливка. – К.: Наук. думка, 1973. – 253 с.

832. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Юрій Юрійович Сливка. – К.: Наук. думка, 1985. – 272 с.
833. Сливка Ю.Ю. Сторінки історії КПЗУ / Юрій Юрійович Сливка. – Львів: Каменяр, 1989. – 93 с.
834. Смерть націоналізму // Нова культура. – 1923. – № 2–3. – С. 1–7.
835. Смолій В. Вступаючи у ХХІ століття: деякі теоретико-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні / Валерій Смолій // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку: Міжнародний науковий конгрес українських істориків (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.): доповіді і повідомлення. – Кам'янець-Подільський–Київ–Нью-Йорк–Острог, 2005. – Т. 1. – С. 27–34.
836. Сова А. Діяльність Степана Бандери в організації “Пласт” / Андрій Сова // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 260–265.
837. Сова А. Діяльність українських товариств “Сокіл” на Дрогобиччині / Андрій Сова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2005. – Вип. ІХ. – С. 356–371.
838. Сова А. Емблема українського пожежно-спортивного товариства “Січ” / Андрій Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – 2005. – Ч. 35. – С. 4.
839. Сова А. Нашивка українського спортивного товариства “Сокіл-Батько” у Львові / Андрій Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – 2005. – Ч. 36. – С. 6.
840. Сова А. Печатка Українського Спортивного Союзу / Андрій Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – 2005. – Ч. 37. – С. 5.
841. Сова А. Печатки товариства “Сокіл-Батько” у Львові (1894–1939) / Андрій Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – 2004. – Ч. 34. – С. 2–3.

842. Сова А. Прапорництво українського пожежно-спортивного товариства “Сокіл” у Галичині (1894–1939) / Андрій Сова // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет ім. І.Франка. Збірн. наук. праць.– Львів, 2006. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 225–241.
843. Сова А. Сфрагістичні пам’ятки 10-го куреня УУСП “Чорноморці” / Андрій Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – 2007. – Ч. 42. – С. 2.
844. Сова А. Українські товариства “Луг” на Дрогобиччині / Андрій Сова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2006. – Вип. X. – С. 436–447.
845. Совенко В. Отаман Семен Заболотний / В.Совенко // Літопис Червоної Калини. – 1938. – № 3. – С. 3–17.
846. Сагатий М. Історія Пласту в Золочеві (1921–1930 рр.) / Мирон Сагатий // Золочівщина – її минуле і сучасне / Канадське Наукове Товариство ім. Шевченка / [Упоряд. В.Болюбаш]. – Нью-Йорк–Торонто–Канберра: Вид-во “Гомін України”, 1982. – С. 498–501.
847. Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною / Дмитро Соловей. – Вінніпег: Вид-во “Український голос”, 1953. – 288 с.
848. Соляр І. Відносини краю та закордонного уряду ЗУНР (грудень 1922 – березень 1923 рр.) / Ігор Соляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 194–201.
849. Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928) / Ігор Соляр. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2010. – 160 с.
850. Соляр І. Народна організація українців Львова (1920–1930-ті роки) / Ігор Соляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість,

- державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / [Голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відповідальний редактор Олена Аркуша]. – Львів, 2008. – С. 406–413.
851. Соляр І. Перемиський повітовий комітет УНДО / Ігор Соляр // Перемишль і Перемиська земля протягом віків (3). Інституції. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції / Наукове товариство ім. Шевченка у Польщі; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. [Під ред. С.Заброварного. Упоряд. С.Заброварний, М.Литвин, Ф.Стеблій]. – Львів, 2003. – С. 124–132.
852. Соляр І.Я. Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.) / І.Я.Соляр // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1. – С. 55–67.
853. Соляр І. Радянофільські орієнтації Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) в 1920-х рр. / Ігор Соляр // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич, 2007. – Вип. 20-й. Історія. – С. 35–45.
854. Соляр І. Спроби об'єднання лівоцентристських сил Західної України в середині 1920-х років / Ігор Соляр // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 258–261.
855. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / Ігор Соляр. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – 71 с.
856. Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму / Михайло Сосновський. – Нью-Йорк–Торонто: Trident International, Inc., 1974. – 419 с.
857. Сосновський М. Українське господарське життя в Тернополі / М.Сосновський // Шляхами Золотого Поділля. Регіональний збірник

- Тернопільщини / [Ред. С.Конрад]. – Філадельфія: Вид. Комітету “Тернопільщина”, 1960. – Т. 1. – С. 87–98.
858. Софія Русова і Галичина. Збірник статей і матеріалів / [Упоряд. З.Нагачевська]. – Івано-Франківськ: “Вік”, 1996. – 126 с.
859. Справа “Спілки Визволення України”: Невідомі документи і факти: Наук.-докум. вид. / [Публ. В.Пристайка та Ю.Шаповала]. – К.: “Інтел”, 1995. – 448 с.
860. Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена: інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.) / Ігор Срібняк. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 188 с.
861. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітня діяльність (1919–1924 рр.) / Ігор Срібняк. – К.: Київський держ. лінгвістич. університет, 2000. – XXXIV, 280 с.
862. Старосольський Ю. Велика гра: Гутірка про ідею й методу пластування. 2-е вид. / Юрій Старосольський. – Вашингтон–Філадельфія–Дітройт: “Молоде життя”, 1979. – 80 с.
863. Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН міжвоєнного періоду / Олександра Стасюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича / [Голова редкол. Я.Ісаєвич]. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 377–386.
864. Стасяк В. Очистити КПЗУ від агентів націоналізму / В.Стасяк // Більшовик України. – 1934. – № 3. – С. 42–55.
865. Стахів М. До джерел нашої сили. Замітки до основних думок програми УСРП / Матвій Стахів. – Львів: Накладом Громадського Голосу, 1936. – 16 с.
866. Стахів М. Наша тактика. Відповідь на найважливіші питання / Матвій Стахів. – Львів: Друкарня Ю.Яськова, 1936. – 80 с.

867. Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях / Матвій Стахів. – Львів: Накладом Соймового Клубу УСРП, 1934. – 136 с.
868. Стахів М. Третя советська республіка в Україні: Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924 / Матвій Стахів. – Нью-Йорк: Український вільний університет, 1968. – 244 с.
869. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні / Матвій Стахів. – Нью-Йорк–Детройт–Скрантон: Видання Української Вільної Громади в Америці, 1954. – 104 с.
870. Стахів М. Хто винен? З історії комуністичного руху / Матвій Стахів. – Львів: Накладом Громадського Голосу, 1936. – 232 с.
871. Стахів М. Як повстало й розвивалося УНДО. З нагоди 10-ліття існування / Матвій Стахів. – Львів: Накладом Видавничої Спілки “Діло”, 1936. – 28 с.
872. Степан Бандера: документи й матеріали (1920–1930 рр.) / [Упоряд. М.Посівнич]. – Львів: ТзОВ “ВФ “Афіша”, 2006. – 248 с.
873. Степаненко М. Борець за ідеї української нації : (Петлюріана) / Микола Степаненко. – Вашингтон–Філадельфія: Вид-во Україна, 1981. – 60 с.
874. Стефанишин Б. Читальня “Просвіти” і аматорський гурток у Сокалі / Богдан Стефанишин // Надбужанщина: (Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя). Історично-мемуарний збірник / Наукове Товариство ім. Шевченка; [Ред. кол.: М.Мартинюк (гол. ред.) та ін.]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Об’єднання Надбужанців, 1986. – Т. – 1. – С. 215–225.
875. Стефанів В. Ставлення Андрея Шептицького до військово-політичної діяльності УВО, ОУН / Василь Стефанів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ ст. / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича / [Голова редкол. Я.Ісаєвич; упор. М.Литвин, В.Футала]. – Львів, 2008. – С. 356–361.

876. Стецишин М. Щепіорнський Військовий Цвинтар / М.Стецишин // За Державність (Матеріали до історії Війська Українського). – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 151–183.
877. Стеців О. Євген Коновалець – послідовний соборник / Орест Стеців // Визвольний шлях (Лондон). – 1989. – Кн. 7. – С. 787–793.
878. Стопчак М.В. Інтернована Армія УНР у таборах країн Центральної Європи (історіографія проблеми) / М.В.Стопчак // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць / [За заг. ред. П.С.Григорчука]. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 374–384.
879. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічна трансформація в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія / Надія Георгіївна Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ “Ліста-М”, 2003. – 480 с.
880. С.Томашівський: історик, політик, публіцист. – Львів: Накладом Організаційного комітету УКНП (Української Католицької Народної Партії), [б.р.]. – 78 с.
881. Струк З.І. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.) / Зоряна Ігорівна Струк. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2000. – 152 с.
882. Ступарик Б.М. Життя віддане національній ідеї: Наукова розвідка, присвячена життю і творчій діяльності Михайла Галущинського / Б.М.Ступарик, В.М.Ковальчук . – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 54 с.
883. Субтельний О. Україна: історія / [Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; вст. ст. С.В.Кульчицького] / Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
884. Судоплатов П.А. Спецоперації. Лубянка и Кремль. 1930–1950-е годы / Павел Анатольевич Судоплатов. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – 688 с.
885. Сулятич М. Великий провідник національно-визвольної боротьби України / Мартин Сулятич // Визвольний шлях (Лондон). – 1983. – Кн. 7. – С. 806–813.

886. Суровцева І. Меценатська діяльність Митрополита Шептицького / І.Суровцева // Історія релігій в Україні: Праці Х-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 р.). — Львів: Логос, 2000. — Кн. 1. — С. 370–373.
887. Сухий О. Михайло Лозинський: вчений, громадський діяч, політик / Олексій Сухий. — Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 1995. — 32 с.
888. Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару (2004, 17 червня; Київ) / НАН України; Ін-т історії України. — К., 2005. — 107 с.
889. Сушко Р. Базар (Могила 359 героїв) / Р.Сушко // Літопис Червоної Калини. — 1930. — № 4. — С. 104–123.
890. Сціборський М. Націократія / Микола Сціборський. — Париж: Б.в., 1935. — 121 с.
891. Сціборський М. Предпосилка національної революції / Микола Сціборський // Розбудова Нації (Прага). — 1932. — Ч. 7–8. — С. 161–176.
892. Сціборський М. Соборність психології та політики — основа націоналізму / Микола Сціборський // Розбудова Нації (Прага). — 1928. — Ч. 1. — С. 11–15.
893. Сціборський М. Шлях націоналізму / Микола Сціборський // Державна Нація (Прага). — 1927. — Ч. 2. — С. 6–13.
894. Таран Л.В. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії) / Л.В.Таран // Укр. іст. журн. — 2007. — № 2. — С. 185–197.
895. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В.Таран // Укр. іст. журн. — 1998. — № 5. — С. 30–39.
896. Таран Л. Про кризу сучасної української історіографії / Лідія Таран // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: ХХ століття / Міжнародна

- асоціація українців / [Відп. ред.: С.Кульчицький, В.Даниленко]. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 23–27.
897. Таран С. Інтегральний націоналізм – в ім'я ідеї / Сергій Таран // Березіль. – 1992. – № 9–10. – С. 155–162.
898. Твердохліб В.Ю. Молодь Західної України у боротьбі за возз'єднання (1919–1939) / Володимир Юрійович Твердохліб. – Львів: “Вища школа”, 1983. – 136 с.
899. Твердохліб В.Ю. Про створення єдиного антифашистського фронту в Західній Україні (1934–1939 рр.) / В.Ю.Твердохліб // Укр. іст. журн. – 1967. – № 1. – С. 63–69.
900. Твердохліб В.Ю. Револьюційно-визвольна боротьба трудящих Прикарпаття (1921–1939 рр.) / Володимир Юрійович Твердохліб. – Львів: “Вища школа”, 1974. – 122 с.
901. Терещук П. [Матла О.] Причинки до ролі Романа Шухевича в УВО і ОУН / Петро Терещук [Олександр Матла] // Визвольний шлях (Лондон). – 1970. – Кн. 10. – С. 1090–1098.
902. Терлецький О. “Рідна Школа” і наша суспільність / Омелян Терлецький // Рідна Школа. – 1927. – Ч. 1. – С. 1–3.
903. Теслюк М.М. У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів / Михайло Миколайович Теслюк. – Львів: Каменяр, 1979. – 243 с.
904. Теслюк М.М. У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів. 2-е вид. / Михайло Миколайович Теслюк. – Львів: Каменяр, 1988. – 243 с.
905. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Том VII: (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) / [Упоряд. і прим. Т.Гунчака і Р.Сольчаника; Ред. кол.: Т.Гунчак (голова) та ін.]. – К.: Дніпро, 2001. – 440 с.
906. Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939 / [Укладачі О.Г.Бербека, Л.В.Головата. – Львів: НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника, 1996. – 580 с.

907. Товариство “Просвіта” у Львові. Статути / [Упор., автор вступної статті Пашук В.]. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 1999. – 271 с.
908. Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі / Степан Томашівський. – Львів: Накладом автора, 1929. – 47 с.
909. Томашівський С. Наша чільна партія у власному дзеркалі. Критичні замітки / Степан Томашівський. – Львів: Накладом автора, 1929. – 63 с.
910. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз’єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / [Ред. кол.: М.М.Олексюк (відп. ред.) та ін.]. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 803 с.
911. Трайнин И. Национальный гнет в Западной Украине и Западной Белоруссии / Иосиф Трайнин. – Москва: Политиздат, 1939. – 51 с.
912. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПА (1921–1923 гг.). – Часть 1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией / И.Я.Трифонов. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1964. – 311 с.
913. Трофим’як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.) / Богдан Трофим’як. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 693 с.
914. Трофим’як Б.Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років ХІХ ст. до 1939 р.) / Богдан Євстахійович Трофим’як. – К.: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 424 с.
915. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П.Трощинський / НАН України; Ін-т соціології / [Відп. ред. В.Б.Євтух]. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
916. Трощинський В.П. Найманці фашизму: (українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період 1921–1939 рр.) / Володимир Павлович Трощинський. – К.: Наук. думка, 1981. – 139 с.

917. Тустанівський В. Підпілля в Дрогобиччині / Володимир Тустанівський // Дрогобиччина – земля Івана Франка / [Голова ред. кол. Л.Луців]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1973. – Т. 1. – С. 91–107.
918. Тютюнник Ю. З поляками проти України / З передмовою і примітками М.Любченка / Юрій Тютюнник. – Харків: Державне видавництво України, 1924. – 103 с.
919. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921 / Олександр Удовиченко. – Вінніпег: Вид. хорунжий УСС Д.Микитюк, 1954. – 175 с.
920. Удод О. Постать Степана Бандери у контексті офіційної політики пам'яті: джерелознавчі та історіографічні проблеми / Олександр Удод // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 21–26.
921. Украинский фашизм (теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах): Монография / [Сост. А.А.Войцеховский, Г.С.Ткаченко]. – К.: Солюкс, 2004. – 178 с.
922. Українки в історії / [За заг. ред. В.Борисенко]. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.
923. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2004. – 406 с.
924. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. (Збірник статей). – Том І. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівська комерційна академія, 1998. – 240 с.
925. Українська суспільно-політична думка в 20-му столітті: Документи і матеріали / [Упоряд. Т.Гунчак і Р.Сольчаник]. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.; Т. 2. – 429 с.; Т. 3. – 381 с.
926. Українські кооператори. Історичні нариси. – Львів: Вид-во “Укоопосвіта” Львівської комерційної академії, 1999. – Кн. 1. – 456 с.; 2001. – Кн. 2. – 338 с.

927. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853–1939 рр.): Анотований каталог / НАН України; ЛНБ ім. В.Стефаника; Науково-дослідний центр періодики / [Укл. В.Передирій]. – Львів: “Мета”, 1996. – 191 с.
928. У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. Збірник пам’яті Симона Петлюри / [Упоряд.: В.Михальчук і Д.Степовик]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 302 с.
929. Уткін О.І. Антинародна сутність уніатства / О.І.Уткін. – К.: Вища школа, 1983. – 80 с.
930. Ухач В. ОУН: культурно-освітня діяльність (1929–1944 рр.) / Василь Ухач. – Тернопіль: Джура, 2005. – 152 с.
931. Файзулін Я. Другий Зимовий похід в українській емігрантській історіографії / Ярослав Файзулін // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”, Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. / Укр. іст. т-во, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки / [Гол. ред. І.Коцан; відп. ред.: С.Гаврилюк, Л.Винар, О.Гаврилюк, В.Пришляк, Л.Шваб]. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 1. – С. 183–189.
932. Федевич К.К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.) / Климентій Климентійович Федевич / [Пер. з рос. Т.Портнова]. – К.: Основа, 2009. – 280 с.
933. Феденко П. Головний отаман: із культурницької та політичної діяльності Симона Петлюри / Панас Феденко. – Мюнхен–Лондон: Наше слово, 1976. – 45 с.
934. Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / Іван Федик. – Львів:Б.в., 1998. – 80 с.

935. Федорців Ф. (Білан С.). По той бік ризької смуги / Федь Федорців // Нові шляхи. Літературно-науковий, мистецький і громадський журнал. – 1929. – Ч. 4. – С. 354–370.
936. Федорчак В. Лугова організація в рр. 1925–1935. Історичний нарис / Володимир Федорчак. – Львів: Накладом “Вістей з Лугу”, 1935. – 56 с.
937. Фирсов Ф.И. Коминтерн и Коммунистическая партия Польши / Ф.И.Фирсов, И.С.Яжборовская // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 11. – С. 20–35; № 12. – С. 40–55.
938. Філіпович М.Б. Луцька “Просвіта” (1918–1935 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.Б. Філіпович. – Львів, 2002. – 22 с.
939. Філіпович М.Б. Музично-драматична діяльність Луцької повітової “Просвіти” / М.Б. Філіпович // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 10. – С. 142–146.
940. Філоненко Є. Волинські повстанці в кривавих днях 1920–1924 років / Є.Філоненко // За Державність. – Каліш, 1937. – Зб. 8. – С. 177–215.
941. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди / [Ред. кол.: В.І.Шинкарук (голова), Є.К.Бистрицький, М.О.Булатов та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
942. Фольварочний І. Сторінки героїчної боротьби. (Молодь Західної України в боротьбі за возз’єднання з Радянською Україною) / І.Фольварочний. – К.: Молодь, 1954. – 68 с.
943. Халак Н.В. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Н.В.Халак. – К., 1999. – 20 с.
944. Хвиля А. Їхнє обличчя / Андрій Хвиля // Більшовик України. – Більшовик України. – 1929. – № 17–18. – С. 56–79.

945. Хиляк А. Винувники талергофа в освіщені исторических документов / А.Хиляк. – Львов: Типогр. Ставр. Инст., 1933. – 48 с.
946. Хмельовський П.М. Українське педагогічне товариство “Рідна школа” в суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / П.М. Хмельовський. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
947. Ходак В. Саботажна акція Організації Українських Націоналістів на Західній Україні 1930 року / Віталій Ходак // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 321–324.
948. Хомишин Г. Українська проблема. Для духовної і світської інтелігенції українського народу / Григорій Хомишин. – Станіславів: Накладом Української Католицької Організації, [1932]. – 184 с.
949. Храбатин Н. Українська й польська історіографія діяльності ОУН у міжвоєнний період / Наталія Храбатин // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 497–502.
950. Храпливий Є. За наше хліборобське шкільництво / Євген Храпливий. – Львів: Накладом Краєвого Господарського Товариства “Сільський Господар”, 1933. – 48 с.
951. Храпливий Є. Західноукраїнські агрономи між двома еміграціями / Євген Храпливий // Крайове Господарське Товариство “Сільський Господар” у Львові 1899–1944 / [Ред. кол.: П.Дубровний (ред.), М.Капличний, М.Боровський та ін.]. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1970. – С. 74–84.
952. Храпливий Є. За хліборобську справу. Про те, як основувати кружки та філії “Сільського Господаря” та як в них працювати / Євген Храпливий. – Львів: Накладом Краєвого Господарського Товариства “Сільський Господар”, 1932. – 254 с.

953. Храпливий Є. Основи кооперативного молочарства / Євген Храпливий. – Львів: Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооператив, 1927. – 179 с.
954. Храпливий Є. Про хліборобський вишкіл сільської молоді / Євген Храпливий. – Львів: Накладом Краєвого Господарського Товариства “Сільський Господар”, 1932. – 72 с.
955. Храпливий Є. 40 літ праці Краєвого Господарського Товариства “Сільський Господар” у Львові (23. III. 1899 – 23. III. 1939) / Євген Храпливий. – Львів: Накладом Краєвого Господарського Товариства “Сільський Господар”, 1939. – 39 с.
956. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії / Євген Храпливий. – Львів: Накладом Краєвого Господарського Товариства “Сільський Господар”, 1931. – 35 с.
957. Храпливий Є. Як піднести наше хліборобство / Євген Храпливий. – Львів: Накладом Краєвого Господарського Товариства “Сільський Господар”, 1932. – 38 с.
958. Хруслов Б. Політика УНДО напередодні Другої світової війни (1938–1939 рр.) / Борис Хруслов // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1999. – № 3. – С. 181–188.
959. Хруслов Б. Українське національно-демократичне об’єднання: політика нормалізації польсько-українських стосунків (1935–1937) / Борис Хруслов // Наукові записки XXXV: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – К., 1999. – Вип. спец. – С. 158–168.
960. Целевич В. Нарід, нація, держава / Українське Національно-Демократичне Об’єднання. Політична бібліотека / Володимир Целевич. – Львів: Накладом автора, 1934. – 116 с.
961. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4440 “Представництво Західно-Української Народної республіки

- (ЗУНР) в Празі”. – Оп. 1. – Спр. 4 “Нота Президії Української Народної Ради до Паризької мирної конференції з протестом проти проведення виборів до польського сейму і сенату та про визнання незалежності Східної Галичини (копія) та повідомлення Уряду для справ закордонних ЗУНР про боротьбу українців проти виборів у Східній Галичині”. – 51 арк.
962. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 368 “Томашівський Степан, історик, публіцист, політичний діяч, дійсний член НТШ. 1875–1930 рр.”. – Оп. 1. – Спр. 3: Праця “Декілька критичних зауважень про Статут Східної Галичини” (1919 р.). – 22 арк.; Спр. 5: Праця “Аналіз і критика Сен-Жерменського договору про майбутнє Галичини”. Фрагмент (1920 р.). – 16 арк.; Спр. 48: Праця “Мир на Сході Європи. Його умови і недоліки” (1920 р.). – 116 арк.; Спр. 30: Праця “Перед весною у Східній Європі” (1921 р.). – 6 арк.; Спр. 28: Праця “Ризький мирний договір. Нотатки на полях” (1921 р.). – 34 арк.
963. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 319 “Центральне Українське товариство “Союз Українок”, м. Львів. 1917–1939 рр.”. – Оп. 1. – Спр. 105 “Інструкції, реферати та ін. матеріали про діяльність повітових дружин княгині Ольги”. – 33 арк.
964. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 371 “Шухевич Степан, адвокат”. – Оп. 1. – Спр. 74 “Матеріали по справі керівника ОУН Бандери Степана та ін. чл. ОУН (Обвинувачувальний акт, список присяжних та ін.)”. – Том I. – 115 арк.; Спр. 75 “Стенографічний звіт процесу над керівником ОУН Ст. Бандерою та ін. чл. ОУН”. – Том II. – 216 арк.; Спр. 76 “Протоколи допитів керівника ОУН Бандери Степана та ін. членів ОУН”. – Том III. – 309 арк.; Спр. 77 “Протоколи допитів керівника ОУН Бандери Степана та ін. членів ОУН”. – Том IV. – 218 арк.; Спр. 78 “Список свідків та їх покази у справі керівника ОУН Бандери Степана та ін. членів ОУН”. – Том V. – 126 арк.

965. Цецик Я.П. Діяльність українських національних партій на Волині у міжвоєнний період: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Я.П.Цецик. – Чернівці, 2008. – 20 с.
966. Цецик Я.П. Зародження та початок діяльності руху українських націоналістів на Волині наприкінці 1920-х – першій половині 1930-х рр. / Я.П.Цецик // Південний архів: Збірник наук. праць Херсонського держ. ун-ту. Історичні науки. – Херсон, 2007. – Вип. 24. – С. 140–145.
967. Цецик Я.П. ОУН: діяльність на Волині в 30-х рр. ХХ ст. / Я.П.Цецик // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського держ. гуманітар. ун-ту: Зб. наук. праць. – Рівне: РВВ Рівненського держ. гуманітар. ун-ту, 2006. – Вип. 10. – С. 103–108.
968. Цибко О.Г. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз’єднання з УРСР. 1934–1939 рр. / Олександр Гнатович Цибко. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – 137 с.
969. Цимбала О. Микола Голубець як діяч і дослідник “Просвіти” / Ольга Цимбала // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування)” / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 238–242.
970. Цыбко А.И. Революционная борьба трудящихся Западной Украины против фашизма за воссоединение с Советской Украиной (1934–1939 гг.): автореф. диссерт. на соискание ученой степени канд. ист. наук / А.И.Цыбко. – Львов, 1953. – 20 с.
971. Цьох Й.Т. Комуністична преса Західної України (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ). 1919–1939 рр. / Йосип Терентійович Цьох. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – 269 с.
972. Чайковський Д. ОУН під проводом Степана Бандери / Данило Чайковський // Визвольний шлях. – 1962. – Кн. 4–5. – С. 336–370.

973. Чапуга С.М. Назрілі питання радянської історіографії КПЗУ / С.М.Чапуга // Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / [Упорядники: М.І.Панчук, Ю.Ю.Сливка]. – Львів: Вид-во “Світ”, 1990. – С. 213–216.
974. Частий Р.В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность / Руслан Викторович Частий. – Харьков: Фолио, 2007. – 382 с. (Время и судьбы).
975. Челак П.П. Борьба трудящихся масс Западной Украины против оккупационного режима панской Польши (октябрь 1920 – 1923 гг.): автореф. диссерт. на соискание ученой степени канд. ист. наук / П.П.Челак. – Львов, 1955. – 16 с.
976. Челак П. Революційний селянський рух у Західній Україні в 1921–1923 рр. / П.Челак // У боротьбі за Радянську владу і соціалізм. [Збірник наукових статей з питань історії революційно-визвольної боротьби і соціалістичного будівництва в західних областях УРСР / [Ред. кол.: В.К.Осечинський (відп. ред.) та ін.]. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1960. – С. 57–72.
977. Червак Б. Український націоналізм: дослідження, інтерпретації, портрети / Богдан Червак. – Дрогобич: “Відродження”, 1996. – 40 с.
978. Чередниченко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / Віталій Чередниченко. – К.: Політвидав України, 1978. – 334 с.
979. Чередниченко В.П. Анатомія предательства. Украинский буржуазный национализм – орудие антисоветской политики империализма. – 2-е изд., перераб. и доп. / Виталий Петрович Чередниченко. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 326 с.
980. Черкавський О. Українське Національно-Демократичне Об’єднання, його програма і тактика / Олекса Черкавський. – Перемишль, Накладом М.Струтинського 1927. – 16 с.
981. Черкавський О. Чого хоче Українське Національно-Демократичне Об’єднання? : Коротке пояснення програми Українського Національно-

- Демократичного Об'єднання (УНДО). – 2-е вид. / Олекса Черкавський. – Перемишль: Накладом М.Струтинського, 1928. – 32 с.
982. Черненко А.М. Українська національна ідея / Анатолій Михайлович Черненко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – 144 с.
983. Чернецький А. Спомини з мого життя / Антін Чернецький. – К.: Основні цінності, 2001. – 168 с. (Серія “Спадщина”).
984. Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної дивізії. 1919–1922 / Г.Чижевський. – Каліш, 1922. – 56 с. (Матеріали до військової історії).
985. Чижевський М. 15 діб на окупованій Москвою Україні / М.Чижевський // За Державність. – Каліш, 1932. – Зб. 3. – С. 140–155.
986. Чопик Г. Українська розвідниця Ольга Басараб / Григорій Чопик. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. – 32 с.
987. Чорний С. Сторінка з 2-го Зимового походу / С.Чорний // За Державність. – Каліш, 1932. – Зб. 3. – С. 192–205.
988. Чугаев В.П. В борьбе против фашизма и угрозы войны. Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности. 1933–1939 гг. / Владимир Петрович Чугаев. – К.: Наук. думка, 1980. – 376 с.
989. Чугуєнко М.В. Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.12 “Українознавство” / М.В.Чугуєнко. – Харків, 1998. – 16 с.
990. Чуприна З.Г. З історії революційної боротьби КПЗУ за робітничу і селянську молодь (1929–1933) / З.Г.Чуприна // Наукові праці з історії КПРС. – 1973. – Вип. 60. – С. 101–110.
991. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: Українська воєнно-історична наука в період між двома війнами (1921–1939) / Лев Шанковський // Український історик. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1970. – Ч. 4 (28). – С. 67–76; 1971. – Ч. 1–2 (29–30). – С. 58–69; Ч. 3–4 (31–32). – С. 74–79; 1972. – Ч. 3–4 (35–36). – С. 55–71; 1973. – Ч. 3–4 (39–40). –

- С. 113–126; 1974. – Ч. 1–3 (41–43). – С. 48–64; 1975. – Ч. 1–2 (45–46). – С. 45–69.
992. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Лев Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 319 с.
993. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки неписаної історії / Юрій Іванович Шаповал. – К.: Наук. думка, 1993. – 350 с.
994. Шаповал Ю. Роман Шухевич і політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 30–35.
995. Швагуляк М. До історії українсько-польських переговорів у 1921 р. Місія Тита Войнаровського / Михайло Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Том ССXXXIII. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 126–147.
996. Швагуляк М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. / Михайло Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Наук. думка, 1992. – Вип. 1. – С. 143–172.
997. Швагуляк М. Львівський осередок українських консерваторів у 20–30-х роках ХХ ст. / Михайло Швагуляк // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / [За ред. О.Аркуші й М.Мудрого]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2007]. – С. 480–490.
998. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (з історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки) / Михайло Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. ССXXVIII. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 207–248.

999. Швагуляк М.М. КПЗУ і події на Західній Україні у 1930 р. / М.М.Швагуляк // Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / [Упорядники: М.І.Панчук, Ю.Ю.Сливка]. – Львів: Видво “Світ”, 1990. – С. 178–183.
1000. Швагуляк М. Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період / Михайло Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України / [Ред. кол.: Я.Ісаєвич (відп. ред.) та ін.]. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 404–427.
1001. Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.) / Михаил Николаевич Швагуляк. – К.: Наук. думка, 1983. – 246 с.
1002. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / Михайло Швагуляк // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–82.
1003. Швагуляк М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність / Михайло Швагуляк. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України. – Львів, 1993. – 52 с.
1004. Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація на зламі 20–30-х років ХХ ст.: проблеми історіографії / Михайло Швагуляк // Проблеми слов’янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів: Львівський державний університет, Інститут славістики, 1996. – Вип. 48. – С. 53–62.
1005. Швагуляк М. Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм / Михайло Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 308–336.
1006. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / Михайло Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Том ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів: НТШ, 1991. – С. 111–145.

1007. Швагуляк М. Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921–1939 рр.) / Михайло Швагуляк // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [Red. nauk. Z.Karpus, W.Rezmer, E.Wiszka]. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M.Kopernika, 1997. – S. 371–395.
1008. Швидак О.М. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929–1939 рр.) / Олег Михайлович Швидак. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 228 с.
1009. Шевченко Ф.П. Про суд історії / Ф.П.Шевченко // Укр. іст. журн. – 1967. – № 2. – С.45–53.
1010. Шепарович Ю. Окружний Союз Кооператив у співпраці з Філією Т-ва “СГ” у Сокалі / Юрій Шепарович // Надбужанщина: (Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя). Історично-мемуарний збірник / Наукове Товариство ім. Шевченка; [Ред. кол.: М.Мартинюк (гол. ред.) та ін.]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Об’єднання Надбужанців, 1986. – Т. 1. – С. 263–268.
1011. Шептицька Л.Б. Громадсько-політична діяльність Степана Барана (1879–1953): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л.Б.Шептицька. – Львів, 2008. – 18 с.
1012. Шептицький А. Значення національного мистецтва / Андрей Шептицький // Українська культура. – Львів, 1935. – Ч. 1. – Квітень. – С. 41.
1013. Шептицький А. Наука катехизму / Андрей Шептицький // Львівські архієпархіальні відомості. – 1934. – 15 серпня. – С. 172.
1014. Шеремета Г.А. Західноукраїнська сільськогосподарська кооперація 20–30-х рр. ХХ ст. у польській та українській діаспорній історіографії / Г.А.Шеремета // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 11. – С. 60–65.
1015. Шеф К. Петлюровская авантюра в октябре-ноябре 1921 г. / К.Шеф // Армия и революция. – 1922. – № 8. – С. 15–19; № 9. – С. 16–21.

1016. Шиш А.З. Ідеологія зради і запроданства (Про реакц. суть ідеології уніатства і укр. буржуаз. націоналізму) / Анатолій Захарович Шиш. – Ужгород: Карпати, 1969. – 115 с.
1017. Школа вкраїнських пластунів у таборі інтернованих Щипіорно в Польщі. – Щипіорно, 1923. – 50 с.
1018. Шліхта І.В. Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 23.00.01+07.00.01.03 “Історія України” / І.В.Шліхта. – К., 2005. – 18 с.
1019. Шміло О.П. Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01.04 (4 Ук 331) “Історія України” / О.П.Шміло. – Львів, 2006. – 19 с.
1020. Шпілінський О. Базар (1921–1931) / О.Шпілінський // За Державність. – Каліш, 1932. – Зб. 3. – С. 109–134.
1021. Шпіцер В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-Лопатинський / Василь Шпіцер, Володимир Мороз. – Львів: Афіша, 2004.– 256 с.
1022. Штокало В. Діяльність краювої команди УВО у 1923–1924 рр. (за матеріалами ЦДІА України у Львові) / Василь Штокало // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. – Львів, 2005. – Вип. 7. – С. 308–318.
1023. Штокало В. Роль Української Військової Організації у зриві польської насильної конскрипції в окупованій Східній Галичині 1921 року / Василь Штокало // Мандрівець. – Тернопіль, 2005. – № 5. – С. 29–35.
1024. Штокало В. Створення та початки діяльності Української Військової Організації / Василь Штокало // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип. 13. – С. 124–129.

1025. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / Олександр Шульгин. – Автентичне відтворення вид. 1934 р. / [Відп. ред. Г.Й.Удовенко]. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 352 с.
1026. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні в міжвоєнний період (1920–1939): Історіографія дослідження / Іван Шумський. – Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 282–287.
1027. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939) / Іван Шумський. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – 184 с.
1028. Шухевич С. Моє життя. Спогади / Степан Шухевич. – Лондон: Видання Української Видавничої Спілки, 1991. – 619 с.
1029. Щур Ю.І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю.І.Щур. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
1030. Эйдман Р. К вопросу о борьбе с бандитизмом / Р. Эйдман // Армия и революция. – 1922. – № 2. – С. 62–67.
1031. Эйдман Р. Повстанчество и его роль в современной войне / Р.Эйдман // Армия и революция. – 1922. – № 3. – С. 5–11.
1032. Юліян Павликовський – п’ятьдесятлітник (1888–1939: [Редакційна] // Сільський Господар. – 1938. – № 14. – С. 249–250.
1033. Юрик Ю. Молодіжна політика ОУН (1929–1939 рр.) / Юрій Юрик // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 11. – С. 93–99.
1034. Юрик Ю. Реалізація військової доктрини ОУН у 1929–1935 рр. / Юрій Юрик // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 4. – С. 56–60.
1035. Юринець В. Новий ідеологічний маніфест українського націоналізму / В.Юринець // Більшовик України. – 1926. – Ч. 2–3. – С. 61–87.
1036. Юристовський О.І. Діяльність КПЗУ в масових легальних організаціях (1929–1938 рр.) / О.І.Юристовський, П.П.Чорновол // Актуальні проблеми

- історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / [Упорядники: М.І.Панчук, Ю.Ю.Сливка]. – Львів: Вид-во “Світ”, 1990. – С. 170–174.
1037. Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1921–1939 рр.) / Оксана Юрчук // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): Матеріали міжнар. наук. конф., Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р. / [Упоряд. Василь Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 121–133.
1038. Юрчук О. Українське питання у політичних поглядах польського консерватора Яна Бобжинського / Оксана Юрчук // Буковинський журнал. Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. – Чернівці, 2004. – № 1. – С. 200–214.
1039. Юрчук О. Українське питання у політичній публіцистиці братів Бохенських (1930–1939) / Оксана Юрчук // Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 2007. – Вип. 56–57. – С. 73–83.
1040. Юрчук О. Українське питання в Польщі та часопис “Бунт Млодих” / Оксана Юрчук // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 95–109.
1041. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.
1042. Якубович М. Комсомол Західної України в боротьбі за молодь / М.Якубович // Більшовик України. – 1928. – № 19. – С. 57–68.
1043. Янів В. Причинки до питання про участь українського студентства в культурно-освітнім житті / Володимир Янів // Його ж. Студії та матеріали до новішої української історії / [З передмовою Наталії Полонської-Василенко]. – Мюнхен, 1970. – (Український Вільний Університет. Серія: Монографії. Ч. 16). – С. 170–228.
1044. Янів В. Просвіта як вияв соціальних прямивань українського народу (До проблеми соціального устрою України) / Володимир Янів // Його ж. Студії та матеріали до новішої української історії / [З передмовою Наталії

- Полонської-Василенко]. – Мюнхен, 1970. – (Український Вільний Університет. Серія: Монографії. Ч. 16). – С. 139–169.
1045. Янів В. Суспільна функція Лісових Чортів у міжвоєнну добу / Володимир Янів // Лісові Чорти: їх життя і буття. 1922–1945: Ювілейний історико-мемуарний збірник у їх шістдесятиріччя. – Вашингтон–Нью-Йорк–Торонто: Накладом Великого Племени Лісових Чортів, 1983. – С. 20–63.
1046. Яновський В. “За Україну, за її долю...” / В. Яновський // За Державність. – Каліш, 1932. – Зб. 3. – С. 172–191.
1047. Яремчук В. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії / Віталій Яремчук // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2004. – С. 74–94.
1048. Ярошевський Л. Спомини про Т.Чупринку / Лев Ярошевський // Авангард (Мюнхен). – 1980. – Ч. 4. – С. 163–168.
1049. Ярошенко А.Д. Комуністична партія Західної України – організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель / Андрій Демидович Ярошенко. – К., 1959. – 47 с. [Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР. Серія 1. – № 20].
1050. Ясеницький. Хто такий був Ботвін / Ясеницький // Молодь за кордоном. Збірник [Улож. М.Трублаїні]. – Харків: ДВУ. Юнацький сектор, 1927. – С. 85–93.
1051. Ясінчук Л. 50 літ Рідної Школи. 1881–1931 / Лев Ясінчук. – Львів: Накладом Товариства “Рідна Школа”, 1931. – 270 с.
1052. Ясінчук Л. Рідна Школа в ідеї і житті. Підручник для рідношкільних організацій / Лев Ясінчук. – Львів: Накладом Товариства “Рідна Школа”, 1934. – 206 с.
1053. Ятлук К.П. Комсомол Західної України – організатор і керівник комуністичного руху дітей (1920–1932 рр.) / К.П.Ятлук // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9. – С. 68–71.

1054. Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego. Tom II. Cz. II. II Rzeczpospolita / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 419 s.
1055. Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926 / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. – 526 s.
1056. Ajnenkiel A. Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975. – 412 s.
1057. Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrany problemy / Andrzej Ajnenkiel // Polska – Ukraina: trudne pytania. Materiały II międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947”, Warszawa, 22–24 maja 1997. – Warszawa: KARTA, 1998. – T. 1–2. – S. 11–28.
1058. Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939 / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa: “Wiedza Powszechna”, 1980. – 725 s.
1059. Aleksandrów Kujawski (1918–1921). Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej / [Red. E. Wiszka]. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, 2008. – 192 s.
1060. Armstrong J.A. Collaborationism in World War II: The Integral Nationalism Variant in Eastern Europe / John A. Armstrong // Journal of Modern History. – 1968. – XL, September. – P. 396–410.
1061. Armstrong J.A. Ukrainian Nationalism. Third Edition / John A. Armstrong. – Englewood, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1990. – XVIII, 271 p.
1062. Bączkowski W. Sprawa ukraińska / Włodzimierz Bączkowski // Kultura (Paryż). – 1952. – № 57–58. – S. 64–84.
1063. Bełcikowska A. Partje polityczne i związki zawodowe w Polsce wobec wyborów do Sejmu i Senatu w 1935 r. / Alicja Bełcikowska. – Warszawa: “Awangarda”, 1935. – 174 s.

1064. Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce / Alicja Bełcikowska. – Warszawa: “Dom Książki Polskiej”, 1925. – 1086 s.
1065. Biernacek T. Działalność parlamentarna Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy w latach 1924–1927 / Tadeusz Biernacek. – Zielona Góra: WSP, 1983. – 186 s.
1066. Biernacek T. Nad Prutem i Czeremoszem. Cz. 1. 1914–1928 / Tadeusz Biernacek. – Zielona Góra: B.w., 1992. – 73 s.
1067. Biernacek T. [Rec.]: Janusz Radziejowski. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: Węzłowe problemy ideologiczne. – Kraków, 1976. – 266 s. / Tadeusz Biernacek // Z pola walki. – 1977. – № 2. – S. 265–268.
1068. Biernacek T. Spór o taktykę. Komunistyczna Partia Galicji Wschodniej wobec wyborów do Sejmu i Senatu w listopadzie 1922 roku / Tadeusz Biernacek. – Zielona Góra: WSP, 1985. – 135 s.
1069. Blazejowskyj D. Historical Sematism of the Eparhy of Peremysl including the Apostolic Administration of Lemkivscyna: 1828–1939 / Dmytro Blazejowskyj. – Lwów: Kamenyar, 1995. – 1008 p.
1070. Bocheński A. Problem polsko-ukraiński w ziemi czerwieńskiej / Aleksander Bocheński, Stanisław Łoś, Włodzimierz Bączkowski. – Warszawa: Wyd. Polityka, 1938. – 243 s.
1071. Bonusiak W. Z dziejów ludności ukraińskiej w powiecie kaliskim w latach 1920–1939 / Włodzimierz Bonusiak // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. – 1993. – Z. 10. – S. 135–144.
1072. Bruder F. “Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!”. Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929–1948 / Franziska Bruder. – Berlin: Metropol Verlag, 2007. – 299 s.
1073. Bruski J.J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) / Jan Jacek Bruski. – Kraków: Wyd. ARCANA, 2004. – 600 s.
1074. Brzoza Cz. Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945) / Czesław Brzoza. – Kraków: FOGRA, 2001. – 424 s.

1075. Brzoza Cz. *Historia Polski. 1918–1945* / Czesław Brzoza, Andrzej Leon Sowa. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006. – 754 s.
1076. Brzoza Cz. *Ukraińcy w izbach ustawodawczych Drugiej Rzeczypospolitej* / Czesław Brzoza // *Ukraińskie tradycje parlamentarne. XIX–XX wiek* / [Pod red. Jarosława Moklaka]. – Kraków: Historia Jagellonica, 2006. – S. 185–208.
1077. Brzoza Cz. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej* / Czesław Brzoza // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1992–1993. – T. I–II. – S. 153–165.
1078. Budurowycz B. *Polska i problem ukraiński w latach 1921–1939* / Bohdan Budurowycz // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż, 1983. – Z. 66. – S. 15–47.
1079. Chałupczak H. *Mniejszości narodowe w Polsce. 1918–1995* / Henryk Chałupczak, Tomasz Browarek. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – 323 s.
1080. Chňoupek B. *Banderowci* / Bohuš Chňoupek. – Bratislava: Smena, 1989. – 566 s.
1081. Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939* / Andrzej Chojnowski. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – 262 s.
1082. Chojnowski A. *Ukraina* / Andrzej Chojnowski. – Warszawa: TRIO, 1997. – 234 s.
1083. Choromański M. *Słowacki wysp tropikalnych. Wyd. 2* / Michał Choromański. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1971. – 542 s.
1084. Cieślak T. *Hitlerowski sojusz z nacjonalizmem ukraińskim w Polsce* / Tadeusz Cieślak. – Warszawa: Zakład Historii stosunków polsko-radzieckich PAN, 1968. – 33 s.
1085. Cimek H. *Internacjonalistyczna współpraca polskich i ukraińskich rewolucjonistów w latach 1928–1932* / Henryk Cimek // *Studia Społeczno-Polityczne. Zeszyty Naukowe*. – 1988. – Z. 1. – S. 175–196.
1086. Cimek H. *Komuniści. Polska. Stalin. 1918–1939* / Henryk Cimek. – Białystok: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990. – 220 s.

1087. Cimek H. Komunistyczna Partia Polski 1918–1939 / Henryk Cimek, Lucjan Kieszczyński. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. – 478 s.
1088. Cimek H. Koncepcje i problemy sojuszu robotniczo-chłopskiego w ruchu rewolucyjnym w Polsce (1918–1939) / Henryk Cimek. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1980. – 256 s.
1089. Cimek H. Sojusz robotniczo-chłopski w Polsce 1918–1939 / Henryk Cimek. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1989. – 504 s.
1090. Cimek H. Ukraińskie, rewolucyjne, legalne partie chłopskie w Polsce (1926–1932) / Henryk Cimek // Studia Społeczno-Polityczne. Zeszyty Naukowe. – 1987. – Z. 2. – S. 126–141.
1091. Codo E.M. Guerillas tras la cortina de hierro / Enrike Martines Codo. – Buenos Aires, 1966. – 422 p.
1092. Cybulski B. Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i próby uwolnienia go przez OUN / Bogdan Cybulski // Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo. – 1989. – № 172. – S. 67–96.
1093. Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923 / Tadeusz Dąbkowski. – Warszawa: Instytut Krajów Socjalistycznych, 1985. – 322 s.
1094. Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / Roman Dąbrowski. – Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. – 287 s.
1095. Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / Jerzy Doroszewski. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. – 338 s.
1096. Drozdowski M. Społeczeństwo, państwo, politycy II Rzeczypospolitej. Szkice i polemiki / Marian Drozdowski. – Kraków: Wydaw. Literackie, 1972. – 403 s.
1097. Feliński M. Program Ukraińskiego Narodowo-Demokratycznego Objednania (U.N.D.O.) / Marian Feliński // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 4. – S. 32–40.

1098. Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej / Marian Feliński // *Sprawy Narodowościowe*. – 1931. – № 6. – S. 566–600.
1099. Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej / Marian Feliński. – Warszawa: Druk. P.K.O., 1931. – 140 s.
1100. Filar W. Kwestia ukraińska w okresie międzywojennym (1918–1939) / Władysław Filar // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки / [Ред. кол. тому: Ю.Сливка (відп. ред.) і упоряд. тому: М.Литвин, І.Патер та ін.]. – Львів, 2005. – С. 245–259.
1101. Garlicki A. Józef Piłsudski. 1867–1935 / Andrzej Garlicki. – Warszawa: Czytelnik, 1989. – 721 s.
1102. Grünberg K. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / Karol Grünberg, Bolesław Sprengel. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. – 832 s.
1103. Gwiżdż A. Frakcja komunistyczna w burżuazyjnych sejmach Polski / Andrzej Gwiżdż // *Z pola walki*. – 1958. – № 4. – S. 64–95.
1104. Hass L. Raport Pana Naczelnika. Zza kulis zabójstwa ministra Pierackiego / Ludwik Hass // *Świat*. – 1959. – № 21. – S. 6–7.
1105. Hass L. [Rec.]: S.Mikulicz. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 313 s. / Ludwik Hass // *Studia z dziejów ZSRR*. – 1972. – T. 8. – S. 191–195.
1106. Hayes Carlton J. The Historical Evolution of the Modern Nationalism / Carlton J. Hayes. – New-York: Macmillan, 1948. – 187 p.
1107. Heydenkorn B. Kilka uwag do “rozrachunków polsko-ukraińskich” / Benedykt Heydenkorn // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż: Instytut Literacki, 1980. – Z. 54. – S. 207–211.
1108. Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej / Jerzy Holzer. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. – 669 s.

1109. Tadeusz Hołówko o demokracji, polityce i moralności życia publicznego / Wstęp, wybór i opracowanie Andrzej Chojnowski. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1999. – 304 s.
1110. Horoch E. Skład narodowościowy, społeczno-zawodowy i grupa kierownicza Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy w okresie Chełmskim / Emil Horoch // Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku / [Praca zbiorowa pod red. Z.Mańkowskiego]. – Lublin: Wyd. UMCS, 1992. – S. 33–41.
1111. Ihnatowicz I. Wademekum do badań nad historią XIX i XX wieku / Ireneusz Ihnatowicz. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971. – T. 2. – 483 s.
1112. Ilnytkyj R. Deutschland und die Ukraine. 1934–1945. Tatsachen europäischen Ostpolitik. Bd. 1. – 2 Aufl. / Roman Ilnytkyj. – München: Osteuropa-Institut, 1958. – 383 s.
1113. Iwaneczko D. Biskup Jozafat Kocyłowski (1876–1947). Życie i działalność / Dariusz Iwaneczko // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996. – T. 3. – S. 247–261.
1114. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 / Mieczysław Iwanicki. – Siedlce: Wyd. uczel. WSP w Siedlcach, 1975. – 272 s.
1115. Iwański G. Powstanie i działalność Związku Proletariatu Miast i Wsi 1922–1925 / Gereon Iwański. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. – 359 s.
1116. Iwański G. Z dziejów Komunistycznej Partii Galicji Wschodniej / Gereon Iwański // Z pola walki. – 1967. – № 4. – S. 25–52.
1117. Jacobsen H.-A. National-socialistische Aussenpolitik. 1933 – 1938 / Hans-Adolf Jacobsen. – Frankfurt / Main: Alfred Metzner Verlag, 1968. – 944 s.
1118. Jaremko M. Galicia – Halyczyna (A Part of Ukraine) From Separation to Unity / Michael Jaremko. – Toronto–New-Jork–Paris: Published by Shevchenko Scientific Society, 1967. – 292 p.
1119. Jędruszczak T. Historiografia polska dziejów II Rzeczypospolitej / Tadeusz Jędruszczak // Kwartalnik Historyczny. – 1987. – Nr 1. – S. 195–224.

1120. Juryś R. Pitaval polityczny. 1918–1939 / Roman Juryś, Tadeusz Szafar. – Warszawa: Czytelnik, 1971. – 548 s.
1121. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924 / Zbigniew Karpus. – Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 1997. – 209 s.
1122. Karpus Z. Obóz internowanych nr 7 w Tucholi (wrzesień 1921 – styczeń 1923) / Zbigniew Karpus // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Województwie Pomorskim (1920–1939) / [Zbiór studiów pod red. M.Wojcechowskiego]. – Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 1991. – S. 143–157.
1123. Karpus Z. Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obszarach internowania w Polsce w latach 1920–1924 / Zbigniew Karpus // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średnowiecza po współczesność. – Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 1996. – S. 455–464.
1124. Karpus Z. Rośjanie i Ukraińcy w Toruniu w latach 1920–1939 / Zbigniew Karpus // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku / [Zbiór studiów pod red. M.Wojcechowskiego]. – Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 1993. – S. 81–97.
1125. Karpus Z. Stanica ukraińska w Kaliszu. Centrum ukraińskiego życia społeczno-wojskowego na emigracji w Polsce w latach 1924–1939 / Zbigniew Karpus // Na przełomie stuleci. Naród – Kościół – Państwo w XIX i XX wieku. – Lublin, 1997. – S. 407–415.
1126. Kazymyra B. Sheptyts'kyi and Ukrainians in Canada / Bohdan Kazymyra // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyj / Ed. P.R.Magocsi. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 329–348.
1127. Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich / Iwan Kedryn // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1936. – №25. – S. 257–259.
1128. Kedryn I. Dwie uwagi / Iwan Kedryn // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1932. – № 17. – S. 9–12.

1129. Kęsik J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na Kresach Wschodnich w latach 1937–1939 / Jan Kęsik // *Dzieje Najnowsze*. – 1992. – № 1-2. – S. 180–194.
1130. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981 / Jan Kęsik. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 217 s.
1131. Koko E. Koncepcja autonomii terytorialnej PPS a stanowisko głównych ugrupowań ukraińskich (1921–1939) / Eugeniusz Koko // *Akcja “Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r.* / [Pod redakcją Janusza Farysia i Jacka Jekiela]. – Szczecin, 1994. – S. 55–60.
1132. Koko E. Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 / Eugeniusz Koko // *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / [Pod red. P.Kosiewskiego i G.Motyki]. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 132–145.
1133. Koko E. Polska Partia Socjalistyczna wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1939 / Eugeniusz Koko // *Polska – polacy – mniejszości narodowe*. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. – S. 343–356.
1134. Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. / Eugeniusz Koko // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1994. – Z. 2. – S. 105–113.
1135. Koko E. Ukraińcy socialdemokraci galicyjscy w okresie międzywojennym (1918–1939) / Eugeniusz Koko // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne*. – 1993. – Z. 103. – S. 125–141.
1136. Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925 / Eugeniusz Koko. – Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. – 234 s.
1137. Kolańczuk A. Generalowie Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce / Alexander Kolańczuk // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż, 1998. – Z. 124. – S. 22–29.

1138. Kolańczuk A. Ukraińskie niekropole i groby wojenne na terenie Polski z lat 1918–1945 / Alexander Kolańczuk // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1996. – № 3. – S. 323–340.
1139. Kowalczyk J. Wielki proces... / Józef Kowalczyk. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1963. – 75 s.
1140. Kowalski J. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918–1939. Cz. 1: lata 1918–1928. Wyd. drugie rozszerzone / Józef Kowalski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. – 435 s.
1141. Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej / Red. Jacek M. Majchrowski. – Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza “BAW”, 1994. – 580 s.
1142. Kuczerepa M. Polityka II Rzeczypospolitej wobec Ukraińców na Wołyniu w latach 1921–1939 / Mykoła Kuczerepa // *Przegląd Wschodni*. – 1997. – T. IV. – Z. 1. – S. 139–154.
1143. Kuczerepa M. Polityka wołyńska wojewody Henryka Józewskiego / Mykoła Kuczerepa // Józef Łobodowski – rzecznik dialogu polsko-ukraińskiego / [Pod red. L.Siryk, J.Święcha]. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – S. 99–114.
1144. Kuczerepa M. Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej / Mykoła Kuczerepa // *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / [Pod red. P.Kosiewskiego i G.Motyki]. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 146–165.
1145. Kuprianowicz G. Projekty “rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku / Grzegorz Kuprianowicz // *Волинь і Холмщина 1938–1947 pp.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади* / [Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич]. – Львів, 2003. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича). – С. 99–118.

1146. Kuprianowicz G. Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w latach 1918–1926 / Grzegorz Kuprianowicz // Rocznik Chełmski. – 1995. – T. 1. – S. 171–210.
1147. Landau Z. Gospodarka Polski międzywojennej / Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski. – T. IV. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1989. – 549 s.
1148. Lewandowski K. [Rec.]: Ryszard Torzecki. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945. – Warszawa, 1972. – 379 s. / Krzysztof Lewandowski // Dzieje Najnowsze. – 1973. – Nr. 1. – S. 146–151.
1149. Lewandowski K. Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918–1932 / Krzysztof Lewandowski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1974. – 337 s.
1150. Luxenburg J. Kulisy morderstwa Bronisława Pierackiego / Jerzy Luxenburg // Wiadomości (Londyn). – 1954. – 4 lipca.
1151. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / Stanisław Mauersberg. – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1968. – 230 s.
1152. Mazur G. Problem pacyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r. / Grzegorz Mazur // Zeszyty Historyczne. – Paryż. 2001. – Z. 135. – S. 3–39.
1153. Mędrzecki W. Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku / Włodzimerz Mędrzecki // Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku / [Pod red. P.Kosiewskiego i G.Motyki]. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 11–20.
1154. Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej / Włodzimerz Mędrzecki // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1996. – T. 3. – S. 220–234.
1155. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / Włodzimerz Mędrzecki. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1988. – 203 s.

1156. Mikułowska L. [Charewiczowa] "Ukraiński" ruch kobiecy / Lucja Mikułowska. – Lwów: Nakładem Skupienia Lwowskiego "Zarzewia", 1937. – 47 s.
1157. Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / Jarosław Moklak. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze "Historia Jagellonica", 1997. – 223 s.
1158. Moklak J. Ukraińskie Nacionalno-Demokratyczne Objednannia (UNDO) i Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna (URP) wobec polityki rządowej na Lemkowszczyźnie / Jarosław Moklak // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1996/1997. – T. V/VI. – S. 379–395.
1159. Momot W. Ukraińskie przedstawicielstwo parlamentarne w Sejmie i Senacie w latach 1935–1939 / Wojciech Momot // Studia Historyczne. – 1999. – Z. 3. – S. 401–417.
1160. Motyl A.J. The Turn to the right: the ideological origins and development of Ukrainian nationalism, 1919–1929 / Alexander J. Motyl – Boulder; New York: East European Monographs, 1980. – 212 p.
1161. Motyl A.J. Ukrainian nationalist Political Violence in Inter-War Poland, 1921–1939 / Alexander J. Motyl // East European Quarterly. – March 1985. – Vol. XIX. – № 1. – P. 45–55.
1162. Mudrak M. Sheptyts'kyj as Patron of the Arts / Myroslawa Mudrak // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / [Ed. P.R.Magocsi]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 289–306.
1163. Nagaewski I. History of the Modern Ukrainian State 1917–1923 / Ivan Nagaewski. – Munich: Ukrainian Free University and Ukrainian Akademy of Arts and Sciences, 1966. – 317 p.
1164. Olszanski T.A. Zarys Historii Ukrainy w XX wieku / Olszanski Tadeusz Andrzej. – Warszawa: Wydawnictwo "Solidarni", 1990. – 230 s.

1165. Papierzyńska-Turek M. Ewolucja ideowo-polityczna ukraińskiej grupy poselskiej w Sejmie II Rzeczypospolitej w latach 1922–1927 / Mirosława Papierzyńska-Turek // *Z pola walki*. – 1975. – № 1. – S. 29–56.
1166. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. 1918–1939 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 484 s.
1167. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. – 391 s.
1168. Partacz Cz. Stronictwa ukraińskie w II Rzeczypospolitej wobec groźby wojny (1938–1939) / Czesław Partacz // *Rocznik Koszaliński*. – 1994. – № 4. – S. 51–57.
1169. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939) / Waldemar Paruch. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. – 424 s.
1170. Pasztor M. Problemy mniejszości ukraińskiej w Polsce w świetle francuskich raportów dyplomatycznych z lat 1924–1939 / Maria Pasztor // *Sprawy Narodowościowe / Polska Akademia Nauk; Zakład badań narodowościowych*. – 1997. – T. VI. – Z. 2 (11). – S. 111–130.
1171. Pawluczuk W. Ukraina. Polityka i mistyka / Włodzimierz Pawluczuk. – Kraków: Wyd. “Nomos”, 1998. – 263 s.
1172. Pełeński Z. Polityka UNDO w świetle autonomicznej deklaracji Centralnego Komitetu UNDO z dnia 7 maja 1938 r. / Zenon Pełeński. – Lwów: Nakł. Spółdz. Wydawn. “Nasze Słowo”, 1938. – 112 s.
1173. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1914–1939. Tom drugi / Władysław Pobóg-Malinowski. – Londyn: B.w., 1961. – 900 s.
1174. Poliszczuk W. Dowody zbrodni OUN-UPA. Działalność ukraińskich struktur nacjonalistycznych w latach 1920–1999 / Wiktor Poliszczuk. – Toronto: B.w., 2000. – 778 s.

1175. Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach (część 2). Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. Tom 4. Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku / Wiktor Poliszczuk. – Toronto: B.w., 2002. – 524 s.
1176. Posłowie i Senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny / [Red. nauk. A.K.Kunert, G.Mazur]. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1998 – . – T. I. – 1998. – 495 s.; T. II. – 2000. – 357 s.; T. III. – 2005. – 439 s.; T. IV. – 2009. – 477 s.
1177. Posłowie rewolucyjni w Sejmie (lata 1920–1935) – wybór przemówień, interpelacji i wniosków / [Red. T.Daniszewski]. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. – 666 s.
1178. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939) / Robert Potocki. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – 383 s.
1179. Procko B. Sheptyts'kyi and Ukrainians in the United States / Bohdan Procko // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / [Ed. P.R.Magocsi]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 349–362.
1180. Prus E. Herosi spod znaku tryzuba: Konowalec–Bandera–Szuchewycz / Edward Prus. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 348 s.
1181. Prus E. Patriarcha Galicyjski / Edward Prus. – Wrocław: Wydawnictwo “Norton”, 1999. – 288 s.
1182. Prus E. Władyka świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944) / Edward Prus. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 336 s.
1183. Radziejowski J. Ideologiczne i organizacyjne kształtowanie się ruchu komunistycznego na terenie Ukrainy Zachodniej w latach 1918–1923 / Janusz Radziejowski // Z pola walki. – 1971. – № 2. – S. 27–48.

1184. Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: Węzłowe problemy ideologiczne / Janusz Radziejowski. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976. – 266 s.
1185. Radziejowski J. Kształtowanie się oblicza ideowego radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego (1917–1929) / Janusz Radziejowski // Polska – Polacy – mniejszości narodowe. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. – S. 303 – 328.
1186. Radziejowski J. [Rec.]. Рец. на кн.: Галушко Є.М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. – Львів: Вид-во Львівського у-ту, 1965. – 263 с. / Janusz Radziejowski // Z pola walki. – 1966. – № 4. – S. 169–174.
1187. Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews During World War II / Shimon Redlich // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / [Ed. P.R.Magocsi]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 145–162.
1188. Roos H. Polen und Europa. Studien zur polnischen Außenpolitik. 1931–1939 / Hans Roos. – Tübingen: I.C.B. Mohr, 1957. – 421 s.
1189. Rusiński W. Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego. Cz. II. 1918–1939 / Władysław Rusiński. – Warszawa: Zakład Wydawnictw Centralnego Związku Spółdzielni Rolniczych, 1980. – 354 s.
1190. Rzepeccy T. i W. Sejm i Senat 1922–1927: podręcznik dla Wyborców / Tadeusz i Witold Rzepeccy. – Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K.Rzepeckiego, 1923. – 552 s.
1191. Rzepeccy T. i K. Sejm i Senat 1928–1933: podręcznik zawierający wyniki wyborów / Tadeusz i Karol Rzepeccy. – Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K.Rzepeckiego, 1928. – 238 s.
1192. Sabotaż ukraiński i akcja pacyfikacyjna. – Warszawa: Nakładem Polskiego Instytutu Współpracy z Zagranicą, 1931. – 67 s.
1193. Serczyk W.A. Historia Ukrainy / Władysław A. Serczyk. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2001. – 427 s.

1194. Serczyk W.A. Na marginesie książki Edwarda Prusa o metropolicie Andrzeju Szeptyckim / Władysław A. Serczyk, Ryszard Torzecki // *Dzieje Najnowsze*. – 1986. – № 1. – S. 103–119.
1195. Serednicki A. Symon Petlura – życie i działalność / Antoni Serednicki // *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. – 1997. – № 1. – S. 81–100.
1196. Siwicki M. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich* / Mikołaj Siwicki. – Warszawa: Nakładem autora, 1992. – T. 1. – 317 s.
1197. Slusarczuk-Sirka A. Sheptyts'kyi in education and philanthropy / Anna Slusarczuk-Sirka // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / [Ed. P.R.Magocsi]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 269–287.
1198. Solchanyk R. The Foundation of the Communist Movement in Eastern Galicia. 1919–1921 / Roman Solchanyk // *Slavic Review (Illinois)*. – 1971. – № 4. – P. 774–794.
1199. Stępeń S. Organizacja i struktura terytorialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1918–1939 / Stanisław Stępeń // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996. – T. 3. – S. 191–219.
1200. Stępeń S. Położenie prawno-polityczne mniejszości ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / Stanisław Stępeń // *Rocznik Historyczno-Archiwalny*. – Przemyśl, 1986. T. III. – S. 7–22.
1201. Stępeń S. Symon Petlura – życie i działalność / Stanisław Stępeń // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1996. – Z. 3. – S. 28–60.
1202. Stępeń S. Ukraiński “ideał narodowy” w okresie międzywojennym / Stanisław Stępeń // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 2002. – Z. 13–14. – S. 79–83.
1203. Stępeń S. Wysiłki Polaków i Ukraińców na rzecz wzajemnego porozumienia w latach 1918–1939 / Stanisław Stępeń // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1994. – № 2. – S. 96–104.

1204. Stępeń S. Życie religijne społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / Stanisław Stępeń // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1990. – T. 1. – S. 207–227.
1205. Stryjek T. Europejskość Dmytra Doncowa, czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu / Tomasz Stryjek // Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpełacje. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002. – S. 19–32.
1206. Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004 / Tomasz Stryjek. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. – 852 s.
1207. Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego (Analiza wybranych koncepcji) / Tomasz Stryjek. – Wrocław: Wydaw. “Funna”, 2000. – 453 s.
1208. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w II Rzeczypospolitej a nowelizacja ustawy o spółdzielniach (1934 r) / Mirosław Sycz // Dzieje Najnowsze. – 1992. – № 4. – S. 37–44.
1209. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej / Mirosław Sycz. – Warszawa: Druk: KOLDRUK, 1997. – 323 s.
1210. Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo / Marek Syrnyk. – Wrocław: Krynica-Desigu Studio, 1996. – 186 s.
1211. Szcześniak A.B. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / Antoni B. Szcześniak, Wiesław Z. Szota. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 587 s.
1212. Szota W. Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Wiesław Szota // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1963. – № 1. – S.163 –177.
1213. Szumiło M. Antoni Wasyńczuk (1885–1935). Ukraiński działacz narodowy i polityk / Mirosław Szumiło. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – 147 s.

1214. Szumiło M. Odpowiedzialność karno-sądowa posłów i senatorów Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej w latach 1928–1933 / Mirosław Szumiło // *Res Historica*. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – № 24. – S. 115–140.
1215. Szumiło M. Program i rozwój organizacyjny Ukraińskiego Narodowo-Demokratycznego Zjednoczenia (UNDO) w latach 1925–1928 / Mirosław Szumiło // *Teka Komisji Historycznej / Polska Akademia Nauk, oddział w Lublinie / [Red. naczelny Jan Gliński]*. – Lublin, 2006. – T. 3. – S. 169–186.
1216. Szumiło M. Ukraińscy emigranci polityczni orientacji “petlurowskiej” w Chełmie i Rejowcu w okresie międzywojennym / Mirosław Szumiło // *Rocznik Chełmski*, 2000. – T. 6. – S. 111–121.
1217. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939) / Mirosław Szumiło. – Warszawa: Wydawnictwo Nerion, 2007. – 325 s.
1218. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939) – Zarys problemu / Mirosław Szumiło // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 2002. – Z. 13–14. – S. 153–170.
1219. Śliwa T. Kościół Greckokatolicki w Polsce w latach 1918–1939 / Tadeusz Śliwa // *Kościół w II Rzeczypospolitej / [Praca zbiorowa pod red. Z.Zielińskiego, S.Wilka]*. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1980. – S. 149–164.
1220. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939 / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 224 s.
1221. Tomczyk R. Ewolucja ideowo-taktyczna Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO) wobec państwa i rządu polskiego w latach 1925–1939 / Ryszard Tomczyk // *Akcja “Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo*

- Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r. / [Pod redakcją Janusza Farysia i Jacka Jekiela]. – Szczecin, 1994. – S. 61–66.
1222. Tomczyk R. Ukraińska Partia Radykalna w II Rzeczypospolitej. 1918–1926 / Ryszard Tomczyk. – Szczecin: PRINT GROUP Daniel Krzanowski, 2007. – 284 s.
1223. Tomczyk R. Ukraińskie Narodowo-Demokratyczne Zjednoczenie (UNDO) wobec Ukrainy Radzieckiej w latach 1925–1939: Zarys problemu / Ryszard Tomczyk // *Zuстрічi – kwartalnik ukraiński*. – Warszawa, 1990. – Rok 1. – № 1. – S. 98–108.
1224. Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939 / Ryszard Tomczyk. – Szczecin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, 2006. – 336 s.
1225. Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO) a wybory parlamentarne w 1928 r. / Ryszard Tomczyk // *Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego*. – Przemyśl, 1997. – № 3. – S. 92–101.
1226. Torzecki R. Geneza rozłamu w Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów / Ryszard Torzecki // *Sdudia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*. – 1969. – T. V. – S. 147–158.
1227. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945 / Ryszard Torzecki . – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 379 s.
1228. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Ryszard Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.
1229. Torzecki R. Metropolita Andrzej Szeptycki / Ryszard Torzecki // *Znak*. – Kraków, 1988. – Nr. 400 (9). – Wrzesień. – S. 55–63.
1230. Torzecki R. Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1956 / Ryszard Torzecki // *Dzieje Najnowsze*. – 1998. – № 3. – S. 103–111.
1231. Torzecki R. O nacjonalistach-Ukraińcach kontrowersyjnie... / Ryszard Torzecki // *Dzieje Najnowsze*. – 1987. – № 2. – S. 161–167.

1232. Torzecki R. Sheptyts'kyi and Polish Society / Ryszard Torzecki // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / [Ed. P.R.Magocsi]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 75–98.
1233. Tuchola – obóz jeńców i internowanych 1914–1923 / Oprac. Z.Karpus, W.Rezmer. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, 1997. – LXXXIII, 239 s.
1234. Tuchola. Obóz jeńców i internowanych (1914–1923). Choroby zakaźne i walka z nimi / Red. Karpus, W.Rezmer. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, 1998. – 158 s.
1235. Tuchola (1914–1923). Warunki życia jeńców i internowanych / [Red. Karpus, W.Rezmer, I.Sribniak, E.Wiszka]. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, 2007. – 148 s.
1236. Urbański Z. Mniejszości Narodowe w Polsce / Zygmunt Urbański. – Warszawa: Wydawnictwo “Mniejszości Narodowe”, 1932. – 380 s.
1237. Ważniewski W. Działalność ukraińskich partii politycznych w II Rzeczypospolitej / Włodzimierz Ważniewski // Дрогобицький краєзнавчий збірник / [Ред. кол.: К.Кондратюк (відп. редактор) та ін.]. – Дрогобич: НВЦ “Каменяр”, 2002. – Спецвипуск. – С. 414–426.
1238. Werszler I. Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko: Życie i działalność / Iwo Werszler. – Warszawa: PWN, 1984. – 398 s.
1239. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / Emilian Wiszka. – Toruń: Wydawnictwo MADO, 2004. – 752 s.
1240. Wiszka E. Neudana próba [Rec.]: R.Potocki Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – 383 s. / Emilian Wiszka // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż, 2008. – Z. 136. – S. 206–217.
1241. Wiszka E. Prasa obozowa żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920–1924 / Emilian Wiszka // *Rocznik Kaliski*. – 1996/1997. – T. XXVI. – S. 153–168.

1242. Wiszka E. Prasa wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924 / Emilian Wiszka // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [Red. Z.Karpus, W.Rezmer, E.Wiszka]. – Toruń: Wyd. Uniwer. M.Kopernika, 1997. – S. 309–327.
1243. Wiszka E. Ukraińska emigracja polityczna na południowym Podlasiu (1921–1939) / Emilian Wiszka // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i Szkice. Red. nauk. M.Wagner, J.Wojtasik. – Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2004. – S. 361–370.
1244. Wiszka E. Ukraińska prasa emigracyjna wydawana w Tarnowie i Częstochowie w latach 1920–1923 / Emilian Wiszka // Krakowskie Studia Małopolskie. – 1998. – № 1. – T. II. – S. 277–293.
1245. Wiszka E. Ukraińska prasa emigracyjna wydawana w Warszawie w latach 1920–1924 / Emilian Wiszka // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1998. – № 6–7. – S. 267–284.
1246. Wojcechowski M. Stosunki polsko-niemiecki. 1933–1938 / Marian Wojcechowski. – Poznań: Instytut Zachodni, 1965. – 372 s.
1247. Wysocki R. Działalność Ukraińskiego Komitetu Centralnego w Białymstoku w okresie międzywojennym / Roman Wysocki // Białostoczyzna. – Białystok, 1996. – № 2. – S. 40–51.
1248. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: Geneza, struktura, program, ideologia / Roman Wysocki. – Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.
1249. Zaborniak S. Kultura fizyczna ludności ukraińskiej na ziemiach polskich (1868–1939) / Stanisław Zaborniak. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – 543 s.
1250. Zaporowski Z. Działalność wiecowa Komunistycznej Frakcji Poselskiej / Zbigniew Zaporowski // Studia i Szkice z dziejów najnowszych / [Zbór prac pod. red. M.Tantego]. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – S. 99–122.

1251. Zaporowski Z. Komunistyczna Partia Polski wobec parlamentaryzmu (1918–1938) / Zbigniew Zaporowski // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. – 1985. – Secto F. – Vol. XL (9). – S. 173–194.
1252. Zaporowski Z. Między Sejmem a wiecem. Działalność Komunistycznej Frakcji Poselskiej w latach 1921–1935 / Zbigniew Zaporowski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. – 189 s.
1253. Zaporowski Z.K. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe / Zbigniew Konrad Zaporowski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. – 265 s.
1254. Zaporowski Z. Od negacji do akceptacji państwa polskiego. Ukraińskie wybory polityczne w II Rzeczypospolitej / Zbigniew Zaporowski // *Res Historica*. – Z. 16: Państwo – władza – społeczeństwo w dwudziestym wieku / [Red. W.Kozyra]. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. – S. 221–233.
1255. Zaporowski Z. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna Wołynia 1931–1939 / Zbigniew Zaporowski // *Res Historica*. – Z. 4: W kręgu polskich doświadczeń parlamentarnych / [Red. Z. Zaporowski]. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – S. 79–97.
1256. Zaporowski Z. Ukraińsko-Białoruski Klub Sejmowy (marzec – listopad 1928 r.) / Zbigniew Zaporowski // *Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*. Redakcja Z.Mańkowskiego. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. – S. 7–18.
1257. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie / Zbigniew Zaporowski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – 162 s.
1258. Zięba A. Dzieje legendy pośmiertnej metropolity Andrzeja Szeptyckiego wśród Polaków / Andrzej Zięba // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1998. – T. 4. – S. 278–310.
1259. Zięba A. Metropolita Andrzej Szeptycki: Uwagi na marginesie książki Edwarda Prusa *Władyka świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–*

- 1944), Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985 /
Andrzej Zięba // *Kwartalnik Historyczny*. – 1986. – № 4. – S. 885–900.
1260. Żeleński W. Zabójstwo ministra Pierackiego / Władysław Żeleński. –
Warszawa: “Iskry”, 1995. – 175 s. (Вперше праця опублікована в 25-у числі
“Zeszytów Historycznych” за 1973 рік).
1261. Żerelik R. Rząd i Rada Ukraińskiej Republiki Ludowej w Tarnowie w okresie
1920–1922 / Ryszard Żerelik // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. –
1996. – Z. 3. – S. 207–219.